

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЩЕРБАТЮК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ

УДК 94(477)(093)“1917/1921”

**СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
В УКРАЇНІ 1917 – 1921 РОКІВ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія,
джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

**Науковий консультант
Слюсаренко Анатолій Гнатович,
доктор історичних наук, професор,
академік НАПН України**

Київ – 2012

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ | 3 |
| ВСТУП | 6 |
| РОЗДІЛ 1 СТАН ВИВЧЕННЯ ТЕМИ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ | 13 |
| 1.1. Стан вивчення та періодизація дослідження теми | 13 |
| 1.2. Джерельна база | 45 |
| 1.3. Методологічні засади дослідження | 56 |
| РОЗДІЛ 2 ВІДОБРАЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ЛІТЕРАТУРІ 1918-ГО – СЕРЕДИНИ 1920-Х РОКІВ | 64 |
| 2.1. Дорадянська література про селянський рух | 64 |
| 2.2. Формування двох напрямів у висвітленні селянського повстанського руху | 73 |
| 2.3. Публікація і засвоєння історіографією джерельних свідчень про селянський повстанський рух | 144 |
| РОЗДІЛ 3 ВИСВІТЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В НАУКОВИХ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ПРАЦЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х – 1990-ГО РОКУ .. | 181 |
| 3.1. Селянський повстанський рух в інтерпретації західноукраїнських дослідників міжвоєнної доби | 181 |
| 3.2. Тема селянського повстанського руху в працях істориків діаспори | 221 |
| 3.3. Радянська історіографія селянського повстанського руху | 246 |
| РОЗДІЛ 4 СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ | 294 |
| 4.1. Селянський повстанський рух за Центральної Ради та Гетьманату | 295 |
| 4.2. Дослідження селянського повстанського руху доби Директорії . | 312 |
| 4.3. Сучасна історіографія підготовки Всеукраїнського повстання 1921 р. | 341 |
| ВИСНОВКИ | 374 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ | 383 |

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВНК – Всеукраїнська Надзвичайна комісія.
- ВНУС – Війська внутрішньої служби.
- ВОСС – Військова організація січових стрільців.
- ВРК – Військовий революційний комітет.
- ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів.
- ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія.
- ВЦВК – Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет.
- В.Ц.К. – Всесоюзний Центральний Комітет.
- ВЦПК* – Всеукраїнський центральний повстанський комітет.
- ГДА МО – Галузевий Державний архів Міністерства оборони.
- ГДА СБ – Галузевий Державний архів Служби безпеки.
- Головліт – Головне Управління у справах літератури й видавництва.
- ДААО – Державний архів Архангельської області (Російська Федерація).
- ДАВО – Державний архів Волинської області.
- ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- ДАТО – Державний архів Тернопільської області.
- ДАЧО – Державний архів Черкаської області.
- ДПУ – Державне політичне управління.
- ДЦ УНР – Державний Центр Української Народної Республіки.
- ІМЕЛ – Інститут Маркса–Енгельса–Леніна.
- ІПіЕНД – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- ІНО – Інститут народної освіти.

* Зустрічається скорочення Центрповстанком, Цупком.

Істпарт – Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії.

КНС – Комітет незаможних селян.

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України.

КСМУ – Комуністична спілка молоді України.

ЛНВ – Літературно-науковий вістник.

НАН – Національна академія наук.

НЕП – Нова економічна політика.

НК – Надзвичайна комісія.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НТШ – Наукове товариство імені Тараса Шевченка.

ОЄСРП – Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія.

ОУН – Організація українських націоналістів.

ППШ – Партизансько-Повстанський Штаб.

РДВА – Російський Державний Воєнний архів.

РКП(б) – Російська Комуністична партія більшовиків.

РНК – Рада народних комісарів.

РПАУ(м) – Революційна повстанська армія України (махновці).

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія.

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія.

СБУ – Служба безпеки України.

СВУ – Спілки визволення України.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СУБ – Союз українців у Великій Британії.

СУЖП – Союз українських журналістів і письменників на чужині.

СУМ – Спілка української молоді.

США – Сполучені Штати Америки.

ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю.

ТСОЗ – Товариство спільної обробки землі.
УВО – Українська військова організація.
УВТ – Українське військове товариство.
УВУ – Український вільний університет.
УГА – Українська Галицька армія.
УГК – Український громадський комітет.
УГосп.А – Українська господарська академія.
УД УНА – Українська дивізія Української народної армії.
УНР – Українська Народна Республіка.
УНС – Український Національний Союз.
УПА – Українська повстанська армія.
УРЕ – Українська радянська енциклопедія.
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.
УСС – Українські січові стрільці.
УЦР – Українська Центральна Рада.
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління.
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань.
ЦДІА – Центральний державний історичний архів.
Центрповстанком – Див.: ВЦПК
ЦК – Центральний комітет.
ЦПК – Центральний повстанський комітет.
ЦР – Центральна Рада.
Цупком – Див.: ВЦПК
ЧОП – Частина особливого призначення.
ЧСР – Чехо-Словацька Республіка.

ВСТУП

З розвитком української держави, що відродилася з проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежності України, у суспільстві все більше зростає інтерес до власної історії. Водночас перед національною історичною наукою відкрились широкі перспективи. У зв'язку з цим зросли й вимоги до історичної науки, а в контексті її розвитку – до історіографічних досліджень. Великого значення для сьогодення набуває історичний досвід, де чітко простежується прагнення минулих поколінь українців до соціальної справедливості та політичної свободи. Важливим компонентом в осмисленні цього процесу є селянський повстанський рух 1917–1921 рр., особливо висвітлення таких його питань, як причини селянського повстанського руху та прагнення селян України в революційних подіях; особливості розвитку повстанства в окремі періоди Української революції 1917–1921 рр.; соціальні та національні чинники селянського повстанського руху; отаманщина як явище селянсько-повстанської стихії та зростання свідомості селянства; форми і напрями селянського повстанського руху; вплив внутрішніх і зовнішніх факторів революції на селянський повстанський рух; територіальні особливості в динаміці повстанства України 1917–1921 рр.; зміна форм і методів боротьби селян України в умовах утвердження радянської влади та після поразки Української революції тощо. Вагому роль для пізнання цих аспектів відіграє виявлення стану дослідження і висвітлення селянського повстанського руху в літературі.

Селянський повстанський рух 1917–1921 рр. викликав значний інтерес як у самих учасників революційних подій, так і в дослідників. Уже 1918 р. з'явилися спогади, пропагандистські та публіцистичні роботи, згодом – науково-популярні, довідково-бібліографічні, навчальні та наукові праці. До середини 1920-х років праці, що вийшли з друку, засвідчують становлення двох різних напрямів у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху – національно-державницького, з характерними особливостями,

зумовленими розбіжностями ідейно-політичних поглядів авторів, та протилежного – радянського, з властивими йому партійно-класовими підходами. Підходи цих напрямів залишалися незмінними до початку 1990-х років у роботах українських радянських та діаспорних авторів, дослідників на теренах Західної України до часу входження її до складу УРСР. Тому в історичній науці виникла нагальна потреба простежити формування зазначених двох напрямів, виявити притаманні їм особливості, порівняти та показати їх суперечливість, відслідкувати процес накопичення знань в літературі щодо повстанства 1917–1921 рр.

З проголошенням незалежності з'явилися праці з новим концептуальним баченням селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Неупереджене його дослідження та історіографічна переоцінка напрацьованого науковцями матеріалу сприяли відображенню окремих питань повстанства у спеціальних монографічних та дисертаційних дослідженнях, працях з історії Української революції 1917–1921 рр., публікаціях матеріалів конференцій, краєзнавчих роботах тощо. Нині виникла необхідність визначити сучасні особливості дослідження проблеми, проаналізувати і порівняти процес нагромадження знань про селянський повстанський рух 1917–1921 рр. у різні історіографічні його періоди та в цілому. Дослідження стану висвітлення повстанства доби Української революції переконує, що в історичній науці відсутня узагальнююча праця з історії селянського повстанського руху та його висвітлення в літературі. Тому актуальність подібного дослідження є очевидною. Така праця викликана потребами часу, нині її вимагають не лише якісні зміни, що відбулися в історичній науці, а й суспільно-політичні обставини.

Водночас актуальність роботи визначається важливістю вивчення наукової спадщини різних поколінь українських істориків, які присвятили свої дослідження висвітленню селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

У сучасній вітчизняній історіографії на відміну від історіографії радянського часу селянський повстанський рух трактується як *збройна*

боротьба селян проти спроб насадження в українському селі невластивих форм господарювання та неприйнятної політики з боку тієї чи іншої влади, яка встановлювалась в Україні. Попри те, що на сучасному етапі історичної науки з'являлися історичні роботи з питань селянського повстанського руху, лише останнім часом виникли системні історіографічні роботи В. Солдатенка, В. Верстюка, М. Стопчака, О. Житкова, Н. Земзюліної, В. Чопа, О. Нестерова, Т. Мармазової, Л. Новікової, О. Гончара, Ю. Пахоменкова з конкретних проблем селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Історіографії повстанства присвячені вступні та історіографічні частини монографій В. Сідака, В. Верстюка, К. Завальнюка, М. Ковальчука, В. Лободаєва та ін. розділи дисертаційних досліджень П. Захарченка, О. Нестерова, А. Лисенка та ін. Детально на них ми звертаємо увагу при висвітленні стану вивчення теми у підрозділі 1.1 дисертації. Їх аналіз дає можливість констатувати, що праці вчених, де вже порушувалися питання історіографії селянського повстанського руху, мають відмінні проблемно-тематичні пріоритети і різняться теоретично й концептуально, а тому досліджувана проблема потребує системного історіографічного узагальнення, що призведе до всебічного обґрунтування селянського повстанського руху та узагальнюючих історіографічних висновків і оцінок. Це має вагоме значення для розвитку української історичної науки, адже історіографія селянського повстанського руху є складовою вітчизняної історіографії, яка допомагає відстежувати тенденції і закономірності історичної науки, відтворює її динаміку та створює передумови розвитку, сприяє постановці перед нею нових завдань.

Тому **актуальність теми** дисертаційного дослідження є очевидною. Висловлюючись конкретніше, можемо говорити, що вона обумовлюється такими факторами: а) важливістю самої проблеми селянського повстанського руху 1917–1921 рр., її місцем і значенням в історії визвольних змагань українського народу, яка упродовж тривалого часу замовчувалася або спотворювалася в історичній науці, залишається в епіцентрі гострих наукових

та політичних дискусій і потребує поглибленого дослідження; б) нагромадження знань про селянський повстанський рух почалося паралельно з його розгортанням і формуванням джерельної бази в умовах конфронтації різних течій історичної науки, її політизації. Історіографічний процес наукового осягнення проблеми, який триває понад дев'ять десятиріч, носив складний і суперечливий характер. У ньому представлені студії дорадянських, радянських, пострадянських та діаспорних істориків, побудовані на різних методологічних засадах та світоглядних орієнтирах. Його історіографічне осмислення є назрілим, актуальним і необхідним; в) з відновленням державної незалежності України історія селянського повстанського руху стала об'єктом системного та неупередженого дослідження. Лише за останнє двадцятиріччя оприлюднено значну кількість книг і статей, захищено більше 30 дисертаційних робіт, присвячених різним аспектам історії повстанського руху в Україні революційної доби, які потребують історіографічного аналізу під кутом зору повноти дослідження повстанства, виявлення прогалин і нез'ясованих питань; г) наявні історіографічні праці носять частковий характер, торкаються лише окремих аспектів селянського повстанського руху, вони не розглядають його як цілісність у контексті Української революції і в межах усіх українських земель. З урахуванням цього, а також нових теоретико-методологічних надбань назріла необхідність підвести підсумки вивчення проблеми, переглянути ряд сумнівних висновків і положень, зроблених попередниками, актуалізувати нові теми досліджень.

Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні процесу зародження та нагромадження знань про український селянський повстанський рух 1917–1921 рр., встановленні повноти і об'єктивності його висвітлення, окресленні прогалин та найбільш дискусійних питань, а також тих, що потребують подальшого вивчення. Для досягнення мети поставлені такі завдання:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми;

- сформувати джерельний комплекс, проаналізувати його структуру та репрезентативність;
- визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- обґрунтувати історіографічні періоди дослідження селянського повстанського руху 1917–1921 рр., встановити вплив історіографічних ситуацій на процес висвітлення проблеми в рамках кожного із них;
- простежити основні напрями вивчення селянського повстанського руху їх змістовне наповнення та виокремити їх особливості;
- дослідити процес формування історіографічного образу українського селянського повстанського руху в контексті кожного історіографічного періоду, порівняти його інтерпретацію в дорадянській, радянській, діаспорній та сучасній українській історіографіях;
- персоніфікувати внесок українських істориків різних наукових шкіл, напрямів і течій у дослідження сутності селянського повстанського руху 1917–1921 рр., його форм, напрямів, мети, характеру, масштабів і наслідків для України;
- проаналізувати сучасний стан дослідження селянського повстанського руху, його спільних ознак та регіональних і часових відмінностей на різних етапах Української революції, особливостей в умовах УНР доби УЦР та Директорії, Української Держави гетьмана П.Скоропадського, ЗУНР та УСРР;
- окреслити найбільш характерні недоліки, виявити прогалини у дослідженні проблеми, визначити коло питань, які потребують подальшого наукового осмислення на основі залучення нових або замовчуваних джерел і сучасних дослідницьких методів, сформувати перспективну тематику досліджень селянського повстанського руху в добу Української революції 1917–1921 рр. та в наступні роки.

Хронологічні рамки дослідження окреслені двома вимірами: історіографічним і конкретно-історичним. Перший охоплює період часу від

появи перших публікацій про селянський повстанський рух (1918 р.) до наших днів; другий – добу Української революції 1917–1921 рр.

Географічні межі охоплюють територію сучасної України, а також місця локалізації зарубіжних українознавчих осередків, діяльності істориків та видавництв.

Об'єктом дослідження є сукупність історіографічних джерел з історії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. в Україні, створених на українських землях та в діаспорі в період із 1920-х рр. до 2012 р.

Предметом дослідження є процес і провідні тенденції зародження, становлення і розвитку наукових знань з історії селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр.

Методологічна основа досліджень ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та ін. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано загальнонаукові **методи**, а також методи історіографічного аналізу та синтезу, критики історіографічних джерел, порівняльний, типологізації, проблемно-хронологічний та історично-ситуаційний, кількісні методи та ін.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше за проблемно-хронологічною схемою комплексно узагальнено українську історіографію селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. Спираючись на основні групи історіографічних джерел, з'ясовано основні історіографічні періоди дослідження та висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр.: 1918 р. – середина 1920-х рр.; друга половина 1920-х рр. – 1990-й р.; 1991–2012 рр. Суттєво вдосконалено підходи до історіографічного аналізу процесу нагромадження знань про селянський повстанський рух і встановлено, що найповніше досліджено зародження і мотиви селянського повстанського руху як складової частини Української революції 1917–1921 рр. З урахуванням особливостей наукової розробки проблеми систематизовано та класифіковано основні групи історіографічних джерел з історії селянського повстанського руху 1917–

1921 рр., розкрито їх особливості. Простежено формування двох основних напрямів у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху: національно-державницького, репрезентованого М. Грушевським, Д. Дорошенком, В. Липинським, учасниками національно-визвольного руху, дослідниками на теренах Західної України міжвоєнної доби, української діаспори та протилежного йому – радянського, представленого працями марксистської орієнтації. Показано, що деякі нові підходи радянської історіографії до дослідження та оцінок селянського повстанського руху з'явилися лише на рубежі 1980-х – 1990-х рр., коли започатковувалось подолання окремих ідеологічних стереотипів. Порівняно інтерпретації селянського повстанського руху в радянській і діаспорній історіографіях, простежено процес накопичення фактологічного матеріалу, в ході чого встановлено, що перші спроби неупередженого узагальнення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. були здійснені у працях, оприлюднених в еміграції та на західноукраїнських землях у міжвоєнні роки. Проаналізовано сучасну вітчизняну історіографію селянського повстанства за Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, в ході підготовки в УСРР Всеукраїнського повстання 1921 р., виявлено нові концептуальні підходи, погляди істориків на селянський повстанський рух, обґрунтовано відповідні історіографічні оцінки.

Основні положення дисертації відображено у 35 наукових працях загальним обсягом 71,38 д. а.: одна авторська монографія (30,69 д. а.); один індивідуальний розділ колективного наукового видання (10,45 д. а.); 33 наукові статті (30,24 д. а.), у тому числі 23 у провідних наукових фахових виданнях (20,94 д. а.).

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕННЯ ТЕМИ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення та періодизація дослідження теми

Дослідження стану наукового вивчення теми значною мірою допомагає визначити її актуальність та значення. Історіографія селянського повстанського руху 1917–1921 рр. привертала увагу багатьох дослідників, щоправда радянських істориків лише у контексті висвітлення питань загальної історіографії та боротьби з повстанством і так званою контрреволюцією.

Історичні обставини визначили формування з 1918 р. двох протилежних напрямів у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху 1917–1921 рр.: радянського та протилежного йому, який репрезентували лідери національно-визвольного руху, дослідники на теренах Західної України міжвоєнної доби та української діаспори. Загалом в історіографії селянського повстанського руху можна виділити умовно три періоди. Перший історіографічний період охоплює 1918 – середину 1920-х років. Другий розпочався з другої половини 1920-х років і тривав до початку 1990-х років. Він характеризується подальшим розвитком, поглибленням відмінностей у наукових підходах означених напрямів та початком співробітництва їх представників. Третій сучасний історіографічний період висвітлення селянського повстанського руху розпочався з 1991 р. Він характеризується методологічним плюралізмом, розмаїттям науково-історичних досліджень, деідеологізацією історіографічного дискурсу.

Визначальною обставиною, що обумовлювала специфіку підходів у висвітленні селянського повстанського руху радянськими дослідниками став вплив тоталітарного режиму на історичну науку, про що яскраво засвідчили вже на початку 1920-х років у своїх працях Д. Дорошенко [511],

Є. Грицак [509], І. Калинович [417], В. Дорошенко [510] та ін. Цей вплив визначали праці низки авторів ще під час перших спроб встановлення в українських землях влади більшовиків [634; 723; 909]. Утвердившись в Україні, більшовики дедалі наполегливіше ставили історичну науку в залежність від вказівок комуністичної партії [728; 913], а в наукових дослідженнях впроваджувалась перевага ідеології правлячої партії над історичною правдою [178; 203; 204; 311; 727]. Ставлення до селянського повстанського руху визначалось «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом на Україні», що була затверджена 8 грудня 1920 р. вищим керівництвом радянської України. Сприйняття радянським керівництвом повстанства як бандитизму та необхідності застосування проти нього сили простежується у роботах В. Леніна [674; 678; 688; 689], Л. Троцького [730], М. Владимірова [645], А. Бубнова [641], М. Скрипника [727] та ін. Їх праці заклали основи подальшого висвітлення дослідниками селянського повстанського руху. Фактично праця Л. Троцького «Как вооружалась революция», видана в 1924 р., поряд з іншими свідчить про завершення формування на середину 1920-х років радянського напрямку у дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр.

Нестабільність політичного та економічного становища в УСРР негативно вплинула на розвиток науки. Фатальну роль зіграла реорганізація університетів УСРР і створення на їх базі Інститутів народної освіти (ІНО) [493, 64]. Яскравим підтвердженням занепаду в УСРР науки став факт зменшення в 1919 р. фінансування провідного видання Київського університету «Университетские известия» [836, арк. 18], а згодом і закриття журналу [493, 64].

На утвердження марксистських класових підходів в історичній науці працювали створена 1921 р. кафедра українознавства у Катеринославському ІНО під керівництвом відомого історика Д. Яворницького, кафедра історії України, що 1922 р. розпочала роботу в Харкові на чолі з академіком АН УСРР Д. Багалієм та інші наукові підрозділи та інституції. З 1921 р.

готувати істориків-марксистів стали в Ніжинському та Кам'янець-Подільському ІНО. Заснувавши 1936 р. Інститут історії України АН УСРР, влада поставила перед фахівцями завдання створити марксистську історію України. Щоправда, в рік заснування закладу жоден із 12 його співробітників не мав ані наукового ступеня, ані вченого звання [150, 11].

З 1918 р. до середини 1920-х років в Україні, а після втрати її національної державності, за межами УСРР формувалися, утверджувалися і розвивалися основні підходи протилежні радянському напряму дослідження селянського повстанського руху. Незважаючи на те, що селянський повстанський рух поставав у працях авторів здебільшого у контексті подій Української революції та проблем українського села, висвітлення його мало менш упереджений характер, ніж у працях радянських авторів. Більшості праць цього періоду притаманний не концептуальний, а літописний виклад матеріалу. Значна частина творів постає як публіцистика, проте вони наповнені вагомими фактологічними відомостями. В окремих працях селянський повстанський рух викладений у жанрі авторських спогадів з притаманним їм певним суб'єктивізмом. Проте ці роботи є важливим джерелом дослідження теми та оцінки повстанського руху. Перш за все, привертають увагу праці лідерів національно-визвольного руху, незважаючи на формування в них різних ідеологічних парадигм: народницької, державницької та націоналістичної, які безпосередньо впливали на зміст дослідження та висвітлення подій. Твори М. Грушевського [654; 656], В. Винниченка [643; 533], П. Христюка [745], М. Шаповала [750], П. Скоропадського [614; 615], В. Липинського [695], Д. Дорошенка [396; 511] та ін. мали домінуючий вплив на формування окремого, протилежного радянському, напряму в дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

Чималий доробок в історіографії селянського повстанського руху мали праці активних учасників подій. Мемуарна праця В. Винниченка «Відродження нації» [643], яка поєднала в собі елементи історичного

дослідження та публіцистики, стала однією з перших узагальнюючих праць одного з лідерів Української революції і зіграла вагомую роль у концептуальному оформленні уенерівської історіографічної течії, домінуючої у міжвоєнний період.

У спогадах М. Омеляновича-Павленка, написаних в середині 1920-х років і найбільш повно виданих лише 2007 р. [585], де автор, висвітлюючи процес творення національних збройних сил, показав підтримку загонів Армії УНР селянами-повстанцями в ході Зимового походу 1919–1920 рр. Автор звернув увагу на їх спільні дії проти ворога.

Окремої уваги заслуговують роботи генерал-хорунжого Армії УНР, одного з керівників селянських повстанських загонів, отамана Ю. Тютюнника [733; 734; 753], чия постать, як відзначив сучасний історик В. Кучер у праці «Постать Ю. Тютюнника у висвітленні діячів революційної доби (1917–1921 років) та сучасних українських дослідників» (Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 121–128), мало вивчена, а його психолого-педагогічні риси взагалі не піддавалися будь-яким системним дослідженням (с. 122). Зміст праць Ю. Тютюнника, за оцінкою відомого сучасного українського історика Р. Пирога, яку він висловив у дослідженні «Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження» (Архіви України. – 2011. – Вип. 6. – С. 83–102), є досить об'єктивним [955, 88]. Винятком, на нашу думку, є книга Ю. Тютюнника «З поляками проти Вкраїни» [735], написана 1924 р. під контролем радянської влади. У своїх роботах автор приділив значну увагу розвитку селянського повстанського руху в роки Української революції.

Цінною для теми нашого дослідження є праця «На розстріл» повстанського отамана, політичного, військового і громадського діяча, драматурга та підприємця Я. Водяного [536]. Автор на основі своїх спогадів змалював протистояння українського селянства агресії більшовиків, розповів про події з особистого життя, де наглядно простежив небезпеку, що її несла радянська влада свободі політичного та економічного вибору людини.

Значний порівняльно-пізнавальний інтерес становлять мемуари Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» [547], де автор приділив увагу проблемам повстанського руху як складової частини визвольних змагань українського народу.

В цілому праці низки авторів українського національного руху засвідчили, що до середини 1920-х років відбувався активний процес осмислення причин поразки Української революції та селянського повстанського руху, зроблені перші спроби аналізу селянського повстанства. У їх працях, як і в роботах радянських авторів, нагромаджувався фактичний матеріал, здійснювалися перші кроки в обґрунтуванні відповідних висновків та оцінок.

Проте, події у працях радянських авторів, як партійних, так і військових діячів, у переважній більшості були сфальсифіковані, адже готувалися у відповідності з більшовицькою ідеологією. Роботи учасників подій, що виходили за межами радянської України, в тому числі, й спогади, внаслідок відсутності ідеологічного тиску носили більш об'єктивний характер.

Другий історіографічний період дослідження і висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. включає декілька етапів, зумовлених насамперед політичними змінами в радянському суспільстві: друга половина 1920-х – середина 1950-х років, середина 1950-х – перша половина 1960-х років, друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років, друга половина 1980-х – 1990-ий р. Водночас цей історіографічний період є цілісним з огляду на панування марксистсько-ленінської методології в радянській історичній науці та застосування партійно-класових підходів у дослідженні і висвітленні радянськими істориками історичних подій, в тому числі, й селянського повстанського руху.

У другій половині 1920-х – першій половині 1950-х років селянський повстанський рух висвітлювався в дослідженнях радянських вчених з історії революції та комуністичної партії [209; 642]. При цьому домінуючою в них

була ідея боротьби радянської влади з так званим куркульським бандитизмом. Це стосується, зокрема, праць учасників подій: Р. Эйдемана [126; 127], М. Какуріна [163], В. Антонова-Овсієнка [634], М. Лациса [673], М. Тухачевського [731], В. Крутя [202], І. Премислера [295] та ін. Роботи означених авторів ідеологічно заангажовані і упереджені. У них при висвітленні повстанства насаджувалися принципи ідейності, партійності, класовості тощо. Щоправда праці мають значний фактологічний матеріал про селянський повстанський рух України 1917–1921 рр. Уніфікував трактування історичних подій радянською історичною наукою «Короткий курс історії ВКП(б)», опублікований 1938 р. Постанова ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском “Короткого курсу історії ВКП(б)”» для істориків стала обов'язковою до виконання в процесі їх роботи. Історія як дисципліна під впливом «Короткого курсу історії ВКП(б)» була «модернізована» під концепцію цього підручника і в такому вигляді, як відзначає сучасний історик В. Верстюк у праці «Історик і епоха (до 90-річчя від дня народження академіка Ю.Ю. Кондуфора)» (Укр. істор. журн. – 2012. – № 3. – С. 143–152), викладалася як у вищих навчальних закладах, так і в середній школі (с. 145).

Водночас за межами радянської України з'явилася значна кількість видань, у яких безпосередньо або в контексті інших тем йшлося про селянський-повстанський рух 1917–1921 рр. Це праці Ю. Отмарштейна [795], О. Доценка [660; 661], І. Мазепи та П. Феденка [237], Ю. Тютюнника [737], твори В. Заріцького [138], Н. П-па [294], П. Ващенко [30], В. Левицького [573], М.О. [265], Ф. Мелешка [254], З. Пеленського [277], Б. Черногора [376], П. Ісаїва [512], П. Єрошевича [129] та ін.

Видання мали величезний фактологічний матеріал, проте поразка у боротьбі за національну державність певною мірою наклала на їх зміст відбиток. Насамперед, проглядається розчарування учасників селянського повстанства лідерами національно-визвольного руху. Особливо це стосується

повстанців, які, підтримуючи боездатність своїх загонів, чекали протягом 1920–1921 рр. заклику до загального повстання в Україні, організованого і вчасного виступу проти радянського режиму. Тому у багатьох публікаціях відображається особистісне протистояння і неприязнь, спостерігається критика керівників Повстансько-партизанського штабу (ППШ), організації Листопадового рейду 1921 р. тощо.

Водночас на фоні несприйняття радянських історичних концепцій, виявлення та викриття фальсифікацій у означених авторів простежувалась відсутність глибокого історіософського осмислення селянсько-повстанського руху, а відтак і наявність фрагментарності у висвітленні проблеми. І це цілком зрозуміло, адже, основними працями з висвітлення селянсько-повстанського руху, незважаючи на еволюцію в них науково-дослідницьких характеристик, продовжували залишатися спомини учасників подій.

У радянській Україні уже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років були знищені наукові історичні школи, представники яких неупереджено аналізували історичні факти, належним чином обґрунтовували висновки. З їх ліквідацією і утвердженням марксистсько-ленінської методології в радянській історичній науці за селянським повстанським рухом закріплюється визначення його як куркульського, як політичного бандитизму. Отже, цінність радянських історичних досліджень стала визначатись їх відповідністю марксистсько-ленінській методології, що призвело до домінування політичних пристрастей в науці. Про посилення впливу правлячого режиму на історичну науку засвідчила Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. [798, 397–405] Так звані помилки було визнано [див.: 815, арк. 5]. Для радянських істориків розпочалась робота, в якій зазначений документ, як відмічалось у Резолюції закритих партійних зборів Інституту історії України АН УРСР від 23 вересня 1947 р. [814, арк. 52–56], ставав «... бойовою більшовицькою програмою боротьби за рішучий підйом і підвищену якість всієї ідеологічної

роботи» [814, арк. 54]. На виконання зазначеної Постанови ЦК КП(б)У вже у жовтні 1947 р. був вироблений проект схеми [див: 816], а згодом і схема Короткого курсу історії України [див.: 817]. Селянському повстанському рухові як явищу революційних подій 1917–1921 рр. увага в ній не надавалась. Про селянське повстанство як куркульський бандитизм йшлося у контексті виявлення причини поразки так званої української націоналістичної контрреволюції в пункті 9-му розділу 16-го «Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна на Україні» [816, арк. 16].

В період грудень 1947–лютий 1948 рр. учені Інституту історії АН СРСР та Інституту історії України АН УРСР на спільних засіданнях у Москві виробили єдину методологію і схему курсу історії України, узгодили уніфіковану періодизацію на основі формаційного підходу для історії всіх народів СРСР. Все це було покладено в основу двотомної праці «Історія Української РСР», перший том якої надрукований 1953 р. російською та українською мовами. З ідеологічних міркувань праця неодноразово перевидавалась із переробленими і доповненими матеріалами.

Своєрідного апогею тиск КППС на історичну науку набув на середину 1950-х років. Тоді ж цілком і повністю почали домінували офіційні оцінки і підходи щодо селянського повстанського руху, які були сформовані в роки становлення сталінського тоталітаризму. Яскраво представлені вони були у працях І. Шермана [378], М. Супруненка [341], Г. Алфеевої [419], І. Рибалки [473], М. Колісника [443], А. Лихолата [225], М. Рубача [313], Ю. Білана [11] та інших вчених. Щоправда, дослідження вище згаданих та інших радянських авторів висвітлювали здебільшого питання утвердження радянської влади в боротьбі з так званим бандитизмом. У них розкривалась діяльність окремих військових частин та каральних органів проти селян-повстанців, зверталась увага на перетворення аграрних відносин в українському селі, виокремлювалась виключна роль більшовицької партії у боротьбі за перемогу радянської влади тощо. Отже, селянський повстанський рух не був спеціальним предметом цих досліджень. Закономірно, що були

відсутні і спеціальні наукові дослідження, які б розкривали історіографію селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Однак, безсумнівним є факт, що радянські науковці, які у своїх роботах хоч і опосередковано зверталися до питань селянського повстанства, створили значну фактологічну базу з даної теми, яка значно доповнилась в роки «хрущовської відлиги» (середина 1950-х – початок 1960-х років). Певним узагальненням їх досліджень стало фундаментальне двохтомне видання «Історія селянства Української РСР» [158]. Стисло, подекуди схематично викладений матеріал перших двох розділів другого тому в контексті загальної історії селянства та в рамках марксистко-ленінської методології представляв повстанський рух селян Україні 1917–1921 рр. як класову боротьбу за перемогу радянської влади. Тоді ж дослідники отримали більше можливостей у використанні архівних матеріалів. А критика культу особи Й. Сталіна дозволила історикам в рамках соціалістичної ідеології переглянути деякі аспекти раніше досліджуваних тем. У світлі рішень XX з'їзду КПРС перед істориками ставилось завдання «... зберігаючи все те позитивне, що було накопичено попередніми десятиліттями, ліквідувати культ особистості у вивченні історії збройної боротьби у захисті завоювань Великого Жовтня і на основі творчого застосування марксистко-ленінської методології забезпечити подальшу розробку історії героїчної боротьби...». Нові політичні умови, які склалися у суспільстві у зв'язку з критикою культу особи Й. Сталіна, змусили визнати недостатність розроблення проблем історіографії [980, 157]. Окремі ґрунтовні дослідження, де поряд з іншим йшлося й про селянський повстанський рух, виходили з друку взагалі без історіографічних розділів [139; 140]. Це потребувало історіографічного узагальнення раніше напрацьованого історичною наукою матеріалу. Так, з 1968 по 1973 рр. Інститут історії АН УРСР видав шість випусків щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР»*. Водночас у контексті визначених

* Інститут історії України НАН України відновив випуск наукового збірника «Історіографічні дослідження в Україні» у 1999 р.

Академією наук УРСР пріоритетних для істориків тем (одна з них – розвиток революційного і національно-визвольного руху в Україні, у тому числі в 1917–1921 рр., що підтримувалась задля критики спроб українськими зарубіжними істориками відродити теорію безбуржуазності української нації та критики так званої буржуазної історіографії в цілому [980, 157, 158]), прикладом можуть слугувати історіографічні розділи та вступні частини тих чи інших досліджень з історії громадянської війни в Україні [160; 359], боротьби населення проти австро-німецьких та угорських військ 1918 р. [8; 319; 325; 353; 354], історіографічні огляди селянських рухів [870] та соціальної боротьби українського селянства у контексті висвітлення так званого союзу селянства з робітничим класом [882; 958; 984] тощо. Подібні праці, незважаючи на наявність у них партійно-класових підходів, стали першим кроком на шляху подальшого історіографічного узагальнення селянського повстанського руху.

Західноукраїнська історіографія після входження західноукраїнських земель до складу УРСР також підпорядковується марксистсько-ленінській методології. В роки радянсько-німецької війни радянська історична наука продовжувала зберігати свої ідейно-політичні засади. Водночас відбулося тимчасове відновлення української історіографії у Рівному, Львові, Києві, продовжувалась дослідницька та видавнича діяльність істориків у Празі, Берліні та інших містах. Тому навіть у надзвичайних умовах війни з'явилися окремі праці, в яких у контексті дослідження інших тем певна увага приділялась селянському повстанському рухові 1917–1921 рр. [68; 234; 236; 238; 350; 1006]

Після Другої світової війни українська історіографія могла вільно розвиватись лише за межами етнічних земель України. Зважаючи на це, український історик, архівіст і політичний діяч О. Оглоблин у праці «Українська історіографія 1917–1956» (вперше побачила світ 1957 р. у Нью-Йорку [1044]) зазначав, що огляд української історичної науки за кордоном слід поділити на два періоди: до та після Другої світової війни [1044, 94].

У 1950–1960-х роках серед авторів української діаспори зростає кількість праць, у яких поряд з іншими питаннями висвітлювався селянський повстанський рух. Його учасники видали свої спогади, які з'явилися окремими книгами [589; 623]. Матеріал багатьох із них все більше викладався з урахуванням вимог до наукових історичних праць [562; 574]. В низці книг автори, досліджуючи історію Української революції 1917–1921 рр., побіжно аналізували селянський повстанський рух, отаманщину, давали їм відповідні оцінки [235, 162; 275, 40; 336, 63–87]. На ґрунтовній документальній основі у контексті узагальнень бойових дій Армії УНР висвітлювалась її співпраця із селянськими повстанськими загонами [739]. Отже, процес історичного осмислення та узагальнення селянського повстанського руху продовжувався.

Із завершенням в СРСР періоду «хрущовської відлиги» та реанімацією неосталінізму в радянській історіографії з другої половини 1960-х років фальсифікація історії посилюється. Радянська політична система на чолі з КПРС повністю підпорядкувала історичні установи, поставила їх на «службу» соціалізму. Про домінування комуністичної партії над історичною наукою та свавілля радянської цензури в суспільстві свідчить Постанова ЦК КП України про книгу П.Ю. Шелеста «Україна наша радянська» від 20 лютого 1973 р., де зазначалось про «...серйозні методологічні, ідейні помилки і суттєві недоліки книги...» [799]. Завдання виявляти високу принциповість під час оцінки творів та гостро реагувати на, так би мовити, факти втрати окремими авторами класових орієнтирів було поставлено перед партійними організаціями УРСР 16–17 травня 1974 р. на пленумі ЦК компартії України.

У 1960–1980-х роках здійснені спроби аналізу нагромадження знань з радянської історії. Періодизація історіографії базувалася на методологічних принципах, визначених в документах правлячої КПРС [892; 897; 951]. Це поглиблювало, як зазначає сучасний український історіограф Я. Калакура, розірваність української історіографії: «ніби на два ворогуючі табори:

буржуазно-націоналістичний, представлений істориками української діаспори, та марксистський – в СРСР–УРСР» [906, 12]. Радянські українські історики в другій половині 1960-х–1980-х роках давали позитивні, часто безпідставно завищені, оцінки історичній науці в УРСР [119; 322; 880; 972; 975]. Це все призвело до спотвореного висвітлення історії науки та подій, в тому числі, й селянського повстанського руху в роки Української революції [170; 351; 357; 366; 367, 417].

Незважаючи на реформи років перебудови (1985–1991 рр.), які в галузі історії призвели до висвітлення негативного впливу сталінізму на історичні знання, визнання недоліків у радянській історичній науці та появи досліджень, що розкривали її особливості в радянський час [857; 1039], якісно нових результатів у переоцінці селянського повстанського руху 1917–1921 рр. досягнуто не було. Яскравим свідченням цього є перевидана 1986 р. двотомна праця Д. Голінкова «Крушение антисоветского подполья в СССР» [79], дослідження О. Ганжі «Боротьба з куркульством на Україні в 1921–1923 рр.» [71], праці І. Волиняка [868], А. Монастирського [934], інші твори [136; 274; 408].

Щоправда в роки «перебудови» були здійснені перші спроби окремих дослідників дещо змінити усталені в радянській історичній науці оцінки подій, історичних процесів та персоналій [38; 63], змінити підходи у дослідженні повстанства [37; 41; 56; 61]. Хоча загалом повстанський рух в історіографії залишався переважно бандитизмом.

Можна зазначити, що в другій половині 1980-х років, незважаючи на те, що історична наука продовжувала залишатися в полоні модернізованої соціалістичної доктрини, в історіографії вже формувалися витоки пострадянської історичної науки. Вагоме місце в цьому процесі мало накопичення знань з різних питань історії України, включаючи й селянський повстанський рух 1917–1921 рр.

З числа представників української діаспори, хто висвітлював селянський повстанський рух, в цей час вирізняються праці

Г. Маслівця [250], І. Козьми [184], В. Плюща [287], О. Вишнівського [46], М. Дорошенка [548], І. Лютого-Лютенка [576], Д. Кислиці [560] та ін.

Роботи істориків української діаспори 1970–1980-х років, спогади учасників подій та ін. розкривають боротьбу селян проти більшовиків, характеризують політику більшовицького політичного режиму в Україні тощо. Проте різнобічність та глибина дослідження селянського повстанського руху, стан його висвітлення залишали бажати кращого. Так, Л. Шанковський у праці «Нарис української воєнної історіографії» [1019], аналізуючи воєнно-історичні праці дослідників української діаспори, у яких події торкаються періоду 1917–1920-х років, у числі 3–4 за 1973 р. лише побіжно згадує публікації щодо селянського повстанського руху (с. 119), опубліковані в міжвоєнний період у журналі «Літопис Червоної Калини».

В цілому ж увага селянському повстанському рухові 1917–1921 рр. з боку діаспорних істориків часто надавалася в контексті дослідження поступу національної історичної думки як в Україні, так і поза її межами. Це простежували В. Біднов [850], Д. Дорошенко [514], О. Оглоблин [944; 945; 1047], Н. Полонська-Василенко [960] та ін. Так, Н. Полонська-Василенко відзначала масовий селянський повстанський рух в Україні в роки революції та продовження його в значно менших розмірах після її поразки [290]. Історик, звертаючи увагу на стихійність і локальність руху, підкреслювала непримиренне прагнення селян звільнитися від більшовицької окупації. Водночас, аналізуючи праці дослідників, авторка справедливо зауважила, що усі багаторічні наукові досягнення української історіографії без дискусій і аргументів перекреслено. Н. Полонська-Василенко справедливо відзначила, що в УРСР багатьох радянських авторів звинувачували у недостатньому застосуванні марксистсько-ленінського вчення [961, 81, 83]. Радянська історична наука мала розвиватися за наказами комуністичної партії, за її ж вказівками висвітлювався в радянській історіографії й селянський повстанський рух 1917–1921 рр.

У праці «Думки про сучасну українську радянську історіографію» [942] її автор О. Оглоблин поділив українську радянську історіографію на окремі періоди і дав їм детальну характеристику, визначив наукові засади в радянській історичній науці, на конкретних наукових дослідженнях показав, що являли собою радянська історична наука та сучасний український радянський історик. Вчений дійшов безсумнівного і обґрунтованого висновку, що в основі радянської науки лежали тенденції й вимоги поточної радянської політики, а не міркування наукового характеру.

На противагу підходам, які домінували у радянській історіографії, Р. Млиновецький в 1970 р. у передмові до «Нарисів з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.» [264] акцентував увагу на працях тих авторів, хто прагнув об'єктивного відображення історії. Дослідник висловив переконання, що авторам, які спотворюють історію свого народу, не буде виправдання. Водночас, звернувши увагу на викривлення історії як радянськими вченими, так і частиною діаспорних, Р. Млиновецький висловив думку, що немає певності, що події 1917–1921 рр., в тому числі, й селянський повстанський рух, пощастить зберегти для нащадків і науки від спотворення [264, 14].

Радянський період в історії української історичної науки привертав увагу Б. Крупницького, О. Підгайного та ін. діаспорних авторів. Підсумки стану зарубіжної історичної україніки зробив у 1993 р. О. Субтельний [див.: 200; 1050]. Однак у цих дослідженнях автори не ставили завдання дати аналіз праць радянських чи зарубіжних істориків, присвячених селянському повстанському рухові 1917–1921 рр. Стан висвітлення історіографії селянського повстанського руху серед авторів української діаспори залишався фрагментарним, автори здебільшого приділяли увагу самому повстанству, проте досить часто в контексті ширших тем.

Так, у вступі до дослідження О. Вишнівського «Повстанський рух і отаманія» [46] автор висвітлив причини, які породили серед повсталого

селянства безліч авантюристів. Висвітлюючи повстанський рух, дослідник з їх числа називає багатьох отаманів. На його думку біда полягала в тому, що їх було забагато. Це наклало негативний відбиток на визвольні прагнення, мрії і надії повсталого народу. Проте автор відзначив, що частина отаманів відгравала й позитивну роль в Українській революції, відстоюючи незалежність УНР. Однак, поза увагою автора залишились узагальнюючі аспекти теми, зокрема, оцінка стану дослідження та висвітлення питання в історіографії та ін.

Лише у перші роки незалежності України українські дослідники В. Смолій [983], Я. Калакура [899], О. Реєнт [965] В.М. Даниленко, В.Г. Касьянов [109], С.В. Кульчицький [210] та інші вдалися до ґрунтовного переосмислення стану історичних подій та історичної науки, а в її контексті по-новому поставав й селянський повстанський рух 1917–1921 рр.

Незважаючи на те, що характерною рисою української історіографії 90-х років ХХ ст. стала критика радянських ідеологічних стереотипів, значна частина істориків першої половини 1990-х років, продовжуючи знаходитись у залежності від політичної кон'юнктури, шукали альтернативу пануючій у радянській час марксистсько-ленінській методології. Проте вже з другої половини 1990-х років ситуація кардинально змінюється: накопичені документальні та наукові матеріали [див. напр.: 211; 347; 386; 413; 771; 808 та ін.] сприяли утвердженню нових підходів до оцінки радянської історіографії. Стан останньої вчені визначили як кризовий. Це наглядно засвідчено у наукових публікаціях [976] та стверджується в дисертаційному дослідженні В. Головка «Криза сучасної історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст» [433]. Автор дослідження обґрунтовував феномен кризи в історичній науці на підставі вивчення марксистсько-ленінської та діаспорної історіографічних традицій, праць сучасних дослідників. Розвитку історичної науки ХХ ст. в окремих закладах приділили увагу О. Ляпіна [457], С. Фролов [487]. Соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування радянської історичної

науки в 1920-х роках дослідив С. Водотика [429] Важливими є напрацювання вченого щодо процесу складання радянського механізму керівництва історичними дослідженнями, характеру і наслідків взаємодії історика та суспільства.

З огляду на досвід у галузі накопичення знань привертає увагу той факт, що дослідження селянського повстанського руху невіддільне від загальних тенденцій розвитку історичної науки. Це яскраво проявилось у третьому історіографічному періоді селянського повстанського руху, для якого характерним є застосування вітчизняними істориками таких пізнавальних технологій, як теорія тоталітаризму, методи цивілізаційного підходу, методи соціальної історії, концепції модернізму тощо. У ХХІ ст. ці технології отримали подальший розвиток, визначено перспективні лінії їх застосування у сучасній українській історичній науці. При вивченні минувшини вагомим значення набуло застосування міждисциплінарних підходів, пізнання механізму історичного процесу та ін. Про новітні підходи в системі пізнання та їх використання йшлося в наукових дослідженнях В. Гончаревського [434], Є. Пилипка [470], І. Литуса [454] та ін. Це значною мірою сприяло переходу від старої парадигми пізнання до нової [105].

На рубежі ХХ–ХХІ ст. подальша розбудова української державності супроводжувалась піднесенням національного відродження. Це піднесення охопило й історичну науку, що яскраво проявилось в дослідженні селянського повстанського руху спочатку в контексті окремих аспектів та узагальнень з Української революції 1917–1921 рр. [44; 323; 333; 358; 458; 992] та суміжних з повстанством тем [2; 3; 45; 232; 284; 285; 335; 1034]. Згодом селянське повстанство дедалі більше стає безпосереднім об'єктом досліджень. Нині з цієї проблематики захищена велика низка дисертаційних робіт [437; 439; 448; 453; 479; 486; 468; 491], видрукувані збірки документів та монографічні дослідження [72; 74; 143; 145; 187; 193; 786;], опубліковані наукові статті [20; 153; 176; 190; 194; 195; 257; 258; 285; 303; 329], з'явилися нові дослідження історіографії

селянського повстанського руху та історіографії окремих його питань [438; 460; 1026; 1028; 1030–1033].

Таким чином, специфіка кожного історіографічного періоду селянського повстанського руху наклала свій відбиток на стан висвітлення селянського повстанського руху, створенні історіографічних праць, а в деяких дослідженнях – на зміст історіографічних розділів, які тією чи іншою мірою стосувалися нашої теми.

В цілому ж праці, у яких йшлося про історіографію селянського повстанського руху, можна поділити умовно на такі основні групи: спеціальні історіографічні, які конкретно стосувалися теми [438; 460; 926; 938; 940; 999; 1000; 1026; 1028; 1030–1033 та ін.], ті, що були дотичні до теми, і в значній частині з яких про історіографію повстанства йшлося в окремих абзацах (статті), розділах, вступі чи передмові [8; 71; 137; 139; 140; 167; 207; 213; 229; 243; 244; 329; 333; 345; 437; 439; 448; 453; 458; 468; 479 та ін.], загальні історіографічні праці [510; 511; 892; 897; 905; 922; 951; 972; 975; 1010; 1047] та ін. Ці групи разом з історичними джерелами сприяли дослідженню теми. Праці з історії повстанського руху, які мають детальніший поділ складають джерельну базу дослідження, на аналізі якої ми конкретно зупинимось у підрозділі 1.2.

Найбільш вагомими є історіографічні праці зазначеної першої групи. З їх числа виокремимо дослідження О. Кучера «Боротьба з внутрішньою збройною контрреволюцією на Україні в 1921–1923 рр. у радянській історіографії 20-х років» [926]. О. Кучер був одним із перших радянських істориків, хто порушив питання висвітлення історіографії селянського повстанського руху. Щоправда, історіографічний аналіз відповідної літератури він здійснював під кутом зору боротьби радянської влади з повстанством.

Автор справедливо констатував факт, що значна частина літератури, яка торкалася цієї тематики, була опублікована вже у 1921–1923 рр. самими учасниками подій. Аналізуючи їхні праці, вчений підтримав думку

тогочасних радянських дослідників про селянський повстанський рух як про куркульський бандитизм. Однак, О. Кучер не врахував, що публікації про селянський повстанський рух радянських авторів почали з'являтися вже з 1918 р. Їхніми авторами спершу були учасники боротьби з повстанським рухом, партійні діячі, згодом – науковці. Тому історіографію селянського повстанського руху, в тому числі, і в контексті боротьби з ним, як це подає О. Кучер, варто починати не з 1921 р., а з 1918 р.

Головні завдання у процесі дослідження селянського повстанського руху 1920-х років автор зводив до наступного: 1) показати вузькість соціально-політичної бази куркульського бандитизму, його антирадянську і антинародну суть; 2) вивчити бойовий досвід боротьби, який міг мати практичне застосування.

Вирішення першого завдання давало можливість владі звузити причини поразки селянського повстанського руху, направити їх у русло класової боротьби і, тим самим, показати протест селян проти політики більшовиків лише як невдоволення заможних верств селянства, які заручились підтримкою з-за кордону, відхід від повстанства широкого селянського загалу – бідніших і середніх верств, що нібито й призвели до політичної ізоляції селянського повстанського руху і неминучого його краху. Друге завдання мало послужити радянській владі у випадку нової війни, про що вперше 1921 р. заявив М. Фрунзе [740–743].

Насамкінець О. Кучер справедливо підсумував, що дослідники, використавши документи та особисті спогади, зібрали у своїх працях вагомий фактологічний матеріал. Проте в роботах, у яких під кутом зору досліджуваних проблем йшлося про селянський повстанський рух, чітко простежується фрагментарність, ідеологічна заангажованість, відсутня цілісна картина селянського повстанського руху 1917–1921 рр., узагальнення. Натомість автори досить вправно в радянському дусі окреслили завдання своїм колегам-історикам [926, 26, 27].

Короткий огляд історіографії селянського повстанського руху в Україні початку 1920-х рр. є і в передмові наступного дослідження О. Кучера «Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр.» [213]. Так, характеризуючи історіографію боротьби із селянським повстанським рухом та відзначаючи працю А. Слюсарського про участь комнезамів у боротьбі з селянським повстанським рухом з кінця 1920 р. до весни 1921 р. [330], дослідник підкреслив, що «перші публікації з історії боротьби із збройною внутрішньою контрреволюцією [читай селянським повстанським рухом – *В.Щ.*] після Вітчизняної війни з'явилися тільки в 1959 р.». Автор підтвердив цю тезу працями В. Сліпченка [328] та А. Залевського [137]. Цим дослідник унеможлиблював розгляд селянського повстанського руху в історичній літературі з другої половини 1941 р. по 1959 р., що, на наш погляд, не вірно, адже автор не врахував видані у 1941–1943 рр. збірники документів, які стосувалися подій в Україні 1917–1918 рр. Значна частина цих праць охоплювала дії селян-повстанців проти австро-німецьких та угорських військ, боротьбу більшовиків (в тому числі, із селянським повстанством) за встановлення радянської влади в українських землях [768; 769; 770; 779]. О. Кучер залишив поза увагою й дослідження С. Маркова «Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году», що вийшла з друку 1941 р. [248], видрукувану 1942 р. брошуру Г. Деренковського «Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году» [110], у яких йшлося про повстанський рух селян України 1918 р. Автор уник досліджень другої половини 1940-х років, зокрема, І. Шермана [378], Г. Заставенка [140], І. Кулика [207], праць 1950-х років М. Рубача [313], Ю. Кондуфора [185], М. Супруненка [341; 342; 344; 345], Ю. Білана [11], де селянський повстанський рух 1917–1921 рр. розглядався авторами у контексті досліджуваних тем. У праці О. Кучера ми не знаходимо й посилань на збірники документів та матеріалів до 40-ка та 50-ти річчя жовтневого перевороту з відомостями про повстанство 1917–1920-х років [758–763].

Відсутність у праці О. Кучера аналізу науково необхідної літератури є прикладом однієї із негативних тенденцій радянської історичної науки.

Радянський історик Ю. Гамрецький, аналізуючи праці щодо селянського руху 1917 р., поряд з іншими вченими розділив думку про рух як аграрну боротьбу [870]. Водночас увагу дослідника привернув вільнокозацький рух як різновид селянського повстанства. Проте історик згадує його лише побіжно. Досліджуване автором питання висвітлено в руслі партійно-класовими підходів, що призвело до фальсифікацій. Це переконує в тому, що радянські дослідники підганяли селянський повстанський рух та його висвітлення в історіографії підганяли під ідеологічні схеми, часто уникаючи конкретики, навіть ігноруючи вже допущені цензурою до друку та опубліковані факти.

Інша група праць, яка широко представлена в радянській українській історіографії, є дотичною до теми нашого дослідження. В них історіографія повстанства тією чи іншою мірою висвітлювалась в окремих розділах, вступі чи передмові. З числа таких робіт вирізняється дослідження С. Саженьюка «Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в 1918 р.» [319]. В історіографічному розділі праці автор, вважаючи селянський повстанський рух складовою націоналістичної контрреволюції, твердив, про забезпечення його зброєю з боку країн Антанти. У контексті історіографічної періодизації досліджуваної теми історик наголосив на активності населення України у визвольній боротьбі проти австро-німецьких та угорських військ, здійснив огляд праць, у яких йшлося про цю боротьбу. Ці та інші роботи, опубліковані до ХХ з'їзду КПРС, С. Саженьюк піддав критиці, ставлячи їх авторам в недолік те, що працям притаманне «суб'єктивістське пояснення ходу військових дій, недостатньо показані труднощі і складність боротьби» [319, 6–8].

Про повстансько-партизанські виступи селян України 1918 р. та їх висвітлення у ряді книг, наукових статтях, популярних брошурах, спогадах, документальних збірниках йдеться у вступній частині дослідження

Є. Скляренка «Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році» [325]. Даючи публікаціям оцінку, автор підкреслив, що їх цінність далеко не однакова. Більше того, вчений доречно звернув увагу на ігнорування окремими авторами архівних документів, що призвело в багатьох працях до суперечливостей у викладі фактичного матеріалу. Критиці піддані дослідження С. Маркова «З історії громадянської війни на Україні в 1918 р.» (Красный архив. – 1939. – № 4.), М. Прокопенка «Боевые эпизоды партизанской борьбы на Украине в 1918 году (Саратов, 1942. – 28 с.). Водночас дослідник виокремив із загальної кількості публікацій роботи, які мали, на його переконання, вагому наукову цінність. Однак, аналізуючи дослідження та безпосередньо селянський повстанський рух 1918 р., Є. Скляренко в руслі марксистсько-ленінської методології подає боротьбу селян виключно як відстоювання радянської влади, а організатором селянського повстанського руху називає Комуністичну партію [325, 5, 6, 8, 11].

Даючи визначення партизанської боротьби в конкретних історичних умовах, опираючись на класиків марксизму-ленінізму, інший радянський історик П. Балковий не лише виокремив умови, в яких зароджується така боротьба, а й підкреслив її значення [8]. Дослідник, формулюючи теоретичні засади повстанського партизанського руху, підійшов до його характеристики як однієї із основних форм збройного опору загарбникам. Однак, висвітлюючи селянський повстансько-партизанський рух, історик надав прерогативу в його організації і розгортанні в роки Української революції підпільним більшовицьким організаціям, а принципи партійності та класовості поклав в основу його дослідження. Аналізуючи роботи М. Супруненка «Україна в період іноземної інтервенції та громадянської війни», Є. Скляренка «Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році», І. Рибалки «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні», у яких йшлося про партизансько-повстанський рух, П. Балковий відзначив, що автори

висвітлювали його в контексті загальнополітичної історії. Тому історик переконував, що цей рух доцільно розкривати у всій складності його форм і багатоманітності тактичних засобів його ведення. Водночас автор в межах загальних принципів досліджень, які утвердились у радянській історичній науці, помилково доводив те, що повстанський партизанський рух в Україні 1918–1920 рр. провадився при «всебічній допомозі великого російського народу, Червоної Армії..., відстоюючи завоювання соціалістичної революції» [8, 6–8, 11, 12].

У передмові праці «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине» [346] дослідник М. Супруненко відзначив напружену роботу радянських істориків після XX з'їзду КПРС, результатом чого став вихід у світ групи монографічних праць, де автори розкривали селянську повстанську боротьбу 1918 р. проти присутності в Україні німецьких та австро-угорських військ [12; 139]. Аналізуючи роботи, дослідник звернув увагу на окремі їх недоліки (недостатній показ діяльності Українського радянського уряду, неповне висвітлення протиріч у, так званому, буржуазно-націоналістичному таборі тощо). Тут же М. Супруненко акцентував увагу на тому, що кожен з авторів, віддаючи перевагу тим чи іншим питанням теми, доповнювали один одного.

Відзначаючи у короткій передмові до своєї наступної книги «Борьба трудящих Украины против денікинщины» [343] відсутність в українській радянській історіографії монографічного дослідження з даної теми, М. Супруненко підкреслював, що селянські партизанські загони у боротьбі проти військ А. Денікіна були організовані виключно «комуністами України» «під керівництвом Центрального Комітету РКП(б). Автор вдався до фальсифікації подій та упереджених ідеологічно-схематичних висновків [343, 3–6].

Досить широкий аналіз праць здійснено В.Тичиною у дослідженні «Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине у 1918 році» [353]. Автор відносить розвиток повстанства в Україні

до проблемних питань і справедливо відзначає, що з їх числа найкраще в радянській вітчизняній історіографії висвітлена боротьба проти австро-німецьких військ, зокрема, в ході Звенигородського і Таращанського повстання на Київщині літа 1918 р. Слід віддати належне досліднику, що він поставив питання про необхідність визначення інших селянських повстанських вогнищ, які у літературі 1920–1930-х років дістали назву «революційних островів». В. Тичина акцентував увагу, що цей термін необґрунтовано нехтується радянськими істориками. Водночас автор поділяє повстання в Україні на ті, що виникали у прифронтовій зоні та ті, які набували характеру всенародної боротьби. Останнім, як запевняє дослідник, притаманні ознаки соціального характеру з певними політичними відтінками. Проте далі у своїх висновках автор не пішов, адже це виходило б за усталені ідеологічні рамки. Масовим, або, як називає автор, всенародним селянським повстанням він приписує боротьбу виключно за «збереження здобутків Жовтня», тобто переконує у їх більшовицькому спрямуванні з тенденціями класової боротьби.

Широко поданий аналіз літератури щодо селянського повстанського руху в передмові виданого 1984 р. дослідження «Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад» [36]. Його автор В. Верстюк, характеризуючи історіографічні періоди теми та опубліковані праці, підтримав пануючу на той час думку про класову суть повстанської боротьби селянства 1917–1921 рр. Очевидно, що радянські історики приймали до уваги лише той селянський повстанський рух, що підтримував владу більшовиків і виступав проти її ворогів. Іншу боротьбу селян, що йшла в розріз із більшовицькою політикою, вони подавали в історіографії як контрреволюційність і трактували як куркульський бандитизм. Автор дослідження на основі розглянутих праць підкреслив панування в історіографії думки про широку боротьбу селян з куркульською контрреволюцією, про класове розшарування українського селянства. А тому вимогою часу перед істориком стало показати в роботі сукупність процесів,

які характеризували цю боротьбу за зміцнення радянської влади в селах України.

По суті, в силу ідеологічних заборон селянський повстанський рух, як такий, знаходився за межами наукових інтересів радянських істориків та історіографів. У дослідженнях радянських авторів він поставав лише як політичний бандитизм і один із елементів контрреволюції, а його висвітлення в історіографії подавалось через призму боротьби з ним.

Більша розкутість, прагнення у відповідності з сучасними досягненнями науки переосмислити історичні знання, об'єктивно відтворити події селянського повстанського руху на основі архівних документів та нових наукових підходів притаманна працям сучасних вітчизняних дослідників. Ще на початку 1990-х років в умовах суспільно-політичних змін історики розпочали перегляд теми махновського руху, яка в селянському повстанському рухові була поставлена ними дещо відособлено. Праці з означеної теми В. Волковинського [49; 51–55; 57–60; 65], В. Верстюка [39; 40; 43; 584], О. Тимошука [352], О. Тимкова [620], В. Чопа [491], Д. Архирейського [4; 5] містять окремі історіографічні сюжети з історії махновського руху, чим значною мірою сприяють дослідженню історіографії селянського повстанського руху в цілому.

Проаналізували історіографію махновського руху В. Верстюк [40], В. Чоп [491] та ін. На стані дослідження в історичній літературі постаті Н. Махна зупинилися В. Волковинський [49; 65], О. Гончар [876] та ін. Проте найбільш повно історіографію селянського повстанського руху на чолі з Н. Махном розкрила в кандидатському дисертаційному дослідженні Т. Мармазова [460]. Авторка проаналізувала історичну літературу щодо проблем періодизації селянського руху під керівництвом Н. Махна і запропонувала власну його періодизацію, виявила ступінь дослідження повстання на різних його етапах, порівняла характер тлумачення науковцями історичного значення руху. На наш погляд, дослідниця дійшла справедливого висновку, що оцінки селянського руху під проводом

Н. Махна є глибоко суперечливими, фактично відсутня єдина загальна його оцінка. Дослідниця обґрунтувала значення руху в українській історії. Пророблена Т. Мармазовою робота сприяє формуванню цілісної й об'єктивної картини боротьби українського народу за своє національне й соціальне визволення.

Праця Т. Мармазової «Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918–1921рр.)» та інші дослідження махновського руху, показали, що, незважаючи на різне тлумачення тих чи інших аспектів цього руху та наявність оціночних розбіжностей, дослідники одностайні в тому, що боротьба махновців була героїчною і мала значний вплив на селянський повстанський рух загалом. Водночас аналіз праць, у яких йдеться про махновський рух та постать його лідера, стверджувально свідчить про якісні зрушення в історіографії повстанства, але ще недостатню наукову розробку теми.

П. Захарченко, досліджуючи розвиток селянського повстанського руху за Гетьманату, в окремому розділі дисертаційного дослідження висвітлив стан історіографії питання [437].

У контексті дослідження селянського питання в Україні 1917–1918 рр. розмах селянського повстанського руху в Київській та інших губерніях у зазначений час подала Н. Земзюліна в дослідженні «Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографічні проблеми)» [438]. Вона дійшла висновку, що тогочасні селянські виступи, незважаючи на свою різноплановість, набули спільної характерної риси – вони мали антипоміщицьке спрямування. Підсумовуючи історіографічний огляд, дослідниця справедливо стверджує, що селянські виступи 1917–1918 рр. знайшли ширше висвітлення у радянській літературі, ніж у діаспорній. Н. Земзюліна обґрунтовано переконує, що переважна більшість радянських авторів розглядали селянський повстанський рух 1917–1918 рр. як боротьбу за встановлення радянської форми влади, а в оцінках істориків діаспори повстанство зазначеного часу отримало негативну оцінку, адже на той час

воно несло руйнацію основ української державності [438, 119, 120]. Водночас, виокремлюючи у працях радянських істориків відомості щодо селянських заворушень, у роботі авторка залишила нез'ясованим співвідношення організованих і стихійних виступів.

Історіографії селянського повстанського руху на Правобережній Україні 1919 р. приділив увагу О. Нестеров [938]. Здійснюючи аналіз праць радянських дослідників, історик підкреслив намагання останніх розчленувати повстанський рух селян України на окремі частини: одна – так званий, «куркульський бандитизм», інша, так би мовити, «союзники» радянської влади. Дослідник вдало підкреслив, що радянські автори показували будь-який виступ селян проти ворогів радянської влади як боротьбу за цю владу, махновський же рух був представлений ними як різновид політичного бандитизму. Однак О. Нестеров мало приділив уваги аналізу праць, які видавалися за межами України та дослідженням сучасних вітчизняних істориків. Це призвело до фрагментарності у дослідженні теми. Завдання комплексно дослідити історіографію селянського повстанського руху 1919 р. на Правобережжі, поставлене автором у роботі, повною мірою не було виконане.

Завдання дослідити роль боротьби уряду П. Скоропадського з селянським повстанським рухом травня–грудня 1918 р. у вітчизняній історіографії ставить у своїй публікації Л. Новікова [540]. Беручи до уваги праці, які потрапили в поле зору дослідниці, відзначимо, що значна частина з них стосувалися не селянського повстанського руху та боротьби з ним, а більше проблем національно-військового будівництва, оціночних характеристик Української Держави, осмисленню теоретичних питань військової політики доби Української революції тощо. Та й частина робіт, які розглядає авторка, належать не лише вітчизняним дослідникам, як зазначено у темі публікації. Авторка визнала, що в окремих розглянутих нею працях, проблемам збройної та політичної боротьби уряду приділено мало уваги і тут же переходить до огляду інших тем. Проте це не зашкодило їй діяти

висновку, що в українській історіографії відсутні праці, де б з наукових позицій було комплексно досліджено і висвітлено роль боротьби уряду П. Скоропадського з повстанським рухом. Саме це обумовило вибір теми дослідницею, хоча, на наш погляд, тему належним чином не розкрито.

Історіографії селянського повстанського руху в контексті військової політики Директорії УНР присвячені окремі публікації М. Стопчак [999; 1000]. У ґрунтовних історіографічних працях автор поділяє досліджувану тему на відповідні історіографічні періоди, характеризує їх, дає аналіз відповідній літературі. Історик аргументовано відзначив, що радянська історична наука старанно приховувала факт існування антибільшовицького повстанського руху, його реальні масштаби і наслідки. М. Стопчак підкреслив, що радянські історики відносили створення повстанських загонів виключно до заслуг більшовицьких організацій, під керівництвом яких вони вели боротьбу з українськими силами та військами А. Денікіна. Дослідник дійшов беззаперечного висновку про те, що підходи в радянській історичній науці зумовили відсутність спеціальних історіографічних праць із селянського повстанського руху у доробку радянських вчених, а якщо вони і торкаються цієї теми в окремих історіографічних роботах, то виключно у негативному сенсі. Що ж до діаспорних істориків, то М. Стопчак обґрунтовано довів, що огляд селянського повстанського руху в їх працях здійснювався нарізно. При наявності вагомого фрагментарного матеріалу працям притаманна фрагментарність, авторські суб'єктивність та політичні уподобання. Аналізуючи сучасну вітчизняну історіографію, дослідник справедливо відзначив значне її поповнення ґрунтовними науковими розробками проблем Української революції 1917–1921 рр., в тому числі, й селянського повстанського руху. Щодо останнього історик відзначив нерівномірний інтерес дослідників до його течій і форм, підкресливши найбільшу увагу вчених до махновського руху.

Становлення концепції селянського повстанського руху періоду демократичної революції 1917 р. у радянській історіографії 1920–1930-х років розглянув О. Житков [889]. Дослідник зазначив, що одні радянські вчені інтерпретували протестний селянський рух 1917 р. як стихійне явище (В. Качинський) [157], інші переконували в інертності селянства, яке терпляче очікувало вирішення своїх соціальних прагнень Установчими зборами (В. Клунний) [158]. Все ж переважна більшість радянських дослідників, на думку О. Житкова, доводила, що українське селянство стало до боротьби лише наприкінці літа початку осені 1917 р. Поділяючи цю думку, вчений апелював до узагальнень радянських дослідників І. Межберга та С. Когана [251] про те, що стимулюючим фактором боротьби селянських мас після зазначеного часу стала втрата селянством довіри до Тимчасового уряду у його спроможності розв'язати аграрне питання на користь сільських трударів. О. Житков дійшов висновку, що дослідження селянського руху 1917 р. радянськими авторами 1920–1930-х років презентувало тогочасний стан вітчизняної історіографії – перехід від державницької і народницької школи до марксистської [889, 278, 279]. Такі підсумки автора значною мірою сприяють усвідомленню штучності впровадження в історичну науку марксистко-ленінської методології та нав'язування відповідних принципів дослідження, наслідком чого стала фальсифікація історії, в тому числі, й селянського повстанського руху 1917–1921 років.

Селянський повстанський рух в контексті викладу в радянській історіографії суспільно-політичних процесів в Україні 1917–1918 рр. висвітлив Ю. Пахоменков [953]. Окремі висновки дослідника є суперечливими. З одного боку він запевняє, що надбання окремих радянських дослідників, зокрема, А. Лихолата, не мають історичної цінності, з іншого – твердить, що вони є важливою історіографічною пам'яткою доби [953, 72]. Проте доказово виваженими є переконання історика щодо радянської історіографії як специфічного феномену розвитку історичної

науки України, незважаючи на те, що вона проігнорувала дослідження ряду аспектів Української революції 1917–1921 рр., в тому числі, й селянсько-повстанського та інших рухів.

Різним аспектам історіографії селянського повстанського руху присвятили свої роботи також Ю. Котляр, Т. Плазова, В. Щербатюк та ін. [283; 1028; 1032]

Вагоме значення для дослідження нашої теми мають праці В. Солдатенка. Монографія «Українська революція. Історичний нарис» [333], зокрема, її розділ «Історіографічні нотатки» (с. 14–66) стала підсумком його попередніх історіографічних досліджень [994; 995]. Його книгам притаманний не лише досконалий історіографічний аналіз, а й визначення автором перспективності подальших досліджень різнобічних аспектів Української революції. У працях представлений ретельний аналіз історіографічної спадщини лідерів Української революції, значної частини документів. В. Солдатенко запропонував свою періодизацію та з'ясував причини революції, визначив характер боротьби тощо. Одним із аспектів дослідження є селянський повстанський рух. У працях сучасних вітчизняних істориків В. Солдатенко вирізняє нове бачення проблем повстанської боротьби. Зокрема, він виділив роботи В. Верстюка [40], В. Волковинського [65] та П. Захарченка [143; 144]. До заслуг цих дослідників він відніс чіткість постановки питання, концептуальність у формуванні назв публікацій тощо. Подальші оцінки селянського повстанського руху та отаманщини на тлі новітніх публікацій здійснені вченим у праці «Петлюра–отаманщина–погроми» [331]. В сучасній вітчизняній історіографії простежуються дискусії з автором, зокрема, щодо деяких його міркувань з питань отаманщини: визначення дослідником міри причетності до її започаткування того чи іншого діяча, зокрема, С. Петлюри та ін. Однак безсумнівними виглядають переконання В. Солдатенка в тому, що «отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації...» [331, 330]. Іншими словами, отаманщину, яка

найбільшого розмаху досягла за Директорії, український уряд не зміг опанувати. Замість надійної йому опори вона стала одним з чинників, які обумовили послаблення, а пізніше й загибель української державності в роки Української революції 1917–1921 рр.

Певною мірою з цим погоджується інший відомий сучасний історик В. Верстюк. У праці «Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції» [33] він зазначив, що зусилля урядів УНР зосередити повстанський рух під одним керівництвом і об'єднати його спільністю завдань виявилися марними. Однак переконання В. Верстюка є дещо контроверсійними щодо перспектив висвітлення як Української революції, так і найхарактернішої, на його думку, її особливості – селянського повстанського руху. Відзначаючи за основу сучасної концепції вивчення історії Української революції тісне поєднання її національного і соціального аспектів, дослідник вважає не виправданим звужувати розуміння стихії лише до негативного вибуху соціальної енергії. На його думку, стихія не є конче деструктивним явищем, а швидше свідченням високої мобільності мас при низькому рівні їх організованості.

Вагоме значення для висвітлення історіографії теми мають вступні та історіографічні частини монографій В. Сідака [324], С. Білоконя [18], В. Верстюка [40], К. Завальнюка [135], М. Ковальчука [177], В. Лободаєва [229] та ін.

Привертають увагу докторська дисертація В. Капелюшного «Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія» [441] та його монографічне дослідження «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)» [167]. Узагальнюючи аналіз радянської історіографії В. Капелюшний досить вдало обґрунтував, що вона: «... протягом десятиріч утверджувала міфи про “закономірну перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні”, про “тріумфальну ходу радянської влади”, про “єдиний революційний потік народів Росії” та

ін., які насправді були прикриттям експорту російськими більшовиками своєї влади зусиллями червоноармійців і озброєних робітників...» [441, 24]. Тим самим історик наглядно показав зведення нанівець в радянській історіографії ваги селянського повстанського руху 1917–1921 рр., спотворення його суті та замовчування. Проте у зазначених працях недостатньо уваги приділено селянському повстанському руху 1917–1921 рр., оскільки дана тема не була спеціальним предметом досліджень.

Спробами серйозного історіографічного аналізу селянського повстанського руху стали окремі розділи дисертаційних досліджень сучасних вітчизняних істориків П. Захарченка, Я. Малика, П. Стегнія, Ю. Федоровського, П. Ісакова, А. Лисенка, О. Нестерова, В. Чопа, Д. Красносілецького та ін.

Зокрема, науковий інтерес викликає історіографічний розділ дисертації Я. Малика «Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.)» [458]. Так, вчений, характеризуючи дослідження істориків в роки хрущовської «відлиги», відзначив, що автори не змогли внести істотних змін у концепції, які утвердилися в часи сталінщини. Я. Малик виокремив у працях Б. Бабія, І. Кічія, П. Тригуба, І. Хміля одну з панівних міфологем радянської історіографії щодо селянського повстанського руху – про нібито широку підтримку українським селянством радянської влади, а звідси масовий і повсюдний характер їх боротьби.

У розділі «Історіографія і джерела дослідження» дисертаційного дослідження «Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.» [453] А. Лисенко щодо причин виникнення отаманщини досить вдало навів міркування відомого сучасного історика С. Литвина, який досить тісно пов'язав питання отаманщини з діяльністю Головного отамана С. Петлюри [див.: 222]. Водночас А. Лисенко відзначив низку досліджень Р. Ковалю, справедливо підкресливши його вагому заслугу у поверненні в українську історію низки постатей отаманів селянських повстанських загонів [453, 20, 21]. Отаманщина, яку досліджував

А. Лисенко, беззаперечно асоціюється з селянським повстанським рухом, адже є одним із його проявів. Автор довів, що отаманщина у більшості праць висвітлювалась частково, як складова частина ширших тем, а тому й не була об'єктом спеціального наукового дослідження. Погодимось із твердженням вченого, що історики уже створили солідну її історіографічну базу.

Надію на ліквідацію певних прогалин у дослідженні історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. вселяють нинішні спроби методичного і концептуального зближення сучасних західних і українських вітчизняних істориків. Спільній праці вчених сприяє розвиток сучасної історичної науки в Україні, де, на думку канадського історика українського походження О. Субтельного, так звані делікатні теми (а сюди відноситься й селянський повстанський рух та його історіографія), які в радянській історичній науці замовчувались або перекручувались, нині актуалізовані, їх досліджують, довкола них дискутують [1004, 38].

Таким чином, аналіз вищезазначених та інших наукових праць засвідчив відсутність в українській історіографії оригінального узагальнюючого історіографічного дослідження селянського повстанства 1917–1921 рр. У спеціальних наукових дослідженнях, вступних частинах до монографій і дисертацій, інших суміжних з темою повстанства роботах досліджуються лише окремі аспекти історіографії селянського повстанського руху, здійснюється історичне осмислення існуючого наукового доробку. Наявні історіографічні розвідки, які прямо або опосередковано примикають до теми, створили необхідні передумови для підготовки узагальнюючої праці з історіографії селянського повстанського руху означеного періоду. Потреба у такому дослідженні залишається актуальною. Підготовка означеної праці дасть можливість підвести підсумок досягнутому та визначити перспективи майбутніх наукових пошуків, спрямованих на ліквідацію прогалин в історії селянського повстанського руху доби Української революції.

1.2. Джерельна база

Сукупність історіографічних джерел складає джерельну базу досліджуваної теми, яка відтворює складний процес нагромадження історичних знань про селянський повстанський рух 1917–1921 рр. Класифікація історіографічних джерел не може підпадати під усталені універсальні схеми. Поділ історіографічних джерел на групи залежить безпосередньо від теми дослідження, особливостей її наукової розробки.

Дотримуючись утвердженої у вітчизняній науці класифікації джерел історії України [901; 847], відповідної схеми структури джерелознавства як комплексної науки [397, 55] та, врахувавши специфіку дослідження проблеми, нижче подаємо згрупований нами джерельний комплекс з історіографії селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр.

1. Спеціальні монографічні дослідження селянського повстанського руху.
2. Праці з історії Української революції 1917–1921 рр. та узагальнюючі дослідження з історії України.
3. Наукові статті, повідомлення, матеріали наукових конференцій.
4. Твори провідників Української революції та селянського повстанського руху.
5. Навчальні видання та науково-довідкова й енциклопедична література.
6. Бібліографічні видання та рецензії.
7. Джерела особового походження (спогади, щоденники, листи істориків та ін.).
8. Історична публіцистика.
9. Документальні джерела, що стосуються розвитку історичної науки, діяльності історичних установ та видань.
10. Художньо-документальні та літературно-художні твори, кіноповісті.

У межах кожної із груп у процесі дослідження виокремлювались українські дорадянські, радянські, діаспорні та сучасні (після 1991 р.) вітчизняні видання.

Пріоритетне місце серед історіографічних джерел посіла *перша група історіографічних джерел*. Монографічним спеціальним дослідженням селянського повстанського руху належить основна роль у продукуванні знань із означеної теми [40; 46; 145; 187; 212; 278; 285; 331; 334; 446; 448; 497 та ін.].

Великий масив робіт – праці з історії Української революції 1917–1921 рр. та узагальнюючі дослідження з історії України – склав вагому *другу групу історіографічних джерел*. З радянської історіографії сюди увійшли дослідження В. Клунного, І. Кулика, М. Рубача, А. Лихолата, Ю. Білана, В. Голіченка, П. Балкового, В. Тичини, М. Супруненка та ін., роботи з історії жовтневого перевороту та громадянської війни, державно-політичних карних органів тощо [11; 32; 76; 80; 175; 225; 240; 241; 312; 343; 672 та ін.]. Праці радянських авторів вирізняються певною монолітністю з причини домінування партійно-класових підходів. В їх оцінках варта уваги думка Я. Калакури про штучність і показовість цієї монолітності. Вчений переконує, що на дослідженнях відкладали відбиток як кваліфікаційний рівень авторів, так і їх моральні та політичні орієнтири [906, 12]. Адже за найменші спроби відхилення від марксистко-ленінської методології до істориків застосовувалися найжорстокіші репресивні заходи. Водночас не слід залишати поза увагою і той факт, що в радянській історіографії вчені, незважаючи на заідеологізованість висвітлення подій, накопичили значний фактологічний матеріал із означеної теми. Тому не викликають сумнівів висновки вченого, що наукову спадщину радянських істориків варто розглядати диференційовано.

Доробок західноукраїнських авторів міжвоєнного періоду та української діаспори представлений роботами І. Герасимовича, А. Жука, П. Ващенко, М. Михайлика, В. Филоновича, П. Мірчука, Р. Млиновецького, І. Козьми та ін. [30; 75; 184; 256; 262; 364; 264] У творах західноукраїнських авторів міжвоєнного періоду та української діаспори, незважаючи на слабкість архівної бази, інформативність у порівнянні з радянськими дослідженнями

була набагато вищою. У працях здійснені перші спроби узагальнення теми, результати досліджень та висновки подавались більш неупереджено.

Цінними для нашого дослідження стали праці сучасних вітчизняних дослідників щодо різних аспектів періоду Української революції [45; 177; 243; 332; 335; 991 та ін.].

Вони вирізняються конкретикою та науковою новизною в дослідженні тем, в тому числі, й селянського повстанського руху 1917–1921 рр. У працях простежується переосмислення накопиченого в радянській час матеріалу, що стало можливим завдяки відсутності ідеологічного тиску в суспільстві з боку влади та застосування нових, відмінних від марксистської, методологій досліджень. Публікації наукових матеріалів свідчать про посилення на рубежі ХХ–ХХІ ст. та й у подальші роки інтересу вчених до замовчуваних в радянській історіографії тем.

Незважаючи на те, що селянський повстанський рух у роботах з історії Української революції 1917–1921 рр. розглядався у контексті більш ширших питань, вони містять важливі відомості з історії взаємодії революційних подій 1917–1921 рр. із повстанством.

Стан історичної науки в період написання робіт та її еволюційні тенденції, рівень дослідження та ступінь висвітлення наукових проблем, зокрема, селянського повстанського руху 1917–1921 рр. показують узагальнюючі історичні дослідження з історії України [157; 159; 160; 290 394–396; 845]. Наприкінці 1980-х років перевидання таких праць, зокрема, не марксистської орієнтації, сприяло формуванню серед українських істориків нової концепції викладу історії.

До третьої групи історіографічних джерел увійшли наукові статті, повідомлення, матеріали наукових конференцій та збірники наукових праць. Матеріали цієї групи, що використані у дослідженні [див.: 111; 123; 269; 270; 297; 387 та ін.] мають вагоме значення для дослідження теми. Конференції, круглі столи, семінари, симпозіуми та інші заходи завжди були досить важливими для розв'язання ряду наукових питань, проведення

дискусій, постановки проблем тощо. Практика видання за їх підсумками відповідних збірників значною мірою сприяла висвітленню селянського повстанського руху.

Привертають увагу матеріали конференцій, наукових читань, круглих столів, проведених Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Інститутом історії України НАН України, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, Національною академією внутрішніх справ, Інститутом національної пам'яті, Черкаським національним університетом ім. Б. Хмельницького та ін. закладами, на відзначення Української революції 1917–1921 рр., вшанування жертв голодоморів тощо. Під час цих заходів ішлося, поряд з іншими проблемами, і про селянський повстанський рух. Зазначена тема висвітлювалась в ході ряду заходів, організованих започаткованим 2001 р. Науково-дослідним інститутом селянства при Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького, регіональними організаціями Національної спілки краєзнавців та ін*. Видрукувані збірники матеріалів зазначених вище та

* Наукові читання професорсько-викладацького складу Київського національного університету внутрішніх справ «Голодомор 1932–1933 років: передумови, причини, наслідки (Пам'яті жертв голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні присвячується)». 20 листопада–15 грудня 2008 р., Київський національний університет внутрішніх справ, м. Київ; Міжнародна науково-практична конференція «Українська революція 1917–1921 рр.: шляхи національного державотворення». 20–21 травня 2010 року, Національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ; Науково-практична конференція «Повстанський рух 1917–1920-х років: погляд з XXI століття». Національна спілка письменників України, Лисянська райдержадміністрація та районна рада Черкаської області, організація «Витоки» Національної спілки краєзнавців України. 27 серпня 2010 р., м. Лисянка Черкаської області; Восьмий міжнародний симпозиум з проблем

інших наукових заходів стали вагомим історіографічним джерелом селянського повстанського руху 1917–1921 рр. [81; 297]

Специфічну *четверту групу історіографічних джерел* становлять твори провідників Української революції та селянського повстанського руху. Її складають науково-публіцистичні праці наукового характеру [90; 234; 643; 654; 658; 695; 736; 737; 750] та спогади [534; 548; 576 та ін.]. Ці праці допомогли виявити їх вплив на формування історичних досліджень, в тому числі, з означеної теми.

До *п'ятої історіографічної групи джерел* увійшли навчальні видання: підручники, навчальні посібники, курси лекцій [158; 340; 392; 393; 396–401; 404–407; 905 та ін.], науково-довідкова і енциклопедична література [408–412; 414–416; 418 та ін.]. Історіографічна цінність навчальних видань: підручників, навчальних посібників, курсів лекцій зумовлюється тим, що вони допомогли з'ясувати методологічні орієнтири, яких дотримувались автори у різні роки, визначити тогочасний стан розвитку історичної науки та ступінь дослідженості теми. Так, у підручниках радянської доби визначено політично та ідеологічно заангажовані оцінки історичних подій. Домінування партійно-класових підходів в історичній науці призвело не лише до

аграрної історії. 23–24 вересня 2010 р., Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси; Всеукраїнська науково-практична конференція «Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917–1921 рр.). 1 березня 2012 р., Інститут історії України НАН України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси; Міжнародна наукова конференція «Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення». 25 квітня 2012 р., Верховна Рада України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (історичний факультет, кафедра новітньої історії України) та Український інститут національної пам'яті, м. Київ та ін.

порушення науковості досліджень, а й до фальсифікації історії. Тому селянський повстанський рух у навчальній літературі з історії України поданий як буржуазно-націоналістичний прояв та куркульсько-бандитські виступи, проти яких радянська влада вела непримиренну боротьбу. Цілком зрозуміло, що матеріали, які могли б проливати світло на селянське повстанство 1917–1921 рр., замовчувалися, а сам селянсько-повстанський рух був фальсифікований. У новостворених підручниках та посібниках з історії України, які побачили світ у часи перебудови, події розглядалися у контексті історії СРСР.

Першою «ластівкою» щодо історії України без ідеологічних нашарувань став підручник канадського автора О. Субтельного [340]. Автор коротко окреслив селянський повстанський рух літа 1918 р., назвавши основні його центри та кількість повстанців [340, 313]. Дещо більше історик висвітлив повстанський рух 1919 р., обмежившись таким його трактуванням, як анархія, і оглядово зупинившись лише на діяльності отаманів Н. Махна та М. Григор'єва. Таким чином, дослідник залишив поза увагою численні тогочасні повстанські загони селян України, які фактично у кожному повіті формували збройну протестну лавину непокори окупантам. Щоправда, вчений навів дані про широкий селянський антибільшовицький рух 1920 р., зафіксувавши діяльність понад 100 загонів, чисельність яких склала більше 40 тис. осіб., констатував факт поразки селянського повстансько-партизанського руху 1921 р. [340, 329].

Із середини 1990-х років в Україні масово з'являються досить швидко адаптовані у навчальному процесі підручники та посібники з історії. Вони на відміну від навчальної літератури з історії України першої половини 1990-х років, де поруч із новими поглядами на висвітлення історії домінував формаційний підхід, подавали селянський повстанський рух в контексті концептуальних підходів до дослідження подій [158; 392; 393; 398; 400; 406; 407]. До початку 2000-х років сформувались новітні методи та підходи у створенні навчальної літератури. Проте ще й на сьогодні, за оцінками

міжнародних експертів, існує невідповідність українських підручників з історії загальноєвропейській традиції підручникотворення, через відсутність в них багатоперспективного викладу, абсолютизації національного чинника та ін. [890]

У роботі врахована специфіка довідкової і енциклопедичної літератури – стислий і конкретний виклад інформації, чітко виражена методологічна і світоглядна спрямованість оцінок селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр. У цих працях більш ясніше простежуються наслідки особливостей радянського та національно-державницького напрямку у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Так, у працях західноукраїнських дослідників міжвоєнного періоду та вчених діаспори наглядними є обмеженість у висвітленні теми та вплив політико-ідеологічних поглядів авторів на процес дослідження. Ідеологічний монізм, який був притаманний радянській історіографії і наклав відбиток на принцип науковості, зумовив наглядне домінування в науково-довідкових та енциклопедичних матеріалах рис пропагандистського характеру. Протилежними до них є сучасні довідкові та енциклопедичні видання, яким притаманна незаангажованість та науковість.

Шосту групу історіографічних джерел представляють бібліографічні видання та рецензії з досліджуваної теми. Бібліографічна праця – це інформаційне видання, що містить упорядковану сукупність бібліографічних записів. Перш за все, ці праці сприяють пошуку літератури.

Серед бібліографічних робіт, які сприяли дослідженню теми, виокремимо низку покажчиків до історії Української революції 1917–1921 рр. [500; 510; 515; 517; 522;], бібліографічний реєстр української мемуаристики [518] та ін.

Матеріали покажчика «Досвід бібліографії з історії революції на Україні», створеного 1926 р., дали можливість нам здійснити аналіз праць з історії селянсько-повстанського руху, виконати огляд та аналіз окремих опублікованих документів з досліджуваної теми, простежити процес

посилення більшовицького контролю щодо публікацій та виявити особливості радянської історіографії селянсько-повстанського руху на початковому етапі її формування [1031].

«Бібліографічний анований покажчик літератури видавництв Української РСР до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-річчя Радянської України, 50-річчя Комуністичної партії України» [297] вказує на роботи, в яких, поруч з іншим, йдеться й про селянський повстанський рух. Праці, присвячені ювілеям подій у Петрограді в жовтні 1917 р., які значаться у покажчику і, які ми залучили до дослідження, значною мірою сприяють виявити стан висвітлення повстанства 1917–1921 рр. у літературі, висвітлити причини його виникнення і розгортання [505].

Частину джерел цієї групи складають рецензії – публікації, у яких фахівці обговорюють і дають оцінки науковим творам. Їх матеріали сприяють оприлюдненню досягнень і недоліків праці. Використані у дослідженні рецензії [501; 506–508; 525] значною мірою допомогли розкрити стан наукової розробки теми, з'ясувати її висвітлення за конкретних історичних умов. Щоправда, при використанні цієї частини історіографічних джерел необхідно враховувати ідеологічний вплив політичного режиму на їх формування, на процес дослідження вцілому, на що у різні роки звертали свою увагу Г. Стрельський [1002], Р. Пиріг [956] та ін.

Сьому групі історіографічних джерел склали джерела особового походження (спогади, щоденники та ін.). Цій групі джерел притаманна документальність та значною мірою історична достовірність, хоча їх автори користуються своїм правом на художній вимисел. Варто враховувати, що для джерела особового походження характерний подвійний погляд письменника на події, які він описує. З одного боку події постають так, як автор їх сприймав насправді, а з іншого боку – такими, якими вони відбилися у свідомості автора в момент творчої праці над мемуарами з урахуванням життєвого досвіду людини, або ж громадської думки тощо. Звідси впливає

інша специфіка таких джерел – говорячи про минуле, автор мемуарів практично ніколи не може перебувати в межах одного часового виміру.

Переважній більшості праць зазначеної групи джерел, які залучені до дисертації, притаманні елементи наукового дослідження [530; 531; 533; 534; 538; 541; 545; 546; 548; 555; 576; 585; 590; 591; 614; 628; 629; 633; 634; 646; 647; 664; 670 та ін.]. Вони не лише дали інформацію про селянський повстанський рух, а й розуміння та особливості процесу його висвітлення, оскільки кожному поколінню авторів властива своя логіка мислення. Водночас ці праці проливають світло на відмінності у баченні селянського повстанського руху представниками національно-державницького та радянського напрямів дослідження в цілому.

У роботі використано історичну публіцистику: статті, нариси, памфлети тощо. Вони склали окрему *восьму групу історіографічних джерел*. Сучасні історики обґрунтовано зараховують публіцистику до джерел історіографії* [952]. У цих працях висвітлювалися не лише питання повстанського руху, а й аграрні перетворення в українському селі, соціальні та національно-визвольні вимоги українського селянства та інше, що в 1917–1921 рр. значною мірою відбилась на розвитку селянського повстанського руху, а після поразки Української революції сприяло процесу нагромадження знань про повстанство [див.: 82; 316–318; 630; 708; 720; 748; 750; 868; 869; 915–917; 934; 1015; 1040].

Погодимось із вченими про вагоме значення у висвітленні зазначених питань періодичних виданнях, в тому числі, й преси [98; 99; 101; 985]. Вагому роль у дисертації щодо показу процесу нагромадження знань про селянський повстанський рух, висвітлення стану дослідження проблеми зіграли такі періодичні видання, як «Шлях», «Пролетарская революция», «Летопись революции», «Коммунист», «Літопис Червоної Калини»,

* Питання обговорювалося на VIII історіографічних читаннях у червні 2006 р. у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна.

«Літературно-науковий вістник», «Гуртуймося», «Український студент», «Український скиталець», «За державність», «Вісті комбатанта», «Український історик», «Грані», «Український історичний журнал», сучасні періодичні видання ВНЗ України та ін.

Використані у дисертації публіцистичні праці сприяли оціночним аспектам селянського повстанського руху, спонукали до певних висновків на майбутнє, зокрема, за яких умов повстанство мало б подальший розвиток тощо.

Вагоме значення для дослідження проблеми мали документальні свідчення, які стосуються розвитку історичної науки. Вони становлять *дев'яту групу історіографічних джерел* і поділяються на архівні та актуалізовані. Перші представлені матеріалами фондів: «Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.» (Ф. 1) Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, «Університет Святого Володимира» (Ф. 16) Державного архіву міста Києва, де показані окремі закономірності розвитку історичної науки та умови, в яких вона розвивалась, висвітлюється діяльність наукових закладів, періодичних видань та публікація на їх сторінках історичних досліджень. Цьому сприяють і використані у дисертації опубліковані документи – відповідні постанови ЦК КПУ, пленумів ЦК Компартії; резолюції зборів організацій тощо. Інші документи – грамоти, промови, звернення лідерів національно-визвольного та селянсько-повстанського рухів; офіційні доповіді, заяви та звіти; урядові документи та ін. висвітлюють розвиток історичної науки в дорадянській Україні та за межами УСРР (УРСР), зокрема, регламентують діяльність навчальних та науково-дослідних закладів, розкривають перспективи щодо видань історичних праць, висвітлюють працю окремих діячів та авторів творів тощо [711; 716–719; 766; 775]. Документальні збірники допомагають дослідженню питань, які залишалися маловивченими, або ж замовчувалися чи фальсифікувалися у радянській історіографії. Їх сучасна публікація залишається актуальною. На жаль, радянські збірники, збірники документів і

матеріалів, що вийшли в українській діаспорі та сучасній Україні, охоплюють не всі аспекти досліджуваної теми [див.: 767; 771; 773; 809].

Окрему *десяту групу історіографічних джерел* склали художньо-документальні історичні твори, літературно-художні хроніки, текстові кіноповіді тощо, присвячені повстанству і побудовані на документальних матеріалах. Враховуючи необхідність критично-наукового підходу в оцінці цих джерел, із документально-художніх та літературних творів до дослідження залучені лише ті з них, які ґрунтувались на документальних матеріалах. Це праці Р. Самбука [970], В. Савельєва [968], М. Іванченка [894], В. Шкляра [1023]. Незважаючи на те, що автори не професійні історики, їх праці зіграли допоміжну роль у дослідженні нашої теми, подекуди, поглибивши її окремі аспекти. Ці джерела відбивають погляди авторів як представників певної епохи, виступають своєрідним індикатором реакції творчої інтелігенції на повстанський рух.

Для повноти осягнення історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр., з метою порівняння авторських оцінок і встановлення історичної істини у ряді випадків використовувалися й конкретно-історичні джерела, зокрема, матеріали фондів центральних, галузевих та обласних архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Галузевого Державного архіву Міністерства оборони (ГДА МО) України, Державних архівів міст Києва та Севастополя, Державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Тернопільської та Черкаської областей, документи Державного архіву Архангельської області (ДААО; Російська Федерація). Так матеріали зазначених архівів, що використані в роботі, стверджують думку в історіографії про антипоміщицьку спрямованість селянських повстань 1917 р., заперечують доводи радянських істориків щодо добровільної здачі селянами хліба на вимогу більшовицької влади, є аргументом для тих вчених, хто висловив думку стосовно посилення активності селян-повстанців у 1920–

1921 рр. та їх спільних діях з рейдуючими частинами Армії УНР у ході Першого і Другого Зимових походів. Водночас архівні документи в ході аналізу праць сприяли заповненню окремих пробілів, що були в них наявні, зокрема, щодо обставин, місця і часу загибелі отамана С. Гризла, згоди окремих керівників загонів на амністію, кількісні втрати повстанців в окремі періоди боротьби та ін.

Таким чином, джерельний комплекс дисертації є достатньо репрезентативним. Вивчення і критичний аналіз кожної групи історіографічних джерел дозволили виробити системне бачення процесу нагромадження знань про селянський повстанський рух 1917–1921 рр., розкрити його особливості та повноту висвітлення, простежити формування двох напрямів у дослідженні і висвітленні проблеми, показати їх суперечливість та подальший розвиток, висвітлити сучасне концептуальне бачення селянського повстанського руху.

1.3. Методологічні засади дослідження

Після тривалого панування у радянській історіографії марксистсько-ленінського вчення як офіційної методологічної доктрини із здобуттям незалежності України перед науковцями відкрилися сприятливі перспективи вільного вибору методологічної орієнтації відповідно до їх знань та досвіду.

В історіографії селянського повстанського руху протягом ХХ ст. спостерігались спроби його висвітлення з позиції партійно-класових підходів (у працях радянських вчених), або ж у контексті «народницької», «державницької» чи «національної» методологічних доктрин (в інтерпретації західноукраїнських вчених міжвоєнного періоду та дослідників української діаспори).

Важливо, щоб після звільнення від домінування однієї методології не виникли прагнення в суспільстві чи нав'язування з боку влади до монополії іншої, уникнення спроб методологічних маніпулювань тощо. В цьому контексті привертають увагу слова перестороги професора О. Сухого: «вже

на початку 90-х років українська історична наука пройшла шлях від «вклеювання» епізодів національної історії спочатку у радянський період, а згодом і в умовах нашої Незалежності, що виявилось у генезі національної історії і створенні цілісної та синтетичної науки історії українського народу та його державності» [1064].

Щоб уникнути такої та іншої практики в історичній науці має бути вироблений об'єктивний образ історичного мислення, створена новітня концепція історії України, що забезпечило б існування української історії в історії світової. Інструментом реалізації повинна стати сучасна українська історіографія. Цьому повинні сприяти наукові дослідження з історії методологічної думки, які розглядали б еволюцію української історіографії у всій хронологічній тривалості, а також в контексті філософської інтерпретації, погодили б різні історичні питання, в тому числі, й історіографію селянського повстанського руху, та окреслювали перспективи зображення історичних подій. Останнім часом на це звернули увагу Л. Зашкільняк [891], В. Потульницький [964], Я. Калакура [905], К. Кондратюк та О. Сухий [922], Л. Винар [861, 14, 15] та ін.

Сучасна методологія історичної науки, як і будь-якої іншої, ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, здобутках дослідницького досвіду і виступає як синтез теорії та практики наукового дослідження. Проте вагоме значення має не лише досвід пізнання, але й критичне осмислення існуючих методологій. Тому переконливо можемо говорити, що методи історичної науки не можуть бути усталеними. Вони вдосконалюються у контексті часу, нових проблем пізнання в ході розвитку науки.

Дисертаційна робота ґрунтується на принципах (правилах) дослідження, методах пізнання та засобах дослідження. Слушним є твердження сучасного українського історіографа Я. Калакури, що ці основні компоненти складають методологічний інструментарій історіографа, який є органічно цілісним і взаємообумовленим комплексом [905, 26].

Методологічними правилами дослідження слугували принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та ін.

Маючи певну специфіку в історіографії, обумовлену процесом розвитку історичних знань, принцип історизму вимагає дотримання конкретно-історичного підходу до розвитку історичної думки, врахування умов, у яких вона сформувалась та розвивалась, як співіснувала і взаємодіяла з іншими поглядами. Даний принцип привертає увагу дослідника до обставин, у яких жив і творив автор та в яких формувались його погляди.

Застосування принципу історизму допомогло з'ясувати процес започаткування дослідження селянського повстанського руху у революційні роки і формування на середину 1920-х рр. двох протилежних напрямів дослідження повстанства – національно-державницького і марксистського, встановити парадигмальні відмінності підходів обох напрямів, виявити наслідки догматизму та заідеологізованості щодо селянського повстанського руху в радянських публікаціях, висвітлити вплив конкретних історичних обставин на погляди істориків, їх методологічні орієнтири.

Визначити стан дослідження і висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр., з'ясувати глибину цього пізнання стало можливим завдяки застосування принципу системного підходу та притаманного йому послідовного дотримання правила всебічності, яке спрямувало до комплексного розуміння знання про українське повстанство. Це спонукало враховувати здобутки дорадянських, радянських, західноукраїнських дослідників та істориків української діаспори, виокремити фактологічний матеріал з історії селянського повстанського руху та оціночний аспект різних підходів до дослідження.

Відповідно до принципу системного підходу в роботі використано суміжні з історичною наукою знання та міждисциплінарні підходи. Йдеться про самоорганізацію історичного процесу та цивілізаційний підхід у системі пізнання [434]. Їх застосування поруч із зазначеними вище принципами дослідження сприяє розгляду селянського повстанського руху як цілісного

явища української історії, розкриває перспективу комплексного його сприйняття у світовій історії, а знання про селянський повстанський рух – у контексті світової історіографії.

Мабуть чи не найбільш обов'язковим правилом в історіографічному дослідженні та в дослідницькій роботі історика взагалі є принцип об'єктивності. Він передбачає неупередженість в оцінках авторських праць та історичних подій, співставлення різних наукових поглядів, здійснення виважених висновків. Можемо говорити про неможливість досягти абсолютної об'єктивності, проте дослідник повинен мінімізувати суб'єктивний фактор і максимально наблизитись до наукової істини. Саме тому у дисертаційному дослідженні ми намагалися здійснити об'єктивний відбір історіографічних джерел, у яких тією чи іншою мірою йшлося про селянський повстанський рух, критично простежити стан його дослідження, виявити прогалини і слабкі місця.

Для історіографа в процесі дослідження важливим є принцип всебічності. Це означає, що під час розгляду історіографічного джерела необхідно враховувати такі обставини, як течії і напрями наукових шкіл, ідеологічні та політичні погляди автора, владний режим країни та його вплив на розвиток науки тощо. Адже все це могло вплинути на процес дослідження і на кінцевий його продукт. Водночас, аналізуючи науковий стан досліджуваної теми, необхідно було виявити внесок того чи іншого дослідника. Застосування у дисертації принципу всебічності було спрямоване не лише на персоніфікацію дослідження теми, а й використане для виявлення впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на історіографію селянського повстанського руху у різні його історіографічні періоди. Так, всебічний аналіз праць засвідчив, що у роботах західноукраїнських дослідників міжвоєнної доби та діаспори відчувався вплив авторських ідеологічних орієнтирів, брак архівних матеріалів. Натомість дослідженням радянських істориків притаманні партійно-класові підходи, що призвело до спотвореного висвітлення повстанства. Однак завдяки принципу всебічності вдалось

з'ясувати, що в усіх працях накопичений вагомий фактологічний матеріал. Автори на теренах західної України міжвоєнної доби та діаспори здійснили перші наукові спроби узагальнення селянського повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр.

Згідно принципу наступності нові історичні знання повинні приходити на зміну старим. Наступність в історичній науці відтворюється завдяки діяльності наукових шкіл, зміні поколінь істориків, здатності молодшого покоління продовжити наукову справу попередників, уміло підходити до критичного переосмислення наукового досвіду тощо. Слід враховувати, що критикуючи чи заперечуючи методи пізнання, притаманні попереднім історіографічним періодам з досліджуваної теми, дослідникам доводиться використовувати попередні досягнення вчених, які застосовували ці методи, професійно співставляти нові і старі знання, при цьому визначати логічність подальших наукових перспективних проблем та ставити відповідні завдання для їх реалізації. У дисертаційному дослідженні така закономірність розвитку історичної науки простежується, коли марксистко-ленінська методологія, що панувала в історичній науці, та утвержені нею партійно-класові підходи в процесі дослідження показали свою неспроможність неупереджено дослідити історичний процес та події, зокрема, селянський повстанський рух 1917–1921 рр., та виявити стан його дослідження. Керуючись принципом наступності, вдалося простежити спадкоємність розвитку знань про селянський повстанський рух у межах національно-державницького і марксистського напрямку.

У ході розв'язання поставлених завдань використовувалися загальнонаукові, а також спеціальні дослідницькі методи: історіографічного аналізу та синтезу, періодизації та класифікації, порівняльний, історично-хронологічний, історично-ситуаційний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, критики історіографічних джерел, кількісний та ін.

Так, методи періодизації та класифікації, історіографічного аналізу та критики історіографічних джерел допомогли дослідити зародження

історіографії селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр., виокремити основні етапи та особливість їх розвитку, сприяли визначенню внеску в дослідження і висвітлення теми різними поколіннями дослідників.

Завдяки порівняльному методу, як одному із головних в історіографічній компаративістиці, вдалося співставити погляди істориків щодо селянського повстанського руху, висновки і основні положення монографічних досліджень, простежити динаміку накопичення знань із означеної теми, виявити наукову новизну та висвітлити переоцінки історіографії повстанства. Водночас порівняльний метод дозволив виявити особливості творчого доробку як окремих істориків, так і груп істориків (дорадянських, західноукраїнських міжвоєнного періоду, діаспорних, радянських, сучасних), які тією чи іншою мірою досліджували повстанство 1917 – 1921 рр.

Застосування історико-хронологічного, історико-ситуаційного, проблемно-хронологічного, ретроспективного методів дозволило виявити особливості творчого доробку як окремих істориків (М. Грушевського, Д. Дорошенка, Р. Млиновецького, В. Вериги, М. Яворського, М. Рубача, В. Тичини, М. Супруненка, В. Верстюка, В. Волковинського, В. Солдатенка та ін.), так і груп істориків (дорадянських, західноукраїнських міжвоєнного періоду, діаспорних, українських радянських, сучасних вітчизняних), які тією чи іншою мірою досліджували і висвітлювали повстанство 1917–1921 рр. Водночас ці методи допомогли визначити специфіку історіографічних періодів, з'ясувати вплив конкретно-історичної ситуації на історіографічний процес. Кількісні методи дозволили простежити інтенсивність досліджень ключових проблем повстанського руху на різних історіографічних етапах, встановити індекс активності окремих авторів. Історичні методи дали змогу співставити регіональні історіографічні явища (наприклад, поява дисертаційних досліджень С. Богана, Ю. Федоровського, А. Ішина, Я. Мотенка та ін.) із загальним історіографічним процесом селянського повстанського руху.

Важливими для історіографічних досліджень є й інші методи пізнання. Метод персоніфікації, наприклад, уникаючи простого опису життя автора, дозволяє простежити його життєвий і творчий шлях, спрямовуючи дослідника на з'ясування співвідношення пережитого досвіду автора із суспільними процесами, здійснення аналізу життєвого шляху, окресливши його внесок у примноження знань, виявлення характерних рис всього покоління.

У процесі історіографічного дослідження селянського повстанського руху 1917–1921 рр., який потребував залучення до аналізу значної кількості публікацій з періодичних та книжкових видань, монографій, документальних творів, матеріалів особового походження тощо, перед нами часто поставало завдання персоніфікації автора, адже останні часто користувалися псевдонімами, інколи однаковими, криптонімами, геонімами, нерідко як підпис ставили літери, скорочення імен та прізвищ тощо. Так, окремі праці С. Петлюри значаться за авторством О. Ряст; сотник УСС і Армії УНР О. Думін часто підписувався як А. Крезуб; деякі твори повстанського отамана, генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Тютюнника значаться за підписом Г. Юртик. Після уточнення, яке зробив сучасний вітчизняний вчений В. Капелюшний псевдонім Характерник закріпився за Р. Бжеським [160, 53], до цього деякі дослідники вважали, що цей псевдонім належить Є. Онацькому. Особливістю є й те, що автори-повстанці, отамани, які залишили після себе спомини, досить часто мали однакові псевдоніми. Лише псевдонімом Гонта користувались у різний час шість отаманів: І. Лютий-Лютенко (отаман Холодного Яру), керівник повстанського загону Кобеляцького повіту Полтавської губернії (прізвище не встановлено), О. Воїнов (отаман загону Олександрійського повіту), П. Гайдученко (голова Козачої Ради Правобережної України), Ю. Тютюнник. Псевдонім Чорний Ворон носили повстанські отамани Петренко, М. Скляр, В. Чекірда, П. Черненко, І. Черноусов, І. Черногузько. Тому в тексті дисертаційного дослідження поруч з прізвищами відомих осіб ми в дужках подавали їх

псевдоніми. А в покажчику монографії з метою виокремлення в тексті дослідження прізвищ деяких отаманів з числа подібних та тотожних із відомими в історії особами, біля них подано уточнення «отаман». Деякі авторські скорочення (О.В., Н. П-па та ін.), псевдоніми отаманів ще потребують з'ясування і розпізнання.

Важливу роль у роботі з історіографічними джерелами зіграли спеціальні засоби дослідження. Це новітні інформаційно-комунікаційні технології, персональні комп'ютери, нетбуки, інформаційні ресурси Інтернет тощо. Вони є одним із методологічних інструментаріїв історіографа. В умовах розвитку сучасних технологій володіння цими засобами для науковця стає обов'язковим. За їх допомогою нам вдалося залучити важливі дослідження про селянський повстанський, які відклалися в електронних ресурсах НБУ ім. В.І. Вернадського, наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, електронні путівники центральних, галузевих і обласних державних архівів та ін.

Отже, використання у дисертації науково-різнобічних принципів дослідження, новітніх методів історіографічного пізнання, широке залучення спеціальних засобів дослідження заклало основу наукового висвітлення історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 2

ВІДОБРАЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ЛІТЕРАТУРІ 1918-ГО – СЕРЕДИНИ 1920-Х РОКІВ

2.1. Дорадянська література про селянський рух

З розгортанням Української революції посилювався інтерес до власної історії. Д. Дорошенко справедливо відзначав: «Відродження нашого національного життя з початком революції викликало нечуваний попит на українську книжку» [511, 212]. Значною мірою цьому сприяла лібералізація суспільно-політичного життя та посилення гласності, піднесення видавничої справи. Велике значення для зростання національної свідомості мали спогади, наукові та публіцистичні дослідження, де розкривались замовчувані проблеми історії України, окреслювались майбутні орієнтири українського народу [115; 654; 656; 873; 874; 883; 885; 911; 912; 919; 921; 966; 967; 1013; 1037]. У 1917–1918 рр. друкуються публіцистичні та наукові праці М. Грушевського [90; 91; 95; 654; 656; 665], дослідження Д. Донцова [115; 883; 884; 885], Д. Багалія [884], Д. Яворницького [1037], твори Д. Дорошенка [116; 513; 512], навчальна література І. Крип'якевича [405], шевченкознавчі нариси С. Єфремова [886; 887], наукові розвідки Г. Хоткевича [368], аматорські історичні твори Г. Коваленка (Г. Гетьманця) [874], історико-краєзнавчі студії В. Різниченка [966; 967], історичні повісті та оповідання М. Кашенка [911; 912] і В. Винниченка [863], публіцистичні твори О. Саліковського [321; 969], враження М. Ірчана [556; 557] тощо. Перевидаються історичні праці М.Ф. Комарова [921] та ін.

Про найбільший розквіт української видавничої справи 1918 р. йдеться в огляді Є. Грицака «З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922)» [509, 57], тогочасний стан української літератури висвітлив Д. Дорошенко [512; 513]. В Україні відбувався розвиток української науки та книговидавництва. Про це йшлося 1918 р. в огляді А. Арендаренка «Наші наукові

справи» [502]. Автор відзначав: «... наукові часописи і окремі видання значно поширили круг читачів...», а далі закликав українських вчених «...проявити велику енергію, щоб подвинути далі розроблення вкраїнської науки...». Автор наводив аргументовані доводи щодо необхідності застосування в наукових працях української мови [502, 52, 53].

І. Крип'якевич у своїх спогадах писав: «Революція підняла високо культурне життя України – появилось багато нових часописів, журналів, видавництв» [147, 114]. Сучасний український дослідник П. Губа стверджував про «видавничий бум в період з 1917 по 1920-ті роки» і доводив, що до видавничої діяльності були причетні не лише державні органи, політичні партії та громадські організації, а й окремі люди [100, 30, 32].

Додамо, що українські періодичні видання та книги почали друкуватися в усіх регіонах України, і навіть в окремих повітових містечках та за межами України. Так, у «Звенигородській зорі» за 5 червня 1917 р. повідомлялось, що на травень 1917 р. лише в Росії читач одержував 16 газет та журналів українською мовою. У працях даного періоду простежувалась тенденція до викладу матеріалу в дусі об'єктивізму, попри те, що ідейно-політичне спрямування видань досить часто визначалось політичними поглядами видавців. Однак студії дорадянських авторів будувалися на наукових методологічних засадах та світоглядних орієнтирах. З поширенням в Україні радянської влади посилюється вплив режиму на історичну науку, що значною мірою обумовило формування двох протилежних напрямів (марксистського та національно-державницького) у дослідженні і висвітленні тем, в тому числі, й селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Тому з урахуванням нових сучасних теоретико-методологічних надбань назріла необхідність визначити здобутки дорадянських дослідників, зокрема, у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху, виокремити фактологічний матеріал щодо повстанства та здійснити узагальнення дослідницьких оціночних аспектів.

Привертають увагу складні тогочасні політичні та фінансово-економічні умови, які утруднювали вихід у світ книг та періодичних видань. Зокрема, видатний історик і громадсько-політичний діяч М. Грушевський у передмові до «Ілюстрованої історії України» вмістив свої записи від 18 липня 1917 р.: «Вся друкарська робота була розбита і знищена війною... Коли прийшлося лагодити все це наново, труднощі виявилися неймовірні. ... ціни друкарських робіт... стали в десять раз дорожчі проти того, як були перед війною... Ще гірше, що багато чого і за ніякої ціни не можна купити. Фабрики не приймають замовлення на папір; гарного паперу... нема в продажу зовсім... Не можна знайти за ніякої ціни гарної фарби і т. д.» [91, 4].

Проте з друку все ж виходила значна кількість історичних публікацій та окремих праць. Однак таких з їх числа, де серед інших питань окрема увага була приділена селянству та селянському рухові, у дорадянській літературі було небагато. Водночас у цій і так невеликій кількості праць питання селянського руху автори розглядали здебільшого в контексті подій Української революції.

Окремі відомості про селянський повстанський рух черпаємо з інформативних та полемічних матеріалів періодичних видань, зокрема, на сторінках газети «Нова рада» [700; 751] та ін. Так, наприкінці грудня 1918 р. та в перших числах січня 1919 р. газета публікувала листи Звенигородського повітового отамана М. Павловського та керівника селянського збройного повстання літа 1918 р. у Звенигородському повіті на Київщині Л. Шевченка. З полеміки авторів дізнаємося в загальних рисах про причини повстання, його хід та наслідки. Проте й ці скупі відомості дають підстави говорити про протест селян України щодо присутності та поведінки німецьких й австро-угорських військ, твердити про формування невдоволення селянських мас гетьманським правлінням.

В цілому в тій невеликій кількості дорадянської літератури селянство та селянсько-повстанський рух перших років Української революції були представлені фрагментарно. Щоправда, деяким виключенням можуть бути

тогочасні науково-публіцистичні твори видатного історика М. Грушевського. У них вчений звернув особливу увагу на висвітлення долі селянства та його руху. Він наголошував, що селянство – головна соціальна база українського національного відродження, що воно готове силою зброї боротись за свої інтереси. Справедливо звертає увагу сучасний вітчизняний історик В. Масненко на ту соціальну і національну значимість селянства, про яку говорив М. Грушевський [931, 317], адже саме в ній видатний мислитель вбачав самотність української історії від західних народів [651, 36] та відмінність політичних цілей від російської держави [650, 90]. Проте історія суспільного розвитку на Україні для М. Грушевського була органічною складовою частиною загальноєвропейського процесу [див.: 96]. В. Масненко аргументовано підкреслив, що у історичній концепції М. Грушевського одну з провідних позицій займало селянство. Дослідник виокремив бачення селянства М. Грушевським як практично єдиного репрезентанта української етнічності, що зберігся протягом всього історичного часу [931, 316].

Слушною є думка сучасних вітчизняних дослідників В. Солдатенка, Я. Малика та ін., що у висвітленні та оцінці подій і процесів 1917–1921 рр., які подавав у своїх працях М. Грушевський, він активно покладався на свою пам'ять [див.: 245; 987]. Відтворення окремих подій співпадають зі стенографічними записами [987, 70]. Тому його спогади та публіцистичні праці містять ознаки робіт науково-дослідницького характеру і є вагомим історіографічним джерелом.

У політичних публіцистичних творах 1917–1918 рр. М. Грушевський торкнувся питання селянства та його повстанської визвольної боротьби у контексті Української революції. Для вивчення останньої та її складових, якою є селянський повстанський рух, ця публіцистика, як відзначив сучасний український історик В. Верстюк, «є надзвичайно потужним і цікавим джерелом...» [858, V–XVI].

У збірці статей «На порозі нової України: Гадки і мрії» [654], перше видання якої вийшло з друку 1918 р., М. Грушевський велике значення

приділив селянству як в роки революції, так і в майбутньому. Зокрема, у розділі «Село» статті «Підстави Великої України» автор запевнив, що протягом ХІХ ст. українство і селянство стали ніби синонімами. Він конкретизував щодо селянства: «З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва...». Далі, покладаючись у подальшій боротьбі на цю принижену і обездолену найбільшню верству суспільства, запевнив: «Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню п'їтьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, острижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон [читай селянство – *В.Щ.*]» [651, 36]. Вчений вірив у суспільну вагу майбутнього культурного і політичного рівня селянства, запевняючи, що роль селянства «буде першою дуже довго, а може – й завжди» [651, 38], переконував, що «в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України» [651, 36]. Збірка набула популярності особливо серед української молоді 1918–1920-х рр. та мала великий вплив на формування української свідомості й національного світогляду. Згодом вона була вилучена більшовицьким режимом з обігу і замовчувана, адже, за визначенням історика В. Сарбея, «У Грушевського, справді, йдеться тут про нову, тільки зовсім не Радянську Україну. Це концентрований вираз націоналістичних поглядів автора, який пишномовно назвав його своїм політичним заповітом» [973, 115]

Про підтримку новопосталого органу української влади – Української Центральної Ради «мільйонами уоруженого українського народу» йшлося в другому, доповненому виданні М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть» [656, 15]. Для розуміння розвитку селянського повстанського руху 1917–1921 рр. важливим є те, що видатний історик «уоруженістю» підтверджував не лише озброєність, тобто наявність зброї у широких верств тогочасного населення, а й готовність селянства збройно відстоювати свої інтереси.

У статті «Звідки пішло українство й до чого воно йде» [649] М. Грушевський висловив думку, що в боротьбі за «здобування прав для України, можливо, й не буде допомоги від інших народів та людності, що живе в Україні, особливо від тієї частини, яка зібралась у тогочасних містах із різних прихожих людей і всякого неукраїнського народу», які, на переконання вченого, звикли вважати себе за керманичів і провідників українського сільського народу. Автор запевнив, що, незважаючи на це, їм доведеться іти за селянами [649, 178]. Таким чином, історик виокремив вагоме значення селянства в суспільстві. Разом з тим у роботі «Велике діло» М. Грушевський висловив переконання і віру у спроможність селянських мас організуватись: «... кінець кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котрий перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна, народна Україна... ..селянській Раді і місцевим організаціям селянським належить найважливіша роль...» [див.: 648]. З цього простежуємо важливий підхід у висвітленні селянства: показ не лише вагомому значення селянства у суспільстві, а й значної ролі його біднішої частини, так званого, трудового селянства у революції.

У публікації «В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи» М. Грушевський також не полишає поза увагою селянство. Зокрема, говорячи про ідеї кирило-мефодіївських братчиків, які «серед безпросвітної пітьми тодішнього поневолення сміливо викликали на герць всі сили реакції і самовластя», історик зазначав, що українська політична думка і в 1917 р. виступила проти гноблення і безправ'я [552, 8–13] селянства.

М. Грушевський подавав селянство як провідну силу в Україні та в Українській революції зокрема. Так, одні з перших відомостей про селянський повстанський рух в роки революції знаходимо у загальному дослідженні «Ілюстрована історія України», що вийшло у світ 1918 р. Вони представлені наприкінці шостої частини, яка має назву «Українське

відродження» і починається з кінця XVIII ст. Ця частина подана в кількох виданнях зазначеної книги [90; 91]. Видання відрізнялись між собою лише останніми відомостями частини і відповідно кількістю сторінок книг. Так, у праці загальним обсягом у 552 сторінки події Української революції займали тільки 10 сторінок (с. 542–552) і подані за підзаголовками та певними номерами: 132 – «Російська революція й визволення України», 133 – «Боротьба за автономність України і федеративний лад», 134 – «Українська Народна Республіка» [91]. В цих матеріалах автор відзначив, що селянство активно підтримало УЦР, яка, на переконання М. Грушевського, повною мірою могла розраховувати на його сили. Значилось, що Центральну Раду підтримував «озброєний український народ» [91, 546], переважну частину якого, як відомо, складало селянство.

В інших виданнях книги за 1918 р., зокрема, із загальним об'ємом у 576 сторінок, матеріал революційних подій автор у хронологічному порядку виклав далі, розширивши шосту частину книги підзаголовками: 135 – «Україна самостійна», 136 – «Київське повстання» та 137 – «Війна за незалежність» [90]. Пронумеровані вченим підзаголовки за № 132–137 в іншому виданні «Ілюстрована історія України», виданої пізніше у Вінніпезі (Канада) накладом шість тисяч примірників [88], були виділені в окремий додаток «Новий період історії України» [88, 526–558]. Додаток увійшов до зазначеної книги, яка надалі була перевидана в Нью-Йорку Радою Оборони і Допомоги Україні Українського Конгресового Комітету Америки [89].

У нових доданих матеріалах книги «Ілюстрована історія України» привертають увагу відомості, присвячені так званому київському повстанню. М. Грушевський під повстанням подав виступ більшовиків проти УЦР, який супроводжувався більшовицькою агітацією та виступами в Києві і наступом військ більшовицької Росії. У контексті висвітлення селянсько-повстанського руху важливо те, що дослідник у протидії більшовикам назвав широкі маси населення «всякого роду добровольців, вільне козацтво і т. д.» [90, 562; 88, 549; 89, 549].

Довівши виклад історичних подій до звільнення України від більшовицької окупації силами німецьких, австрійських та українських військ, дослідник негативно оцінив діяльність окремих повстанських загонів. Так, у ході подання відомостей про зазначене звільнення автор назвав «різних самочинних отаманів», а окремі загони гайдамаків і вільних козаків такими, що були «зложені з елементів не українських, реакційних», які «чинили бешкети й насильства над людністю, компрометуючи українську військовість всякими вибриками, націоналістичними шовіністичними викриками, погромами, розстрілами, самочинними контрибуціями» [90, 569; 88, 555].

Ставлячи автору в заслугу перші спроби висвітлення й аналізу подій Української революції, на заваді ретельного виокремлення як позитиву, так і негативу селянського повстанського руху ставала вимушеність подання останніх революційних подій нашвидкуруч та тогочасна складність політичного і військового становища в Україні. Зокрема, йдеться про селянський вільнокозачий рух, який із самих перших днів своєї діяльності заявив про відданість УЦР і відзначився досить високою організованістю та активним військовим спротивом вторгненню військ радянської Росії, виступив на захист державності України. Це свідчило про зростання свідомості селянства, яке було основним джерелом загонів Вільного козацтва, посилення в селянському рухові національно-визвольного чинника поруч із соціальним [1033].

Викриваючи стихійність у селянському рухові, М. Грушевський з вірою вказував на спроможність селян організуватись. Зокрема, у збірці «На порозі нової України», в «Ілюстрованій історії України» вказувалось на невичерпну силу селянства, а антигетьманське збройне повстання подавалося в позитивно-оптимістичному тоні, відмінному від оцінок селянських повстань і виступів окремих отаманів влітку 1918 р.

Водночас, характеризуючи роботу «Ілюстрована історія України» як досить важливу в процесі становлення історичної школи вченого,

підкреслимо, що остання сприяла формуванню солідної академічної бази для дослідження різних тем історії України дійсно наукового характеру, сприяючи тим самим науково-критичному опрацюванню проблем історії. Праці М. Грушевського пронизані власною концепцією історії українського народу. Нова модель української народності викристалізована як у загальних курсах, так і окремих спеціальних працях. Це засвідчується у його публікації «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [653, 82]. Нова концепція вченого передбачала не тільки самобутній шлях історичного розвитку українського народу, а й охоплювала, на його думку, усі періоди політичного, культурного, суспільно-економічного, релігійного та державно-правового розвитку. Вона знайшла втілення в багатотомній «Історії України-Руси» [94], виданнях «Ілюстрована історія України» [88–93], праці «Про старі часи на Україні» [97] та інших його роботах. Вагома роль у цій концепції відводилась селянству та селянському рухові.

Значення селянства в національній історії висвітлював й І. Крип'якевич у праці «Коротка історія України». Проте червоною ниткою крізь текст підручника, підготовленого в київському видавництві «Вернигора» і видрукуваного 1918 р. у Відні, проходило все ж минуле української державності [405].

На українського селянина як на доброго господаря звернув увагу визначний громадський діяч, видавець і публіцист Є. Чикаленко у своїх щоденникових спогадах. Він відзначив, що ця господарність з одного боку добре, а з іншого – це шкодило справі революції. На думку Є. Чикаленка, висловлену ним 1919 р., селянство ще не здатне було мислити національними та державницькими категоріями, світогляд селянина був обтяжений власним господарством. А тому, як він відзначав, селянин вороже ставився до будь-якої влади, окрім місцевої. Йому набридли всілякі війська: «Селянам так остогидли большевики, петлюринці, повстанці та денікінці, які забирають в них коні, худобу, хліб, що вони нікого не пускають і одбиваються від всякого

війська» [631, 23]. Цим та анархічною ментальністю селянина Є. Чикаленко пояснював виникнення сільських республік та численних повстанських загонів, отамани яких не визнавали жодної влади.

Звісно, що були такі селяни та повстанці, яких змальовує Є. Чикаленко, а були й інші, у яких з роками революції свідомість національно зростала, які ідейно відстоювали свою свободу і незалежність України. Тому можна дискутувати з позицією автора, що й було притаманним українській історіографії. Однак погодимось з відомим тогочасним діячем, що наявність певної анархічності в селянському середовищі дійсно сприяла безладдю. Така стихійність селянства та неспроможність українських урядів взяти її під свій контроль і спрямувати у потрібне русло, спрацьовувало проти національної ідеї.

Отже, у дорадянській літературі існує небагато праць, де відомості щодо селянства та селянського повстанського руху торкалися окремих аспектів повстанства. Роботи, в яких селянське повстанство розглядалось як безпосередній об'єкт дослідження або як цілісність у контексті Української революції, відсутні. Проте вже на початковому етапі Української революції 1917–1921 рр. з'явилися перші твори, які можна розглядати як протоісторіографію селянського повстанського руху.

2.2. Формування двох напрямів у висвітленні селянського повстанського руху

З 1918 р. формується національно-державницький напрям у підходах дослідження та висвітлення селянського повстанського руху. Він постав у працях вчених та громадсько-політичних діячів, що представляли національно-визвольний рух на теренах Західної України у міжвоєнний період та в українській діаспорі.

Здебільшого у формуванні основних підходів цього напрямку, що був протилежним радянському напрямку, тон задавали, перш за все, керівники та окремі представники урядів тогочасних національних форм української

державності. Із втратою національної державності України ці підходи продовжували утверджуватися і розвиватися за межами радянської України: на західноукраїнських землях та в діаспорі. Саме тоді значно збільшилась кількість публікацій, написаних безпосередніми учасниками революційних подій. На противагу виробленим підходам радянського напрямку в історичній науці, що згодом зумовили єдність у висвітленні селянсько-повстанського руху і одночасно фальсифікацію історії та, по суті, формування антинаукових концепцій, лідери національно-визвольного руху виступили зі своїми баченнями щодо дослідження історії, аналізу й висвітлення подій, що послужило поступовому формуванню кількох ідеологічних парадигм: народницької, державницької та націоналістичної. Незважаючи на еволюціонування поглядів авторів, можемо умовно розподілити їх приналежність. До першої увійшли М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та ін. [див.: 88–97; 533; 628; 643; 644; 648–656; 746–750], другу представляли П. Скоропадський, В. Липинський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, П. Шандрук, М. Стахів та ін. [див.: 116; 290; 336; 959; 960; 961; 394–396; 510–513; 546; 614; 615; 626; 627; 695–697 988; 1049], до третьої належали Д. Донцов, Є. Онацький, Р. Бжеський, Ю. Липа та ін. [115; 530; 558; 883–885]. Дещо окремо, на наш погляд, представлений С. Петлюра. У період розгортання української національної революції він належав до народницького напрямку, якому були притаманні ліві погляди. Проте згодом С. Петлюра прийшов до глибоких державницьких переконань, зокрема, у контексті розбудови регулярної української армії як вагомого чинника у процесі державотворення.

В дорадянській літературі праці М. Грушевського склали основну групу творів, де йшлося про селянство та селянський рух у революційні роки. Селянство й надалі залишалось одним із важливих чинників в історичній концепції М. Грушевського. Так, в доопрацьованому 1921 р. у Відні дослідженні «Ілюстрована історія України» в 137 підзаголовку «Війна за незалежність» автор позитивно оцінює селянський повстанський рух.

Зокрема, дослідник в контексті неприйняття влади П. Скоропадського, яку назвав «гетьмансько-німецьким правлінням», зазначив, що українське селянство відповіло гетьману своїм повстанням [93].

Оцінки селянсько-повстанського руху подано в окремих листах відомого вченого. В одному з таких листів, написаному у Женеві 6 грудня 1919 р. до канадських українців і опублікованому у вінніпезькому тижневику «Український голос» (№ 1 за 7 січня 1920 р.), автор заявив, що українські селяни не можуть дозволити більшовикам правити Україною і використовувати її для Московщини, селяни воюють проти московських зайд-більшовиків [698, 263]. В іншому листі М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 19 липня 1920 р. колишній голова УЦР, констатує факт ворожого ставлення селян України «до комунізму в його російській формі», зазначав, що стихійні повстання в Україні не припинялися. Дослідник, здійснюючи аналіз причин повстань, закликав С. Косіора прислухатись до порад: «Причини таких настроїв [збройних виступів селян проти комуністів і радянської влади – *В.Щ.*] лежать в централістичних устремліннях КП(б)У і в бажанні утримати Україну під винятковим впливом своєї партії, керувати нею з Московського центру, не допускаючи до впливу і керівних ролей українських радянських партій. Ці тенденції паралізують усі добрі наміри КП(б)У винагородити український народ за обмеження його політичного самовизначення сприянням українській культурі. Культурна робота проводиться погано, економічне життя не налагоджується. Українські трудові маси залишаються, в кращому разі нейтральними, в гіршому – цілком ворожими російським комуністам і радянським урядам України і Росії. В інтересах соціалістичної революції ця тактика має бути виправлена» [699, 271].

Висвітлення селянського повстанського руху М. Грушевським, як і переважною більшістю науковців – колишніх політичних діячів, вирізняється науковістю й аналітичною глибиною, проте здебільшого в контексті подій Української революції 1917–1921 рр. Це стало одним із характерних підходів

національно-державницького напрямку у висвітленні селянського повстанського руху. М. Грушевський та інші діячі народницьких поглядів звертали увагу на тяжке становище українського селянства, в якому воно перебувало. Це, на їх погляд, і штовхало селянство до збройної боротьби. Тому ще одним з підходів у висвітленні та дослідженні селянсько-повстанського руху став показ важкого життя бідніших верств українського селянства як однієї з причин, що спонукала його до боротьби за свої права.

Значної уваги селянсько-повстанському рухові та селянству взагалі надав у своїх численних творах – художній літературі, спогадах, науково-аналітичних дослідженнях – відомий представник соціалістичних перетворень в добу Української революції В. Винниченко [533; 643; 644; 863]. Зокрема, в тритомнику «Відродження нації», написаному, так би мовити, по гарячих слідах революційних подій, автор вирізняв у селянина національну інтуїцію і, як він висловився, позасвідомий розум, що, на його переконання, формувало в душі селянина певну цілісність, яка під час революції, під час пробудження загального українського духу проявилась у ньому з певною силою. Однак В. Винниченко наголосив на реалістичності українського селянина: «Він [селянин – *В.Щ.*] оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності». Тому дослідник у першій частині зазначеної праці висловив переконання, що пробудження українського селянина злилося з його реалістичною природою й набрало цілком конкретних соціальних форм, які були для нього цілком зрозумілі і виразні (с. 174, 175).

Разом з тим відмітимо й іншу, більш категоричну оцінку, дану В. Винниченком народним масам, переважну частину яких, як відомо, на той час складали українські селяни: «Маси судять дуже схематично, вони до наївності невибагливі й неаналізуючі», а далі у своєму щоденнику 29 листопада 1918 р. продовжив: «Нема у нас нації. Є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ... .. національна несвідомість, темнота, очманілість нашого народу повторюється щодня...». Перше висловлювання

відомого на той час політика прозвучало з приводу обставин, коли у всіх на устах був С. Петлюра і, як зазначав В. Винниченко, «... здавалось усім, що головною силою і рушієм у справі повстання проти гетьмана стала одна особа», що підкреслює ревниве ставлення В. Винниченка до політичних конкурентів. Інше – за історичних обставин і подій, які не влаштовували політика, коли в його діях і настроях відчутними стали розчарування і політична втома.

Щоденникові записи В. Винниченка дають змогу прослідкувати його ставлення до селянського повстанського руху та ролі останнього в Українській революції, до керівників повстанських загонів та до такого неоднозначного явища в ході революції, як отаманщина, простежити формування підходів у висвітленні і дослідженні селянського повстанського руху [533].

Так, селянський повстанський рух, що в найбільшому своєму розвитку проявився за отаманщини, на думку В. Винниченка, став однією з причин занепаду української державності. 13 жовтня 1920 р. В. Винниченко у першому томі щоденника занотував: «Петля, накинена на задрипану, засмоктану, забруднену отаманням постать нашої державності, стягається все вужче і от-от стягнеться на шиї й задушить її» (с. 402).

Аналізуючи селянсько-повстанський рух літа 1918 р., В. Винниченко науково зрозуміло і без політико-ідеологічних нашарувань назвав причини його поразки: неорганізованість, роздробленість повстанських операцій, відсутність єдиного керуючого центру і широких та точно визначених соціально-політичних гасел. Окрім цього, серед причин дослідник у третій частині «Відродження нації» правомірно назвав наявність в Україні німецького війська, якому дав точну характеристику: міцне, дисципліноване, залізне (с. 88), щоправда, згодом відзначав уже в ньому «розхитування дисципліни перебуванням на Україні» (с. 98).

Підкреслюючи розмах антигетьманського повстання, у тій же праці дослідник виокремив його широкий народний характер: «Вогні повстання

вибухали один за одним то тут, то там, зливаючись у широке суцільне море революційної пожежі, захоплюючи великі міста, містечка, села» (с. 130). Знання ситуації та політичний досвід дали можливість В. Винниченку не лише взяти активну участь в організації повстання, але й значною мірою впливати на його хід. Автор підкреслив стратегію організації повстання: «Особливо важно було, щоб... зразу всьому рухові було надано широкий народний, соціальний і національно-республіканський характер, характер народної революції» (с. 123). З перемогою повстання В. Винниченко підкреслив вагому роль у ньому селянства, яке зі зброєю в руках виступило за відновлення УНР як у складі організованого війська, так і численними повстанськими загонами.

Водночас у тій же частині «Відродження нації» автор вдається до критики масового виникнення селянського повстанського руху після приходу до влади «Директорії», що окреслювалось автором одним словом «отаманщина», коли, як він пише, «...що далі, то все більше й більше вся влада переходила в руки отаманів. Директорія й Кабінет Міністрів грали декоративну роль...» (с. 192, 193). Під отаманщиною Володимир Кирилович розумів «...систему, характер, природу режиму, а також головних виразників і представників цього режиму...» (с. 365) і наділяв її такими рисами, як безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросійський патріотизм і безглуздий шовінізм. А далі пояснював, вдаючись, на наш погляд, до занадто спрощеної схеми: «Отаманом міг стати всякий, хто хотів. Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий то має формувати “загін”, йому давалось кілька мільйонів карбованців, і новий отаман починав свою діяльність...» (с. 352).

Проте документи засвідчують, що саме селянські збройні загоми найактивніше підтримали політику УЦР, а 1918 р. – антигетьманське повстання, зрйно виступили за відновлення УНР [800, 39; 801, 42]. Коли ж виникла загроза з боку більшовицької Росії твердо стали на її захист. Саме

селянсько-повстанські загони, будучи вірними захисниками інтересів селян, після поразки Української революції 1917–1921 рр. залишились єдиними, хто зі зброєю в руках ще протидівав більшовикам, всіма силами намагалися перешкодити насильницьким хлібозаготівельним кампаніям, що їх розгорнула в Україні радянська влада. Зокрема, 9 березня 1920 р. Уккратрударм, повідомляючи В. Леніну про стан продовольчої роботи в Україні, звертав увагу на те, що «... причиною незадовільного збору хліба є засилля бандитизму [читай селянських повстанських загонів – *В.Щ.*] у деяких хлібних повітах» [806, 121]. З кінця 1920 р. повстанський рух став основною силою в боротьбі за державність, що й було визнано Державним центром (ДЦ) УНР, який через свої повстанські установи та підпільні організації спробував продовжити збройну боротьбу за незалежність країни, залучивши до боротьби селянський повстанський рух і намагаючись організаційно оформити його у всеукраїнське загальне повстання.

Необхідно віддати належне В. Винниченку, що в ситуації невдоволення селянських мас Директорією і переходу значної частини повстанства на радянські позиції та підтримка ними на початку 1919 р. більшовицьких гасел, автор не знімає вини в цьому з Директорії, яка не виправдала сподівань селянства, і в тій же третій частині «Відродження нації» зазначає: «Декларація Директорії явилась тільки нарисом тих тенденцій, які намічались у рухові мас...».

Автор не залишив поза увагою і селянський повстанський рух другої половини 1919 р., який вилився у виражений загальноукраїнський антибільшовицький та антирадянський виступ. В. Винниченко визначив його причину: «повстання виникали... на ґрунті безладної економічної політики російських комуністів... це було головною, ґрунтовною причиною невдоволення й обурення “комунією”». Проте автор тут же поставив у вину національним силам, або, як він їх називає, «національно-невдоволеним елементам» використання активності селян. В. Винниченко називає ці сили «головними організаторами і керівниками повстанських загонів» (с. 431).

Зауважимо, що це не зовсім так. Щодо Правобережжя можемо погодитись із твердженням дослідника. Проте повстанський рух по ліву сторону Дніпра мав різностороннє політичне спрямування. Переконливо це доводять сучасні вітчизняні історики, зокрема, А. Лисенко [218; 453], П. Ісаков [154; 439] та ін.

З утвердженням більшовицького режиму на теренах України В. Винниченко в своїх записах другої половини 1919 р. – на початку 1920 р. хоч і менше звертав увагу на селянський повстанський рух, який досить активно провадив свою діяльність на українських землях, проте був дещо лояльним до нього, а згодом знову переходить до критики. Так, якщо у щоденникових записах (частина перша) червня 1919 р. він активно переймається виступом отамана М. Григор'єва і висловлює свої роздуми та перспективи щодо повстання: «боротьба попереду ще довга» (с. 357), то далі, інтенсивно шукаючи шляхи до повернення на батьківщину, 2 листопада 1919 р. лає отаманів: «Ой, отамани, ой диктатори, ой, нещасні ви, “герої”... Догниє отаманщина і розлізеться злою, смердючою червою по європейських кав'ярнях...І ще будуть сподіватися слави собі оті “національні герої”! І таки співатимуть їм славу... Одні одних хвалитимуть». Живлячись настроями бідняцько-батрацьких мас в епоху революції, проявляючи до них свою класову солідарність, автор дійсними героями називає простих селян-повстанців, які «кладуть своє життя в багні, холоді й хворобах...». Однак він не вірить у їх національну самовідданість, визнаючи за біднішими верствами селянства лише соціальну боротьбу, їх повстанську самопожертву вважає наслідком обману отаманів: «Колись діти отих обдурених вами проспівують вам іншу славу. Колись ті, що творять дійсну силу всякої нації, ота соціальна голота заспіває вам гарячу славу прислужників соціального гніту, душителей революції й злочинців свого власного народу» (с. 406). Як бачимо, показ у діяльності окремих повстанських отаманів негативних явищ (стихійність і некоординованість дій, випадки погромів тощо) та демонстративне перенесення їх на отаманщину в цілому, і трактування цього негативу як характерної її риси, залишаючи в тіні боротьбу з окупантами та відстоювання

державності, стало одним із підходів у висвітленні та дослідженні селянського повстанського руху доби Української революції.

Розчарований діяльністю більшовиків в УСРР, В. Винниченко повернувся до Відня наприкінці вересня 1920 р. і виступив з різкою критикою їх національної та соціальної політики, що й зафіксував у другому томі щоденника: «На Україні... є під формою московської агентури, так званої КП(б), стан військової окупації задля самої експлуатації матеріальних ресурсів України. Такий стан руйнує господарство, нищить українську культуру, кидає в обійми реакції й тим губить справу революції» (с. 68). Проте українська еміграція відверто критикувала В. Винниченка за його спробу порозумітися в 1920 р. з радянським урядом в Україні та комуністичною партією. Згодом це спонукало колишнього першого голову уряду відродженої 1917 р. української держави на схилі літ написати працю «Заповіт борцям за визволення», де автор спробував окреслити нові перспективи політичної діяльності для української еміграції [644, 124].

Проте й після споглядання в 1920 р. на власні очі ситуації в Україні В. Винниченко свою позицію до повстанського руху не змінив. У подальших його записах про селянський повстанський рух зустрічаємо лише фрагментарні згадки, зокрема, у третій частині «Відродження нації» (с. 31, 59, 62, 63). Це говорить не лише про недооцінку В. Винниченком повстанського руху, але й недостатність інформації про події в УСРР.

Інший представник народницького світогляду М. Шаповал на думку сучасного історика Д. Кураса обґрунтував об'єктивну необхідність забезпечення соціальних прав народу як політико-правової бази формування національної державності [450, 14]. М. Шаповал, розмірковуючи над шляхами визволення України, у вересні 1923 р. у праці «Шлях визволення: Суспільно-політичні нариси» [750] запевняв, що на той час головним стояло «завдання боротьби проти окупації і створення незалежної республіки». В ході міркувань автор на своє запитання: «... завдання перед ким?» відповідає:

«... перед українськими трудовими класами, перед трудовою демократією, котра творить подавляючу більшість нації» [750, 17]. Остання, за його переконанням, складалась із таких груп, як селянство, робітники, трудова інтелігенція. Поміщики, промисловці, фабриканти, купці, на його думку, це не групи, а одиниці. Тут же, характеризуючи селянство як однорідно-професійну, неорганізовану, бідну, технічно мало озброєну групу, зазначив, що воно налічувало в Україні до 35 млн. осіб і становило 90 % з числа нації [750, 7]. А далі дійшов висновку, що ця «переважна більшість нації» «... справді є носієм національності й мови... Існування укр.[аїнської] нації забезпечило селянство своїм існуванням» [750, 10]. Проте в зазначеній праці автор не розв'язує питання, а лише здійснює їх постановку.

В іншій роботі «Стара і нова Україна» [749], яка вийшла з друку 1925 р. в Нью-Йорку у видавництві Української громади, М. Шаповал значно розвинув свої думки і справедливо запевнив, що визволення не приходить само, його потрібно організовувати, і першим завданням у цьому є організація селянства [749, 18]. М. Шаповал вважав, що лише після цього відкриваються перспективи і Україна стане на шлях визволення, де селянству відводилась рушійна сила.

Водночас дослідник відстоював думку про те, що проблема визволення і «створення незалежної держави нерозлучно зв'язана з проблемою війська» [748, 23]. І знову звертає свої погляди до українського селянства та його повстанського руху. У дослідженні «Військо і революція: Соціологічний нарис» [748] автор зазначив: «... повсталий клас селянства (майже вся нація) мусіла вся стати військом – тоді успіх був би на нашому боці... Українська армія по своїй політичній характеристиці мусіла б бути органічною повсталюї більшості – селянства...» [748, 19, 20].

Проте можливість таку було упущено, і тому у праці «Більшовизм і Україна» [747] М. Шаповал, характеризуючи становище радянської України та диктатуру більшовиків, висловив переконання: «Будуйте ж культуру, господарство й політичну організацію України! На цьому шляху дійде народ

наш до повалення диктатури насильників... .. терпеливо творить культуру, організуйте нове оточення, нове виховання» [747, 59]. Адже, як твердив М. Шаповал, виховання «нової людини» [747, 60] мало б торкатися разом з іншими верствами в першу чергу і безпосередньо найчисельнішого прошарку суспільства – селянства, яке й забезпечило б створення незалежної держави.

Погодимося з М. Шаповалом в оцінці селянства як рушійної сили в ході національного визволення та селянсько-повстанського руху, як можливого і вагомого інструмента в процесі відродження державності. Не будемо заперечувати, що реалізація програми щодо виховання людини можлива була в Україні з відродженням української державності в 1917–1918 рр., коли, як запевнив 1923 р. відомий історик Д. Дорошенко у праці «Огляд української історіографії» [511], розкривались широкі перспективи для розвитку української науки [511, 212]. В радянський час здійснення окремих пунктів програми у напрямку культури, науки та освіти були можливі тільки в певних межах і лише в роки українізації. На наш погляд, М. Шаповал хоч і визнав, що «окупація орудує аргументом сили» [747, 1], проте не врахував розмах репресивних заходів, які поширювалися в УСРР.

Фактично 1920-ті роки стали часом апробації тих репресивних методів управління, що застосовувались радянською владою у подальшому. Зокрема, вже 20 квітня 1920 р. Раднарком України прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Суть документа зводилась до застосування репресій щодо селянства із використанням інституту заручників та відповідачів. З їх числа за виступ чи будь-які втаємничення проти радянської влади здійснювалися розстріли, а у випадку відкритого ворожого ставлення населення до влади або ж підтримки та відмови видати повстанців передбачалися найрізноманітніші суворі покарання – артилерійський обстріл чи навіть спалення села.

Щоденникові записи М. Шаповала, видані з друку вже після смерті автора, переконують у тому, що діячам національно-визвольного руху, які перебували в еміграції, бракувало інформації з України. Очевидно частина з

тих відомостей, які все ж надходили, містила певні неточності. Так, М. Шаповал у записах від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. говорить про селянський повстанський рух, що відбувався в Україні 1919 р., згадує отаманів Григор'єва, Соколовського, Грудницького [628, 26], не обходить увагою виступи військових отаманів Болбочана і Оскілка [628, 23]. Однак наведені тогочасні факти та події М. Шаповал часто супроводжує висловами «нібито», «як запевняють», «переказано», «по словах» та ін. Тому значна частина матеріалів його спогадів потребує звірки і уточнення.

Незважаючи на це, спогади, як різновид мемуарної літератури, що написані у формі щоденника, насичені враженнями, спостереженнями та роздумами автора. А тому із певністю можемо говорити, що вони яскравіше від інших письмових джерел відображають дух часу. У тексті здебільшого відчувається не лише настрої автора, простежується поведінка інших людей, але й чітко висвітлюються історичні процеси. Досить часто наявний у тогочасних спогадах аналіз подій та роздуми автора говорять про притаманність творам елементів дослідницького характеру, що є характерним як для історичного, так і для історіографічного джерела.

Наукову вагу для висвітлення селянського повстанського руху представляє чотиритомна праця П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.», що вийшла з друку 1921 р. у Відні [745], а згодом до 50-річчя соборності України перевидана у Нью-Йорку видавництвом Чарторийських [746].

Даною книгою Український Соціологічний Інститут, заснований восени 1919 р. у Відні М. Грушевським за співучасті інших членів Української Партії Соціалістів-Революціонерів, розпочав у 1921 р. випуск матеріалів з історії Української революції.

П. Христюк у контексті висвітлення подій Української революції досить вдало, як на той час, здійснив спробу показати вплив революційного піднесення на селянські маси та їх участь в революції. Дослідник простежив

зростання організованості українського селянства (т. I, с. 24–25), кристалізацію його соціальних та національно-політичних домагань (т. I, с. 42–48), показав ставлення селян до українських урядів, висвітлив наростання хвилі протесту проти військової німецької та австро-угорської присутності на українських землях, проти режиму П. Скоропадського і переростання цього протесту у відкриту селянську війну (т. I, с. 100; т. III, с. 50–62), розкрив наростання та хід селянського повстанського руху проти українського радянського уряду та більшовицької агресії (т. II, с. 137; т. IV, 129–139). Виклад матеріалу засвідчив науковий підхід щодо висвітлення селянсько-повстанського руху.

Цінними є матеріали дослідження про негативне ставлення ряду політичних сил до погромів (т. IV, 165, 167), діяльності окремих керівників селянських збройних загонів (отамани Палієнко, Симосенко, Біденко, Козир-Зірка та ін.). В праці простежується загальне негативне сприйняття отаманів та їх діяльності не лише з боку автора, а й лідерами національно-визвольного руху народницького напрямку.

Інший погляд на селянство та селянський повстанський рух репрезентував керівник Української держави гетьман П. Скоропадський, який 21 червня 1918 р. під час прийому делегації хліборобів з Харківської, Херсонської, Полтавської і Волинської губерній обіцяв землю малоземельним селянам на правах приватної власності та відповідно до виробленого законодавства: «Говорять серед народу, що землі не дадуть. Це неправда: закон розробляється, але не можна його відразу видати, не рахуючись з історичним та юридичним боком питання. Великих маєтків більше не буде, землю передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, причім купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена. За цим наглядатимуть власті та прокурорський догляд. Поміщикам надається право продати всю землю державному земельному банку для утворення державного фонду Держави. Уряд сам буде ділити між безземельними земельні запаси» [766, 63]. Про

наділення селян землею гетьман запевнив і у Грамоті до всього українського народу [765, 134]. Водночас П. Скоропадський, переконуючи у забезпеченні відновлення порядку і економічного життя, звертав увагу в документі, що «... економічна розруха й безробіття збільшуються й поширюються з кожним днем і ...для найбагатшої колись України стає грізна примара голоду...». У зв'язку з цим він підкреслив: «стривожились усі трудові маси населення...». А далі констатував факт: «Безпорядок і анархія продовжуються в Україні» [765, 133]. Найчисленнішу частину зазначеної П. Скоропадським трудової верстви суспільства представляло селянство. Найбільш характерною рисою тогочасного селянського руху гетьман вважав стихійність.

Приклади стихійних виступів селянських мас кінця 1917 початку 1918 рр. П. Скоропадський навів у «Споминах» [615; 614], що вперше вийшли з друку у Відні 1922–1925 рр. у неперіодичному органі Українського Союзу Хліборобів Державників «Хліборобська Україна» за редакцією В. Липинського. Дана праця переконує, що автор вбачав у стихійності селянського руху виключно негатив. П. Скоропадський відзначив недостатню свідомість тогочасного селянства, адже, як він говорив, «вони, як і “почасти вищі класи”, не розуміли, що соціальному порядку, якого хотіли українські маси, загрожували більшовики, а тому кожен мусів би активно, з ризиком для життя брати участь в обороні цього порядку» [615, 64]. Мусимо додати, що свідомість селянства формувалась у непростих умовах революційних подій, зокрема, в умовах тяжких наслідків більшовицької агресії, на власному переконанні і важкому досвіді. Окрім цього, перебіг подій Української революції впливав і на динаміку селянської свідомості. Так, уже в лютому 1918 р. селянство окремих частин Правобережжя зуміло організуватись і не лише дати відсіч більшовицьким військам, а й нанести йому вагомих втрат та значною мірою сприяти армії УНР і німецько-австрійським військам у визволенні території України. Однак, як переконує історичний досвід, свідомість селянства найактивніше зростала там, де був

найбільший її національний чинник. На останній значною мірою впливав фактор збереження історичної пам'яті щодо власної держави, зокрема, на козацьких традиціях, як, наприклад, на Звенигородщині. Зростання свідомості мас штовхало селянство до організації й боротьби з окупантами. Тому автори державницького напрямку, враховуючи історичний досвід, уже на середину 1920-х років окреслили такий підхід у дослідженні селянсько-повстанського руху, як показ активного зростання свідомості селянства в умовах, де був найбільший його національний чинник. Такі переконання ставали дедалі твердішими у поглядах П. Скоропадського: «... тільки національні традиційні форми державності та реальна соціальна політика можуть дати порядок і міць Україні» [773, 72].

Однак, даючи характеристику Вільному козацтву – добровільній військовій організації українського селянства, якому значною мірою були притаманні національні чинники, П. Скоропадський відзначив, що організація «... знаходиться ще в зачатковому стані. ... успішно боротися з більшовиками вона ще не могла...» [615, 65]. І в той же час після від'їзду П. Скоропадського зі Звенигородщини це ж саме Вільне козацтво не допустило більшовицькі війська у повіт. А об'єднані вільнокозачі загони в ніч з 21 на 22 лютого 1918 р. на станції Бобринська [нині – станція Шевченкове Смілянського району Черкаської області] розбили 8-му російську більшовицьку армію. Операцією керував штаб Звенигородського коша. У телеграмі останнього до військового міністра повідомлялось: «... Більшовики зовсім розбиті і переслідуються отрядом в напрямку станції Знаменка...» [807].

У процесі протистояння більшовицькій агресії відбулось зростання національної свідомості селянських мас, що згодом, улітку 1918 р., ще з більшою силою проявилось у боротьбі з німецькими та австро-угорськими військами. З цього приводу гетьман П. Скоропадський заявляв: «... український національний рух не є вигадкою німців, ... він живе в народі, і хоч це, може, багатьом... неприємно, але це треба мати на

увазі...» [615, 78]. Можемо з певністю говорити, що П. Скоропадського цікавило зростання національної свідомості як серед селянських, так і серед робітничих мас, усвідомлення ними національних коренів і традицій українства: «Мене цікавила проява національних традицій у робітничих масах України при дуже поміркованих тенденціях соціальних...». Тому він виокремив започаткування загонів Вільного козацтва й серед робітництва Києва та Єлисаветграда [773, 68].

Однак у ставленні П. Скоропадського до селянського повстанського руху та форми його прояву – вільнокозачого руху початку 1918 р. значною мірою проявився суб'єктивізм гетьмана, зумовлений, як він сам зазначив, повним розчаруванням у вільнокозачому русі [615, 74]. Це спричинило те, що П. Скоропадський після звільнення навесні 1918 р. України від більшовиків вирішив «зі справою організації вільного козацтва..., ... тимчасово здержатися. ... коли стали звертатись до мене мої бувші помічники по козачій організації і стали намовляти мене знову взятись за це діло, я відмовився повторювати невдалу спробу, вирішив почекати...» [615, 74].

Незважаючи на присутній «Споминам» суб'єктивізм, праця водночас є цінним документом, адже автор підходить до висвітлення подій зі стратегічної сторони професійного військовика, що допомагає більш чітко уявити тогочасну динаміку та перспективи розвитку подій. Для дисертації це важливе історіографічне джерело, адже в ньому значною мірою присутні елементи аналітичного та дослідницького характеру.

Документ під назвою «Універсал про відновлення козацтва» [805], виданий 16 жовтня 1918 р., свідчить про зміну в ставленні гетьмана до вільнокозачого руху: «... визнали ми за благо для зміцнення сили Держави Української Нашої відродити Козацтво по всіх місцях історичного існування на Україні...». Враховуючи великий авторитет Вільного козацтва серед широких верств українського селянства, керівник Української держави звертався: «Великий Народе Український! Ти бачиш тепер, що настав той щасливий час, коли думки Твої і мрії, які глибоко сиділи в серці кожного

щирого сина України, перетворюються в дійсність». Мета була очевидною: створити «... національну військову силу, на якій дійсно одіб'ється... національне обличчя» [805, 12].

Оскільки потенціал вільнокозачого руху був досить великим, то справа могла б мати успіх, як, наприклад, у випадку фінського аналога Вільного козацтва – волонтерського формування Щюцкор (корпус охорони краю), очолений колишнім однополчанином П. Скоропадського К. Маннергеймом. Однак у свій час генеральний отаман Вільного козацтва не отримав, як Маннергейм у Фінляндії, підтримки уряду, а коли сам, будучи гетьманом, серйозно звернув увагу на рух, було вже занадто пізно.

Водночас на заваді намірам зробити із селянського вільнокозачого руху воєнізовану структуру, яка за тимчасової відсутності регулярного війська забезпечувала б оборону незалежності України, стала німецько-австро-угорська окупаційна військова влада. Вона будь-що намагалася не допустити створення в українському суспільстві військових формувань, що поряд із експортом сільськогосподарських продуктів викликало в селян збройний протест як проти німецьких та австро-угорських військ, так і проти П. Скоропадського. Це, разом з іншим, послужило розгортанню восени 1918 р. серед селянства широкого антигетьманського руху, причин якого, на наш погляд, гетьман П. Скоропадський та й багато інших його сучасників до кінця не збагнули: «Я до цього часу [йдеться про 1919 р., коли П. Скоропадський після повалення Української держави приступив до написання спогадів – *В.Ш.*] вважаю, що єдиною причиною такого підйому серед повстанців в перший час була грамота про федерацію, яка з'явилась як грим серед білого дня» [614, 305]. Згодом окремі тогочасні діячі у своїх працях стверджували, що саме «погодження на федерацію України з Московщиною» спонукало їх до виступу проти гетьмана [133, 54] На наш погляд такий підхід виглядає дещо спрощеним у визначенні причин повстання. Тому багатьом авторам, включаючи й прихильників гетьманського руху, було притаманне деформоване висвітлення причин

антигетьманського повстання та визначення його розмаху, применшення активної участі в ньому селянства.

Бажання вгамувати невдоволення, яке все більше нагніталось у середовищі селянського вільнокозачого руху, і незрозуміння його причин у всій повноті штовхали гетьмана на таємне виділення коштів на організацію українського козацтва. Однак, як бачимо, не допомогло і це. Проте не будемо відкидати думку, що, можливо, саме через швидке падіння гетьманату в середині грудня 1918 р. відроджене козацтво України так і не стало організованою суспільною верствою. Згодом частина козаків увійшла до Армії УНР, інші склали ядро селянського повстанського руху в Україні 1918–1920-х років. Щодо висвітлення селянського вільнокозачого руху як П. Скоропадським, так і іншими представниками національно-визвольного руху державницького напрямку простежуємо непослідовність: від показу його як прояву стихійності і вияву йому недовіри до зображення його як можливої реальної сили у забезпеченні державності.

З початку 1920-х років вільно козачий, як і весь селянсько-повстанський рух, розглядався прибічниками гетьманського руху з позиції теорії державницького монархізму, який на середину 1920-х років сформувався остаточно і квінтесенції якого опубліковані в листі ідеолога теорії В. Липинського до О. Шаповала від 31 березня 1925 р. та у книзі «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію монархізму», матеріали якої автор формував з 1919 по 1926 рр. [695]. В останній, зокрема, у частині другій – «Наша орієнтація», сформовані умови, або, як їх назвав автор, «основні точки політичної орієнтації», в яких українське селянство «зможе власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу», адже, на думку вченого, саме від «об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об'єднання та зорганізування цілої української нації». Проте у праці В. Липинський наполегливо переконував, що лише при гетьмансько-монархічній формі українського державного ладу український хліборобський клас зможе

об'єднатися, організуватись і придбати ту внутрішню силу, без якої не може бути об'єднана українська нація і не може бути збудована Українська держава [696, 72, 80; 148, 20, 21, 48].

Відамо належне відомому українському історикові Д. Дорошенку у висвітленні, правда дещо поверховому, обурення селян щодо скасування П. Скоропадським та його урядом земельних законів УЦР, відновлення права власності на землю та відповідно повернення до своїх маєтків поміщиків, що часто супроводжувалось стягуванням із селян контрибуції за захоплене майно і заподіяння маєткам шкоди. У дослідженні «Курс історії України для вищих класів середніх шкіл» (Відень, 1921 р.) учений підкреслив, що поміщики після повернення до своїх маєтків вдавалися до сили німецьких загонів та «наспіх організованих з усяких пройдисвітів "карних відділів"». Беззаперечним є твердження дослідника, що це викликало не лише обурення українських селян, а й озброєні повстання. Щоправда, силу їх виступів та активність, на наш погляд, Д. Дорошенко применшив, коли обумовив, що повстання виникали «подекуди» [396]. Сучасні автору критики поруч з «об'єктивністю викладу матеріалу» відзначали авторський суб'єктивізм щодо останнього 16-го розділу книги, де йшлося про події Української революції [506]. Це є характерним у висвітленні селянсько-повстанського руху періоду гетьманату авторами національно-визвольного руху державницького напрямку.

Більш чітко та одно значніше, ніж П. Скоропадський, підійшов Д. Дорошенко до оцінки «здорового руху селянських власницьких кіл», як був охарактеризований ним у 1921 р. вільнокозачий рух. Так, у праці «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» [547], що вперше була видана 1923–1924 рр. у Львові у видавництві «Червона Калина» і згодом у повному обсязі перевидана 1969 р. Українським видавництвом у Мюнхені [545], а 2007 р. – видавництвом «Темпора» [546], автор, на противагу діячам національно-визвольного руху народницького напрямку, підкреслив організованість селянства, обґрунтувавши це як організацію самооборони

задля збереження спокою, захисту існуючого ладу та своєї власності. Дослідник зазначив, що надання національно-історичного характеру селянському вільнокозачому рухові було цілком слушним [545, 205]. Разом з тим він переконував, що «Центральна рада та її кола не тільки не підтримали цього руху..., але навпаки – поставились до нього вороже, старались його стримати...», а обрання на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва в Чигирині почесним отаманом П. Скоропадського накладало на вільнокозачий рух, як запевнив Д. Дорошенко, «...в очах Центральної Ради таку саму тінь контрреволюційності, як і на Перший Український Корпус», яким командував генерал П. Скоропадський і силами якого був врятований Київ, коли збільшовичені армійські корпуси, залишаючи фронт, восени 1917 р. потоком рушили на схід, руйнуючи усе на своєму шляху, допоки на лінії Жмеринка – Козятин, Шепетівка – Козятин, Христинівка – Вапнярка були зупинені, роззброєні і відправлені в Росію. Вчений висловив жаль, що тогочасною українською владою цю силу «... було змарновано, недооцінено й не використано для оборони молодої української держави...» [545, 204, 205]. Цілком очевидним є визнання упущення можливостей щодо використання селянського вільнокозачого руху з метою забезпечення правопорядку та зміцнення державності. Водночас переконливим є той факт, що лідери національно-визвольного руху державницького напрямку намагалися розглядати селянський повстанський рух з точки зору необхідності консолідації сил суспільства навколо державотворчої ідеї.

Підходи лідерів національно-визвольного руху державницького спрямування в оцінках та висвітленні селянсько-повстанського руху простежуємо в поглядах С. Петлюри, чії ідеологічні переконання еволюціонували в роки революції від народницьких до державницьких. Значна кількість праць діяча не знайшла всебічного висвітлення ще й сьогодні. Тому доречними, на наш погляд, є висновки сучасної дослідниці Е. Костишин, що оцінки військово-політичної діяльності С. Петлюри

залишаються полярними [445]. Так, окремі дослідники апелюють до моральної позиції С. Петлюри. Зокрема, сучасний вітчизняний історик В. Сергійчук запевняє, що він залишався на рідній землі з військом і своїм народом до останньої можливості, борючись за утвердження української державності, а в еміграції, куди долею судилося йому потрапити, «не зрадив високому чину українського державництва...» [978, 11, 12]. Інші покладають на С. Петлюру відповідальність за розгортання отаманщини та безальтернативний суб'єктивно обраний шлях розвитку подій, який обернувся «не лише особистим фіаско фактичного лідера держави, а й величезними випробуваннями для всього її народу» [988, 297]. Однак незаперечними є висновки Я. Калакури про те, що творча спадщина С. Петлюри є вагомим історичним та історіографічним джерелом [904].

Висвітленню селянсько-повстанського руху сприяв розвиток видавничої справи в еміграції, що нею опікувався разом з іншими політичними діячами й С. Петлюра. В цьому нас переконують документи та його епістолярна спадщина. Доказом є його звернення до міністра єврейських справ від 6 березня 1922 р. щодо видання книги про погроми й грабежі в Україні з боку денікінців та врангелівців [702]. А в листі від 11 квітня 1923 р., звертаючись до голови Братства імені святих Кирила і Мефодія в каліському таборі інтернованих генерал-хорунжого В. Петріва, С. Петлюра підкреслював, що робота братства, зокрема, у створенні таких цінностей як книги, видання в різних галузях науки, є «широкою пропагандою та інформацією про нашу державну справу...». Колишній голова Директорії УНР переконував, що в цьому «полягає черговий етап взагалі праці нашої еміграції за кордоном» [701, 556]. Про це йшлося і в його праці «Сучасна українська еміграція та її завдання», виданої друком окремою брошурою 1923 р. [726] та передрукованій згодом у збірнику праць, що побачила світ 1956 р. в Нью-Йорку у видавництві Української Вільної академії наук [719].

Серед книг, які пропонувалися до друку, велике значення надавалося мемуарній літературі. Про це простежуємо в листі С. Петлюри до генерала-

хорунжого М. Удовиченка від 1922 р. Зокрема, С. Петлюра високо оцінив рукопис, що його мав видрукувати М. Удовиченко, зазначивши, що представлені матеріали – це «долі нашої військової справи». Він підкреслив важливість роботи і акцентував увагу на її виданні як мемуарів, оскільки це, на його думку, значною мірою відрізняло б працю в кращу сторону від тих, що вже видали В. Винниченко та П. Христюк*. С. Петлюра переконував, що «нам потрібна література історична – книжок багато, багато за допомогою котрих могли б не тільки про пережите нами згадати, але й уникнути помилок в майбутньому... Завдання авторів, що сьогодні пишуть про недавні часи нашої боротьби, подати якнайбільше фактів про неї, зберегти якнайбільше документальних матеріалів... Очевидна річ, що спогади в формі мемуарів опрацьовані, учасників цієї боротьби [є] також цінним джерелом, з якого пізніш історик буде користуватись для ширшої об'єктивної оцінки ще незакінченого процесу в житті нашої нації... Залишайтеся вірними правді... я хочу, щоб книга ваша була... правдивими мемуарами активного учасника боротьби... тоді її будуть читати охоче і охоче користуватись будуть пізніші історики» [711, 514, 515].

Публікації діячів національно-визвольного руху зустрічаємо у виданні Об'єднаної української громади у Франції «Тризуб»**. Безпосередні зусилля до започаткування видання доклав С. Петлюра. На його думку, видання мало об'єднати розкиданих по світу українців з різними ідеологічними уподобаннями довкола ідеї відродження Української держави під знаком її символу – тризуба. С. Петлюра вбачав, що на сторінках журналу автори мали висвітлювати розвиток державної справи, показувати минуле з історії

* Йдеться про праці: Винниченко В. Відродження нації. У 3-х ч. – Київ–Відень, 1920. – Ч. I. – 320 с.; Ч. II. – 329 с.; Ч. III. – 542 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4-х кн. – Відень, 1921.

** Перший примірник тижневика побачив світ 15 жовтня 1925 р.

Української революції. Зокрема, він писав: «Наша ідеологічна праця полягатиме в розгортанні і обґрунтуванні ідеї української державності. Паралельно ми будемо вияснити найдоцільніші шляхи національного будівництва в різних ділянках народного життя». С. Петлюра був переконаний, що поєднання цих двох завдань дадуть сили еміграції на організовані вчинки заради батьківщини [715, 342, 344, 345].

Уже в перших числах журналу акцентувалась увага на українському селянстві як найбільш непокірному прошарку суспільства, яке знаходить нові форми боротьби [875, 15, 16]. Незважаючи на послаблення і затухання селянського повстанського руху в Україні, редакція впевнено переконувала читачів, що радянській владі не знищити селянського повстанського руху: «Він зникне лише разом зі знищенням окупації та з відродженням незалежної української державності» [1014, 26]. Тобто одним з підходів щодо висвітлення повстанського руху українських селян був показ його нездоланності, що, на наш погляд, є далеким від об'єктивності. З висоти майже століття по тому, враховуючи досвід історії, можемо говорити про нездоланність духу українських селян, але їх збройну боротьбу в період національно-визвольних змагань 1917–1920-х років було придушено.

Можемо говорити, що лідери національно-визвольного руху державницького спрямування доходили висновку щодо селянства як «важливого чинника в державному житті України». Так, у меморандумі до німецького посла Мума 28 травня 1918 р. С. Петлюра запевняв, що важливо, щоб «селянин наш міг спокійно обробляти своє поле та спокійно міг почувати себе громадянином Української Народної Республіки» [712, 223]. Тобто державний і військовий діяч С. Петлюра вважав однаково важливими для українського селянства два чинники – соціальний і національний, що певною мірою єднало його із представниками народницьких та національних поглядів. Національний чинник, на переконання С. Петлюри, зміцнювався в селянському середовищі із зростанням політичної свідомості селян. Проте цьому, на його думку, перешкоджала більшовицька пропаганда 1917–

1918 рр., яку С. Петлюра відверто назвав «соціальним баламутством». Тут він справедливо відзначав, що політика більшовиків, призвела до поділу села на ворожі табори, сприяла цькуванню одного проти іншого. І лише грабівницька діяльність породжених більшовиками «комнезамів», як доводив С. Петлюра у статті «Українські селяни...», видрукуваній 1925 р. у журналі «Тризуб», сприяла в 1919 р. «протверезінню українського селянства» і «втраті впливу більшовиків над українським селом» [720, 436, 438].

1921 р., звертаючись до повстанців, С. Петлюра охарактеризував їх «борцями, що напружують останні зусилля, щоб захистити рідну хату від ворога», тими, хто «вкрив себе своєю обороною батьківщини славою на цілий світ...». Намагаючись відвести від повстанців тінь погромників, що їм приписувала радянська влада на чолі з більшовиками, С. Петлюра повідомляв: «... ті сльози, якими єврейське населення проводжало відступаюче наше військо..., ті десятки тисяч євреїв, які потяглися за нашим військом, рятуючись від большевиків... переконало світ, що бандити не ми, а большевики... Тяжко мені слухати цей наклеп на вас, брати-селяни... Я певен, ... що не ви нищите єврейське населення, а нищать його самі комуністи й ті бандити, які при комуні розплодилися на нашій землі... Якщо ви зустрінете поміж комуністів євреїв, пам'ятайте, що вони для свого народу такі ж зрадники-каїни, що забули віру й закони батьків своїх, як і ті наші [читай українці – *В.Щ.*] зрадники, що пристали до комуністів...». С. Петлюра переконував, що «від зрадників відмовилось чесне єврейське громадянство і нап'ятнувало їх». Однак він не виключав наявності певної частини повстанців, які «приставали до повстанців заради грабунків і погромів». Таких С. Петлюра закликав «карати без жалю... воєнними судами розправлятися з бандитами негайно...» [708, 288]. У наказі № 131 від 26 серпня 1919 р. звертався до старшин і козаків із закликом не заплямовувати себе «ганебним ділом і не задавати державі пекучого сорому на весь світ..., хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого

краю й мусить бути усунений від людського співжиття» [713, 160], а в статті «Проти погромів» закликав уникати провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми та підбиває до цього, бути безпощадними [714, 362].

Погодимось, що частина єврейського населення підтримувала українську владу. Так, рабин єврейської общини* м. Богуслав Київської губернії листом від 24 квітня 1920 р. запевняв Отамана Правороських селянських повстанських військ**, що «... ми все-таки, не дивлячись ні на що, будемо зі свого боку вживати всі заходи для мирного спільного працювання на благо України...» [830, арк. 7]. Частина євреїв залишалась аполітичною. Зокрема, про це йдеться у свідченнях нащадків родини Безброжів – колишніх мешканців містечок Лисянка і Таганча Київської губернії, які уникли служби в лавах Червоної армії, а згодом емігрували за межі України [1070]. Такі випадки були не поодинокі. Однак не можемо відхилити й той факт, що значна частина єврейського населення, повіривши більшовикам, що у створеній ними державі не буде місця антисемітизму, пішли на службу до відділів Надзвичайної комісії, брали участь у діяльності радянських, так званих, «продзагонів», працювали у радянських державних органах влади. Створені для самозахисту окремі місцеві єврейські загони самоохорони безпосередньо брали участь у боротьбі з селянсько-повстанським рухом. Так, у доповідній записці начальника Корсунського загону охорони Петрушанського йшлося: «В останній [1920 – *В.Щ.*] рік немає жодного містечка в районі, де наша охорона не брала б дієвої участі, наступала разом із сьомим експедиційним загonom Київської ЧК і виконувала усі бойові накази нач.[альника] Гарнізону» [830, арк. 40]. Така частина єврейського населення переходила до ворожого селянсько-повстанському рухові табору. Звісно, що знищення ворога в ході революції 1917–1921 рр. було звичайним явищем боротьби як з одного боку, так і з іншого.

* У документі подано лише підпис.

** Прізвище не зазначено.

Можемо говорити, що переважна більшість українських повстанських отаманів свідомо уникали погромів. Так, 23 квітня 1920 р. у листі до єврейського населення м. Богуслав отаман селянських загонів Поросся переконував: «... я і весь мій штаб вживає всі заходи, аби не допустити випадків різни серед мирного жидів.[ського] населення... це може запевнить Вас уже зроблена штабом і двома штабними охоронними сотнями демонстрація по Таращанському повіті...» [830, арк. 18]. Є слушною й думка тогочасних політиків, що тих, хто в процесі розгортання селянсько-повстанського руху свій порив гніву і помсти все ж спрямовував проти мирного населення, варто карати. Твердження, на наш погляд, є незаперечним і з позиції тактики боротьби, адже С. Петлюра вдало підмітив, що погроми «шкодили нашій справі», тобто справі визволення України. В контексті тогочасно існуючої проблеми (єврейських погромів) сформувався підхід щодо ступеню причетності до неї учасників селянсько-повстанського руху, який висвітлювали представники національно-визвольного руху націоналістичного напрямку: висвітлення єврейських погромів з боку учасників селянсько-повстанського руху як наклепу, що пропагувався ідеологічними зусиллями більшовицької влади; показ єврейських погромів з боку селянсько-повстанських загонів як здійснених виключно бандитськими силами, які пристали до повстанців або ж виникли під впливом діяльності більшовиків.

Значна частина селянства, яка продовжувала збройну боротьбу в УСРР проти режиму більшовиків, продовжувала вірити в УНР. З цього powodu С. Петлюра 1921 р. стверджував, що «коли народ наш нас цінує і поважає, то за те, що не зраджували ми основних змагань...» [709]. Його епістолярна спадщина переконує у поширенні ненависті українських селян до більшовиків: «Широкий партизанський рух, особливо в Харківщині і Чернігівщині. Полонених большевиків повстанці убивають і каstrують» [707, 504]. Звідси простежуємо підхід щодо висвітлення селянсько-повстанського руху: виокремлення в учасників селянсько-

повстанського руху віри в УНР та ненависті до більшовиків і встановленого ними в Україні радянського режиму.

Слід відзначити, що серед повстанських регіонів С. Петлюра виділив Наддніпрянщину. Так, у листі до В.І. Кедровського Головний отаман запевняв: «Треба засвоїти американським українцям думку, що Галичина без України Наддніпрянської не повстане» [710, 427]. Виокремлюючи повстанський рух Наддніпрянщини, С. Петлюра дійшов висновку, що «основою державності повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її». Він небезпідставно переконував, що потрібно «йти далі дорогою випробуваного реалізму і наддніпрянського централізму, який врешті-решт, раніше чи пізніше, приведе до об'єднання українських земель, себто до фактичної соборності» [711, 519]. У цій теорії селянський повстанський рух Наддніпрянської України відігравав роль домінуючого фактора. Тут наглядно простежується ще один підхід у висвітленні селянського повстанського руху, зокрема, регіонального характеру: надання селянсько-повстанському руху Наддніпрянщини вагомому значення як важливого фактора у формуванні теорії наддніпрянського централізму, кінцевою метою якого було здобуття фактичної соборності України.

Багато думок щодо селянства та селянського повстанського руху, висловлених С. Петлюрою, перегукувалися із думками представників націоналістичних ідеологічних уподобань. Так, про селянський повстанський рух як про живильну енергію, яка здатна була піднести Україну, йдеться у щоденникових записах, видрукуваних згодом у двох частинах під назвою «По похилій площині. Записки журналіста і дипломата» [588] відомого політика, на той час шефа українського Прес-бюро при українській Дипломатичній Місії в Римі, згодом визначного українського націоналістичного діяча Є. Онацького. Він зазначав, що «... українські повстанці повільно, але безперестанно знесилюють ворога...». Виокремлюючи за активністю селянський повстансько-партизанський рух, Є. Онацький одним із перших в історіографії селянсько-повстанського руху

назвав цей рух у боротьбі з більшовиками партизанською війною. У першій частині праці він акцентував увагу на військовому умінні й витривалості селян, засвідчив свою впевненість у їх перемозі, після якої, на його переконання, українці «... почнуть будувати ще більшу, ще міцнішу свою велику Народну Республіку» (с. 151). Активна протидія радянській владі з боку дрібних власників та широкий селянський повстанський рух привели у 1920 р. відомого політика до впевненості, зафіксованій у другій частині праці, що «український народ не хоче радянської влади та диктатури пролетаріату», а тому «... Україна... не може стати радянською країною» (с. 96). Такі думки поширюються серед діячів національно-визвольного руху, в тому числі, й націоналістичного напрямку. Вони дали підстави для формування таких підходів щодо дослідження і висвітлення селянського повстанського руху: зображення селянсько-повстанського руху проти радянського режиму як партизанської війни; перебільшення в показі спроможностей боротьби селян України в умовах більшовицької окупації та здійснюваного терору; виділення дрібновласницької частини селянства як вагової складової селянського повстансько-партизанського руху. Додамо, що позицію дрібних землевласників розділяли й більш заможні селяни та національно свідомі українська інтелігенція.

На свідомості українського селянства в контексті розвитку історичних подій зупинився у праці «Згадки з минулого (1916–1921)» [530] Р. Бжеський – відомий політик, дослідник української історії, публіцист і літератор, який у червні 1917 р. на другому військовому з'їзді в Києві запропонував підняти повстання проти Росії*, прихильник націоналізму за Д. Донцовим.

Р. Бжеський на прикладі селян Поділля переконливо стверджував, що

* Проти пропозиції Р. Бжеського рішуче заперестували С. Петлюра та М. Порш.

селянство 1917 р. в першу чергу цікавилось земельним питанням, а вже після цього усіма іншими. В другому числі за 1925 р. зазначеної вище праці, що її друкував «Літературно-наукового вісник», автор так характеризував тогочасних селян: «... доводилося зустрічатися з різними сільськими типами: були й старі вірні раби, що вже не вірили в революцію (особливо старші віком), мрійники – шукачі кращого, типові збунтовані раби, що мали велику охоту погуляти та пограбувати. Але всі ці групи єдналися в одному спільному почуванні – ненависті до “панів” (часто не дуже сильної) і в одному бажанні – одержати хоча по невеликому наділі землі» (с. 140). Підсумовуючи окремі свої думки, Р. Бжеський зробив висновок, що станом на 1917 р. на Вінниччині, як і в Чернігівщині дуже мало було «свідомих українців», в тому числі, й серед селянства, яке «з огляду на свою політичну безграмотність» швидко потрапляло під різні впливи. Проте автор висловив сподівання, що «... розбуджений нами інстинкт вирве селянство з ворожих впливів», адже «... настрої були переломані і симпатії більшості були на нашому боці – треба було лише її використати» (с. 142). Матеріали праці Р. Бжеського сформовані за окремими підходами у висвітленні селянства та селянського руху, що утвердилися в літературі до середини 1920-х років: показ необхідності боротьби за селянство, за вплив на нього; висвітлення наявності недостатньої національної свідомості в селянському рухові 1917 р.

Разом з тим слід відзначити роз'єднаність сил представників національно-визвольного руху в еміграції, зокрема, й серед визначних політичних діячів – колишніх членів українських урядів. Ця роз'єднаність започаткувалась і остаточно утвердилась у період з 1917 р. до середини 1920-х років. М. Шаповал у щоденникових записах відкрито заявив: «Окупація [більшовицька в Україні – *В.Щ.*] має єдинство мети і організації, еміграція не має ні того, ні другого – і в цім головна річ. Еміграція у нас не одна, а кілька: кожна окрема течія з своєю окремою метою є самостійний вид еміграції, котрий живе самодовлінням своєї мети і не зацікавлений, щоб інша течія еміграції перемогла й досягла своєї мети...» [747, 2]. Звідси витікала

неузгодженість дій. На сторінках видань часто зустрічаємо факти опонування, а то й лайливого тону представників однієї емігрантської течії проти іншої [533; 981]. Відповідно не було єдності у ставленні до селянства та селянсько-повстанського руху. А звідси й різні підходи у дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху та селянства представниками національно-визвольного руху. Зокрема, а) представниками народницького напрямку:

- висвітлення важкого становища бідніших верств українського селянства як однієї з причин, яка штовхала його до боротьби за свої права;
- показ вагомого значення селянства у суспільстві та його біднішої частини, так званого, трудового селянства – у революції;
- показ переростання з 1918 р. селянського повстанського руху в селянську війну;
- репрезентація недовіри до заможної верстви українських селян, показ її як контрреволюційного елемента в революції;
- визнання за селянським вільнокозачим рухом реальної сили і наполягання на його реформуванні: підпорядкування місцевим радам селянських депутатів та домінування в організації біднішого козацтва;
- показ у діяльності окремих повстанських отаманів негативних явищ (стихійність і некоординованість дій, випадки погромів тощо) та демонстративне перенесення їх на отаманщину в цілому і трактування цього негативу як характерної її риси;
- висвітлення, в тому числі, й науковцями, селянського повстанського руху переважно в контексті подій Української революції 1917–1921 рр.;

б) представниками державницького напрямку:

- висвітлення селянсько-повстанського руху в перші роки революції лише як стихійного явища, бачення у силі його стихійності лише негативу;
- показ негативного впливу ідей більшовизму в початковий період революції на селянський рух, розгортання під цим впливом стихійних селянських виступів;

- показ активного зростання свідомості селянства в умовах, де був найбільший його національний чинник;
 - непослідовність висвітлення селянського вільнокозачого руху: від прояву стихійності й вияву йому недовіри до показу його як можливої реальної сили у забезпеченні державності;
 - загальне оцінювання селянсько-повстанського руху здебільшого з позиції теорії державницького монархізму;
 - применшення активності селянських виступів та повстань, які були спричинені наслідками дій гетьманського уряду: скасування земельних законів УЦР, відновлення права власності на землю та відповідно повернення до своїх маєтків поміщиків;
 - деформоване висвітлення причин антигетьманського повстання;
 - висвітлення необхідності розвитку селянського повстанського руху в напрямку його консолідації з усіма силами суспільства навколо державницької ідеї;
- в) представниками націоналістичного напрямку:
- показ необхідності боротьби за вплив на селянство;
 - висвітлення недостатності національної свідомості в учасників селянського руху 1917 р.;
 - зображення селянства як важливого чинника в державному житті України;
 - виділення дрібновласницької частини селянства як вагомий складової селянського повстансько-партизанського руху;
 - показ однаково важливих для українського селянства двох чинників – соціального і національного;
 - висвітлення єврейських погромів як наклепу, що пропагувався ідеологічними зусиллями більшовицької влади;
 - показ єврейських погромів з боку селянсько-повстанських загонів як здійснених виключно бандитськими силами, які пристали до повстанців або ж виникли під впливом діяльності більшовиків;

- бачення у селянсько-повстанському русі нездоланної сили та його незгасимої дії аж до можливого часу відродження української державності;
- перебільшення в показі спроможностей боротьби селян України в умовах більшовицької окупації та здійснюваного терору;
- надання селянсько-повстанському руху Наддніпрянщини вагомого значення як важливого фактора у формуванні теорії наддніпрянського централізму, кінцевою метою якого було здобуття фактичної соборності України;
- трактування селянсько-повстанського руху як вагомого чинника, що стояв на перешкоді встановленню в Україні радянської влади;
- зображення селянсько-повстанського руху проти радянського режиму як партизанської війни;
- показ зростання в учасників селянсько-повстанського руху віри в УНР та пануючої ненависті до більшовиків і встановленого ними в Україні режиму;

Таким чином, у 1918 – середині 1920-х років відбувався процес формування і розвитку підходів представників національно-визвольного руху щодо дослідження і висвітлення селянського повстанства. Окремі з них, наприклад, підходи авторів народницького спрямування, є занадто однобокими, адже постають з позицій ідеалізації народних мас, критичного сприйняття революційного досвіду 1917–1918 рр., зосередження акцентів на складнощах внутрішніх і зовнішніх умов, у яких розвивались події революції. На противагу цим підходам на середину 1920-х років намітились підходи державницького спрямування, у формуванні яких мало значення усвідомлення інституту держави як форми організації політичної спільноти та важливості державних інституцій в цьому процесі. На становлення націоналістичних підходів у дослідженні та висвітленні селянсько-повстанського руху мало вплив сприйняття подій та самої революції з національних позицій, у яких головною метою було відродження незалежної

самостійної держави. Різнобічність підходів авторів, які представляли національно-визвольний рух, зашкодило цілісності національно-державницького напрямку у дослідженні та висвітленні селянсько-повстанського руху. Однак ця ж різнобічність підходів щодо повстанства сформувала бачення його як важливого чинника в Українській революції 1917–1921 рр. та історії України ХХ ст. Проте на заваді ретельного виокремлення як позитиву, так і негативу селянського повстанського руху ставала тогочасна складність політичного та військового становища в Україні, недостатня поінформованість за межами України про події, що в ній відбувались, роз'єднаність української еміграції.

У період з 1918 до середини 1920-х років сформувався інший, протилежний національно-демократичному, підхід у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху 1917–1921 рр. – марксистський (радянський).

Характерною рисою радянського підходу стала ідеологічна упередженість. Селянський повстанський рух не був об'єктом безпосереднього дослідження, а розглядався, як правило, в контексті інших досліджуваних проблем, виключно як «куркульський бандитизм».

Радянський підхід щодо селянського повстанського руху простежується як у загальних працях окремих авторів [388; 693; 1038], так і в дослідженнях з історії революції та деяких її аспектів [163; 389; 403; 672; 1003], роботах безпосередніх учасників подій [124–127; 198; 296; 632; 634; 671; 673; 723; 725; 742].

Безумовно, що автори цих робіт стояли на позиціях апологетики більшовизму. На формування їх позиції та визначення підходів у дослідженнях значною мірою впливали роботи радянської політичної еліти того часу, наповнені інструкціями, вказівками, наказами та ін. Вони відігравали роль стратегічних рішень та рекомендацій не лише в суспільно-політичному, а й науковому житті. В УСРР пануюча влада зобов'язувала дослідників до використання і наслідування таких праць. Це призводило до

ідеологічних нашарувань у наукових роботах. З утвердженням більшовицької ідеології рамки досліджень усе більше звужувались, що згодом призвело до фальсифікацій подій та історичних процесів, в тому числі, й селянського повстанського руху.

Висвітлення останнього в літературі залежало від ставлення, так званої, більшовицької політичної еліти до селянства та селянсько-повстанського руху, адже регламентувалось завданнями утвердження радянської влади в Україні та впровадження насильницької політики більшовиків в українському селі.

З творів цієї еліти, перш за все, виділяються праці керівника Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків (РСДРП(б)), а з березня 1918 р. – Російської комуністичної партії більшовиків (РКП(б)) В. Леніна (Ульянова). З його творчого доробку сюди віднесемо статті, нариси, промови, звернення, доповіді, підсумки, листи, директиви, зауваження, розпорядження та ін. Такі праці В. Леніна та інших лідерів більшовицької партії при дослідженні теми дисертації потребують уваги, адже дають уявлення про ідейно-політичні погляди авторів, окреслюють концептуальні підходи більшовицьких лідерів до складного процесу розробки комуністичної доктрини та особливості її практичної реалізації. Їх використання у дисертації сприяє розумінню методів більшовиків щодо впровадження радянської влади і їх політики в українському селі. Більше того, цінним є те, що вони допомагають осмислити причини селянського повстансько-партизанського руху в Україні, усвідомити вплив цих праць на роботу науковців, що є досить важливим для розуміння процесу становлення радянського підходу в дослідженні й висвітленні селянсько-повстанського руху.

Так, визначаючи ставлення до селян, В. Ленін на VII Всеросійському з'їзді Рад у доповіді ВЦВК і Раднаркому 5 грудня 1919 р. говорив: «Селянин, з одного боку, є трудівник... Але, з другого боку, селянин є власник. Він хоче... свободи торгівлі...» і тут же зазначав: «...на це ми не підемо ніколи,

скоріше поляжемо усі кістками, ніж зробимо в цьому поступки» [674, 382]. У промові на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. зазначав: «...селянин як власник, у якого лишаються надлишки хліба, звик дивитися на них, як на свою власність, яку він може вільно продати... але селяни далеко не всі розуміють, що вільна торгівля хлібом є державний злочин. “Я хліб виробив, це мій продукт, і я маю право ним торгувати”, – так міркує селянин за звичкою, по-старому. А ми говоримо, що це державний злочин. Вільна торгівля хлібом означає збагачення завдяки цьому хлібові, – це і є повернення до старого капіталізму, цього ми не допустимо, тут ми будемо вести боротьбу щоб то не стало» [683, 294, 297]. Як бачимо, лідер більшовиків категорично виступив проти збагачення (а звідси відповідно й підвищення рівня життя) селян. Справа не лише у «поверненні до старого капіталізму». В. Ленін мислив стратегічно: більшовикам необхідне було бідне селянство. Чим більше бідних селян, тим краще, адже саме з їх допомогою планувалось утвердити на селі радянську владу, повести боротьбу проти заможного селянства (згодом залучивши до цього й незаможників), забезпечити надходження державі хліба. Навіть, коли з проголошенням нової економічної політики, допускався певний розвиток капіталістичних відносин на селі (був «вигідний і необхідний в надзвичайно розореній і відсталій дрібноселянській країні»), В. Ленін робив поправку, що цей процес мав бути під контролем держави, тобто допускався, так званий, «державний капіталізм», оскільки в іншому випадку «... він [розвиток капіталізму – *В.Щ.*] може прискорити негайне піднесення селянського землеробства» [687, 8].

Для утвердження своєї влади в Україні більшовикам потрібна була підтримка селян. У зв'язку з цим Народний комісар у справах національностей Й. Сталін (Джугашвілі) ще в 1918 р. у роботі «Політика радянської влади в національному питанні в Росії» [729] висловив думку, що радянська влада стане близькою для народних мас, якщо вона буде для них зрозумілою. Для більшовиків важливою була довіра селян. Завоювати її вони

планували шляхом використання селянського повстанського руху в Україні літа – осені 1918 р. проти німецьких та австро-угорських військ. Підтримавши цей рух, більшовики намагалися сприяти його організації, вдалися до спроб стати на чолі повстанського руху. За його допомогою вони прагнули підняти загальне повстання, повернутись в Україну і відновити радянську владу.

Про їх активні спроби включитися до організації формування партизанських загонів йдеться у праці «Історія одного партизанського штабу» відомого радянського партійного діяча А. Бубнова. Праця вперше побачила світ у 1921 р. в журналі «Армия и революция» [640], а згодом передруковувалась у радянських збірниках [641]. Автор на прикладі Чернігівського повстанського штабу, який охоплював території Ніжинського, Козелецького, Остерського, Чернігівського, Городнянського, Конотопського та Борзенського повітів, розкрив роботу з формування повстанських загонів, обліку зброї, забезпечення повстанців продуктами тощо. А. Бубнов твердив, що внаслідок проведеної роботи було досягнуто серйозних результатів: у Ніжинському повіті на облік узято більше 5 тисяч селян і робітників, до тисячі повстанців зведено в загони і озброєно [641, 249]. Проте в кінцевому результаті вся робота Чернігівського повстанського штабу завершилась розпуском загонів і самого штабу. Зазнала поразки й спроба підняти повстання на Лівобережжі України, в основному на Чернігівщині й Полтавщині. Причиною цього автор назвав «тиск німецьких військ», проте зазначив, що «історія Чернігівського штабу і організована ним партизанщина надзвичайно повчальна...», а далі невдачу планованого більшовиками збройного виступу А. Бубнов списав безпосередньо на сам розвиток партизанської боротьби, на «невловиму логіку зростаючого руху». Діяльність штабу, в якому, звісно, були прорахунки, автор також намагався обґрунтувати, так званими, «об'єктивними причинами» – розвитком масового руху [641, 254]. Проте в дослідженні ми не зустрінемо жодної згадки про помилки штабу, а тим більше автор замовчує, що під час

серпневих 1918 р. подій селяни України в основній своїй масі не підтримали більшовиків. Трактування подій з праці А. Бубнова мало лягти в основу подальших досліджень теми радянськими авторами. Водночас неорганізованість і роз'єднаність дій повстансько-партизанських загонів, відсутність єдиного керівного центру значною мірою перешкоджали планам більшовиків підняти загальне повстання. Відповідальність за поразку повстання повною мірою лягла на керівництво Комуністичної партії України.

Щодо завоювання довіри селян України до більшовицької влади В. Ленін у «Резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні» від 2 грудня 1919 р. переконував: «Зважаючи на те, що на Україні, ще в більшій мірі, ніж в Росії, переважну масу населення становить селянство, завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства...» [686, 314].

Довіру в українському селі більшовики намагалися здобути, схиливши до себе чисельне в Україні, так зване, середнє селянство, під яким в економічному сенсі розуміли дрібних землевласників. Вони володіли на правах власності або оренди невеликими ділянками землі, що дозволяло їм не тільки убоге утримання сім'ї і господарства, але і можливість отримати певний надлишок.

Однак 18 березня 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) у звіті Центрального комітету партії В. Ленін відзначив: «... ми стояли, стоїмо і будемо стояти в прямій громадянській війні з куркулями. Це неминуче... Але часто через недосвідченість радянських працівників, через трудність питання удари, які призначалися для куркулів, падали на середнє селянство. Тут ми погрішили надзвичайно. Зібраний щодо цього досвід допоможе нам зробити все для того, щоб запобігти цьому надалі...» [679, 143]. 23 березня у доповіді про роботу на селі В. Ленін підкреслив: «Насильство щодо середнього селянства являє собою велику шкоду. Це – верства чисельна, багатомільйонна...» [676, 194].

Зрозуміло, що реалізація планованого підходу щодо впливу на селянство значно допомогла б більшовикам здійснити продовольчу політику, завдання якої лідер партії більшовиків уточнив на початку 1919 р.: «Найближчим завданням продовольчої політики на Україні повинно бути вилучення хлібних надлишків... [685, 334]. Зокрема, 2 грудня 1919 р. у «Промові при відкритті VIII Всеросійської конференції РКП(б)» В. Ленін деталізував: «... розверстка хліба повинна лягти в основу нашої діяльності. Продовольче питання лежить в основі всіх питань» [685, 337].

Пропозиції лівих соціалістів-революціонерів та українських соціал-демократів незалежників щодо розв'язання продовольчого питання економічними методами більшовики проігнорували, а згодом виступи опозиційних партій були швидко придушені. На III з'їзді КП(б)У (1-6 березня 1919 р.) більшовики заявили, що вони ділити владу не збираються. Репресії проти представників опозиційних партій закінчилися арештами і розстрілами. Внаслідок такої політики більшовиків виступи селян зросли. Про це йшлося у промовах селянських делегатів на III Всеукраїнському з'їзді Рад (6–10 березня 1919 р.). Однак позиція більшовиків залишалась незмінною. У відповідь на антиукраїнську політику уряду УСРР та жорстокі реквізиції селяни все більше вдавалися до збройного спротиву, який досить скоро став масовим. Особливо це проявилось з квітня–травня 1919 р. Можемо констатувати, що стосунки селянства України з більшовицькою владою у 1919 р. не склалися. Запроваджуючи свою політику в українському селі, більшовики не винесли уроків з того, що така ж політика в Росії рік тому, улітку 1918 р., спричинила виступи селян Вологодської, Володимирської, Смоленської, Тамбовської, Тверської та інших губерній РСФРР. Не вщухали там повстання і в наступні роки, про що свідчить повстання 1921 р. майже у всіх волостях Вельського повіту Вологодської області (нині Архангельська область Російської Федерації) [839–841] та в інших регіонах Росії.

В Україні у травні–першій половині червня 1919 р. зареєстровано 235 антибільшовицьких збройних виступів. Зокрема, І. Хміль конкретизував, що за червень 1919 р. відбулось 328 виступів, за перші дві декади липня – 207, більша половина з яких (111) припала на Київську губернію, 37 – на Полтавську, 15 – на Херсонську, по 12 – на Чернігівську і Подільську [365]. У другій половині 1919 р. боротьба селян охопила майже всю Україну. Досить часто радянська влада поширювалась лише у повітових і губернських центрах.

У таких умовах В. Ленін закликав до залучення військової сили, активно пропагував вилучення в селянства зброї, яка, за його словами, зосереджена була «в руках куркульських та контрреволюційних елементів...». Першочерговою для більшовиків стала боротьба з селянським повстансько-партизанським рухом. Так, В. Ленін 3 грудня 1919 р. на VIII Всеросійській конференції РКП(б) у заключному слові щодо питання про радянську владу в Україні виголосив: «... нам потрібен блок з селянством України, і для того, щоб цей блок здійснився..., нам потрібна боротьба проти великих господарств, нам потрібна боротьба проти партизанства» [678, 347, 348].

Зростання останнього народний комісар військово-морських справ, голова Реввійськнаради Л. Троцький (Лейба Бронштейн) у праці «Как вооружалась революция» пояснював «розвитком в силу ряду історичних причин дрібнобуржуазного опортуністичного соціалізму на Україні» [730, 218]. Щоправда, Л. Троцький розходився з В. Леніним щодо оцінки селянства. Він вважав селянство виключно дрібновласницьким класом, який був ворожий соціалізові, а тому селянин не міг, на його думку, бути союзником пролетаріату. Тому Л. Троцький був категоричним щодо селянства, переконував, що революція в Росії може перемогти лише за умови, якщо вона буде перманентна, тобто відразу перекинеться на Захід, і закликав: «потрібно винищити до чиста усіх Григор'євих, Зелених, Махно і всіх куркульських помічників і потуральників» [730, 241].

Не здобувши на селі підтримки, більшовицькі керівники дійшли висновку щодо більш дієвої політики в реалізації своїх планів в українському селі – класового розшарування селянства. Була поставлена мета заручитись підтримкою бідніших селян і шляхом підбурювання налаштувати їх проти заможних.

У цьому контексті погодимось із думкою радянського партійного і державного діяча М. Скрипника, висловленою в книзі «Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами» про те, що селянство 1917–1918 р. ще «не поділялося на класові шари і виявляло собою майже на всій території України неусталену революційну стихію...» [727, 25]. Автор охарактеризував селянський повстанський рух 1918 р. «стихією куркулівського націоналізму». Однак він справедливо зазначив, що в середовищі селянських мас цей рух відігравав консолідуючу роль. Тому вартий уваги його висновок про те, що повстанський рух селян був далеко не останньою сприятливою умовою того, що «Радянська влада на Україні загинула» [727, 83].

Дещо оптимістичніші думки щодо подій в Україні тих років знаходимо у праці радянської партійної діячки Є. Бош «Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» [638]. Авторка значну увагу приділила діяльності більшовицьких партійних і радянських організацій 1917–1918 рр. Незважаючи на те, що роботі притаманне ідеологічне нашарування, позитивом у праці є залучення матеріалів досліджень українських діячів, зокрема, В. Винниченка, періодичних органів УНР та документів УЦР [638, 9, 19, 88, 111, 125, 126, 148, 186, 242–244]. Це значно вирізняє книгу серед подібних. Праця несе фактологічне підґрунтя для досліджень учених-істориків. Окремі розділи роботи згодом були вміщені у збірнику «Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні» [582, 113–127].

Про монолітність селянства в основній масі 1919 р. йдеться у публікації іншого партійного діяча В. Затонського «Водоворот», вміщеної 1922 р. у

збірнику «Октябрьская революция. Первое пятилетие» [668]. Про значення праці для утвердження й поширення радянських підходів у висвітленні селянського повстанського руху свідчать факти передруку матеріалу у журналі «Армия и революция» [666] 1923 р. та військовим видавництвом Міністерства оборони СРСР [667] 1962 р.

Автор статті стверджував: оскільки селянство ще не встигло розшаруватися, то навіть і бідняку був притаманний приватновласницький настрій, а тому і він виступав проти комуністів [667, 155]. В. Затонський, висловив переконання, що вся причина тогочасного негативного ставлення селян до більшовиків полягала у відсутності класового розшарування в українському селі, недостатня освіченість селян, а звідси й нерозуміння політики більшовиків. Автор переконував, що селяни помилково вважали, що вони нібито власноруч відвоювали собі землю у поміщиків без участі більшовиків; звернув увагу на утвердження й усвідомлення селянами себе як військової сили. А тому В. Затонський твердив, що селянин-власник був байдужий до світової революції, до історичної місії пролетаріату, що її пропагували більшовики [667, 155]. Вважаючи, що класове розшарування, яке 1920 р. активізувалось в українському селі, було своєчасним, автор зовсім не згадав про ініціювання його більшовиками та штучний характер цього процесу. Водночас В. Затонський представив ліквідацію в Україні поміщицького землеволодіння виключно як заслугу більшовиків. Ця теза повинна була поширюватись усіма можливими засобами інформації і обов'язково залучатись до наукових досліджень. На початку 1920-х років у радянському суспільстві активно почав формуватися єдиний підхід до досліджень в галузі історичної науки, до висвітлення історичних подій та процесів, в тому числі, й селянського повстанського руху.

Привертаючи на свій бік бідне і середнє селянство та протиставляючи його заможному прошарку села, більшовики розпалили класову ворожнечу. Її вони уміло використовували для вилучення хлібних ресурсів у селі і здійснювали це за допомогою самого ж селянства. Так, у праці «Успіхи і

труднощі Радянської влади», що вийшла з друку 1919 р. окремою брошурою, В. Ленін переконував: «... є куркулі серед селян, які діяльно чинять нам опір... Куркулів – меншість; і тут – боротьба і боротьба, їх треба придушити...». Далі вождь більшовиків однозначно дав зрозуміти, якими методами це потрібно здійснити: «... ми від насильства не відмовляємося...» [688, 59]. У цій же праці В. Ленін повідомляв: «Запаси хліба на Україні величезні. Взяти все відразу не можна. Ми послали на Україну кращі наші радянські сили і вже в один голос одержали таке повідомлення: “Запаси хліба величезні, але всього відразу вивезти не можна, немає апарату...”. Ми повинні допомогти українським товаришам тому, що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці...» [688, 65, 66]. Як наслідок цього історик М. Шитюк вдало навів твердження радянського партійного і державного діяча, ученого-економіста О. Шліхтера: «Кожен пуд заготовленого збіжжя в Україні в 1919 р. був облитий краплями крові» [379, 110]. Вилученню хліба сприяли створені у травні 1920 р. комітети незаможних селян. З метою заохочення їх членів до експропріації продуктів у, так званих, куркулів за комнезамами залишали частину з вилученої продукції. Більшовики України втілювали в життя й інші рекомендації В. Леніна. Зокрема, комітетам бідноти та продзагонам рекомендувалось брати у «хлібних волостях» заручників із заможного населення, які повинні були своїм життям відповідати за збирання хліба.

Впроваджуючи політику класового розшарування в українському селі, вождь більшовиків переконував: «... народження нового ладу неможливе без революційного насильства...». У своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. він запевняв: «Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги...» [684, 112, 113].

З метою упокорення селян та придушення селянського повстанського руху радянська влада вдалася до радикальних дій, застосувавши військові частини. Це засвідчує лист В. Леніна «Членам Ради праці і оборони» кінця

липня 1920 р., у якому віддано наказ використати в Україні війська при їх пересуванні з Кавказького на Західний фронт [689, 244]. Зокрема, при перегрупованні війська в Україну переправлялись з Уралу Башкирська дивізія, з Туркестану – 25-та Чапаєвська дивізія, а з Кавказу – здеморалізована 1-а Кінна армія С. Будьонного. З листа черпаємо важливу інформацію про те, як лідер більшовиків вбачав за можливе упокорити селян України і приборкати повстансько-партизанський рух та зібрати з селян продовольчу розверстку: «1. Військам Кавказького фронту йти пішки через всю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожному волості (з 1 900 приблизно волостей України) заходила двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань: а) збирання продовольства (за розверсткою); б) створення на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність подвійного (проти розверстки) запасу продовольства...; в) скликання (і перевірка) списку “відповідальних” селян... Відповідальні селяни особисто відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади. Після того, як військо вийде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання – розстріл) дбати про справність і цілісність цього списку; г) розбросання селян-багатіїв. Повний збір зброї. Відповідальність за не знайдену зброю на начальнику військової частини; за незаявлену зброю на тому, у кого знайдено (розстріл), і на всій групі “відповідальних” селян (штраф, але не грішми, а хлібом і речами; конфіскація майна, арешт; роботи на копальнях)... 2. Для зазначених цілей в кожному військову частину додати... комісара або інструктора (зібрати 1 000 чоловік, якщо треба, з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська робітників) для керівництва виконанням зазначених завдань. 3. В “упертих” волостях чи селах [тобто там, де повстанці продовжували боротьбу – *В.Щ.*] військові частини або організують “третє відвідування” військом, або залишаються на постій (до 2-х тижнів) для покарання і виправлення...».

4. Частину цих постанов провести через Раду Оборони, частину через Радтрудоармію і Раднарком України...» [689, 244–246].

Проте й така політика не принесла очікуваних результатів. Згодом В. Ленін однією з причин невдач радянської влади в українському селі назвав селянський повстансько-партизанський рух та виступи робітників – «заворушення в селянстві йшло дуже сильне, серед робітників також панувало невдоволення» [677, 49]. Значну роль також відігравав більший вплив серед селянства противників більшовиків. Тому навесні 1921 р. В. Ленін переконав керівний склад партії змінити політику на селі, проголосивши нову економічну політику (неп) [675], основною тезою якої для селян мала б стати заміна розверстки продуктовим податком, що дало б можливість селянам вільно торгувати надлишками (звісно, як йшлося вище, лише під контролем держави) і, тим самим, збагачуватись. Визнаючи такий крок «відступом» [681, 150, 151], більшовики відволікали селян від збройної боротьби. У подальшому це значною мірою сприяло утвердженню їх влади в Україні.

Проте перехід до нової економічної політики не означав концептуальних перемін у планах більшовиків щодо насадження радянської влади і нових способів господарювання в українському селі та відмови від терору як засобу реалізації цих планів. Це чітко простежуємо в листі В. Леніна до Л. Каменєва (Розенфельда) від 3 березня 1922 р.: «Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемось до терору і терору економічного» [680, 412].

Народний комісар продовольства УСРР М. Владимиров (Шейнфінкель) у праці «Украинские крестьяне и продовольственный вопрос» наприкінці 1920 р. відмічав: «Українські селяни повинні пам'ятати, що без хліба радянська влада існувати не може...» [645, 7]. У «Законі про хлібну розверстку», прийнятому в лютому 1920 р. Раднаркомом УСРР і публікованому в зазначеній роботі, знаходимо, що вилучений у селян хліб мав піти на потреби Червоної армії, залізничників, робочих вугільної

промисловості, дитячих притулків, лікарень, лазаретів та ін. Окрім цього із вилученого хліба утворювався особливий фонд для «засіву полів» [645, 12]. Проте із цього фонду, як виявлялось, держава не могла навесні повною мірою забезпечити посівної кампанії. Так, 7 листопада 1921 р. В. Ленін виголосив: «...кількість насіння, яке має держава, далеко не достатня, щоб засіяти хоча би стільки, як у 1921 р.» [682, 206]. Водночас документи архівів засвідчують, що вилучений у селян хліб, який мав бути відправлений до міст Росії, досить часто гнив на складах, оскільки влада не могла забезпечити його відправку. Зокрема, за жовтень 1920 р., коли для зібраного в Україні зерна, в тому числі, у кількості 599 206 пудів у Київській губернії та 744 408 пудів у Подільській губернії, необхідно було налагодити відправку 350 вагонів щомісяця, у першій половині жовтня відправили лише близько 100 вагонів. У секретних документах йшлося: «... транспорт... не в змозі вправитися з виконанням категоричних вимог... .. До цього часу продовжують поступати відомості, що заготовлений з такими труднощами хліб подекуди гниє і згорає...» [823, арк. 203]. Це відбувалось у той час, коли населення південних регіонів України страждало від голоду. У такий спосіб (тире шляхом застосування голоду тире) більшовики набували досвіду досить ефективної боротьби із селянським повстанським рухом.

Згодом негативні наслідки політики більшовиків в українському селі все більше стали визнавати радянські та партійні керівники. Так, перший секретар ЦК КП(б)У, доктор економічних наук Е. Квірінг, 1925 р. у праці «Коллективною міццю незаможників чинити опір економічній силі куркулів» занотував: «У нас тепер є цифри, які доводять, що весни 23-го року в степовій смузі 57 % усіх селян – без коней. Це значить величезне зубожіння нашого села, ...це виявляє більше зубожіння, більшу пролетаризацію села, ніж це було до революції» [671, 68].

Отже, методи утвердження радянської влади та впровадження в Україні продовольча політика започатковували собою систему пограбування та приниження українських селян. Тому виникнення і розгортання в Україні

масового селянського повстанського руху, який з 1919 р. все більше набував антибільшовицького характеру, було закономірним. Праці ж лідерів більшовицької партії, які вийшли з друку в період утвердження радянської влади, є важливим джерелом для вивчення причин селянського повстанського руху 1917–1921 рр. та історії селянства. Вони дають розуміння ставлення більшовизму як течії крайнього екстремізму до селян України та їх прагнень, сприяють всебічному розумінню або усвідомленню розгортання селянського повстанського руху та його партизанської форми боротьби, визначають методи боротьби більшовиків із повстанством. Водночас очевидно, що ці праці є важливим підґрунтям для формування радянських міфологем, в контексті яких мала розвиватись історична наука, сформувався партійно-класовий підхід до дослідження наукових проблем, в тому числі, й селянсько-повстанського руху.

Історична наука ставилась у тісну залежність від запитів життя, які диктував правлячий більшовицький режим. Ще в 1919 р. радянський партійний діяч С. Бобинський у роботі «Револуція в науке», вміщеній у збірнику статей «Октябрьский переворот и диктатура пролетариата» і виданій з друку державним видавництвом, писав: «... поставити науку в залежність від практики – це матеріалізм. ... внутрішня цілісність або, так званий, монізм здійснюється єдністю наукового методу дослідження істини. Метод цей уже намічений марксизмом і називається діалектичним матеріалізмом, історичний же матеріалізм є лише застосування діалектичного матеріалізму в історії» (с. 166). Таким чином, історичній науці нав'язувалась марксистсько-ленінська методологія, характерною рисою якої були партійно-класові підходи в дослідженні і висвітленні подій та історичних процесів. Проте, на думку автора, втілити цей метод в життя можна було лише в державі, так званого, «нового типу» (с. 167). Для її утвердження, переконував С. Бобинський, першочерговим було подолати опір ворогів, одними з найперших до яких були віднесені селяни-повстанці.

На переконання більшовиків сприяти утвердженню марксистско-

ленінської методології та партійно-класових підходів у науці мала й історична наука та видавнича справа. Перші праці новопосталої радянської влади носили науково-пропагандистський та інструктивний характер. Спершу вони видавались у Петербурзі, Москві та інших містах Росії і поширювались в Україну. Одними з таких були роботи Я. Бурова «Организируйте деревню ...» [854], С. Смирнова «Рабочие и крестьяне Украины, как же добиться свободы от буржуев?» [982] та ін. У цих та подібних працях тогочасний селянський рух або окремі виступи селян проти радянської влади згадувався побіжно і лише як негативне явище, в контексті поширення більшовиками ідеологічної пропаганди. Тому відповідно до строгого наукового підходу роботи радянських авторів перших років проголошення в Україні радянської влади скоріше можна віднести до протоісторіографії селянського повстанського руху, оскільки їм притаманне нехтування джерелами, домінування публіцистичності над науковістю тощо. Однак вони містять певні вагомні фактологічні матеріали з історії селянського повстанського руху 1917–1921 рр., відображають спроби більшовиків одразу ж після жовтня 1917 р. поширити ідеологічний вплив на українське селянство, тогочасну сільську інтелігенцію. З цією метою використовувались навіть літературні прозові твори та поезія [див.: 848; 869]. Були вироблені окремі вимоги до видання наукових та науково-публіцистичних праць та правила їх застосування. Іншими словами, можемо говорити про започаткування радянської цензури*, яка разом з іншим мала відстежувати

* Встановленню контролю над інформацією та забезпеченню монополії на ідеологію до 1963 р. слугував створений 1922 р. єдиний цензурний орган – Головне управління в справах літератури та видавництва (Головліт), в Україні – Укрголовліт. Далі ця функція була передана безпосередньо Державному Комітетові Друку при Раді Міністрів СРСР (а не УРСР). Контроль і цензуру інформації здійснювали відділи пропаганди і агітації (Агітпропвідділи) більшовицької партії.

трактування історичних подій у відповідності з партійно-класовими підходами. Це надавало тогочасним працям рис ідеологічної заангажованості. Застосування марксистсько-ленінської методології та партійно-класових підходів у дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху ставало все більш виразнішим і характерним для радянського напрямку.

Намагання радянської влади взяти під свій контроль історичну науку та видавничу діяльність і спрямувати наукові дослідження у відповідне ідеологічне русло є цілком зрозумілим, адже, як зазначалось у першому номері «Літопису революції» – журналу Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (більшовиків) України, «праці світової і, перш за все, вітчизняної буржуазії по створенню історії революції були досить великими». Вихід у світ значної кількості досліджень за межами УСРР, вільних від більшовицького світосприйняття, сприймався в радянській Україні досить вороже [948]. Впливало й те, що в перші роки революції наукові історичні дослідження в Україні, а їх у 1917 р. вийшло з друку 747, у 1918 р. – 1087 [1059], були незалежні від більшовицької ідеології. У 1920 р. вийшла з друку одна з перших історіографічних праць українського громадського діяча, історика В. Біднова «Що читати по історії України», де автор поряд з оглядом робіт відзначив політику русифікації в Україні [850].

Тому на основі новостворених програм Агітпропвідділів та Головополітосвіт, ще у 1920 р. органи радянської влади виробили пояснювальну записку, в якій зазначалось, що вся історія нерозривно повинна бути пов'язана з історією революції. Згодом в історію революції тісно була вплетена й історія більшовицької партії. Спочатку це стосувалось російської революції, а згодом даний ідеологічний принцип поширився й на Україну. У праці «До питання про викладання курсу історії російської революції в губпартшколах» члена комісії з вивчення історії партії і Жовтневої революції П. Лепешинського зазначалось: «дати не конспект курсу, а зразкову вказівку на центри уваги» [928, 45]. Такими центрами уваги

перед історичною наукою, перш за все, мало бути вивчення і висвітлення історії «пролетарської революції на Україні, беручи до уваги не тільки Жовтнево-Листопадову революцію і її перехід, але і весь хід підготовчого масового революційного руху» та «вивчення історії комуністичної партії як з моменту її виникнення на Україні, так і у всій передуючій історії» [796]. Селянський повстанський рух та інші складові революції подавалися в контексті даних напрямків. Лише у спогадах учасників подій певні акценти могли бути зміщені в бік повстанського руху, та й то в аспекті боротьби з ним. З ідеологічної позиції стаття П. Лепешинського в огляді радянської бібліографії за 1922 р. визнавалась однією з найбільш важливих і, на думку провідників радянської ідеології, «заслужувала самої найбільшої уваги» [503, 398].

Для опанування історичною наукою радянському режимові вкрай необхідна була «централізація роботи..., створення єдиного міцного центру», де насамперед у всеукраїнському масштабі «проводилась робота з вивчення революції і нашої [читай більшовицької – *В.Щ.*] партії» [948]. Тому за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1921 р. було започатковано Комісію з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції в Україні (Всеукраїнський Істпарт). Це було наслідком підписання 22 вересня 1920 р. В. Леніним постанови Ради Народних Комісарів (РНК) РСФСР «Про заснування Комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та Російської Комуністичної партії (Істпарт)». За постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. Всеукраїнський Істпарт розпочав роботу в Харкові. З січня 1922 р. його підпорядковано ЦК КП(б)У. Його періодичним органом був журнал «Літопис революції» (1922–1933 рр.), в якому масово друкувалися збірники документів і матеріалів, мемуарна література, монографії. Згодом, у 1929 р., Істпарт ЦК КП(б)У реорганізовано в Інститут історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У як складова Інституту Маркса і Енгельса при ЦК КПРС. У 1939 р. місцеві (обласні) Істпарту увійшли до складу партійних архівів обкомів КП(б)У [1068].

Водночас працям радянських авторів 1918 – середини 1920-х років був притаманний й науковий характер. Селянський повстанський руху в них відображений ширше, ніж у подальші роки. Щоправда, йому й надалі приділялась увага в контексті пріоритетних тем, адже на середину 1920-х років було остаточно визначено: «...Перш за все, вивчати минуле зовсім непотрібно в такому широкому розмірі, як це подавали старі історики, що наповняли усі свої твори дрібницями з життя і діяльності “героїв”. Для масового нашого читача треба мати загальні відомості з давноминулого, а всю увагу звернути на передостанні століття й роки революції» [913, 88].

Відхилення від зазначених настанов були недопустимими. Дослідники, в працях яких це спостерігалось, у кращому випадку піддавалися критиці, в гіршому їх чекали репресії. Так, у розділі «Бібліографія» журналу Комісії по історії Жовтневої революції і РКП(б) «Пролетарская революция» І. Вегер в рецензії на дослідження А. Анишева «Очерки истории гражданской войны 1917–1920 гг.» зазначав: «... по деяких найбільших історичних подіях автор дає вражаюче скупий матеріал. Важко повірити, що Жовтневому перевороту в Пітері автор присвячує лише декілька рядків..., ще одна особливість цієї книги: в ній нічого не говориться про Червону армію..., у книзі немає ні “воєнкомів”, ні “особливих відділів”..., у деяких місцях книги автор про партію лише згадує ...». У висловлених вимогах до науковців рецензент штовхає їх на шлях фальсифікацій: «Історику можна простити недолік висновків або хибні висновки і пояснення...», проте значилось, що «дослідник обов’язково повинен подавати факти», як ті, що мали стосуватися вище вказаних подій [див.: 507].

Із радянської історіографії 1918 – середини 1920-х років, де поряд з іншими йдеться й про селянсько-повстанський рух, перш за все, виокремимо дослідження М. Подвойського [723], Д. Лебеда [693; 694], М. Яворського [388; 389; 1038] та ін. Усі вони пронизані марксистсько-ленінською ідеологією. Все ж, дослідження М. Яворського дещо виокремлюються за ставленням до селянства та селянсько-повстанського

руху, якому він відводив вагоме значення в українській революції, проте не як частини російської, а окремого витвору українського історичного процесу.

У роботі Наркомвоєнмора України (січень–вересень 1919 р.) М. Подвойського «На Украине» [723] привертає увагу дещо спрощений підхід автора до організації антигетьманського повстання в Україні [723, 9]. Водночас дослідник, хоч і зачисляє до «чисельних мас» повстанців населення міст, все ж характеризує повстання як селянське. І з цим не можна не погодитись. У роботі чітко простежується завдання автора показати, що прихід німецьких військ в Україну зупинив, так би мовити, поширення більшовицької влади, а «листопадовий спалах 1918 р. був природним продовженням... більшовицького руху весни того же року» [723, 11]. М. Подвойський далекий від того, аби розглядати селянський повстанський рух проти німецьких та австро-угорських військ в Україні як національно-визвольний, в якому рушійною силою було селянство. Партизанську форму селянського руху в Україні він пов'язує виключно із радянською владою: «... партизанські перемоги швидко поширювали зону впливу Радянської влади», а далі: «організація Радянської влади не успівала за перемогою її зброї». І тут же ототожнює діяльність отаманів Н. Махна, М. Григор'єва, Зеленого, Соколовського, Тютюнника, Гончара та інших з бандитизмом [723, 19]. Таким чином, там, де селяни та селянський повстанський рух хоч трохи потрапляли під вплив більшовиків (це спостерігаємо наприкінці 1918 р. та на початку 1919 р.), там радянські автори твердили про заслуги радянської влади в організації повстанського руху. Всі інші прояви повстанського руху були трактовані як бандитські. Водночас М. Подвойський зазначив і той факт, що радянська влада зазнала поразки, бо не змогла придушити в Україні селянський повстанський рух. Такі висновки, які опиралися на факти, можна було ще зустріти в літературі середини 1920-х років. На той час історична наука ще не була до кінця опанована більшовицьким режимом.

В іншій праці «К годовщине Красной армии» [722] М. Подвойський відстоював один із радянських підходів у висвітленні селянського повстанського руху: в галузі військової справи показувати перевагу регулярної Червоної армії над повстанськими загонами з їх, так би мовити, недисциплінованістю та неспроможністю сприйняти ідеали соціалістичної революції. Ця міфологема працювала виключно на те, щоб в ідеологічному плані відволікти населення від повстанського руху, налаштувати селянина проти повстанців, сприяти посиленню авторитету Червоної армії в Україні. Досить наочно простежуємо це в іншій книзі «Зупинись, товаришу» [893] видавництва Народного комісаріату військових справ УСРР.

Окремі обґрунтовані висновки знаходимо у праці Д. Лебеда «Советская Украина и национальный вопрос за пять лет», зокрема, щодо гостроти боротьби і відчайдушного спротиву селянського повстанського руху радянській владі: «... ні на одній території Радянського Союзу боротьба з куркульством, з бандитизмом не пройшла так гостро і не пережила таких різноманітних форм, як на Україні» [694, 27].

Визнаючи повстанський рух як вагому форму протесту в Україні тій чи іншій владі, яка не задовольняла сподівань селянства, автор подає цінну інформацію щодо підтримки повстанського руху селянством. Автор поруч з іншими однією з причин цього назвав те, що селяни «вірили у можливість поруч з національною самостійністю на отримання землі та повного її використання для себе» [694, 20]. Проте далі розвивати думку автору заважали офіційно дозволені правлячим режимом ідеологічні межі в галузі історичної науки. Тому перспективи українського селянства автор висвітлював як того вимагала від дослідників влада: «...необхідно було три роки, наповнених знущань, грабунками і доведенням селян до гіршого стану, ніж до революції, щоб воно [селянство – *В.Щ.*] зрозуміло, що лише в союзі з робочими, на яких за три роки встигли натравити націоналісти, як на «московських» прибульців, як на «чужих», – воно, селянство, зможе зберегти свої інтереси» [694, 24]. На наш погляд іншого заявити Д. Лебедь,

на той час другий секретар ЦК КП(б)У, не міг. Більше того, відстоюючи так звану «теорію боротьби двох культур», він переконував, що культура міста є російська, а культура села – українська. Перша, на його думку, є більш прогресивніша за другу, то вона обов'язково перемаже. Оскільки, на переконання Д. Лебедя, політика українізації, що починалась в Україні була безперспективна і шкідлива для будівництва радянського суспільства, а впровадження української мови у партії та серед зрусифікованого робітничого класу була «мірою реакційною», то він вважав обов'язком комуністів підтримати нібито неминуче переможний процес російської культури міста. Теорія, хоч і не була підтримана урядом, все ж набула поширення в Україні на початку 1920-х років серед значної частини державних і партійних керівників. Це сприяло і без того активному процесу формування одного з радянських стереотипів у суспільному житті – підносити керівну роль більшовицької партії та робітництва, зокрема, російського. Беззаперечним є факт його застосування як одного з підходів у наукових історичних працях.

У контексті висвітлення керівної ролі робітничого класу та, так би мовити, несвідомості селянських мас у революції викладений текст дослідження В. Блакитного «Диктатура пролетаріату чи “Всенародна влада”?» [637], де автор здійснив характеристику селянства станом на 1920 р., подав оцінку його участі у повстанському русі. Автор, використовуючи пропагандистську риторіку, переконував читача у несвідомості та неорганізованості селянства, намагався обґрунтувати керівну роль пролетаріату в революції. Застосування подібних тверджень у ході висвітлення селянського повстанського руху сприяло фальсифікаціям: показати підтримку повстанського руху селянством як наслідок обману його буржуазією, а тому для піднесення свідомості селянства необхідно його організувати під керівництвом, так би мовити, найбільш надійної сили більшовиків – пролетаріату. Звичайно, що участь селянства у повстанському

русі не сприймалася як одна зі складових Української революції ні автором, ні, тим більше, більшовицьким режимом.

Інше від вище зазначених авторів ставлення до селянства та селянського повстанського руху мав відомий радянський історик М. Яворський. Вчений у «Нарисі українсько-руської історії» [3108], що вийшов з друку 1923 р., поділив заможне селянство на два угруповання: 1) куркульство, що займалося не лише землеробством, а й лихварством, торгівлею та ін.; 2) фермерське куркульство, виробнича діяльність якого здійснювалася в основному на землі, орендованій у поміщиків (теорія «двокуркульства»). М. Яворський твердив, що друге угруповання (фермери) було зацікавлене у конфіскації та розподілі поміщицьких земель і відповідно являло собою революційну силу. Переконання у революційності заможного селянства, на якому наполягав дослідник, необхідність використання літератури немарксистського змісту для вивчення історії революційного руху в Україні згодом лягли в основу звинувачення вченого у завищеній оцінці ролі заможного селянства та перебільшення національного питання в революції, відхід від класового підходу в дослідженнях і нібито причетності у зв'язку з цим М. Яворського до есерівського ухилу. Про це твердять ряд сучасних вітчизняних дослідників. Зокрема, А. Санцевич навів як доказ звинувачувальну доповідну записку радянського історика й архівіста М. Рубача до ЦК КП(б)У, складену ним у травні 1929 р. [971].

Про селянський повстанський рух 1918–1919 рр. йдеться в іншому дослідженні М. Яворського «Революція на Україні в її головних етапах» [389]. Дослідник небезпідставно запевнив, що повстанський рух зазначених років був очолений здебільшого «петлюрівцями і правими незалежниками». Це суперечило партійно-класовим підходам, згідно яких організація повстанського руху 1918 р. належала переважно більшовикам. Автор переконливо стверджував: «Україна почала запалюватись вогнем революційної стихії, що найбільш проявилось на Поділлі та Волині» [389, 57]. Проте дослідник не назвав Київщину, яка повстала влітку

1918 р. однією з перших. Водночас М. Яворський показав невдачу більшовиків в організації повстання на Чернігівщині проти німецько-австрійських військ та гетьмана П. Скоропадського у серпні 1918 р. Вчений обґрунтував це недостатньо добре проведеною більшовиками підготовки повстання, звернув увагу, що основна маса селян не підтримала більшовиків [389, 57]. У роботі значну увагу приділено отаманам Махну, Струку, Зеленому, Григор'єву, Соколовському, Ангелу, Шепелю, Тютюннику та ін. [389, 79]

Праці М. Яворського засвідчили, що на початку 1920-х років в історичній науці, хоч і починав активно застосовуватись партійно-класовий підхід, все ж керівна роль серед істориків ще не належала діячам партії та революційного руху. Для багатьох істориків вагомим залишався науковий фактор.

Для висвітлення розвитку селянського повстанського руху принагідною є праця В. Качинського «Очерки аграрной революции на Украине» [403], де автор переконливо довів, що в Українській революції 1917–1921 рр. соціальна направленість селянського повстанського руху переважала на початку революційних подій. Найбільш гостро проявилася боротьба за землю. Однією з найпоширеніших її форм у 1917 р. стало захоплення поміщицьких земель, яке вже на середину року набуло значного розмаху. Дослідник справедливо наголосив, що селянський рух поступово розгортався і «... неухильно набував характеру стихії ... ніякі репресії не могли зупинити стихію» [403, 8]. Погодимось із висновком автора, що коли радянська влада почала впроваджувати в Україні перші колективні господарства – артіль та комуни, селяни вдалися до значного збройного спротиву, адже українське селянство вже встигло відчувати себе власниками землі [403, 61].

Вагоме значення для розуміння формування підходів радянського напрямку в дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху є праці безпосередніх учасників подій. З їх числа одними з перших були надруковані роботи військового діяча і дипломата В. Антонова-

Овсієнка [634; 635]. Привертає увагу його чотиритомна книга «Записки о гражданской войне» [634], перший том якої виданий з друку Вищою військовою редакційною радою у 1924 р. Незважаючи на те, що автор вважав свою книгу лише викладом ходу військових дій з метою їх подальшого використання в історичних дослідженнях, дуже цінною в ній є фактологічний матеріал. Автор звернув увагу на окупаційну поведінку червоноармійців в Україні під час вторгнення більшовицьких військ на чолі з М. Муравйовим. Це викликало хвилю протесту й протидію з боку селян України. Зокрема, В. Антонов-Овсієнко навів наказ М. Муравйова від 4 лютого 1918 р. щодо взяття Києва: «Сьогодні посилити канонаду, громити безжалісно місто, головним чином Лук'янівку... .. Військам обох армій наказую безжалісно знищити у Києві усіх офіцерів та юнкерів, гайдамаків, монархістів і усіх ворогів революції» (т. 1, с. 152, 154). Заохочували червоноармійців до безпорядків та безчинств промови та інтерв'ю самого М. Муравйова. Так, перед взяттям Києва на станції Бахмач М. Муравйов закликав: «...Жителів не жаліти, вони нас не жаліли, терпіли господарювання гайдамаків... Нема чого боятися кровопускання: хто не з нами – той проти нас». Інтерв'ю газеті «Известия В.Ц.К.» яскраво засвідчило відношення більшовицького командарма до українства та селянсько-повстанського руху, вільнокозачі загони якого у лютому 1918 р. завдали частинам 8-ї російської армії нищівної поразки на станції Бобринська: «Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Однак наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо давався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це

гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на Червону армію...» [736, 73].

Більшовицький режим усе більш наполегливіше вимагав від авторів застосовувати у працях марксистсько-ленінську методологію, що позбавляло дослідників можливості відверто говорити про реальні причини і наслідки протистояння українських селян та радянської влади. Одним з перших військових дослідників, хто вдався до цього, був М. Какурін*. Застосування названої методології наочно простежується у його двохтомній праці «Как сражалась революция», виданій з друку Державним видавництвом у 1925 і 1926 роках, пізніше перевиданій у видавництві «Політвидав» [164; 165]. Незважаючи на притаманну книзі заідеологізованість, вона не позбавлена наукової цінності, адже автор використав широку джерельну базу. Слід відзначити, що М. Какурін здійснив це в умовах, коли архівна справа в СРСР проходила лише етап свого становлення. Водночас, як ерудований учений, який володів кількома іноземними мовами, М. Какурін залучив до роботи значну кількість іноземних джерел та праці багатьох зарубіжних авторів.

Досліджуючи революційні події 1917–1920 рр., М. Какурін торкнувся питання селянсько-повстанського руху в Україні, називаючи його куркульською стихією. З числа отаманів він навів постаті Н. Махна, М. Григор'єва, Ю. Тютюнника, Зеленого, використовуючи у їх характеристиці лайливий тон. Проте, з-поміж іншого, важливо, що дослідник підтвердив існування повстанського руху в Україні протягом усієї революції. Про це він писав так: «... банди ... протягом усієї громадянської війни розгулювали по Україні...». Водночас М. Какурін помилково твердив, що закінчення громадянської війни поклало кінець повстансько-партизанським загонам [164, 88]. Така фальсифікація була продиктована ідеологічними принципами пануючого радянсько-більшовицького режиму.

* Колишній полковник царської армії, Армії УНР і УГА, а з 1920 р. – відданий воєначальник Червоної армії.

Часто селянсько-повстанський рух у дослідженнях колишніх радянських воєначальників розглядався в контексті вироблення тактики боротьби з ним. Ця тактика базувалась на основі досвіду. Як приклад можемо навести працю командуючого військами внутрішньої служби України, одного з організаторів боротьби з українським повстанським рухом, який практикував взяття заручників, розстріли співчуваючих повстанцям, Р. Ейдемана «Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом)» [127]. Автор підкреслив, що в Україні в кожній губернії існували цілі райони, цілі повіти, які були «вогнищами бандитизму», а в повітах – такі ж волості. «У таких районах, – констатував Р. Ейдеман, – ми маємо справу з фактичною відсутністю [радянської – *В.Щ.*] влади. Ревкоми і ради існують лише номінально і знаходяться під впливом того чи іншого отамана або ж цілих підпільних організацій; населення ж не виконує ніяких державних нарядів і безперервно живить зброєю та живою силою бандитів... .. кожен із таких районів має своїх вождів – отаманів...». Характеризуючи дії отаманів, автор акцентував увагу, що переважна більшість із них в основному діяли в районах свого постійного перебування, оскільки відчували там найбільшу підтримку місцевого населення, хоча нерідко їх загони проводили бойові дії й поодаль від постійних місць дислокацій. Однак такі дії дослідник охарактеризував лише як вилазки чи партизанські рейди, які закінчувались поверненням у попередні місця. Серед впливових отаманів Р. Ейдеман назвав Мордалевича в районі Радомишль–Коростень, Гризла у Звенигородському повіті, Хмару в Чигиринському повіті, наголосив на підтримці ними УНР [127, 6, 7].

Щодо стратегії боротьби з повстанством Р. Ейдеман наголошував, що в активних повстанських районах «необхідна не лише серйозна військова робота, але з метою встановлення радянської влади – організаційно-політична...» [127, 7]. Проте його план дій проти повстанського руху ґрунтувався на радянських, партійних та військових інструкціях відповідно й розвиток стратегії боротьби обмежувався цими ж інструкціями. Так, зокрема,

автор керувався «Положенням про Управління тилами Південнозахфронту», виданим у квітні 1920 р. і затвердженим Раднаркомом України та Військовою нарадою зазначеного фронту. Тому організаційно-політична робота являла собою процес поєднання військових дій із, так званими, заходами по зміцненню радянської влади. До останніх, окрім агітації, входили дії, об'єднувані практикою розшарування селянства. Відповідно боротьбу з повстанським рухом на початку 1920 р. автор охарактеризував як безсистемну, яка зводилась лише до знищення живої сили повстанства, до боротьби з тими чи іншими партизансько-повстанськими загонами. Проте Р. Ейдеман відзначив, що вже з квітня 1920 р. у боротьбу з селянсько-повстанським рухом був втягнутий весь радянський апарат [127, 3].

Конкретизуючи стратегію боротьби з українським повстанством, автор навів тактику так званих «ударних районів», початок застосування якої відносить до листопада 1920 р. Ця тактика вводилась в дію, оскільки сил для придушення повстанського руху по всій території України у військ внутрішньої служби (ВНУС)*, створеної у вересні 1920 р. для охорони державного ладу, не вистачало. Суть тактики «ударних районів» полягала у тому, що військова нарада ВНУС визначала в кожній губернії по одному з найбільших за розмахом повстанського руху повіту, в якому рішуче мала б бути проведена військова та політична компанія щодо відновлення радянської влади і встановлення «твердого революційного порядку».

* До завдань ВНУС входили: охорона державного ладу, особливо важливих державних установ та об'єктів, підприємств, транспортування вантажів, сировини, продовольства, збройна боротьба з селянсько-повстанським рухом, охорона і оборона транспорту і споруд на шляхах сполучення, військового майна, збройна підтримка продзагонів по вилученню у населення так званих надлишків сільськогосподарських продуктів та в боротьбі з мішочництвом і спекуляцією. Одночасно війська ВНУС були резервом діючої Червоної армії.

Важливим для висвітлення українського повстанського руху є конкретний виклад Р. Ейдеманом заходів, які були обов'язковими в рамках даної тактики: «1) відновлення радянського державного апарату [тут акцентувалась увага на лояльному ставленні державних органів до сільської бідноти та опікунство місцевих органів влади над сім'ями червоноармійців, що, звичайно, позитивно налаштовувало названу категорію селян до радянської влади – *В.Щ.*]; 2) організація сільської бідноти навколо комнезамів, введення, за потреби, до складу комнезамів політпрацівників [привертає увагу той факт, що передбачалося взяти на облік «весь боєздатний елемент незаможників», яких можна було б залучати до боротьби з повстанськими загонами – *В.Щ.*]; 3) виконання планів продрозкладки... [в першу чергу проведення продрозкладки мало б здійснюватись у найбільш задіяних до повстанського руху населених пунктах. До речі, акцентувалась увага на тому, що кампанія мала б проводитись посиленням агітаційної роботи. Тут, на наш погляд, органи влади намагалися сумістити несумісне: з одного боку, виконання продрозкладки здійснювалося як покарання населення окремих сіл і, в той же час, проводилась агітація і переконання селян цих же та й інших сіл у її доцільності. Як наслідок, замість позитивного результату влада отримувала зовсім протилежний, тим більше, що у багатьох випадках страждали не лише міцні селянські господарства, адже, ведучи боротьбу з так званим куркульством, було важко визначити, хто до них належав – *В.Щ.*]; 4) проведення широкої агітаційної кампанії (мітингів, бесід, лекцій концертів, створення хат-читалень, народних будинків тощо) [на наше переконання влада недооцінювала селян, адже зазначені заходи трактувалися «агітаційно-просвітницькими»: більшовики безпідставно вважали, що селян необхідно освічувати, у їх розумінні все селянство було неграмотною і несвідомою масою, яке нібито не розуміло політики радянської влади, не усвідомлювало, яка їм могла б бути від неї користь, забуваючи, в той же час, що селяни активно підтримали культурно-освітню організацію «Просвіта», осередки якої діяли майже в кожному селі. Тому досить скоро «Просвіти»

були оголошені петлюрівськими і контрреволюційними, більшовицька влада розпочала на них шалений тиск, витісняючи їх своїми організаціями – *В.Щ.*]; 5) організація сільської молоді із залученням їх до політичної та освітянської роботи [головним чином завдання влади в цьому напрямку полягало в намаганні у будь-який спосіб залучити на свою сторону, окрім бідняцької молоді, й молодь із середовища незаможників – *В.Щ.*]; 6) вилучення на селі дезертирів [йдеться про тих, хто відмовлявся служити у лавах Червоної армії (слово «дезертир» вжите за смисловим значенням, яке в нього вклдала радянська влада), адже вони представляли для влади певну небезпеку: досить часто, щоб уникнути Червоної армії так звані «дезертири» поповнювали ряди повстанців – *В.Щ.*]; 7) при розгляді справ, які стосувалися повстанського руху, необхідно було у випадку, коли підсудний був з бідняцького середовища, підкреслювати до селянина поблажливість... [його намагалися переконати, що він став жертвою своєї неосвіченості та тиску з боку так званих «куркулів» – *В.Щ.*]; 8) вилучення у населення зброї [при виконанні цих дій застосовували всі жорсткі методи, продиктовані «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом на Україні», затвердженою Раднаркомом України 8 грудня 1920 р. – *В.Щ.*]; 9) у поселеннях, де жителі недоброзичливо ставились до радянської влади і активно підтримували повстанський рух, повинні застосовуватись кругова порука, заручництво тощо [ці антигуманні і людиноненависницькі методи більшовики трактували як «запобіжні заходи». проте мета їх була одна: вселити у населення страх, відштовхнути селян від повстанців, послабити повстанський рух та ін. – *В.Щ.*]; 10) у випадку накладення на заможне селянство матеріального покарання наділяти сільську бідноту та сімей червоноармійців за рахунок цих матеріальних стягнень [такий підхід посилював розшарування села та загострював відносини серед сільського населення – *В.Щ.*]; 11) оголошення в «ударному районі» «прощення вини» перед радянською владою усім рядовим повстанцям за умови, коли вони з'являться у вказаний термін і сприятимуть видачі керівників повстанських загонів. Населенню ж повинно

бути оголошено, що війська будуть перебувати у населеному пункті до того часу, коли з лісу з'являться усі повстанці [цей захід ставив місцеве населення у скрутне становище, оскільки, як відомо, за його ж рахунок війська перебували в тому чи іншому селі – *В.Щ.*]; 12) у випадку поставки селу цукру, солі та [так званих – *В.Щ.*] «виробів мануфактури» віддавалась перевага волостям і населеним пунктам, у яких була виконана розверстка і населення не було причетне до повстанського руху [127, 21, 22] [однак відзначимо, що таких волостей, де б ці дві вимоги постійно і повною мірою виконувались, не було, за виключенням поодиноких примусових випадків – *В.Щ.*]. Категорично не погодимось із Р. Ейдеманом, який у ході виокремлення зазначених заходів запевнив, що у ряді волостей продрозкладка виконана добровільно і повністю та ще на додачу селяни присилали подарунки «для червоного фронту» [127, 18]. В умовах війни радянської влади з селянством України це було неможливим.

Зауважимо, що згадана вище тактика не дала пануючому режиму очікуваних результатів, що було логічним в обставинах збройного спротиву селянства та виходячи з умов самих заходів тактики. Це підтвердив і сам же Р. Ейдеман. Серед причин невдач він назвав «недостатнє напруження сил та зосередження уваги на поставлених завданнях під час проведення кампанії...». Проте найважливішою причиною дослідник вважав «...інертність, проявлену окремими партійними і радянськими органами на місцях». На нашу думку, автор скинув з терезів протиборства сам повстансько-партизанський рух, незламність духу повстанців, тактико-військова майстерність яких у сукупності зі знанням місцевості нерідко давали перевагу в бойових сутичках зі значними силами противника.

Разом з тим для історіографії селянського повстансько-партизанського руху важливими в книзі є відомості на 26-й сторінці, де йдеться про визначення радянськими органами влади так званих ударних повітів. Іншими словами, ми можемо говорити про найнебезпечніші для радянської влади та найбільш активні повстанські повіти України в 1920 р.: у Чернігівській

губернії – Глухівський повіт, у Київській губернії – Канівський повіт, у Кам'янець-Подільській губернії – Балтський, в Одеській – Первомайський, у Миколаївській – Єлизаветградський, у Полтавській – Кобелякський, у Харківській – Ізюмський, у Катеринославській – Ново-Московський, в Олександрівській – Олександрівський, у Донецькій – Старобельський [127, 26].

Подібні дослідження визначали напрямки підходів до висвітлення селянського повстансько-партизанського руху: показ селянства як політично неосвіченої, безграмотної маси, що нерозуміло усіх, які нібито мало принести їм радянське суспільство; висвітлення боротьби в українському селі як класової та трактування виникнення останньої в результаті класового розшарування; маскування причетності більшовиків до класового розшарування українського селянства ходом революційних подій та ініціативою сільського пролетаріату.

Над виробленням тактики і стратегії боротьби з селянським повстанським рухом активно працював відомий радянський воєначальник М. Тухачевський. Його стратегія зводилась до висновку, що необхідно боротьбу вести не лише з повстанським рухом, а й з усім місцевим населенням, де цей рух поширювався. Зокрема, у науково-теоретичній статті «Борьба с контрреволюционными восстаниями» [731], опублікованій 1926 р. у сьомому числі журналу «Война и революция» йдеться: «У районах надійно вкоріненого повстанства доводиться вести не бої і операції, а цілу війну, яка повинна закінчитися надійною окупацією повстанського району, насадити в ньому знищені органи радянської влади і ліквідувати саму можливість формування населенням бандитських загонів. Словом боротьбу доводиться вести, в основному, не з бандитами, а з усім місцевим населенням... Виконуючи завдання викорінення, необхідно, перш за все, знищити органи самовизначеної селянської влади... ця робота повинна супроводжуватися насадженням радянської влади першочергово у вигляді ревкомів, з

перетворенням їх згодом у виконкоми, по мірі утвердження радянського ладу...» (с. 9).

Така позиція представників вищих ешелонів влади зобов'язувала науковців пропагувати і обґрунтовувати необхідність нещадної боротьби усіма засобами проти селянського повстанського руху.

Окремі повстання та діяльність повстанських комітетів висвітлювались через призму участі Надзвичайної комісії (відомої більше як Чека) у ліквідації повстанського руху. Зокрема, про це йдеться у праці М. Лациса (Я. Судрабса) «Два роки боротьби на внутрішньому фронті. Популярний огляд двохрічної діяльності Надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочином по посаді» [673], що вийшла з друку 1920 р. Автор книги, голова Всеукраїнської Надзвичайної комісії (ВНК), намагався переконати читачів у тій важливій, на його погляд, роботі, що здійснювала Надзвичайна комісія, акцентував увагу на ролі організації у ліквідації повстань та змов проти радянської влади.

У книзі подані фактологічні дані про окремі повстання в Україні. Так, автор вмістив короткі відомості про Куренівське повстання квітня 1919 р. Важливим є виокремлення автором місця початку повстання: «... вибухнуло під Києвом в селах Петрівці, Межигір'є, Вишгород і докотилося до пригорода Куренівки і робітничої частини Подолу...». Детального висвітлення ходу повстання М. Лацис не надав, проте вказав число повстанців – 500 осіб та роль загонів НК у придушенні повстання [673, 25]. Вважаємо кількість повстанців значно применшеною. Значення повстання автор замовчує, хоча з переконливістю можемо твердити, що воно було вагомим, адже чи не вперше за роки Української революції 1917–1921 рр. столицю України намагалися захопити не регулярні війська, а селяни-повстанці. Це свідчить про широкий розвиток повстанського руху весною – літом 1919 р. та активний супротив українських селян більшовицькій владі.

Для усвідомлення активності повстанського руху та діяльності повстанських підпільних організацій у різних куточках України надзвичайно

важливими в зазначеній книзі є узагальнення щодо розвитку повстанства. Зокрема, М. Лацис висвітлив підготовку в липні 1919 р. повстання в Києві. Цікавими є наведені факти, що агітацію проти радянської влади проводили червоноармійці, з чого можемо робити висновок, що і в лавах Червоної армії зростало невдоволення та діяло розгалуження повстанкомів. Автор назвав керівників запланованого повстання – Ружицького, Двориникова, Столяровського, яких згодом було розстріляно [673, 26].

Дата іншого повстання, яке готувалося в Києві, в дослідженні не зазначена. Проте автор підкреслив, що його організаторами стали студенти Н. Стодоля та К. Корж. Метою повстання був державний переворот. Для цього планувалось оволодіти мостами біля Києва і, заручившись підтримкою окремих командирів Червоної армії, арештувати членів більшовицького уряду. Автор підкреслив, що організатори налагодили зв'язок із отаманом Зеленим та Ангелом. Останній повинен був захопити владу у Бахмачі, Крутах, Гребінках, Чернігові. Далі планувалось зв'язатись із отаманом Соколовським, який оперував у районі Гостомель – Радомишль. Однак ВНК розкрила задум повстанців: були розстріляні активні учасники змови проти радянського режиму – Г. Квасець, Н. Тананайко, К. Корж [673, 26, 27]. Порівнюючи матеріали, що їх подає М. Лацис, із сучасними дослідженнями, уточнимо: змова проти радянської влади, організована Н. Стодолею і К. Коржем, була викрита радянськими спеціальними органами 19 серпня 1919 р. [292].

Матеріали дослідження наптовхують на висновок про широту селянського повстанського руху 1919 р. та чисельні спроби ліквідації радянської влади. Автор конкретизував одну з таких спроб наприкінці липня 1919 р. на Чернігівщині. Зокрема, йдеться, що 28 липня 1919 р. розкрито змову проти більшовиків у Городнянському і Черніговському повітах. Керівник – студент-медик Карл Лііко-Шантель. М. Лацис твердив, що керівники виступу мали зв'язки з армією А. Денікіна. Свої доводи підтвердив фактами розкриття білогвардійських штабів у Чернігові, Городні,

Івашковцях, Куликовці, Тупичеві, Вихвостові, Хриповці, Петрушині, Ріпках, Звеничеві, Средневі, Тереховці, Хлебовці. Дослідник простежив плани повстання: передбачалось із Городні повести повстання на Чернігів, взяти місто і розстріляти згідно попередньо складеного списку всіх представників радянської влади. М. Лацис навів важливі факти повстання: початок – виступ почався у с. Хриповці; поразку від частин Червоної армії по дорозі на Городню. Далі автор повідомив: «Із 100 осіб учасників виступу більше половини арештовано. Знайдена зброя вилучена. Керівник повстання при спробі втечі розстріляний» [673, 28].

Дані книги підтверджують запеклу боротьбу між селянсько-повстанськими загонами та органами ВНК. М. Лацис зазначив, що кількість загиблих чекістів за два роки діяльності організації склала 5 000 осіб, з них в Україні – 2 000 [673, 81]. Зрозуміло, що кількість загиблих селян автор не навів. Можемо з певністю говорити, що ця кількість була настільки великою, що не підлягає рахунку та, власне кажучи, ніхто на той час таких підрахунків не вів. На підтвердження цього зазначимо, що тільки за 19 днів, з 1 по 19 липня 1919 р., особливий корпус ВНК при підтримці інших військ придушив у Київській області – 111 антирадянських повстань, у Полтавській – 37, Чернігівській – 12, Волинській – 20, Подільській – 12, Херсонській – 14 [673].

В цілому праця М. Лациса, як і їй подібні, переконують іще в одному зі сформованих на середину 1920-х років радянських підходів щодо висвітлення селянського повстанського руху: показ селянського повстанського руху як зрадницького, що співдіяв із білогвардійськими та іноземними арміями; підкреслення надзвичайної ролі радянських органів влади та спеціальних підрозділів у придушенні селянсько-повстанського руху, що нібито здійснювалось задля порядку в суспільстві та спокою громадян.

Узагальнюючи боротьбу з повстанським рухом, відомий радянський військовий діяч М. Фрунзе [див.: 64] назвав її «малою війною». В цьому контексті виділяється його дослідження «Единая военная доктрина и Красная

армия», опублікована 1921 р. в журналі «Армия и революция» [742]. Згодом це дослідження неодноразово входило до різних наукових збірників [743]. Автор виділив з-поміж інших регіонів, куди радянська влада здійснювала свою експансію, Україну, акцентуючи увагу, зокрема, на махновському рухові та повстанському рухові в цілому, однозначно характеризуючи його як «політичний бандитизм». М. Фрунзе вважав: «Протягом усієї громадянської війни кожна сила, що намагалася бути нейтральною між пролетаріатом і буржуазією або одночасно ворожою й пролетаріату, й буржуазії, негайно скочувалася у той чи інший бік. Будь-яка активна опозиція радянській владі, якими б лівими гаслами вона не прикривалася, неодмінно перетворювалася на допомогу ворогам радянської влади. Типовим прикладом є Махно» [820, арк. 262]. Тому, на його переконання, непримиренна боротьба з селянським повстанським рухом в Україні являла собою «велике поле для вивчення і отримання відповідних узагальнень теоретичного порядку». Далі, визначаючи перспективи завдань генерального штабу Червоної армії, автор наголосив на розробці «ідей малої війни в їх застосуванні до майбутніх воєн з противником, який технічно стоїть вище...» [742, 34]. Тобто досвід агресивності у боротьбі з повстанським рухом за утвердження радянської влади переносився на зовнішньополітичний рівень: молода більшовицька держава заявляла про готовність усіма силами відстоювати своє існування. Виходячи з цього, згодом М. Фрунзе в ряді своїх досліджень обґрунтував і намагався виправдати мілітаризацію суспільства у мирний час: «Необхідно твердо засвоїти, що саме в мирний час повинні бути закладені надійні основи..., які будуть діяти під час війни...» [744, 151]. У статті «Берегите же революцию», що вийшла з друку 7 листопада 1921 р. у газеті «Комуніст», а пізніше увійшла до другого тому вибраних творів автора, М. Фрунзе висловив думку, що скорочення чисельності Червоної армії, яке диктувалося обставинами часу, вимагало максимального посилення роботи по підготовці її резервів, а далі переконливо наполягав: «Ми повинні прагнути до поступового

перетворення усієї трудящої маси у озброєний народ» [740, 25]. Здійснити це М. Фрунзе пропонував через подальший розвиток частин особливого призначення (ЧОП), основною функцією яких було надавати допомогу органам радянської влади у боротьбі з так званою контрреволюцією, до якої, як ми знаємо, більшовики відносили й повстансько-партизанський рух та діяльність повстанських комітетів [740, 26].

Поєднання марксистсько-ленінського світогляду та досвіду боротьби з селянсько-повстанським рухом значною мірою сприяло М. Фрунзе у розробці військової доктрини, яка лягла в основу проведення військової реформи в СРСР у 1924–1925 рр.

Разом з тим через призму вироблення радянських військових принципів простежуємо підхід у дослідженні селянсько-повстанського руху: показати досвід агресивності у боротьбі з повстанським рухом як правильну тактику щодо внутрішніх і зовнішніх ворогів молодого більшовицької держави, пропаганду необхідності запровадження у зв'язку з цим мілітаризації суспільства у мирний час.

Безпосередні учасники подій, зокрема, радянські воєначальники, висвітлювали селянський повстанський рух у своїх творах побіжно, в контексті досліджуваних проблем. В окремих працях, де повстанству все ж надана дещо більша увага, повстанський рух розглядався здебільшого через призму висвітлення боротьби з ним, у ракурсі розвитку теоретичних основ протидії. Разом з тим значна частина робіт радянських військовиків, які брали участь у боротьбі з селянським повстанським рухом, містять великий масив фактологічного матеріалу.

Вище викладений матеріал дає нам підстави говорити, що на середину 1920-х років у працях радянських дослідників сформувалися своєрідні партійно-класові підходи щодо дослідження і висвітлення селянського повстанського руху.

Ці нові підходи в радянській історичній науці диктувалися тотальними змінами, які відбувалися в політичному, науковому та інших напрямках життя

суспільства. Радянська влада намагалася покласти ці зміни на юридичну основу і, таким чином, обґрунтувати тоталітарні методи управління. Зокрема, відомий радянський юрист, згодом політичний діяч Латвії і Радянського Союзу П. Стучка у дослідженні «Пролетарское право» у 1919 р. писав: «... соціалістичний переворот не є простий стрибок у невідоме. Це довгий, більш-менш затяжний процес громадянської війни, в результаті якої буржуазний лад... перероджується в соціалістичний. І цей перехідний період потребує особливого права перехідного часу частково тому, що самий лад змінюється не в одну мить, частково ж і тому, що старий лад продовжує жити в головах людей як традиція минулого» [1003, 212].

Низка поспіхом прийнятих документів з'їздів Рад, ВЦВК, ВРК, ВНК з метою контролю над суспільством, призначених для «боротьби проти контрреволюційних сил у вигляді прийняття заходів з метою захисту революції і її завоювань», спричинила до значних зловживань, які примусили самих же радянських партійних діячів про це говорити. Та й сам В. Ленін, один із авторів перших декретів, згодом заявив: «Декрети – це інструкції, що кличуть до масового практичного діла. Ось що важливо. Хай у цих декретах багато що непридатне, багато такого, що в життя не пройде. Але в них є матеріал для практичного діла, і завдання декрету полягає в тому, щоб навчити практичних кроків ті сотні, тисячі і мільйони людей, які прислухаються до голосу Радянської влади» [676, 193]. Колишній член першого Раднаркому М. Кириленко в 1919 р. визнав, що внаслідок декрету від 24 листопада 1917 р. засновані революційні трибунали «неймовірно розплодились у своїй кількості – майже в кожній волосній раді був свій трибунал...» [198, 257]. Згодом ця практика була перенесена в Україну. Надзвичайні форми радянської влади, створені в ході початкової інтервенції більшовиків: революційні штаби, революційні «трійки», «шістки» та ін., насаджували радянську систему влади. Будь-який непослух чи опір утвердженню більшовицького режиму оголошувався бандитизмом. Для його придушення застосовувалися надзвичайні методи. В таких умовах радянська

влада намагалася, за висловом В. Леніна, «... переробити, переварити, перевиховати...» й інтелігенцію. У період з червня 1922 р. до початку 1923 р. відбулась одна з перших масових операцій по висилці так званої «антирадянської інтелігенції», яку звинуватили в прихильності до «дрібнобуржуазної ідеології». Серед репресованих – 47 працівників вищої школи, серед яких 32 професори [881]. Однак можемо говорити про тісну співпрацю більшості наукової інтелігенції з новим режимом та її значну участь у реалізації намічених владою планів у науковій галузі.

Викладений вище матеріал дає підстави зробити окремі узагальнення щодо вироблених до середини 1920-х років партійно-класових підходів у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху радянського напрямку. Виділяємо такі підходи:

- виокремлення керівної ролі більшовицької партії та робітництва. Прояв цієї ролі в процесі дослідження і висвітлення селянсько-повстанського руху, зокрема, в 1918 р. в ході організації боротьби проти німецьких і австро-угорських військ та Гетьманату, а з 1919 р. – в боротьбі з повстанством як одним із проявів так званої контрреволюції;
- демонстрація знищення в Україні поміщицького землеволодіння винятково силами більшовиків та їх союзниками з числа міського пролетаріату та найбіднішого селянства;
- утвердження думки щодо потреби проведення заходів, спрямованих на переконання селян у необхідності їх союзу з міським пролетаріатом, керівної ролі останнього у піднесенні свідомості селян;
- показ селянсько-повстанського руху винятково як куркульського бандитизму;
- зображення селянства як політично неосвічених, безграмотних людей, які, нібито неспроможні зрозуміти усіх благ, які мало їм принести радянське суспільство;
- висвітлення організаційно-дисциплінарних та матеріально-технічних переваг частин регулярної Червоної армії над повстанськими загонами;

- викриття підтримки повстанського руху широкими верствами селян як наслідок обману їх буржуазією;
- визнання за організованим повстанством як політичного руху, керованого з-за кордону;
- констатація затухання і припинення селянсько-повстанського руху у зв'язку з розгромом зовнішніх ворогів і закінченням громадянської війни;
- пропаганда і обґрунтування нещадної боротьби усіма засобами з селянським повстанським рухом;
- висвітлення боротьби в українському селі як класової;
- маскуванню причетності більшовиків до створення умов класового розшарування українського селянства;
- підкреслення надзвичайної ролі радянських органів влади та спеціальних підрозділів у придушенні селянсько-повстанського руху, що, в інтерпретації більшовицьких очільників, здійснювалось нібито задля порядку в суспільстві та спокою громадян;
- висвітлення селянського повстанського руху як зрадницького, який опирався на значну військову та іншого роду підтримку білогвардійськими та іноземними арміями;
- показ досвіду наступальності та агресивності у боротьбі з повстанським рухом як єдино правильної тактики щодо внутрішніх і зовнішніх ворогів більшовицької держави, пропаганда необхідності запровадження у зв'язку з цим мілітаризації суспільства у мирний час.

Попри те, що праці більшовицьких лідерів впливали на процес історичних досліджень, а у творах радянських авторів 1918 – середини 1920-х років все більше простежувались ознаки партійно-класових підходів у висвітленні селянського повстанського руху, все ж у тогочасній радянській історіографії ще не відчувалась нищівна дія політичної практики стосовно історичної науки. Селянський повстанський рух у роботах радянських авторів представлений фрагментарно, проте ці праці несли в собі вагому фактологічну інформацію щодо повстанства.

Отже, в період 1918 – середина 1920-х рр. на основі різних світоглядних методологій сформувалися два різні напрями дослідження і висвітлення селянського повстанського руху – національно-державницький та марксистський з характерними їм дослідницькими підходами. В рамках цих напрямів на заваді ретельному і неупередженому висвітленню селянського повстанського руху стало тогочасне складне військове і політичне становище в Україні, поширення партійно-класових підходів у радянській історичній науці, брак архівних матеріалів та інформації за межами України, роз'єднаність української еміграції.

2.3. Публікація і засвоєння історіографією джерельних свідчень про селянський повстанський рух

До опублікованих джерельних свідчень 1918 – середини 1920-х років належить, перш за все, література сучасників або активних учасників подій. Вони поділяються на праці, виконані в радянській інтерпретації, та протилежні їм роботи, автори яких були учасниками або прихильниками національно-визвольного руху.

Працям притаманний здебільшого мемуарний характер. Найпоширенішим мемуарним джерелом з історії селянсько-повстанського руху стали різноманітні спогади. У викладі матеріалу вони увібрали в себе дві характерні риси: максимальне відтворення об'єкта авторської уваги, тобто подій, ситуацій, людей, та спрямування головного інтересу на постать автора. У першому випадку можемо говорити про об'єктивізм спогадів, у другому – про їх суб'єктивізм. Проте варто відзначити, що спогади цінні не лише тим, що охоплюють опис тих чи інших подій, наповнені особистими враженнями, спостереженнями та висновками авторів, описують поведінку людей, а ще й тим, що містять елементи дослідницького характеру.

У зазначений період, окрім пропагандистських робіт, праці деяких учасників подій, значна частина з яких згодом стали науковцями,

характеризуються як науково-теоретичні чи науково-практичні. Окремі твори виступають суто як керівництво до дій відповідно до військових та політичних ситуацій, у яких здебільшого простежуються певні наукові тактико-стратегічні орієнтири боротьби як з одного боку, так і з іншого. Разом з тим значна частина праць з елементами дослідницького характеру, написаних протягом 1920-х років, спрямована на зміну суспільної свідомості. Оцінки селянсько-повстанського руху подекуди характеризуються припущеннями, а виклад матеріалу спонукає до висновків на майбутнє. Такі праці дещо відрізняються від наукових і є суто публіцистичними.

До творів радянських авторів, зокрема, учасників подій, входять праці військових та воєначальників, переважно тих, хто брав активну участь у боротьбі з селянськими повстанськими загонами. Їх єднає тенденційний підхід до суті селянського повстанського руху, який трактується як буржуазно-націоналістичний, отамансько-куркульський бандитизм. Згодом під впливом більшовицької ідеології цей підхід поступово звівся до антинаукової концепції.

Проте свідчення авторів, у яких приділено увагу селянському повстанству і видані до середини 1920-х років, містять значний фактологічний матеріал. Праці цього періоду, хоч і пронизані ідеологією правлячого режиму, є менш заангажованими, ніж дослідження вчених у подальші роки радянської доби, коли спотворення зазнають історичні факти.

Важливими, на нашу думку, є свідчення радянських воєначальників, які брали активну участь у боротьбі з селянським повстансько-партизанським рухом. Зокрема, у першому томі багатого на фактологію чотиритомника В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне», який почав виходити друком з 1924 р., представлені події періоду з кінця 1917 р. до весни 1918 р. [634]. Є очевидним, що спогади автора носять дослідницький характер. Події розкрито з позиції партійно-класових підходів і підкріплено необхідними для цього офіційними документами. Тому маємо підстави

говорити про однобокість висвітлення матеріалу. Проте наведений хід військових дій і нині є важливим для вивчення різносторонніх аспектів тогочасного періоду, в тому числі, й селянського повстанського руху. Разом з тим у книзі представлені рідкісні фото, зокрема, радянських військових Сіверса, Сабліна та інших, які практично відсутні в історичному документообороті.

Значна кількість статей колишніх військових та інших авторів присвячена питанню організації в Україні військового спротиву селян німецьким та австро-угорським військам, антиденікінському рухові та створенню повстансько-партизанських загонів. Цим та іншим темам значну увагу, як зазначалось уже вище, приділяла Комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії більшовиків України (Істпарт), місцевих відділів якої в Україні на 1925 р. налічувалось 20 [974]. Проте науковий рівень багатьох публікацій був низьким, адже в них стереотипно й односторонньо розглядалися здебільшого загальні питання щодо жовтневого перевороту, громадянської війни та історії більшовицької партії. Згідно з радянською інтерпретацією організація селянської повстанської боротьби проти німецьких і австро-угорських та денікінських військ представлялась виключно як керована більшовицькою партією за права і визволення трудящих України на противагу, як значилось, зрадницькій політиці українських урядів на угоду світовій та українській буржуазії.

В цілому радянська історіографія селянсько-повстанського руху 1917 – 1921 рр. на середину 1920-х років уже мала певні напрацювання. Тому Істпарт намагався систематизувати їх, взяти під свій контроль подальше видавництво праць в галузі історії. Був створений відповідний бібліографічний покажчик – «Опыт библиографии по истории революции на Украине» [522]. Це перше узагальнення історичних праць в радянській історіографії, які вийшли з друку після 1917 р. Щоправда, підбір робіт уніфікований – зібрано все, що стосувалось, як було підкреслено в покажчику, «історії Жовтневої революції на Україні». Однак сюди увійшли й

результати опрацювань журналів, які видавалися не лише в Україні, а й на всій тогочасній території СРСР. Такий далеко не науковий підхід пояснювався «тісним зв'язком загальноросійського і українського революційного руху». Підкреслимо факт визнання упорядниками значних труднощів у підборі матеріалів щодо України, однак укладачі не мали вибору. Вміщені матеріали з історичних подій в Україні згідно з радянською інтерпретацією мали бути викладені співзвучно з російськими публікаціями, а революційні події – вплетені в загальнореволюційний рух. Привертає увагу односторонність виокремлення праць: розглядалися лише видання, які виходили з друку на території СРСР. Водночас це були переважно радянські та журнали підконтрольні комуністичній партії. Тому закономірним стало те, що з 60 розглянутих видань у 17 зовсім відсутні матеріали щодо України.

Сформовані у підсумковому за період з 1917 р. до середини 1920-х років бібліографічному покажчику окремі розділи про селянсько-повстанський рух – «Григорівщина» і «Махновщина» свідчать про те, що праці, які стосувались селянського повстанського руху, були об'єднані за принципом виокремлення двох найбільш впливових серед селянства ватажків, що свого часу завдали радянській владі найбільше клопоту. Лишити їх поза увагою було неможливо. Діяльність незначних повстанських загонів згадувалася в контексті досліджуваних радянськими авторами тем. Ці загани були охарактеризовані відповідно до ідеологічних вимог правлячого режиму. Боротьба загонів з більшовиками та радянською владою стала визначальною у віднесенні їх до категорії української дрібнобуржуазної контрреволюції. Під такою ж назвою у покажчику значився відповідний розділ, де були вміщена інформація про ці загани.

Повстанський рух під проводом М. Григор'єва (справжнє ім'я Ничипір Серветник), як і сама постать отамана, представлені окремими редакційними [878; 879] та авторськими матеріалами [182; 312; 1009] і висвітлені однобоко, оцінка вкрай негативна.

Так, у публікаціях «К истории гражданской борьбы на Украине (Переход Григорьева к Советской власти)» [312] та «До історії української революції» [311] відомий радянський історик, на той час редактор журналу «Летопись революции», М. Рубач зробив спроби визначити роль селянства в українському національному русі та розкрити постать М. Григор'єва, використавши документи січня–лютого 1919 р. щодо переговорів отамана з радянським командуванням. Важливо, що з матеріалів дослідження «К истории гражданской борьбы...» ми можемо виокремити відомості про переговори радянського керівництва з іншими отаманами. Зокрема, в статті йдеться про такі перемовини представників радянської влади з отаманом Татаренком [див.: 312]. Певною мірою, якщо відкинути ідеологічну упередженість автора, такі дані сприяють більшому розумінню політичних та інших поглядів керівників повсталих селян України.

Значно краще в радянській історіографії до середини 1920-х років був представлений махновський рух. Драматична історія махновщини та колоритна постать її лідера сприяли першим публікаціям радянських авторів ще в роки діяльності махновців. Авторами перших досліджень виступили керівники вищих партійно-радянських органів України – секретарі ЦК КП(б)У Д. Лебедь [691; 692], Я. Яковлев (Епштейн) [755] та ін. Їх праці постають у контексті боротьби з махновським повстанським рухом. Авторами накреслено завдання по ліквідації махновського повстанського руху, визначено способи для його повного знищення. Окрім збройної боротьби визначено за доцільне організувати роботу по розшаруванню селянства. Я. Яковлев наводить механізм впровадження розшарування українського села: «Радянська влада добивалася цього розшарування шляхом економічної і політичної боротьби... Економічно справа зводилась до організації сільської бідноти у комітети незаможних селян... Політично – справа звелась до боротьби з махновщиною» [755, 256]. Як бачимо, більшовики впроваджували свою політику у селах України через діяльність комнезамів у поєднанні з військовою силою, перш за все, проти повстанства.

Звісно, що для реалізації такої стратегії вкрай необхідно було розшарувати селянство, що дозволило б більшовикам притягнути на свій бік найбільш бідну і найчисельнішу верству українського селянства, налаштувавши її проти заможнішої частини, яка ніколи не сприйняла б політику більшовиків в українському селі.

Усе більше публікувалися звіти, листи та інші документи більшовицьких організацій, де здебільшого йшлося про взаєностосунки комуністів і махновців, організацію та саму боротьбу з військами Н. Махна [783; 794; 946; 947]. Якщо не брати до уваги ідеологічні нашарування, матеріали документів сприяють більшому розумінню махновського руху та селянського повстанського руху в цілому. Так, зі звіту Катеринославського губернського комітету Зафронтбюро ЦК КП(б)У «Коммунисты среди партизан» черпаємо відомості про рух і стан махновських частин у другій половині 1919 р, отримуємо інформацію щодо з'їзду партизан в Олександрівську [783]. З листа ЦК КП(б)У від 1 листопада 1920 р. до всіх партійних організацій України довідуємось про угоду між командуванням Армії УНР і махновцями щодо спільної боротьби проти більшовицької влади та денікінців в Україні [794; 946].

Унікальністю окремих публікацій в радянських періодичних виданнях до середини 1920-х років є те, що в них знаходимо матеріали, так би мовити, ідеологічно несумісні з радянською ідеологією. Це було можливим у період незавершеності процесу формування радянських підходів щодо висвітлення і дослідження історії, відсутності повного домінування компартійних структур над друкованим словом та науковими дослідженнями. Коментарі, що додавалися редколегією до таких матеріалів з метою спрямування інформації у відповідне русло, не заважають виокремлювати історичні факти із загальних відомостей. Так, у четвертому числі журналу «Комуніст» (ЦК) за 1920 р. надруковано заклик командира партизанського загону імені Махна Яценка. Автор закликав згуртувати всі сили проти «комуністичного царства». У цьому ж номері журналу вміщено звернення командира

селянського повстанського загону Савченка із закликом поповнювати селянсько-повстанські загони. Матеріал опублікований з метою скомпрометувати повстанців, звинувативши їх у співпраці з військами А. Денікіна проти Червоної армії [866, 75; 867, 75].

На першу половину 1920-х років припадає перша хвиля публікацій мемуаристики. Значною мірою вона відтворена у виданнях Істпарту. Так, уже після поразки махновського руху з'явилися перші дослідження-спомини Л. Полярного [592], М. Гутмана [542], Єсаулова [554], Ф. Зайцева [552] та ін., написані, так би мовити, по гарячих слідах подій.

Публікації, присвячені махновському рухові, друкували й інші, не лише істпартівські, видання: «Армия и революция» – радянський щомісячний науковий і військово-політичний журнал, що його з 1921 по 1926 рр. видавав штаб Українського військового округу в Харкові, загальноармійські журнали «Война и революция», «Военная наука и революция» та ін. Усе більше стають поширеними збірники праць, де також вміщувались публікації з даної проблематики: «Русское прошлое. Исторический сборник», «Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА» тощо. Серед авторів – М. Равич-Черкаський М. [724], П. Павлов [276], М. Єфімов [130], Р. Ейдеман [125], Є. Лихаревський [930], М. Макушенко [242], М. Какурін [166], Е. Есбах [128] та ін., з яких переважна більшість були відомими радянськими військовими діячами. На середину 1920-х років уже накопичився цінний фактологічний матеріал, проте праці радянських дослідників характеризуються політичною спрямованістю, у них постійно присутня критика махновської ідеології. Ще однією характерною рисою робіт – є безпосереднє зосередження уваги на боротьбі з махновським повстанським рухом. Дослідники висвітлювали різноманітні питання цієї боротьби, узагальнювали досвід придушення селянсько-повстанського руху і окреслювали можливі перспективи його використання в процесі світової революції. Проте, як нами виявлено, частина зібраних матеріалів внаслідок ряду причин – малий тираж, вилучення

публікацій із широкого обігу, часткове їх знищення, недбале зберігання та охорона, обставини військових лихоліть тощо, були втрачені в наступні часи.

З середини 1920-х років у суспільстві продовжувався процес встановлення повного контролю над українським селом. В літературі офіційно це звучало як «повернення обличчям до села та впровадження революційної законності». При цьому відверто зазначалось, що це «повернення» вимагало «уваги з боку не лише прокурорського нагляду, а й усіх органів влади». Керівникам кожного відомства, які мали відношення до селянства, наказували «слідувати точним правовим нормам». Більше того, інструкції радянської влади при роз'ясненні політики «повороту до села» деталізували, що це «... повинно означати впровадження у свідомість селянських мас, що революційний закон існує, охороняється вищими органами і діє, перш за все, в інтересах трудящих і робітничо-селянської держави в цілому». І, що найбільш цікаво, влада давала не лише відповідні інструкції державним і партійним керівникам, а й безпосередньо погрожувала селянам: «Селянин повинен знати, що всяке порушення ким би то не було цього закону безжалісно карається радянською владою». Так звана політика «повернення до села» викладена у публікації М. Михайлика «Внедрение революционной законности на селе», яку 1925 р. опублікував журнал «Комунар» – видання Київського губкому КП(б)У [933].

Окрім спогадів на середину 1920-х років радянська історіографія селянсько-повстанського руху вже мала деякі досить серйозні наукові дослідження. Одними з них стали праці М. Кубаніна [203–205], у яких автор залучив архівні матеріали та періодичну літературу махновського руху. На той час автор був одним з перших дослідників, хто відкрито заявив про відсутність у радянської влади опори на селі [203, 44]. Згодом тогочасні наукові кола, хоч і вказували на певні недоліки в його роботах, все ж визнали високу науковість праць [520]. Незважаючи на половинчастість досліджень, автор зупинився на соціальному характері махновщини: визначив, що у 1919 р. махновський рух був загальноселянським, а в 1920–1921 рр. до нього

більш прихильними були заможні верстви селянства. Проте із завершенням формування радянських підходів у науці роботи М. Кубаніна щодо махновського руху не були сумісні зі створеною режимом ідеологічною системою. Тому на початку 1930-х років вони потрапили до спеціальних фондів і були недоступні для широкого загалу. Надалі загальні тенденції розвитку історичної науки та й суспільства в цілому спонукали до замовчування та фальсифікації махновського руху.

У ряді праць поруч із ширшими темами йдеться про військові сутички та збройну боротьбу з німецько-австрійськими військами: під Конотопом у праці І. Межлаук [579], під Києвом – спомини С. Мельничука [580], у Харкові та Донбасі – І. Локатоша [575]; збройні виступи у Миколаєві – спомини Анфіси Ряппо [597] та ін. Щоправда, частина радянських авторів у своїх спогадах на виконання завдань партії показати саме більшовиків як організаторів боротьби з німецькими та австро-угорськими військами здебільшого торкалися спротиву переважно з боку робочого класу [579; 597], адже саме на цю верству суспільства більшовики мали найбільший вплив.

Часто селянському повстанському рухові 1917–1921 рр. в дослідженнях відводилися лише незначні фрагменти й епізоди. Так, у публікації Я. Яковлева «Наша політика на Україні и украинский середняк» [756] селянський повстанський рух 1918 р. згадується поверхнево і лише в контексті політики більшовиків в українському селі, наводячи читача на думку щодо уроків, які мали б винести керівники радянської влади із досвіду боротьби в Україні 1918–1919 рр. Проте навіть із таких скупих даних робимо висновок про широкий розмах селянсько-повстанського руху 1918 р. Щоправда, цінність матеріалу Я. Яковлева полягає ще й у тому, що він конкретизував регіони найбільших виступів: «селянський повстанський рух залив усю Україну: згадайте боротьбу павлоградських, новомосковських, полтавських, херсонських селян...». Водночас автор зазначив, що однією з причин невдачі більшовиків підняти повстання в Україні у серпні 1918 р. була «...значна байдужість селянських мас Лівобережжя і масові повстання

Правобережжя» [756, 13, 14]. Тобто на Правобережній Україні у 1918 р., як відомо, переважали здебільшого селянські антибільшовицькі настрої. На Лівобережній Україні, таких настроїв було значно менше, проте селяни за більшовиками не пішли.

Унікальні відомості про селянський повстанський рух на півдні Київщини, зокрема, у Звенигородському повіті, подаються у праці начальника Школи червоних старшин, педагога і комдива І. Капуловського. Унікальність його дослідження-спогаду «Организация восстания против гетьмана» [670] полягає в тому, що виклад матеріалу проводить колишній один із учасників і організаторів Вільного козацтва, хто у свій час виступав з ініціативою повстання проти присутності в Україні німецьких та австро-угорських військ, проти гетьмана П. Скоропадського, один із штабістів отамана М. Григор'єва, а згодом прихильник більшовиків і командир частин Червоної армії, про що йдеться у дослідженні Т. Клименко «Винен у ... виконанні наказу» [1056]. Його публікація уособлює собою поєднання як радянських підходів у висвітленні матеріалу, так і вагомих фактологічних даних, які є джерельними свідченнями про підготовку й хід самого селянського повстання літа 1918 р. на півдні Київщини. Так, зокрема, автор переконливо заявив, що на початку лютого 1918 р. у Звенигородському повіті, куди він був направлений Всеукраїнською радою селянських депутатів для організації повстанських загонів, влада перебувала «у руках [більшовицького – *В.Щ.*] ревкому, під керівництвом Каца». Заперечимо автору, адже на Звенигородщині – в краї, де навесні 1917 р. започаткувався вільнокозачий рух, до появи німецьких та австрійських військ ситуація повністю контролювалась загонами Вільного козацтва. Навіть під час вторгнення військ М. Муравйова в повіті у період з 13 лютого по 18 березня 1918 р. був створений орган влади – Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині, під керівництвом якого в край не були допущені більшовицькі війська [414, 274]. Зі свідчення інших очевидців, зокрема, Ю. Тютюнника, дізнаємось, що Б. Кац прибув у Звенигородку на

початку лютого і лише тоді «почав організовувати більшовицький комітет і Червону гвардію». Проте, як зазначав далі Ю. Тютюнник, робота у Б. Каца просувалась дуже повільно. Причиною затримки була відсутність у повіті значної кількості робітників, націоналістичній настрій селянських мас і повне незнання Кацом місцевих умов [21]. Тому про встановлення радянської влади у Звенигородському повіті на початку 1918 р. і підтримку її з боку місцевого населення не може бути й мови. Це важливо, оскільки відкидає в історіографії селянського повстанського руху намагання радянських авторів показати більшовиків як організаторів повстанського руху 1918 р. проти влади гетьмана П. Скоропадського та присутності німецьких і австро-угорських військ. А подібний виклад матеріалу І. Капуловським є угодницьким на користь більшовицької влади, адже видана 1923 р. стаття підпадала під перші спроби формування радянських міфологем, чим активно з 1921 р. займалась Комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії більшовиків України.

Проте деякі історичні події, подані автором, вносять певні корективи у наявну інформацію щодо положення в повіті напередодні повстанської антигетьманської та антинімецької хвилі, що почалась на Звенигородщині, охопивши влітку 1918 р. значну частину Правобережжя. Також праця містить значні факти щодо підготовки так званого Звенигородського збройного повстання червня – липня того ж року. Зокрема, автор одним із перших в історіографії назвав тих, хто убив Б. Каца – організатора спроби проголошення радянської влади на Звенигородщині – згідно його даних це були «повітовий отаман Вільного козацтва Гризла та колишній офіцер Березницький, виконуючий обов'язки помічника повітового отамана Гризла». І Капуловський зазначив, що ця інформація до нього надійшла у 1921 р. від Бутвіна [670, 95]. Будучи офіційною особою в повіті – повітовим військовим начальником та організатором товариства «Молода Україна», яке офіційно займалося видавництвом повітової газети «Звенигородська думка» і культурно-освітньою роботою, І. Капуловський запевнив, що нелегально

брав участь в організації бойових селянських повстанських загонів. Він же назвав джерела надходження до повстанських загонів, які формувалися, зброї. Так, за словами І. Капуловського, він видав наказ щодо здачі зброї населенням на склади повітового військового начальника, на протигагу німецькому наказу здавати зброю у містя, визначені німецьким місцевим командуванням. При цьому зазначив, що видавав селянам відповідні квитанції і, таким чином, убезпечував їх від переслідування німецькою повітовою адміністрацією. Ще одне джерело надходження зброї – це зброя зібрана Ю. Тютюнником, який, будучи уповноваженим по демобілізації 7-го району Південно-Західного фронту, постачав зброю на окремі склади. Вся зброя як у першому, так і в другому випадках згодом потрапила до повсталих селян. Капуловський подав цікавий факт: «до перших чисел травня у Звенигородському повіті було організовано 18 окремих батальйонів, загальною чисельністю у двадцять тисяч озброєних партизан» [670, 97].

Усе ж співставляючи сучасні матеріали щодо розвитку повстанського руху навесні і влітку 1918 р. [144; 333, 514–558; 381] та документи архівів [див.: 829; 834], можемо говорити, що названі І. Капуловським батальйони були не що інше, як загони Вільного козацтва, які сформувались, перш за все, за активної ініціативи селянства як прояв історичної пам'яті в конкретних умовах Української революції, заклали підґрунтя діяльності селянсько-партизанських збройних формувань. Вважаємо, що автор статті дещо перебільшив своє значення в підготовці повстання. А якщо говорити більш конкретніше, то, будучи при владі в повіті і підтримуючи розвиток повстанських тенденцій, що наростали з кожним днем, І. Капуловський фактично у момент найбільшого зростання повстанських настроїв зрадив селян. Згодом він зазначав, «дізнавшись, що послані великі сили на Звенигородщину, ми вирішили... сховатися і приступити до організації повстанства в інших районах» [670, 98] і далі: «... я з Павловським поїхав до Херсонської губернії (Одеса) для організації там повстанства» [670, 99]. Сам же колишній член УЦР і повітовий комендант М. Павловський,

звинувачуючи у піднятті повстання справжніх його керівників – братів Шевченків, у грудні 1918 р. писав у газеті «Нова рада»: «Дізнавшись, що німці вже вислали для зламання мене отряд, я передав виконання усіх обов'язків по організації курінному отаману гусаківської волості, сотнику Поїдинку, – сам зі своїм штабом виїхав до Одеси, де, ховаючись від гетьманських приспівників, повинен був жити на березі моря в рибачій хатинці...» [700, 2]. До речі, у своїх публікаціях і І. Капуловський, і М. Павловський намагалися видати кожен себе за головного організатора повстанства на Звенигородщині: «Вирішено не піднімати повстання до організації всеукраїнського повстання. Для підняття повстання повинен був приїхати я» [670, 99] (І. Капуловський); «Я... наказав їм усіма засобами проводити організацію і виступити лише тоді, коли демократія викине гасло, на що буде мій особливий наказ» [700, 2] (М. Павловський). Проте «два головні керівники підготовки повстання» у час, коли полум'я повстання передчасно спалахнуло 3 червня 1918 р. на Звенигородщині і досить швидко поширилось на значні терени Правобережжя, перебували занадто далеко. Разом з тим, як бачимо, сумнозвісно проходила й робота І. Капуловського та М. Павловського по «організації повстанства» на Херсонщині. Щоправда, у статті «Организация восстания против гетьмана» знаходимо цікавий факт про те, що колишній член УЦР Демерлій знайшов на Херсонщині І. Капуловського і зажадав від нього повернення на Звенигородщину з метою зупинити повстання. Останній повернувся, коли повстання пішло вже на спад і в повіті лютували німецькі каральні загони. Згодом він описав своє перебування там так: «... у житі я пролежав цілий день до вечора...», «... питали про мене населення, а я [переодягнений у рваний одяг – *В.Щ.*] в цей час полов картоплю, чию і до цього часу не знаю», «Повстанці відступили кудись далеко. Іти за ними неможливо... я вирішив виїхати в Одесу. ...де мене застав виклик на нараду в Полтаву по організації повстанства...» [670, 101, 102].

Спомини «Харьковские коммунары в боях с немцами» І. Локатоша висвітлюють боротьбу проти німецьких та австро-угорських військ пробільшовицького загону. Праця дає зрозуміти, що серед подібних загонів не всі підтримували думку про необхідність боротьби. Це відкидає тезу, яка згодом запанувала в історіографії повстанського руху 1918 р., про одностайність бажання членів бойових груп, створених більшовиками, чинити опір німецьким та австро-угорським військам. Водночас стає очевидним низький рівень підтримки місцевим населенням загонів червоної гвардії. Більше того, простежується ворожість до них з боку не лише селян, а й робітників. Це засвідчують факти обстрілу більшовицького загону робочими луганських заводів: «... Раптом посипався на нас свинцевий град і услід за цим із даних нами двох гармат, трьохдюймові гості – снаряди» [575, 80] та обставини відходу загону: «По вокзалу, окрім артилерійського, відкритий кулеметний вогонь із трьох сторін...» [575, 82].

У матеріалах 1919 – першої половини 1920-х років більш широко представлені публікації радянських авторів щодо селянського повстанського руху проти військ А. Денікіна. Підґрунтям до створення значної кількості публікацій з даної теми значною мірою слугувало певне використання у свій час більшовиками антиденікінського селянського повстанського руху. Зокрема, у створеному в липні 1919 р. військовим відділом ЦК КП(б)У центрі по керівництву радянським повстансько-партизанським рухом – Головному штабі і Реввійськраді повстанських військ Лівобережжя, що частково поширювали свій вплив і на Правобережжя та південні райони України, вважали, що повстанців, які вели боротьбу з денікінцями під іншими, відмінними від більшовицьких ідеологічними гаслами, можна було в той момент використати. Тому Реввійськрада таємним розпорядженням дозволила укладати з цими загонами угоди, проте лише військові, а не політичні. Разом з тим рекомендовано було впроваджувати своїх агітаторів в такі загони або засилати групи з довірених людей, які повинні були викликати у місцевого населення недовіру до повстанців, самих же

повстанців виводити з-під впливу отаманів, а останніх при нагоді ліквідувати. Повстанські загони, які не піддавалися впливу більшовиків і не корилися керівництву Реввійськради, сприймалися як ворожі. Як бачимо, для більшовиків найголовніше було поширити свій вплив і владу в будь-який спосіб. Починаючи вже з перших років Української революції політика втручання, розколу, підбурювання населення була для більшовиків закономірною. Тому в ході активного поширення більшовизму в Україні, як відмічалось в листі Київського губернського комісара до Генерального Секретаріату УНР від 5 січня 1918 р., необхідна була «... реальна сила, котра боролась би і не пропускала в повіти більшовиків з їх шкідливими ідеями, направленими до знищення, руйнування...» [829, арк. 35, 35 зв.].

Подібна тактика і стратегія військових формувань, як їх називали більшовики «червоних партизан», застосовувалась і в подальші роки, і не лише в Україні. Про це свідчать документи Польської республіки 1920-х років. Так, з листування Міністерства внутрішніх справ Польщі зі старостами щодо охорони кордонів, зокрема, у листі за № 974/5f до комісара Волинського від 31 серпня 1921 р., зазначалось про диверсійні акції більшовицького військового загону на території Польщі [824, арк. 22]. Йшлося про порушення кордону 13 вересня 1921 р. «... більшовицьким загоном у силі 90 кінних і 75 піших під керівництвом Рикуня» [824, арк. 23]. Таємним листом № 169/Pf від 7 жовтня 1921 р. староста Любомський повідомляв про необхідність посилити увагу, оскільки «з метою провокації комуністи нападають на важливі об'єкти...» [824, арк. 52]. У ряді документів 1921–1923 рр., зокрема, в розпорядженнях Міністерства внутрішніх справ та звітах старост, йшлося про боротьбу з комуністичним рухом, який більшовики поширювали всякими зусиллями [див.: 825], в тому числі, й діяльністю на території Польської республіки партизанських загонів. Такі дії відмічались у Кременецькому та Дубенському повітах [див.: 826], які відійшли до Польщі на умовах Ризького договору 18 березня 1921 р.

Як свідчення намагань більшовиків якщо не опанувати антиденікінським селянсько-повстанським рухом, то принаймні вплинути на його розгортання і посилити свій вплив як на селянство, так і в цілому в Україні, що стало б однією з умов посилення їхньої влади, є публікації 1919 р. більшовицьких відозв, закликів, звернень, завдань, аналітичних статей з відповідними коментарями тощо [642; 909; 949; 950]. Такі зусилля та brutальна політика втручання у справи інших народів задля своїх перспектив і, щонайбільше, розмах та успіх селянсько-повстанського руху в боротьбі з денікінськими військами згодом стали підставами для радянських дослідників твердити про вагому, а іноді й виключну роль більшовиків у селянсько-повстанському антиденікінському русі. Це простежується у працях Я. Яковлева [757], Горбаня [84], М. Мальта [246], Д. Кіна [171; 173] та ін.

У ряді праць автори висвітлювали селянсько-повстанський рух різностороннього спрямування. Так, наприклад, у спогадах більшовика Максименка «Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 гг.» [577] висвітлено селянські виступи як проти німецько-австрійських військ, так і проти білогвардійців. У контексті цих виступів автор намагався подати й боротьбу пробільшовицьких повстанських загонів проти УНР та махновських загонів.

У своїх споминах «О революционных событиях в Волынской губернии (м. Березна) 1917–1919 гг.» [538] колишній член Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП) М. Гендлер торкнувся повстанського руху доби гетьманщини. Проте більш широко він зупинився на діях невеликих більшовицьких загонів проти УНР, які, на наше переконання, помилково відніс до повстанського руху.

На середину 1920-х років можна виділити низку праць, в яких радянські автори розвінчували боротьбу селян проти радянської влади. Одна з таких – дослідження Б. Козельського «Зимовий похід», де автор, висвітлюючи похід армії УНР по тилах більшовиків і денікінців, показав боротьбу проти більшовиків не лише частин армії УНР, а й місцевих

селянських загонів, зокрема, на Полтавщині та Київщині [183]. Однак їх спротив він охарактеризував як дрібнобуржуазну контрреволюцію.

В іншій праці «Наброски из истории революции на Украине» С. Горелік зупинився на діяльності Таращанського і Богунського полків 1918–1919 рр. Привертають увагу акценти автора на обставинах формування цих полків та їх склад. Дослідник доводить, що полки утворились на основі партизанських загонів, сформованих «із українських робітників і селян» [82, 34] у нейтральній смузі поблизу с. Юринівка на той час Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії і в районі міст Унеча і Сураж на Брянщині. Дійсно, частина повстанців з Правобережжя, уникаючи переслідування німецько-австрійських військ після поразки селянського повстання червня–липня 1918 р., що почалося на Звенигородщині і Таращанщині, добралася нейтральної смуги. Переважна ж більшість повсталих селян розійшлися по домівках, приховавши зброю до слушного моменту. А невелика кількість із прибулих на Лівобережжя повстанців вступили до сформованої російськими більшовиками першої радянської української дивізії і становили основне ядро Таращанського полку. Українці в цій дивізії становили лише 27 % [331, 51]. Другий тип формувань, які діяли в Україні і підтримували більшовиків, складала загони, переважна більшість з яких була сформована у нейтральній смузі і закинута на територію України. В оперативному та інших напрямках діяльності вони підпорядковувалися частинам Червоної армії. Такі загони діяли партизанськими методами, а з приходом в Україну Червоної армії здебільшого вливалися в її лави. Дослідник С. Горелік називав їх військовими напівпартизанськими, напівчервоноармійськими утвореннями [83]. У радянській історіографії ці загони, як і більшовицькі формування червоної гвардії, залічені до так званих червоних партизан. Радянські дослідники для збільшення чисельності останніх долучали сюди і повстанські загони, які з певних політичних міркувань співдіяли в той чи інший момент з більшовиками. Однак варто розмежувати названі групи загонів: перші по суті були військовими

формуваннями, які здебільшого не користувалися підтримкою місцевого українського населення, другі – селянськими повстанськими загонами і в переважній своїй більшості мали радянську політичну орієнтацію, червона гвардія – добровільні напіввійськові та військові формування, що виникали в Україні з березня 1917 р. за ініціативи місцевих комітетів РСДРП(б) і стали згодом основою для формування частин Червоної армії.

Однією з робіт, у якій дії невеликих радянських військових формувань подавались в інтерпретації повстанського руху і трактувалися як червоні партизани, є праця Чебана «Работа партизана», що друкувалася в 5–7 числі журналу «Наша кузница» за 1922 р. і охоплює період від 1918 р. до 1920 р. в Могилівському повіті Подільської губернії (с. 153–156).

У контексті створення та діяльності червоної гвардії, про що йдеться у споминах С. Волкац «Парторганизация и октябрьский переворот в Елизаветграде», автор зупинився на селянських загонах Марусі Нікіфорової та Беленковича, що діяли проти червоногвардійців у районі Єлизаветграда. Дослідник висвітлив невдалу спробу повстанців захопити місто [537, 193].

Шукаючи шляхи придушення селянсько-повстанського руху, окремі радянські дослідники вдалися до дослідження ідеології повстанців. Так, І. Кулик у праці «Источник бандитской идеологии (об украинской интеллигенции)» простежував зв'язок ідеології українського партизанства або, як він його назвав, бандитизму, з ідеологією української націоналістичної інтелігенції. Здійснивши аналіз останньої, автор дійшов висновку, що «єдиний шлях, щоб зжити бандитизм [тобто придушити селянський повстанський рух – *В.Щ.*] – залучити українську націоналістичну інтелігенцію на сторону радвлади» [209].

Привертають увагу спомини більшовика І. Немоловського «В тылу Деникина и Петлюры. На Правобережье», де автор у шостому розділі праці в контексті наступу військ отамана О. Волоха на Умань говорить про дії повстанців на чолі з Ю. Тютюнником та згадує місцеві селянсько-повстанські загони. Зокрема, йдеться про вступ 11 січня 1920 р. О. Волоха до Умані, яка

на той час була зайнята військами Ю. Тютюнника та, так би мовити, передачу міста «в руки радвледи» [583]. Однак на наш погляд виклад матеріалу спрощений, значною мірою фальсифікований. Порівняльний аналіз подій, які викладені в сучасних вітчизняних дослідженнях [332], переконують, що, маючи контакти з більшовиками, напередодні отаман О. Волох шукав зустрічі з М. Омеляновичем-Павленком і Ю. Тютюнником з пропозицією «забути старе» та дійти згоди на платформі утворення Української Червоної армії. Коли ж йому було дано негативну відповідь, отаман скористався своєю колишньою популярністю в Запорозькій дивізії і ввійшов у контакт з командуванням 6-го загону запорожців, який стояв в Умані, та розпочав заходи, щоб хоч цю частину приєднати до себе. Потім він без бою взяв Умань, а наступного дня до міста вступили червоноармійські частини 44-ї дивізії, які тиснули війська Добровольчої армії. Водночас завданням цих частин було ліквідувати численні дрібні місцеві селянські повстанські загони та підрозділи отамана О. Волоха. Останні влились до формувань більшовицьких військ. Війська Північної групи армії УНР, які рейдували по запіллю більшовицьких і денікінських військ і демонстрували українському населенню, що армія УНР продовжує боротьбу, активізуючи тим самим місцеве населення до повстань, під тиском 60-ї червоноармійської дивізії відступили далі на схід, в район Холодного Яру та прилеглих територій, де селянсько-повстанський рух проявлявся активніше.

Повстанські загони Ю. Тютюнника, які зупинилися восени 1920 р. в поселенні Ялтушівка на Поділлі, описав 1923 р. А. Мартинов у першому розділі «Лавина контрреволюции и бандитизма» своїх споминів «Мои украинские впечатления и размышления». Селянський повстанський рух поданий тут автором на фоні кримінальної злочинності. Публікація має яскраво виражений партійно-класовий підхід. А. Мартинов характеризував Ю. Тютюнника як «кровожерний», що «прославився своїми розбоями». А висвітлюючи перебування повстанців в Ялтушівці, подавав це з упередженістю: «відпочивали після своїх кровавих подвигів, потішаючись

пяятикою і українськими спектаклями» [578, 150]. На це можемо зазначити, що повстанці були активними учасниками українського культурно-історичного процесу. Вони не лише підтримували його розвиток, але й брали активну участь у діяльності сільських драматичних гуртків та діяльності товариств «Просвіта». На підтвердження цього маємо цікаве фото з архіву видатного громадського та культурного діяча, живописця, народознавця і колекціонера І. Гончара, на якому серед членів драматичного гуртка с. Гусакове* Звенигородського повіту Київської губернії – повстанський отаман С. Гризло [1057]. Таку ж фотографію представив нам у свій час М. Іванченко, 1923 р.н. – хрещеник названого отамана, історик-краєзнавець із с. Гусакове.

Як бачимо, формування зачатків радянської історіографії селянського повстанського руху почалося ще в роки його розгортання. Цьому сприяло видання значної кількості документальних, наукових, мемуарних матеріалів. Серед останніх домінуюче місце займали спогади, значній частині з яких все ж притаманний дослідницький характер. Незважаючи на те, що селянський повстанський рух, як і інші актуальні питання Української революції 1917–1921 рр., розглядалися виключно в контексті висвітлення і дослідження історії більшовицького перевороту та історії більшовицької партії, відсутність до середини 1920-х років повного контролю правлячого режиму над історичною наукою послужила наявності у матеріалах ще не до кінця спотворених історичних подій, хоч уже й пронизаних партійно-класовими підходами. Із числа наукових досліджень авторів, що вдавалися до висвітлення різносторонніх аспектів селянсько-повстанського руху та боротьби з ним, до середини 1920-х років вагоме місце все ж належало творам партійних керівників вищого ешелону та колишніх воєначальників. Їх роботи значною мірою впливали на формування підходів щодо висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

* Нині село Звенигородського району Черкаської області.

На розширення історичних знань з історії селянсько-повстанського руху значною мірою впливали праці дослідників та діячів, які представляли український національно-визвольний рух. Його представники в період до середини 1920-х років сформували свої підходи у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху, представлені здебільшого у спогадах, науково-пропагандистській та публіцистичній літературі. Їх публікаціям, незважаючи на економічні та фінансові труднощі, сприяв сплеск видавничої діяльності як у роки Української революції 1917–1921 рр., так і після неї. Особливо активно, як запевняв історик Д. Дорошенко, це проявилось за часів Української держави [511, 212, 213].

На етнічно українських теренах наукові дослідження публікувались у місячнику літератури, науки й громадського життя «Літературний науковий вістник» (Київ), місячнику літератури, мистецтва та громадського життя «Шлях» (Київ), часопису «Діло» (Львів), серійному виданні «Записки Українського Наукового товариства» (Київ), двомісячнику історії, літератури і культури «Наше минуле» (Київ), місячнику «Просвітянин» (Київ), журналі українознавства «Україна» (Київ), щорічнику «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (Львів), літературно-науковому журналі «Промінь» (Чернівці) та ін. Виходили з друку окремі праці, у яких селянський повстанський рух висвітлювався все ж здебільшого в контексті подій революційної доби [733; 754; 1016; 1017; 1024].

Дослідженню й висвітленню селянсько-повстанського руху, розробці наукових підходів в історичній науці сприяла організація видавничої справи за межами етнічних українських земель. У 1923 р. С. Петлюра писав: «... видання українських книжок... набуває загальнонаціональної проблеми... організація справи видавництва книжок є справою великої ваги...» [719, 337]. Окремі з праць висвітлювали реальний стан українського селянства в Україні, як, наприклад, дослідження І. Герасимовича «Голод на Україні», яке побачило світ 1922 р. у Берліні [75]. В цьому контексті значну роль відігравали періодичні видання за межами етнічних земель українців:

«Наше життя» (Петроград), «Промінь» (Москва) [див.: 416], «Шлях» (Москва), «Українець на Зеленому клині» (Владивосток), «Вільне життя» (Тифліс), «Робочий народ» (Вінніпег), «Робітниче слово» (Торонто) [див.: 418], «Вісник союзу визволення України» (Відень), «Хліборобська Україна» (Відень), «Розсвіт» (Раштат), «Січові вісті» (Нью-Йорк), «Український скиталець» (Відень), «Нова Україна» (Прага), «Трибуна України» (Варшава) та ін.

Видавничій справі та розвитку історичної науки за межами УСРР значною мірою сприяли окремі громадські та наукові центри, які на середину 1920-х років уже дієво себе зарекомендували: Союз українських журналістів і письменників на чужині (СУЖП) – професійна і культурно-освітня організація, заснована 1919 р. у Відні, з ініціативи якої спільно із професорами університетів Австро-Угорщини і Російської імперії у 1921 р. постав Український вільний університет. СУЖП припинив діяльність у 1945 р.; Український громадський комітет (УГК) у Чехословаччині – громадська і допомогова установа, заснована влітку 1921 р. у Празі заходами М. Шаповала, який мав добрі зв'язки з чехословацьким урядом і здобув від нього фінансові засоби для праці Комітету. УГК ліквідований урядом Чехословаччини у серпні 1925 р.; Український вільний університет (УВУ) – приватний український університет, заснований 17 січня 1921 р. у Відні; Українська господарська академія (УГосп.А) — українська вища («висока») технічна школа в Подєбрадах (Чехословаччина), заснована 1922 р. УГК у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій допомозі міністерства закордонних справ Чехословаччини. У 1935 р. було закінчено поступову (з 1928 р.) ліквідацію закладу; Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова – педагогічна школа у Празі, відкрита 1923 р. заходами УГК при фінансовій допомозі чехословацького уряду як дворічна школа учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти, а від 1925 р. – чотирирічна із завданням підготовки також учителів для середніх шкіл. Через брак фінансової підтримки чехословацького уряду в 1933 р. Український високий

педагогічний інститут було ліквідовано; Українська гімназія в Чехословаччині, що постала 1925 р. в Празі з ініціативи Українського високого педагогічного інституту і проіснувала до 1945 р. У 1926 р. заснований Український науковий інститут у Берліні – наукова установа, яка створена з ініціативи гетьмана П. Скоропадського при особистому сприянні міністра закордонних справ Німеччини Г. Штреземана та за підтримки генерала В. Гренера.

У цих закладах до видання праць та окремих публікацій докладали зусиль не лише викладачі, а й молодь, учорашні вояки і повстанці, які після поразки Української революції і збройної боротьби 1917–1921 рр. опинились на території сусідніх країн, у таборах для інтернованих і полонених, а згодом поповнили лави студентства. Головними центрами українського студентства стали Відень, Берлін і Варшава [851, 73, 75, 76; 1018]. Проте вже через декілька років країною з найбільшою кількістю українських студентів у Європі стала Чехо-Словацька Республіка (ЧСР) з осередком у Празі. За підрахунками сучасної вітчизняної дослідниці О. Вагіної у ЧСР 1923–1925 рр. навчалося 1 900 осіб із 2 800 українських студентів у європейських країнах* [856, 75]. На її переконання сприятлива політика чехословацького уряду допомогла українській еміграції організувати повноцінне творче життя і відтворення нового покоління інтелігенції [855, 354]

* Українська еміграція знайшла в ЧСР відносно найліберальніші умови та можливості своєї діяльності. Тут після поразки Української революції 1917–1921 рр. розвинулися головні осередки української культури, науки і політичного життя еміграції. Це стало можливим завдяки прихильному ставленні до українства як чеського народу, так і офіційних кіл Чехії. Особливу роль у цьому зіграв перший президент ЧСР професор Томаш Масарик (1850–1937), з ініціативи якого в 1921 р. на урядовому рівні був розроблений план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву «російської допоміжної акції».

Накопичення спочатку в Україні, а потім за межами УСРР друківаних, вільних від радянської ідеології, матеріалів – спогадів, публіцистики, наукових історичних досліджень дало можливість українським вченим уже на середину 1920-х років створити бібліографічні праці [517–519]. Все більшого значення набувають дослідження науковців [див.: 395; 396].

Однак до середини 1920-х років найбільш повну і детальнішу інформацію щодо селянсько-повстанського руху все ж знаходимо у споминах учасників подій та науково-публіцистичних працях. Щоправда, відзначимо, що нині є певні труднощі дослідження цих праць, адже вони розкидані по різних бібліотеках та приватних колекціях. В Україні, наприклад, окремі з видань існують у кількох чи навіть в одному примірнику, інші взагалі втрачені і про них в кращому випадку можемо почерпнути інформацію із тогочасних рецензій та відгуків. Не краща ситуація склалася й за межами України. Зокрема, у передрукованій 1988 р. у Філадельфії праці О. Доценка «Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії української революції», що побачила світ 1923 р., редакція відзначала: «Передруковуємо працю Олександра Доценка, видану у Львові в 1923 р. і якої тепер майже немає в українській діаспорі. Взагалі було дуже мало праць, які описували б добу наших визвольних змагань на Наддніпрянській Україні в роках 1917–21. Але які й були, то їх тепер майже неможливо знайти» [662, 1].

Разом з тим значній частині тогочасних творів притаманні не лише враження авторів та хронологічний виклад подій, а й елементи науково-дослідницького характеру. Щодо останнього, зокрема, український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР М. Капустянський заперечував характеристику своєї праці «Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році»* [907] як спогаду. Він

* Матеріали майбутньої своєї книги М. Капустянський опрацював у 1919–1920 рр. в таборі інтернованих військових у Ланцуті (Польща).

наголошував щодо твору: «дехто помилково називає його спомином». М. Капустянський класифікував свою роботу «воєнно-історичним твором (монографією)» [908, 4].

Серед спогадів та окремих досліджень, у яких йдеться про селянсько-повстанський рух, виокремимо праці А. Жука [132], О. Мицюка [259–261], Я. Водяного [536], Т. Козака [564], О. Федак-Шепарович [621], Г. Голинського [541], О. Добротворського [657], В. Андрієвського [529], Ю. Тютюнника [733; 737; 738; 753] та ін.

Названі автори, частина з яких були військовими або ж безпосередньо брали участь у повстанському русі, намагалися не лише викласти перебіг подій, а й пояснити причини селянського повстанського руху, внести свій вклад у розуміння повстанської стихії, встановити закономірність розвитку повстанства. Науковість та відповідність викладеного матеріалу тогочасним подіям підтверджується у їхніх працях окремими архівними документи. Так, на підтвердження спільної діяльності селянських повстансько-партизанських загонів з рейдовими частинами Армії УНР у Зимовому поході, про що запевняє Ю. Тютюнник [733], свідчить звіт отамана 2-го Звенигородського партизанського загону М. Павловського від лютого 1922 р. генерал-хорунжому Генерального штабу Армії УНР М. Капустянському з матеріалів ЦДАВО України [812, арк. 23–25].

У роботах зазначених вище авторів подані одні з перших в українській історіографії описи селянських отаманів. Так, у праці Ю. Тютюнника «Звенигородський кіш Вільного Козацтва» йдеться про організаторів і керівників вільнокозачого селянсько-повстанського руху – братів Смокціїв, С. Гризла, Шаповала, керівників селянського повстання 1918 р. на Звенигородщині Левка та Ананія Шевченків та ін. Так, у зазначеному матеріалі йшлося: «Гризло походив зі селян м. Калниболота [нині селище Катеринопіль Черкаської області – *В.Щ.*]. Невисокого росту, русявий, дуже рухливий; років коло 30; до того часу був писарчуком при волості й, здається, деякий час учителем “школи грамоти”. Він мав неабиякий

організаторський талант; дуже спритний, але малоосвічений, кар'єрист і недалекозорий. Служив при війську в обозі писарем та каптенармусом» [753, 127]. До цієї характеристики О. Бантиш-Каменський 1923 р. у праці «До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр.» [9], яка, незважаючи на певну політичну упередженість, вийшла з друку і була одним із перших досліджень щодо історії вільнокозачого руху, додав: «... Гризло походив родом із Звенигородських козаків, а дід чи прадід був одним з видатних козацьких ватажків, що оперували під час Гайдамаччини проти Польщі. Сам він був під час війни [йдеться про Першу світову війну – *В.Щ.*] писарем в обозі одного з піших полків...» [9, 4].

Однак варто враховувати й суб'єктивні фактори, які можуть бути присутні в подібних характеристиках. Так, можемо твердити, що Ю. Тютюнник описав отамана С. Гризла під певним впливом історичних обставин. Зокрема, аналізуючи революційні події у зазначеній вище праці, член УЦР Ю. Тютюнник наводить випадок, коли влітку 1917 р. у Звенигородському повіті виник конфлікт між штабом коша Вільного козацтва і повітовим земством. Штаб вільнокозачого коша вимагав вивести зі складу земської управи одного з її членів – поляка С. Міхальського, який хоч і розумів українську мову, але нею не розмовляв, та впровадження окремого представництва у земському зібранні (20 мандатів) з правом вирішального голосу представників селянського вільнокозачого руху. УЦР доручила Ю. Тютюннику врегулювати конфлікт, врахувавши, що він був родом зі Звенигородщини. Справу скоро було улагоджено, проте конфлікт стався між двома відомими організаторами селянського повстанства Ю. Тютюнником і С. Гризлом [777]. Це, на наше переконання, сприяло суб'єктивному фактору в характеристиці Ю. Тютюнником першого Звенигородського повітового кошового отамана Вільного козацтва, отамана С. Гризла: «... не користувався авторитетом серед населення, але, будучи спритною людиною, тримався на посаді кошового...» [753, 128]. Оскільки нами встановлено, що 3 березня 1921 р. керівник селянського повстансько-партизанського загону С. Гризло

загинув у бою при обляві, влаштованій у с. Новоселиця Звенигородського повіту* місцевою міліцією і 10-ма кавалеристами 133 бригади 398 полку 45 дивізії Червоної армії [835, арк. 10], то оцінка, дана 1922–1923 рр. Ю. Тютюнником, не могла бути опротестована С. Гризлом і згодом запанувала в історіографії селянсько-повстанського руху. Переконані, що постать отамана С. Гризла, незважаючи на опубліковані вже в роки незалежної України наукові та науково-краєзнавчі праці, у яких він згадується [див.: 226; 227; 229; 230; 414, 55, 56, 74; 455; 916, 176–181; 1026 та ін.], ще потребує окремого дослідження. В такому випадку матимемо більш об'єктивну оцінку цієї постаті, як і багатьох інших отаманів селянсько-повстанського руху.

Надзвичайно цінним для історії селянсько-повстанського руху доби Української революції стало дослідження Ю. Тютюнника «Стихія», яким редакція «Літературно-наукового вісника» продовжила публікації учасників революційних подій в Україні. На початку публікації, вміщеної в 76-му томі за 1922 р., зазначено: «Ся стаття... присвячена тому епізодові української визвольної боротьби, що знаний під іменем “Звенигородського повстання”» (с. 223). Привертає увагу назва повстання. Саме така назва панувала у тогочасних спогадах та в тогочасних переказах очевидців. Проте згодом запанувала інша назва повстання – «Звенигородсько-таращанське», яке й нині здебільшого використовують історики. Трансформація назви відбулася в радянській історіографії, перш за все, для применшення ролі Звенигородщини як одного з центрів повстанського руху 1917–1920-х років, який до 1923 р. підпадав під вплив Холодноярського повстанку, а також для замовчування, в такий спосіб, фактичної кількості локальних повстань, наприклад Таращанського, яке хоч і відбувалось водночас і під впливом дій повстанців Звенигородщини, але тривалий час протікало окремо.

Зазначена стаття Ю. Тютюнника, яку автор публікував під псевдонімом Г. Юртик, відноситься редакцією до споминів. Проте беззаперечно вона є

* Нині село Катеринопільського району Черкаської області.

працею з дослідницькими елементами, адже, окрім науково-виваженого викладу ходу повстання, привертає увагу аналіз подій, зроблений автором. Підсумки, наведені в кінці роботи, виважені й обґрунтовані, подані в контексті тогочасних загальнореволюційних процесів.

Особливе місце займає праця Ю. Тютюнника «З поляками проти України» [735], що вийшла з друку 1924 р. у Харкові вже після його повернення в радянську Україну. Праця за характером близька до мемуарів, проте в ній присутній аналіз подій, представлений значний документальний матеріал, відомий лише Ю. Тютюннику. Однак тенденційність, притаманна книзі, говорить про спроби використання Ю. Тютюнника владою, адже є очевидним, що книга написана на вимогу радянської влади з метою остаточної ліквідації в Україні антирадянського підпілля. Враховуючи існуючі міжпартійні та міжособні конфлікти уенерівського еміграційного керівництва, книга була спрямована на його деморалізацію. Хоча, як відзначив сучасний український письменник І. Ольховський у передмові «Звований, але не зламаний» книги Ю. Тютюнника «Записки генерал-хорунжого» [732], куди увійшла й зазначена вище його праця [див.: 732, 211–309] «у генерал-хорунжого вийшов не памфлет [на Петлюру – *В.Щ.*], а, радше, досить суб'єктивні спогади, пройняті сарказмом і неприязню до Головного Отамана» [732, 13].

Праці Ю. Тютюнника стали основою, яку використовували для дослідження і висвітлення селянсько-повстанського руху у своїх працях не лише наступні покоління авторів, але й його сучасники. Так, український громадсько-політичний діяч і публіцист А. Жук у праці «Вільне козацтво», що вийшла у світ 1923 р. у журналі «Український скиталець» [132], посилався на матеріали Ю. Тютюнника. Проте, на відміну від останнього, А. Жук твердив, що селянське повстання на Звенигородщині готувалось ще за часів УЦР, назвав осіб, хто, на його думку, мав до цього відношення – військовиків М. Павловський і М. Шинкар. Щоправда, цю інформацію характеризувати можна лише як припущення, адже доводи є дуже

слабкими – на зразок: «не без причин народний поговір приплітав» [132, 51]. Більш стверджувально йдеться про активну участь селянських загонів Вільного козацтва в антигетьманському повстанні [132, 56]. Водночас погодимося з висновком дослідника, що Вільне козацтво могло стати опорою українського народу в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Думка А. Жука, що селянський вільнокозачий рух 1917–1918 рр. став невикористаним потенціалом у боротьбі за державність до середини 1920-х років, утвердилась остаточно у працях авторів української еміграції.

Досить вагомими у висвітленні селянсько-повстанського руху періоду початку листопада 1918 р. – середина листопада 1919 р. є спогади українського громадсько-політичного діяча, письменника, журналіста і публіциста О. Назарука «Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції», що вийшла з друку 1920 р. у Відні у видавництві «Український прапор» [581]. Виклад матеріалу переплітається з аналітикою подій та узагальненнями. О. Назарук торкнувся антигетьманського повстання, початки якого знаходить, як сам висловився, у могутніх виступах селян проти німецьких та австрійських військ в Україні ще влітку 1918 р. Тому він запевняв, що у боротьбі з гетьманськими військами окремі села присилали вже готові озброєні сотні з власними комендантами [581, 26]. Також дослідник зупинився на повстанні проти Директорії: «...піднімалося повстання проти Директорії. На правобережжі виступив [отаман – В.Щ.] Зелений» [581, 135]. Підкреслив, що селяни України, невдоволені невіршеністю аграрного питання, на початку 1919 р. підпали під вплив більшовиків. Автор називає один із негативних наслідків цього: «...загітовані більшовиками селяни почали уважати Січових Стрільців “панським” військом, яке бореться в інтересі поміщиків! Раненим січовикам, які доволоклися до селянських хат, навіть води не хотіли подати...» [581, 141, 142]. У боях при відступі Директорії з Києва Січові стрільці – одна із кращих формацій Армії УНР [див.: 114] та, як виокремив О. Назарук, «найвірніше військо наддніпрянського уряду» – зазнали значних

вtrat у січні та лютому 1919 р. не лише від Червоної армії, але значною мірою й від селянсько-повстанських загонів.

У контексті викладу подій О. Назарук значну провину за невдачі УНР у визвольній боротьбі поряд з іншим покладав і на політичну роз'єднаність української політичної та військової інтелігенції. Він підкреслив це словами одного зі швейцарських делегатів Міжнародної організації Червоного хреста: «У кожного народу інтелігенція це мозок народу, а тут [в Україні – *В.Щ.*] інтелігенція це якийсь злобний абсцес, що затрує організм...» [581, 331]. На думку автора, ця ж причина впливала й на дезорганізацію селянсько-повстанського руху, нерідко спонукала до виступів проти уряду. На підтримку висновку автора додамо, що внаслідок вад інтелігенції (заздрість, кар'єризм, уникнення відповідальності та ін.) частими були необґрунтовані звинувачення, фабрикувались слідства над окремими українськими діячами та робилися необ'єктивні висновки тощо. Прикладом, на наш погляд, є звинувачення отамана П. Болбочана і його розстріл, про що 1922 р. йшлося в окремому дослідженні С. Шемета [1021].

Звернемо увагу на переконання О. Назарука, що роз'єднаність дій і намірів української еліти призвела й до спроби державного перевороту, здійсненим генерал-хорунжим Армії УНР, командувачем Північної групи військ Директорії В. Оскілкою, який за дорученням представників партій соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів та народних республіканців висунув вимоги до С. Петлюри щодо відставки уряду УНР на чолі з Б. Мартосом. Останній заявив про створення «республіки трудових Рад» і про намір укласти мирну угоду з більшовицькою Росією. Міжпартійні неурядиці та невдала спроба порозуміння В. Оскілка із С. Петлюрою загострили ситуацію. Накази С. Петлюри генерал-хорунжому виступити з військом на більшовицький фронт та непопулярні серед військ спроби кадрових змін у керівництві північно-західного фронту і усунення від керівництва самого В. Оскілка не виконувались. Вичерпавши легітимні методи боротьби, опозиція вдалася до арешту Б. Мартоса і більшості

міністрів уряду та до двох невдалих спроб арешту самого С. Петлюри. Що цікаво, С. Петлюру повинен був арештувати 29 квітня 1919 р. один із селянсько-повстанських отаманів С. Гризло, що перебував у Здолбунові. Після невдачі це доручення отримав полковник Білоусов [за іншими даними І. Білоус – *В.Щ.*]. Щоправда, полковник згодом у своїх спогадах «Отаман В. Оскілко і Перший Галицький Стрілецький полк ім. от. Оскілка», що вийшли з друку 1966 р. у 121-му числі періодичного видання «Вісті» (Мюнхен), запевняв, що він направлявся до Здолбунова знайти порозуміння між В. Оскілком і С. Петлюрою, а не заарештовувати останнього (с. 24).

Про зазначені вище події В. Оскілко залишив спомини у книзі «Між двома світами» (Рівне: УНП, 1924. – Ч. 1. – 48 с.), де пояснював, що план перевороту не передбачав використання частин з фронту. Це спростовує поширену в уенерівській історіографії думку, що для перевороту В. Оскілко послабив сили на фронті, які діяли проти більшовиків. Водночас автор праці переконував, що своїм виступом мав намір припинити партійну боротьбу у вищих структурах УНР, усінуги від влади українських соціалістів і, тим самим, «впровадивши в життя план замирення з Польщею і нав'язавши контакт з Західною Європою, повести національну боротьбу лише з москалями-більшовиками, врятувавши цим українську державність від катастрофи» (с. 10). Таким чином, можемо стверджувально говорити, що ця подія не була проявом повстанської стихії, отаманщини, з чим її часто ототожнюють в історичних працях. Неупереджене співставлення висвітлення селянського повстансько-партизанського руху 1917–1920-х років у працях авторів – представників національно-визвольного руху та ходу самого повстання В. Оскілка, або, як його ще називають, спроби державного перевороту, дає можливість відмежувати селянсько-повстанський рух від подій, які очолив отаман. 29 квітня 1919 р. відбулася далека від стихійного характеру спланована державницька дія, яка всупереч партійним інтересам спрямована на професійність серед військових і національні пріоритети в управлінні країною.

Значну роботу по збиранню і виданню матеріалів повстанського руху часів Української революції 1917–1921 рр. здійснював заснований 1921 р. у Львові колишніми вояками УСС та УГА видавничий кооператив «Червона Калина», Наглядову раду якого очолив отаман УГА 1918–1919 рр. С. Шухевич. Зібрані матеріали друкувались у щорічнику «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.), а згодом у місячнику «Літопис Червоної Калини» (1929–1939).

Про вже тогочасне усвідомлення важливості матеріалів з історії селянського повстанського руху 1917–1920-х років знаходимо у праці О. Добротворського «Листопад 1921 року на Великій Україні (Короткий нарис повстансько-партизанського руху під командуванням генерала Юрка Тютюнника)» [657]. Зокрема, він заявляв: «Що ж торкається повстанського руху 1918–1919, 1920 років, то справа ця настільки важлива й цікава як з боку психологічного устрою, так і загальнодержавного, на фоні власного життя і закордонної політики». Автор переконаний у необхідності не лише публікацій спогадів очевидців і учасників подій, але й вивчення селянсько-повстанського руху та видання дослідження окремою книгою: «Опис його [селянсько-повстанського руху – *В.Щ.*] мусить бути капітальний і усесторонній. Історію тих повстань необхідно буде видати окремим виданням, яке й служитиме ілюстрацією для історії» [657, 143].

Про роль селянсько-повстанських загонів у військових кампаніях та ефективність їх дій лише у випадку, коли вони діють спільно з частинами регулярної армії, йдеться у праці «Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії української революції» [662], відомого історика визвольних змагань, підполковника Армії УНР О. Доценка, виданої з друку 1923–1924 рр.: «Повстанці не лише українці, але всіх країн, по моему погляду, мають силу тільки тоді, коли спираються на регулярне військо, вони лише допомагають нашим військам на Україні...». Усе ж, на нашу думку, оціночні характеристики селянського повстансько-партизанського руху О. Доценком та ряду інших військових дещо применшені. Так, наприклад,

О. Доценко, погоджуючись із думкою начальника штабу Головного отамана М. Юнаківа, наводить у четвертій частині другого тому названої вище книги його розмову зі співробітником газети «Україна»: «...а самі по собі вони [повстанці – *В.Щ.*] як сила нерегулярна і великої небезпеки для ворога не являють» (с. 12–14). Сам же автор дещо пізніше в дослідженні «Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)» змінив свої погляди щодо повстансько-партизанської боротьби. Акцентуючи увагу на «прикладі провадження партизанської боротьби», він виокремив її вагоме значення як у військовому, так і в моральному аспектах [658, 119], підкреслив вагу селянських повстань [658, 103, 108, 123].

Ряд праць є безпосередніми джерельними свідченнями про селянські повстання. Так, наприклад, у праці громадської діячки і журналістки О. Федак-Шепарович «З повстанцями», опублікованої 1922 р. в Історичному календарі-альманасі Червоної Калини, розповідається про повстання селян у районі м. Балта у квітні 1920 р. та взяття повстанцями самого міста [621].

В окремих публікаціях матеріали про діяльність селянських повстанських загонів подає О. Думін, псевдонім А. Крезуб [550; 569; 570–572]. Зокрема, у статтях «Месники» та «Партизанський загін імені отамана Зеленого», які побачили світ відповідно у 1923 і 1924 рр. [550; 571], говориться про Гушівський селянський повстанський загін Трипільщини, що утворився після загибелі отамана Зеленого. Матеріали переконують у діяльності Центрального повстанського комітету (ЦПК), який спрямовував свої дії на організацію Всеукраїнського повстання. Однак у липні 1921 р. його було викрито органами Надзвичайної комісії, внаслідок чого подальша робота комітету значно послабилась, хоч і не припинилась.

Діяльність однієї з повстанських груп, якою був відділ частин Армії УНР, що з'явився 6 листопада 1921 р. у Волинських лісах під Коростенем, торкнувся Гладкий у статті «Кілька слів про Повстанчу групу на Україні осінню 1921 р.» [540]. Значною мірою можна погодитись з автором, що відділи армії УНР, які ввійшли в Україну, можна називати повстанськими

групами, адже складені із загартованого у боях козацтва, вони були організовані, як висловився дослідник, «швидше в апарати кадрів майбутніх частин армії» [540, 8].

Цікаво, що Костюченко у матеріалі «І мруть борці, за правду і свободу» відзначав холодне ставлення місцевого населення до Листопадового рейду армії УНР, коли говорив, що повстанців «... зустріла байдужість населення... Правда в рідних хатах вони мали теплу батьківську зустріч і материнські турботи, але цього було замало». Автор пояснював це двома причинами: відсутність підготовки населення організаторами походу та репресії з боку радянської влади, спрямовані на залякування [566, 48].

Зовсім протилежною є думка О. Добротворського, який запевнив, що з появою частин Армії УНР в Україні «... виявилось рішуче бажання селян взяти участь у боротьбі. Єдина вимога була дати зброю. Навіть там, де про похід було тільки чути, селяни зайняли Сквиру, Звенигородку, Умань, Чигирин, Кременчук. Проводились допоміжні акції отаманів Заболотного в районі Балта–Ольгопіль, отамана Шепеля в районі Брацлав–Вінниця, отамана Лихо в районі Липовця, отамана Брови в районі Кременчука, отамана Орлика під Києвом» [657, 149, 150].

Про реальну ж обстановку можемо судити з бюлетенів секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР. Зокрема, у матеріалі «Повстанський рух під час рейду Тютюнника і після нього» йшлося: «З початку рейду Тютюнника місцевий бандитизм на Київщині різко посилив активність. Банди збільшили кількість набігів і рушили із районів своїх постійних операцій на північ в райони м[іст] Бородянка, Коростишів, Макарів і т.д. і в північно-західну частину губернії... З розгромом петлюрівців місцевий бандитизм не менш різко пішов на спад... До 1 грудня на Київщині, як і майже скрізь на Правобережжі, наступило затишшя» [823, арк. 360].

Не лишили поза увагою автори й махновський рух. Так, М. Ірчан, побувавши серед махновців, дав коротку історію становлення селянського повстанського руху під проводом Н. Махна. Він розповів про їх тактику

ведення бою, описав зовнішність Н. Махна і дав йому характеристику як хороброго військовика. Зокрема, у статті «Про українські повстання», опублікованій в газеті «Стрілець» за 5 жовтня 1919 р. [557], автор згадував: «Сам Махно, якого всі називають „батьком” (він і підписується так на документах), невеличкого росту, одітий звичайно в синій однострій, в сивій шапці, має 33 роки. Обличчя брите, монгольського типу, на голові довжезне волосся. В кожному бою стоїть в першій лінії і сам веде повстанців на ворога. Має молоденьку жінку, незвичайної краси, з університетською освітою. Вона щира українка, дуже розумна, самостійницьких поглядів. Їздить постійно з чоловіком. Сам Махно говорить слабо по українськи, бо, як сам каже, забув через дев'ять літ в каторзі. Заявляє все, що так довго зі своїми козаками не положить зброї, доки не стане на Україні чужинців-наїзників...». Матеріал носить ознайомчий характер. Дослідження М. Ірчана про махновський рух «Махно і махновці. Вражіння очевидця. (Про українські повстання)» [555] того ж року вийшло окремою книгою у м. Кам'янець. У ньому автор більш широко представив селянський повстанський рух під проводом Н. Махна. Ці матеріали з історії махновщини є одними з перших в історіографії махновського повстанського руху. Поряд з іншим автор детально висвітлив конфлікт отаманів Махна і Григор'єва та вбивство останнього [557]. З-поміж двох досліджень стаття «Про українські повстання» значно виграла б, якби автор додав опис табору повстанців, навів кілька бесід зі старшинами та рядовими повстанцями. Проте і в такому вигляді, як зазначала редакція видання «Стрілець», стаття «може послужити за зразок, як описувати українські повстання».

Проте відомості М. Ірчана піддалися критиці у публікації С. Божика «Дещо про українських партизан в 1919 році». Автор наводить слова з уст одного із старшин-придніпрянців: «... у п. Ірчана інформації дещо невірні, неповні... На Махна і махновців в 1919 р. треба дивитись, як на таких, що кудою проходять лишають поза собою злий спомин, сльози, нарікання, а з собою забирають не лише худобу, коні, але й гарних, молодих дівчат...

Найменшої політичної орієнтації не має...» [531, 140]. Сам же С. Божик детальніше зупинився на махновському рухові, навів діяльність іншого отамана – М. Григор'єва. Згадавши про коротку спільну діяльність отаманів, автор не наголошував на подробицях убивства М. Григор'єва. С. Божик зупинився на загоні отамана Уварова (Уваров-Терський), який певний час спільно з отаманом В. Чучупаком, оперував у Холодному Яру проти більшовиків. Сили спільного загону коливалися від двох до трьох тисяч, проте зазнали поразки. Автор, висвітлюючи селянський повстанський рух, визнав, що «мені насувалося багацько питань, на які відповіді не можу вже одержати» [531, 144]. Це пояснювалось не лише тим, що у дослідника було обмаль часу, але й складністю досліджуваної проблеми.

Про важливість особових щоденників, спогадів та інших жанрів мемуаристики для історичної науки переконував вже на середину 1920-х років видатний бібліограф, громадський діяч і видавець, перекладач І. Калинович [518; 519].

Отже, роботи, написані, так би мовити, по свіжих слідах подій, часто самими їх учасниками, мають здебільшого мемуарний характер. Однак у них спостерігається прагнення окреслити певне коло проблем, які надалі розробляли історики, а в окремих матеріалах автори вдаються до вивчення, аналізу й обґрунтування аспектів проблеми, тобто застосовують елементи наукового дослідження. Серед таких проблем, як видно з вище викладеного матеріалу, важливе місце посіла селянська повстансько-партизанська боротьба в Україні 1917–1921 рр. та першої половини 1920-х років.

Значна частина праць як радянських авторів, так і досліджень представників національно-визвольного руху до середини 1920-х років носила характер публіцистики, яка здебільшого в історичній науці розглядалася переважно як історичне джерело. Проте в історіографічному середовищі вчені все частіше відносять її до джерел історіографії. Про це йшлося на VIII історіографічних читаннях у червні 2006 р. у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна. Зроблені висновки, що

публіцистика як самостійний вид періодики «може бути віднесена не лише до історичних чи літературних, а й до історіографічних джерел», були оприлюднені 2009 р. в Українському історичному журналі [952].

РОЗДІЛ 3

ВИСВІТЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В НАУКОВИХ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ПРАЦЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х – 1990-ГО РОКУ

Два напрями у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху, що сформувалися до середини 1920-х років – марксистський (радянський) та протилежний йому національно-державницький, який був властивий працям представників національно-визвольного руху, – збереглися в роботах авторів Західної України до часу входження її до складу УРСР та в працях українських радянських і діаспорних авторів. В основі цих напрямів лежали дві різні методології, які у період з другої половини 1920-х до 1990-го року набули подальшого розвитку. Відмінності у підходах дослідження та висвітлення селянського повстанського руху поглиблювались, і лише наприкінці 1980-х років радянська історіографія почала позбуватися найбільш видимих ідеологічних стереотипів, хоча й залишалася відданою соціалістичній доктрині, концепції, так званого, демократичного соціалізму з «людським обличчям».

3.1. Селянський повстанський рух в інтерпретації західноукраїнських дослідників міжвоєнної доби

Західноукраїнські землі (Галичина, Буковина, Волинь, Закарпаття) в міжвоєнну добу опинилися під владою східноєвропейських країн: Польщі*, Румунії**, Чехословаччини***.

* Східна Галичина до 1923 р. мала статус автономії, решта українських земель – Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Посяння входили до складу польських воєводств.

** До складу держави за Сен-Жерменським договором 1919 р. увійшла Буковина. У 1920 р. послі Англії, Франції, Італії, Японії Бессарабським протоколом визнали і затвердили захоплення краю Румунією.

Найбільш динамічно українська науково-освітня робота проводилася в Чехословаччині. У Польщі та Румунії її розвиток гальмувався. Так, у Румунії 1921–1923 рр. діяв літературно-науковий часопис української молоді «Промінь», організований у Чернівцях «Українським Академічним Товариством “Союз”». Журнал друкувався щомісячно. Проте в 1923 р. його замінено на двотижневик під назвою «Життя», який видавав Комітет українського студентства. З друку вийшло лише 5 номерів. Далі видавати журнал заборонили. Після спроб українського студентства друкувати часопис «Життя» та відродити 1921 р. видання «Народний голос» згодом ініціативу на себе перебрала «Українська видавнича спілка», перейменована 1926 р. на «Українську книгарню Ю. Глипка і С-ка» [1011, 69]. Організація видавала часопис «Зоря», який на другому році існування влада все ж закрила. Така ж доля спіткала і журнал «Земля», який припинив своє існування на 13 числі. У 1926 р. у світ з'явився популярний на Буковині журнал «Рідний край», об'єднаний 1928 р. зі щоденником «Час». Видавництво «Українська книгарня Ю. Глипка і С-ка» у 1932 р. почало друкувати новий тижневик «Рада». Значно зашкодила видавничій справі остаточна ліквідація 1934 р. в Румунії української освіти.

З числа видань привертають увагу газета «Українське життя», видання «Архів Визвольної боротьби», які друкувались з 1926 р. за підтримки Комітету імені Симона Петлюри [872] та літературно-науковий і суспільно-політичний журнал «Самостійна Думка». Останній виходив у світ 1931–1937 рр. у Чернівцях. В 1931–1932 рр. при журналі друкувалися додатки «Самостійна Думка Української Матері» та «Державнотворча Трибуна Буковини». Журнал і додатки виходили за редакцією С. Никоровича. Окрім поезії та художніх творів, видання, вміщувало на своїх сторінках історичні

*** До складу ЧСР згідно з Сен-Жерменським договором на правах автономії увійшло Закарпаття, але реально статус автономії отримало лише в жовтні 1938 р.

спомини, наукові статті та дослідження. Зокрема, у літературно-публіцистичній праці «Денікінці» другої книги літопису за 1934 р. автор І. Яремський висвітлив непокору селян с. Борівка Київського повіту денікінській владі та показав жорстокість останньої до місцевого населення. Автор доречно акцентував увагу на тому, що на основі цієї непокори й починали формуватись селянські повстанські загони [1042]. А в матеріалі Г. Рогозного «Базар» [309] висвітлено селянський повстанський рух в Україні в окремих регіонах Правобережжя. Спогадам Г. Рогозного притаманні елементи наукового дослідження, адже у викладі матеріалу присутній як аналіз дій повстанців, так і певні підсумки. У процесі розгляду діяльності повстанців, висвітлення у 5–6 числі журналу «Самостійна Думка» за 1934 р. з позитивного боку отаманів Орлика, Соколовського, з негативного – Мордалевича і Струка (с. 444), автор дійшов важливого висновку щодо необхідності об'єднання селянсько-повстанських сил. Проте він тут же підкреслив, що час для цього втрачено.

В умовах репресій, економічної і політичної дискримінації щодо українців, які мали місце після Першої світової війни на етнічно українських землях у складі Польщі, з друку все ж виходили періодичні видання, на сторінках яких ішлося про селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. Так, у журналі «Шлях нації» публікувалось дослідження З. Пеленського «Отаманія. Політично-соціологічна характеристика паліївщини» [277], у журналі «Дзвони» надрукована праця Д. Державника «В нетрах баламуцтва. Справжні причини і пружини повстання проти гетьмана в 1918 р.» [112], у часописі «Неділя» – спогади С. Харченка «З кривавих днів 1919 р.» [624] та ін. Продовжило свою діяльність Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Виходили «Записки НТШ» та інші збірки. Набули вагомого значення наукові напрямки, пов'язані з суспільними науками, формувалися нові музеї та природні заповідники. Вийшла друком перша Українська Загальна Енциклопедія. Отримала особливого світового значення Бібліотека україніки НТШ. Силами НТШ за редагуванням Д. Донцова у

1922–1932 рр. видавався «Літературно-науковий вістник» (ЛНВ) – загальноукраїнський літературний і науковий часопис, на сторінках якого, окрім художньої літератури, поезії, оглядів суспільно-політичного життя, критики й бібліографії, друкувалися статті з української історії, значна частина серед яких присвячено селянському повстанському рухові.

Центром української наукової та видавничої діяльності в Польщі був Львів. Тут проводилась активна науково-дослідницька робота в Національному музеї [954, 652–653]. Видавнича спілка «Діло» друкувала часописи «Світ», «Назустріч», «Неділя», «Просвіта», «Торгівельний інформатор», «Знак», календар «Криниця». Видавничий концерн Івана Тиктора «Українська Преса» випускав щоденну газету «Новий час», двічі на тиждень – «Наш Прапор», тижневики «Народна Справа», «Комар», місячник «Дзвіночок» та ін. Видавництво «Батьківщина» з 1933 р. друкувало суспільно-політичний двотижневик «Перемога», з 1935 р. – щоденний орган «Українські Вісті» і популярний тижневик «Батьківщина», видавничий кооператив «Мета» – літературно-науковий місячник «Дзвони» та ін., видавнича спілка «Нові шляхи» видавала однойменний літературно-науковий і громадський журнал, товариство «Просвіта» – ілюстрований популярно-науковий і літературний журнал «Життя і знання» тощо. Видавництво «На сторожі» випускало у світ місячник української національної політики і громадського життя «Шлях нації» та ін. Така значна кількість періодики забезпечувалась неабиякою поліграфічною базою. Станом на 1939 р. працювало 87 великих друкарень різної потужності та значна кількість дрібних із застарілим обладнанням. Друковане слово з його історичними публікаціями та спогадами стало одним з основних чинників загального розвитку української історичної науки. Погодимось із думкою М. Сокільського, висловленою ним 1928 р. на сторінках січневого номера львівського журналу «Смолоскипи», що спеціальне місце серед друкованого слова займали періодичні видання, адже вони не лише зберігали для майбутніх поколінь творчу думку, а й, що надзвичайно важливо,

поширювали ці надбання «у найдалші закутини для найширших кругів населення» [985, 16].

До 1939 р. у Львові продовжував свою діяльність заснований 1921 р. видавничий кооператив «Червона Калина», який щорічно видавав з друку «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.). Його редакторами були Л. Лепкий і О. Навроцький, а 1937 р. – І. Іванець. З 1929 р. видавництво випускало у світ щомісячник «Літопис Червоної Калини». На сторінках цих видань разом з іншими працями друкувались публікації, присвячені селянсько-повстанському руху в Україні 1917–1920-х років, що мало велике значення для його висвітлення.

Характерним було те, що у щорічнику «Історичний календар-альманах Червоної Калини» окрім спогадів і наукових досліджень друкувались короткі описи героїчних вчинків селян-повстанців та військовиків у боротьбі з ворогом [539; 563; 595]. Вміщувалися вони на початку видання*. Редакція зазначала: «Ми стараємось бути тільки об'єктивними, стараємось подавати тільки історичну правду...» [539, XXV]. Так, у щорічнику на 1926 р. викладено опис бою групи повстанців під керівництвом П. Заброди із загону отамана Зеленого [539, V] проти денікінців у Києві. Показана взаємодія та організованість дій отаманів Зеленого і Ангела. Матеріал демонстрував активність повстанців та їх локальний вплив в окупованому денікінськими військами Києві.

У журналі «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 р.» вміщено опис «Та одно не гаразд», опублікований за викладом професора Ковалю. Матеріал цінний тим, що висвітлював, у який спосіб 1921 р. потрапляла зброя, зокрема, кулемети з Києва до селянських повстанських загонів Таращанщини [563, IX].

* Нумерація сторінок журналів від початку до першої сторінки обкладинки з повідомленнями окремих військових подій відсутня. Тому умовно позначаємо їх римськими числами.

У календарі Червоної Калини на 1926 р. Дмитра В*. «Осінь 1918 р. на Україні» [544] виокремлюємо відомості щодо селянського повстанського руху 1918 р. на півдні України. Автор у контексті життя німецьких та грецьких колоній та їх військових сутичок з махновцями подав відомості про повстанців під проводом Н. Махна. З викладу матеріалу постали зростаючий авторитет отамана та широка його підтримка українськими селянами, висвітлені переваги військової тактики махновців над тактикою противника [544, 64, 66].

Більш конкретно про отамана Махна йдеться у публікації Е. Якиміва «Гостини Махна в Умані» [630]. Автор охарактеризував отамана як «шкідливого анархіста-бандита». Проте, здійснивши опис бойового возу, так званої тачанки, де був «скоростріл, візник і кільк[а] озброєних людей [як правило, четверо – *В.Щ.*])», відзначив військову стратегію махновців, яка базувалась на рухливості війська і раптових нападах, підкреслив силу їх армії. Водночас автор справедливо твердив, що відкрито виступивши у червні 1919 р. проти радянської влади, Н. Махно намагався стати «третьою силою» в Україні поряд з Директорією і більшовиками.

1929 р. на сторінках журналу «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік» опубліковано два матеріали повстанського отамана, одного зі співорганізаторів Вільного козацтва Я. Водяного: «В Холоднім Яру» [534] та «З обіймів смерті» [535], де розкрито, не лише окремі аспекти селянського партизанського життя 1920–1921 рр., а й характерні особливості військової тактики повстанців. Спогади отамана повною мірою висвітлюють жорстокість окупації України більшовиками. У боротьбі проти насадження більшовиками радянської влади показано розмах селянсько-повстанського руху в південних регіонах Київщини, висвітлено особистісні характерні риси повстанців і самого отамана Водяного. Зокрема, у статті «З обіймів смерті»

* Прізвище скорочено автором статті.

автор наочно продемонстрував протистояння селянсько-повстанських загонів та частин Червоної армії і Надзвичайної комісії в околицях містечок Корсунь, Городище, Христинівка, станції Цвітково. З матеріалів публікації простежується наростання 1920 р. військової активності більшовиків проти селянсько-повстанського руху та запозичення ними окремих повстанських тактичних хитрощів, зокрема, маскування невеликих червоноармійських загонів під селян-повстанців та раптовості нападу, що було успішно реалізовано ними у той же рік в одній із сутичок на станції Цвітково [535, 127].

Ця ж публікація дає важливу інформацію про життя отамана Я. Водяного. Це є досить важливим, адже на сьогоднішній день в історіографії селянсько-повстанського руху повна його біографія*, як і багатьох інших повстанських отаманів, відсутня.

Посилаючись на спомини, Я. Водяний представив надзвичайно цікаві відомості про неспокійне таборове життя повстанців Холодного Яру** 1921 р. та про спроби налаштування радянською владою розвідки в регіоні, організацію повстанцями контр розвідувальної діяльності [534, 103].

* На наш погляд, найбільш повні біографічні відомості про Я.М. Водяного представлено у дослідженні Р. Ковалю «Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії» (Київ: «Правда Ярославичів», 1998. – 616 с.). Однак там відсутня інформація про перебування отамана Я. Водяного під арештом у Корсунському відділенні Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, про що він згадує у публікації «З обіймів смерті» (Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 1929. – С. 123–127).

** Лісовий масив на Чигиринщині, розташований нині у межах Чигиринського і Кам'янського районів Черкаської області площею 6 804 га.

Опублікована того ж року стаття Є. Дидика «З повстанцями» (Весна 1920 р. на Великій Україні) [543] висвітлює тогочасну обстановку в Україні очима галичан, які, зморені взимку 1920 р. тифом, відчули на собі наслідки рішень політиків, як зазначив автор, «злуки з більшовиками», а пізніше щодо «видачі галицьких бригад, які звернули свої кріси проти більшовиків, полякам у полон» [543, 80, 88]. У такій обстановці, разом із загонами генерала Армії УНР М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, автор пройшов значну частину Подільської губернії з півдня на північ – від міста Балта до Вінниці і тривалий час мав тісний контакт із селянами-повстанцями. Є. Дидик висловив переконання, що повстанці, як і названі вище військові керівники рейдуючого по запіллю ворога війська, з яким їм довелося воювати проти загарбників, не завжди погоджувалися з думками і діями С. Петлюри [543, 82, 88], проте організаційно вони чітко підпорядковувались військовій дисципліні.

Про невдоволення селян продовольчою політикою більшовиків та про їх боротьбу з радянськими продзагонами йдеться у статті Л. Чайки «Подія у Великому Куті», опублікованій у щорічнику «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік» [625]. «Спокійно переночували у с. Веселий Кут [Таращанського повіту Київської губернії – *В.Щ.*]. Вранці було наказано збиратись і вирушати в напрямку Жидівської Греблі [того ж повіту – *В.Щ.*], де по відомостям від селян розташувався комуністичний ”продотряд”, людей на 60–80. Ще не встигли ми всі повиїжджати з дворів, як прибіг вартовий і попередив, що ”продотряд” їде у Веселий Кут».

Стаття цінна тим, що певною мірою розкриває військову стратегію повстанців, їх тактику бою в населених пунктах: «... отаман наказав одній четі сховатись у вулицю наліво, а другу сам повів у бокову вулицю праворуч. Далі наказав поховатись у подвір'я, повідчиняти ворота, не злазити з коней і чекати, доки бунчужний не стрілить. Це буде знаком для першої чети кидатись в атаку, а наша повинна кинутись на допомогу за 5 хвилин». Існувала у повстанців і система знаків оповіщення. Вони були не

стандартними, а залежали від конкретних домовленостей. Так, автор публікації зазначав, що «коли коло греблі забрехав по собачому вартовий», то це означало, що більшовицький загін підійшов до села і повстанці мали бути наготові. А коли «коло млина заспівав і півень», то всі члени загону знали, що продзагін увійшов у село. Автор справедливо підмітив у повстанців військову підтримку один одного і братську виручку в бою: «... високий білявий наскочив на мене і замірився ударити по голові, але умент коло нього опинився отаман, махнув шаблею і покотився високий білий... Отаман глянув на мене і десь подівся в каші, яка кипіла навколо» [625, 77]. Виручка у бою, як характерна риса військового товариства, віками утверджувалась серед українського народу.

Ряд робіт, що їх редакція вміщувала в Історичному календарі-альманасі Червоної Калини, були присвячені Листопадовому рейду 1921 р. Зокрема, праця В. Заріцького «Випад повстанчого загону від Гусятина під Київ 1921 р.» висвітлила не лише успішний похід Подільської групи та важкі умови рейду, а й розкрила повстанський рух на Поділлі, який не вщухав з часу відходу частин Армії УНР за межі України. Так, автор звернув увагу на діяльність загонів на чолі з отаманами Чорна Хмара та «володарем Зіньковецько-Вінківського району*» Шпаком. Дослідник подав опис отамана Шпака: «... сухорлявий, повний енергії й запалу козачисько у жупані й шапці з маленьким шликом, невтомно водить свої відділи вже більше року» [138]. Селянські загони названих отаманів автор охарактеризував як бойові повстанські відділи.

Автор звернув увагу на прихильне ставлення місцевого населення до повстанців, в тому числі, й до рейдової групи, зазначив про моральну готовність селян України восени 1921 р. до повстання проти більшовиків.

* На сучасній географічній карті – це територія від с. Зіньківці Кам'янець-Подільського району до селища міського типу, районного центру Вінківці Хмельницької області.

Проте дослідник з прикрістю говорив про відсутність для цього достатньої кількості зброї, підкреслив значну чисельність ворожих військ, які заповнили землі України. Додавалася ще й репресивна політика радянської влади щодо мирного населення та посилення влітку 1921 р. активності по знешкодженню селянського повстанського руху. Однак маємо констатувати факт, що основною причиною, втрати будь-якого значення успіхів окремих дій селянсько-повстанських загонів та Подільської групи, яка дійшла аж до Бородянки, що за 60 км від Києва, і готова була з'єднатись з основними силами Армії УНР, була поразка Волинської групи Ю. Тютюнника.

Ще один опис одного з відважних отаманів 1917–1920-х років знаходимо в публікації В. Левицького «З отаманом повстанців Соколом» [573] у щорічнику Червоної Калини на 1933 р. Автор публікації зустрівся з отаманом Соколом, який здебільшого оперував у Тарашанському повіті на Київщині, восени 1919 р. у містечку Володарка Сквирського повіту Київської губернії в ході боїв проти більшовицької армії Й. Якіра, яка у боротьбі з денікінцями пробивалась на північ. Автор так змалював отамана: «... стрункий-красунь чорнобривий. Довгі чорні кучері спадали на його високе чоло, а з-під них наче два огні горіли палкі живі очі. Ще молодий – років до тридцять. Енергійний, у словах рішучий, але в їхньому змісті обережний: правдивий тип півдня, хоча сам родом звідсіля. Його балачки – весь час – це наступи й відвороти його загону, бо про що може тепер балакати цей пострах комуністів, з нестримним бажанням кровавої помсти за наруги та звірські знущання. Слухаєш його з запертим віддихом, бо з його слів пробивається сила посвяти. Повстанці, молоді хлопці, як бджоли матку отамана. З їхніх лиць видно, що в огонь скочили би на його поклик» [573, 125].

Про звернення більш ретельної уваги уряду УНР на партизанську війну як спосіб подальшої боротьби з ворогом за визволення України та збереження армії і її виходу зі скрутного становища, в яке вона потрапила наприкінці 1919 р., йдеться у статті О. Доценка «Генеза зимового походу

(6.XII.1919–6.V.1920)» [659], підготовленої автором на основі матеріалів роботи засідання Ради Міністрів, яке відбулося за участю С. Петлюри в будинку Кам'янецького відділу Державного банку ввечері 13 листопада 1919 р. Саме в ході засідання тодішній військовий міністр В. Сальський на противагу пропозиціям Прем'єр-міністра І. Мазепи висловив думку про те, що, реорганізувавши армію, необхідно було б «двинути її окремими колонами – струмочками на схід через фронт денікінців...». Далі йшлося про роботу в запіллі Денікіна, де «ці струмочки» мали б «зійтися і провадити боротьбу як Махно..., або ... розпливуться по всій Україні». У другому випадку пропонувалося «закласти на Україні повстанський центр і всю Україну покрити сіткою добре організованих повстанських центрів...». В. Сальський зазначав, що «як наші вояки, загартовані в боротьбі, так і наші політичні діячі, що вже мають перед собою ясно викристалізовані цілі боротьби і такий великий досвід, стануть організаторами всенародного повстання, нової революції» [659, 123, 124]. В ході голосування думку В. Сальського не було підтримано. Проте погодимось із переконливими запевненнями О. Доценка, що відповідні директиви стосовно перспектив спільних дій частин Армії УНР із селянським повстанським рухом, які впливали з рішення засідання, все ж були дані командантові армії і «властиво це засідання було генезою «Зимового походу». Цінними, на наш погляд, є відомості про обговорення зазначеного плану між І. Мазепою і В. Сальським, в ході якого розглядалася можливість «обрання» Хмельника (на думку І. Мазепи) або району Цвіткова чи Білої Церкви (за переконанням В. Сальського) «командуючим центром». Обмірковувалося питання щодо від'їзду Головного отамана за кордон для налагодження допомоги країнами Заходу і повернення його в Україну лише за умови розгортання загального повстання та організації регулярного фронту [699, 124].

Інша публікація О. Доценка «Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва» [660], що вийшла з друку 1933 р., висвітлює зародження вільнокозачого руху в Україні та розвиток селянського повстанського руху

на Звенигородщині 1917–1918 рр. Автор подав матеріал на основі статей Ю. Тютюнника «Звенигородський Кіш Вільного Козацтва» та «Стихія», опублікованих у 76 томі Літературно-наукового вісника за 1922 р. Щоправда, окремі матеріали про Звенигородський кіш Вільного козацтва автор зарахував до неопублікованих фактичних даних [660, 85]. Цим дослідник вніс новизну в дослідження Ю. Тютюнника і деталізував у своїй праці події стосовно діяльності Вільного козацтва. Підкреслюючи значення вільнокозачого руху, О. Доценко авторитетно зазначив, що на початок березня 1918 р. селянські вільнокозачі загони, підпорядковані Звенигородському штабові, міцно утримували територію, «обмежену Дніпром і лініями Знаменка–Помішна–Христинівка–Канів» [660, 92].

Стосовно Звенигородського збройного повстання літа 1918 р., описаного Ю. Тютюнником у статті «Стихія» О. Доценко фактично переповів дослідження Ю. Тютюнника. Проте, підкреслюючи значення збройного повстання на Звенигородщині, автор подав і свої думки, здійснив аналіз окремих подій. Так, О. Доценко назвав початок повстання на Звенигородщині «початком великої трагедії українського народу, що постав в оборону своїх прав на життя». Трагізм, на думку дослідника, полягав у тому, що в ході повстанського руху український народ не мав «ні політичного, ні військового проводу». Вважаємо, що автор мав аргументовані підстави переконливо стверджувати, що цей фактор був початком трагедії, яка коштувала Україні «власної держави, життя мільйонів найкращих синів та дочок..., яка викинула за кордон батьківщини сотні тисяч емігрантів...» [660, 103]. Додамо, що це була вагома, проте лише одна з ряду інших причин. Лише в сукупності всі вони призвели до зазначених О. Доценком наслідків.

Вдалими щодо висвітлення життя і бойової діяльності загонів отамана Волинця є спогади старшини УГА В. Струця «Три місяці у повстанців» [618]. З викладу матеріалу стає очевидним, що після злиття УГА з Червоною армією 12 лютого 1920 р. деякі вояки Галицької армії залишили свої частини.

Дехто з них приєднався до селянських повстанських загонів і в їх складі воював проти більшовицьких військ. Одним із таких вояків був автор зазначеної статті. Перебуваючи в загоні А. Волинця, В. Струць склав опис отамана: «... під стіною сидів озброєний 32-х літній, середнього росту блондин з короткою, довгий час не стриженою, бородою... Сам отаман Волинець походив з найближчої околиці Гайсина [с. Карбівка нині Гайсинського району Вінницької області – *В.Щ.*]. При війську ніколи не служив, по званню [читай за професією – *В.Щ.*] агроном, людина досить освічена і розумна, з помсти і кривди, яких заподіяли йому і цілій його родині большевики, склав відділ партизанів і шарпав їх, де лиш попало». Навів автор і чисельність та склад загону: «Сили от.[амана] Волинця виносили в той час поверх 100 кінних, якими командував сотник Шевченко, і близько 150 піших... Був також обоз, що ним командував галичанин Прохурський. Був там ще якийсь галичанин – підстаршина розвідки, решта – місцеві з найближчих околиць. В часі мого побуту вступило до відділу отамана Волинця кілька старшин російської армії, які не знали ні слова по-українськи». Це підтверджує думку, що повстанців об'єднували не національні, територіальні чи інші чинники. У загони їх гуртувала сила протесту проти окупантів, бажання протидії та помсти їм за сплюндрований край, за чисельні вбивства і грабежі. Важливим у праці є показ підтримки селянських повстанських загонів місцевими селянами.

Можемо з певністю констатувати, що вищенаведена інформація стосовно військових сил отамана А. Волинця 1920 р. є однією з небагатьох, зафіксованих в літературі. Проте слід враховувати, що сили загону не були сталими: чисельність коливалась і залежала від бойових операцій та військово-політичних обставин. Восени 1920 р. отаман змушений був переправитись через Збруч на окуповані поляками західноукраїнські землі.

З утвердженням радянської влади в Україні перебування повстанців у населених пунктах стало неможливим. Особливо скрутно їм доводилося взимку. Повстанські загони, які залишились в Україні, використовували

зимою законспіровані, так звані схови-зимівники. Такі зимівники широко застосовували повстанці Холодного Яру [1029, 170].

З перших років видання щорічника «Історичний календар-альманах Червоної Калини» на його селянському повстанському руху приділяли увагу О.Д. [О. Думін – В.Щ.] («Месники»), О. Федак-Шепарович («З повстанцями»), О. Добротворський («Листопад 1921 р. на Великій Україні (Короткий нарис Повстанського партизанського руху під командою ген.[ерала] Ю. Тютюнника)») [550, 621, 657] та ін.

Значною мірою селянський повстанський рух представлений у щомісячному виданні «Літопис Червоної Калини» львівського видавничого кооперативу «Червона Калина». Редакція часопису з першого ж його числа зазначала, що журнал «буде передусім історично висвітлювати і звеличувати визвольні змагання українського народу в недавньому минулому і з цією метою буде містити історичні розвідки, спомини, оповідання...» [516]. Редакція, починаючи видавати журнал, стверджувала: «Видання нашого журналу стало вимогою часу... Метою... є розбуджувати та плекати пошану до нашого історичного минулого, закріплювати традиції, зберігати друком історичні матеріали, якими можна би покористуватися у майбутньому нашій історіографії...» [864, 2]. Про наукову вагу праць часопису в статті «Червона калина», опублікованій 1936 р., редакція журналу «Життя і знання» зазначала, що «матеріали... потребуватиме майбутній історик» [528, 115].

Журнал виходив з друку регулярно і, як зазначала редакція після його чотирирічного видання, «спонукав не одного учасника визвольної боротьби написати про пережите та переслати редакції матеріали і документи...» [526, 2].

У першому числі видання звертає на себе увагу матеріал «Спис жерел до історії української визвольної війни 1917–1921 рр.» з розділу «Бібліографія»* [504, 22]. Упорядник, підписаний ініціалами А. К., висвітлив

* У журналі «Літопис Червоної Калини» перелік публікацій з історії Української революції 1917–1921 рр., в т. ч. й селянського повстанського руху, розділу «Бібліографія» подавався періодично.

вихід у світ низки праць з 1919 по 1929 рр., додав свої коментарі. Окремі з числа зазначених праць інформують про селянські повстання, зокрема, у Бессарабії, інші – розповідають про визвольні змагання закарпатських українців 1918–1919 рр. тощо. З уточнень до праці «Двадцять дві влади», які подав автор за підписом О. Б-ко, дізнаємось про бессарабське повстання під проводом Чабана та організацію ним селянських повстанських відділів. У переліку досліджень значиться робота В. Бобріва «Зустрічі та портрети – отаман Зелений». Серед авторів праць – не лише представники національно-визвольного руху, а й радянські автори, які зі свого боку, з партійно-класових позицій, представляли селянський повстанський рух. Яскравим прикладом є робота Будака «Боротьба з німцями та гетьманцями». Зазначимо, що упорядник справедливо наголосив, що наявність у переліку різнобічної за ідеологічними підходами літератури «дасть до певної міри змогу дослідникам... зорієнтуватися у відносному матеріалі», хоча тут же зробив застереження «... дуже мало узглядено публікацій, що появились на Радянській Україні (що зрозуміле при слабких зв'язках закордонного книжкового ринку з Радянською Україною)» [500, 22].

По суті працю «Спис жерел до історії української визвольної війни 1917–1921 рр.» можна назвати доповненням або ж продовженням книги «Українська мемуаристика 1914–1924» відомого бібліографа і видавця І. Калиновича, надрукованої 1925 р. окремою окремим виданням у друкарні НТШ м. Львів [518].

Серед праць, які безпосередньо висвітлюють селянський повстанський рух, досить вагомим є, на наш погляд, дослідження О. Доценка «Рейд отамана Мірошніченка: ст. Хирівка – с. Кирилівка» з циклу «Чотири повстанські рейди і їх ліквідація» [664]. Названа праця не підпадає під категорію спогадів. Матеріал подається від третьої особи, його виклад відповідає науковому дослідженню, якому, щоправда, притаманний здебільшого описовий характер. Опублікований у «Літописі Червоної Калини» за 1933 р. матеріал цінний тим, що автор конкретизував обставини та маршрут загону отамана Мірошніченка під час повстання, яке його підняв

отаман М. Григор'єв, і висвітлив дії повстанців на чолі з Мірошніченком, представив загальні відомості про отамана, його зовнішній вигляд, дав характеристику його особистості: «... уродився в с. Піщана на Кременчуччині в старій заможній козацькій родині. Мав він 29 років. Росту був середнього, чорнявий, мав бороду й вуса. Був рішучий, відважний, вдачі сильної, а проте дуже доброї й лагідної. Освіту здобув вищу – був інженером. Завжди боровся з собою, коли треба було когось покарати. У війську не служив. З військовою справою познайомився тільки під час визвольної боротьби. Своїми політичними переконаннями наближався до хліборобів-демократів. Мав великий вплив на своїх підлеглих. Був людиною дуже скромною. Мав великі організаторські здібності. Не посідаючи ні теоретичного, ні практичного військового підготування, все надолужував своєю хоробрістю й холодним спокоєм у бою» [663, 10]. Це єдина відома характеристика отамана в історіографії селянського повстанського руху, адже після кінця 1919 р., коли, за твердженням О. Доценка, події «тяжко вплинули на о.[тамана]...», його життєвий шлях губиться. О. Доценко зазначав: «Пізніше він уступив зі свого становища, як невійськовий... Про дальшу долю отамана Мірошніченка нічого певного не відомо; згідно з одними вістками він помер на тиф у початку зими 1919–1920 рр.; а з другими – емігрував за кордон» [663, 10].

Опис рейду отамана Мірошніченка дає підстави говорити про перебування у травні – червні 1919 р. значних територій південної Київщини – від Лебедина до Кирилівки під контролем селянсько-повстанських загонів. Піднесенню діяльності місцевих повстанців сприяли повстанські війська отамана Ю. Тютюнника, які, від'єднавшись від бойових частин М. Григор'єва, рушили у північно-західному напрямку на з'єднання з Армією УНР.

Автор дослідження вказав точну дату та місце об'єднання загону отамана Мірошніченка і повстанців Ю. Тютюнника – 8 червня у с. Кирилівка (нині с. Шевченкове Черкаської області). Також дослідник

звернув увагу на той факт, що пізніше отамани разом взяли участь у штурмі містечка Жмеринка Вінницького повіту.

Дослідження сприяє уточненню маршруту Ю. Тютюнника південною Київщиною. Йдеться про те, що Мірошніченко за 3 і 4 червня добрався до Лебедина, де після боїв відпочивав загін Ю. Тютюнника. Разом отамани перейшли Шполу Звенигородського повіту. Координуючи спільні дії, далі отамани розійшлися. Ю. Тютюнник рушив у напрямку Кирилівки, а Мірошніченко направився до с. Лозуватка, а потім 6 червня – до с. Топільна, де його загін мав 2–3 дні відпочити. Повстанці Ю. Тютюнника, йдучи попереду, розгромили у с. Козацьке поблизу Звенигородки 7-му радянську стрілкову дивізію і надвечір 8 червня були вже у Кирилівці. Мірошніченко, прибувши до с. Топільна, розбив залишки червоноармійців, які втекли із с. Козацьке, і ввечері 8 червня також увійшов до Кирилівки. З цього часу загін отамана Мірошніченка остаточно приєднався до загону Ю. Тютюнника. Згодом він був реформований у відділ, що став називатися «полтавцями» (усі люди відділу походили з Полтавщини). Відділ разом із командиром став надійною опорою для Ю. Тютюнника в ході рейду.

Без будь-яких сумнівів надзвичайну вагу в історіографії селянського повстанського руху має наступна стаття О. Доценка «Рейд отамана Ю. Тютюнника»* [665]. За інформацією вона без окремих деталей охоплює й хід подій, представлених у праці «Рейд отамана Мірошніченка: ст. Хирівка – с. Кирилівка».

Автор коротко зупинився на постаті Ю. Тютюнника, висвітлив його відхід від М. Григор'єва і перехід до партизанських дій. В ході показу рейду Ю. Тютюнника автор найповніше розкрив діяльність отамана у Звенигородському та Уманському повітах південної Київщини, підтримку ним місцевого селянського повстанського руху, висвітлив спільні дії селян-

* Дослідження також увійшло до циклу праць О. Доценка «Чотири повстанські рейди і їх ліквідація».

повстанців із рейдуючим загonom, організацію в зазначеному регіоні української влади тощо. Є цілком зрозумілим, що в умовах, коли не було ніяких відомостей про українську армію, яка в той час вела бої на лінії р. Збруч та в Галичині, Ю. Тютюнник прийняв рішення пробиватися до себе на батьківщину – на Звенигородщину і там громити більшовицькі війська. Щоб дати про себе знати, він вирішив захопити значну територію і деякий час її утримувати. Було значно легше це зробити в регіоні, який він добре знав. Селянський повстанський рух півдня Київщини відіграв у цьому далеко не останню роль.

Описані автором військові маневри, здійснені отаманом на Звенигородщині, є важливими відомостями для висвітлення і дослідження повстансько-партизанської тактики. Зокрема, щоб ввести ворога в оману та забезпечити раптовість нападу, Ю. Тютюнник 9 червня надвечір вирушив із Кирилівки й на ніч перейшов до с. Почапінці. Наступного дня він зробив марш до с. Боярка Звенигородського повіту, де увійшов у контакт із місцевими повстанцями і 12 червня швидким маршем рушив на Звенигородку, зупинившись на ніч у с. Неморож, що в 4-х верстах від міста. Його сили налічували три піших частини по 140 осіб та кінну розвідку з 29 чоловік. Раптовість удару вранці 13 червня забезпечила короткочасність бою (в межах години) та успіх операції. Більшовики втекли до м. Шпола, розташованого близько 40 кілометрів від Звенигородки. У Звенигородці було організовано повітову владу: комісаром призначений, а згодом на селянському з'їзді переобраний Кузьменко-Титаренко. Місто на певний час стало базою для військових операцій Ю. Тютюнника.

У ході висвітлення подій у четвертому числі «Літопису Червоної Калини» за 1933 р. автор простежив важливі факти селянсько-повстанського руху 1919 р. Незважаючи на те, що з весни зазначеного року невдоволення радянською владою серед селянства почало наростати, О. Доценко констатував факт діяльності у південній Київщині Головного Радянського Повстанського Штабу на чолі з Ю. Мазуренком (с. 19), з яким

Ю. Тютюннику довелося зустрітися поблизу с. Боярка. Штабу підлягали 1-й повстанський кіш отамана Зеленого, 3-я селянська радянська дивізія під командуванням Діяченка. Ці відомості є досить важливими в ході наростання селянського повстанського руху. Цікаво, що на початок червня 1919 р. у політичних переконаннях керівники Штабу ще вагалися між українською державою і радянським устроєм. Ці вагання значною мірою наштовхнули Ю. Тютюнника на самостійні дії. Проте вже 20 червня Ю. Тютюнник отримав наказ від Головного Радянського Повстанського Штабу про його призначення керівником 4-ї селянської повстанської дивізії, яка мала бути сформована з селянських партизанських загонів, які йому вже підлягали. Особистим листом Ю. Мазуренко запрошував Ю. Тютюнника прибути на Сквирщину і очолити 2-й повстанський радянський кіш, до складу якого мали увійти 3-тя і 4-та селянські дивізії (с. 20).

Керуючись досвідом військової тактики та політичних маневрів Ю. Тютюнник прийняв рішення тимчасово увійти в підлеглість Головному Радянському Повстанському Штабу, використати його апарат і своїм впливом примусити Штаб координувати свою роботу з центром УНР. Цілком слушним є аналіз дій Ю. Тютюнника, здійснений О. Доценком в опублікованих матеріалах зазначеної статті, яка вийшла у наступному п'ятому числі «Літопису Червоної Калини» за 1933 р.: «Вихід на Сквирщину й загроза Козятину та Фастову мусіла допомогти українській армії на заході; визнання своєї підлеглості Ю. Мазуренкові давало до розпорядження всі озброєні сили, котрими намагався керувати Штаб» (с. 21). Проте, вийшовши 25 червня 1919 р. із с. Виноград Звенигородського повіту, дивізія Ю. Тютюнника вже за кілька днів приєдналася до Армії УНР. Матеріали дослідження О. Доценка переконують, що рейд додав військового і організаційного досвіду місцевим селянам-повстанцям, засвідчив факт прихильності місцевих селян до рейдуючих загонів. Учасники рейду урізноманітили методи ведення партизанської війни. Згодом цей досвід був успішно використаний у ході Першого Зимового походу.

В історіографії селянсько-повстанського руху серед опублікованих статей «Літопису Червоної Калини» важливими є документальні матеріали українського військового і громадського діяча, письменника, старшини Армії УНР, одного з повстанців Холодного Яру Юрія Горліс-Горського «Рік в Холодному Яру» [646] та «Холодний Яр говорить» [647], надруковані в 1932–1934 рр.

Автор, перебуваючи у повстанському загоні Холодного Яру, висвітлив життя повстанців та їх боротьбу проти засилля більшовиків і встановлення в Україні радянської влади. З матеріалу, перш за все, варто виокремити відомості про деяких отаманів і повстанських старшин: опис зовнішності, рис характеру, біографічні дані, майстерно скомпоновані автором у текст, багатий на події і факти. Так, змальовуючи зовнішність старшини кінної сотні І. Компанійця, автор у першому числі «Літопису Червоної Калини» за 1933 р. підкреслював: «Балакаючи з ним, я не міг відірвати очей від його обличчя. Було воно класично гарне: чисті риси, густі, як намальовані, брови, палкі чорні очі – ласкаві і смілі, гарно розрізані, свіжі уста. Коли він усміхався – здавалось, що це усміхається вродлива жінка, яка для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса» (с. 13). Зовсім по-іншому з оповіді Ю. Горліс-Горського постає в уяві читача помічник І. Компанійця А. Чорнота: «... стрункий, але з “медвежими плечима” козак, одягнений у кубанський козацький кожух, в татарській каракулевій шапці, з повним набором оправленої в срібло кавказької зброї на поясі. Голена голова, горбатий ніс і темна шкіра робили з нього правдивого чеченця. ... суворе, нахмурене обличчя...» (с. 14). А далі про того ж А. Чорноту в другому числі журналу за той же рік автор писав: «цей, на зовнішній вигляд необтесаний козарлюга, показався ”ходячою енциклопедією“, бо посідав систематизоване, ґрунтовне знання з історії, археології, фізики, літератури, філософії, політичної економії, до того був прекрасним ковалем і римарем: підковував коней, направляв сідла... Взагалі був надзвичайно мовчазний, але іноді на

нього “надходила година”, в яку починав філософствувати на якусь тему» (с. 11).

Левадного, хто, за визначенням Ю. Горліс-Горського, у холоднорців «кулеметами заправляє», автор показав як ідейного повстанця, який, будучи у загоні С. Коцура, розчарувався в «червоній правді» і перейшов під прапори В. Чучупака. Ю. Горліс-Горський так охарактеризував його: «Цікавий тип... Граматики добре не знає, але нема кулемета, якого механізму він не знав би як свої п'ять пальців. Для нього кулемет – все. Ні один закоханий так коло дівчини не припадає, як він коло своїх Кольтів і Максимів. Невеликий собі, худошавий хлопець, але сила духу в ньому – велетенська... Але ти полюбайся, яка упертість! Відбили йому праву руку – лівою навчився стріляти, і то як стріляє! Важко одною рукою підіймати ручного кулемета, так він зняв з нього “кожух”, зпилував радіатор, зпилував, де можна, залізо, щоб тільки не шкодити механізму і люфти, а не зміняв на револьвер або карабін. І цей “обскубаний” кулемет у його працює “як новий годинник” і ліву руку виробив, що міцніша, як у другого дві разом... Він сам з хуторів, а в Суботові має багато родичів і взагалі суботовці його люблять» (с. 13, 14).

Про багатьох отаманів Холодного Яру знаходимо відомості у п'ятому числі «Літопису Червоної Калини» за 1933 р. Зокрема, про Мамаю автор зазначав коротко: «невисокого росту, середнього віку чоловік з дбайливо зачесаною борідкою...». Проте більше Ю. Горліс-Горський зупинився на постаті чорноліського отамана П. Хмари під час висвітлення наради у В. Чучупака: «Був це стрункий, сильно збудований чоловік років 28–30. Одягнений був у темнозелену чумарку черкеського крою, з дорогою срібною шаблею. Як я потім довідався, був він бувалий підстаршина кіннотник, палкий націоналіст, досить добрий організатор і командант, хоч на кожному місці відчувся в нього брак освіти». Тоді ж увагу майбутнього автора привернув і отаман І. Петренко: «... інтелігентний селянин, старшина, який у своїй киреї з відлогою не відрізнявся зовнішнім виглядом від місцевих селян» (с. 15).

Не обійшов автор увагою і Чучупаків: «Найменший, молодий хлопчина [Дем'ян – *В.Щ.*], майже одного росту з своєю рушницею. З ним високий дідуган з довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею, з настромленим багнетом. Це старий Чучупака – отаманів батько» (с. 15, 16). Проте найбільше уваги автор, звичайно, приділив Петру і Василю Чучупакам, начальнику штабу і отаману холодноряських повстанців відповідно. Відомості про них редакція «Літопису Червоної Калини» опублікувала у шостому числі журналу за 1933 р. «Слово взяв начальник штабу П. Чучупака, – зазначав у публікації Ю. Горліс-Горський. – Був це немолодий вже, років під сорок, старшина, з простим, серйозним обличчям, з трохи понурим поглядом карих очей, зовсім не подібний до брата Василя, отамана, – двадцятишестилітнього гарного блондина, в якого [у] блакитно-сірих очах було ще забагато “молодості”» (с. 15).

Постать отамана В. Чучупака автор доповнює вже після його смерті у сьомому і восьмому числах журналу: «Руки широко розкинені. Уста і сіро-блакитні очі – широко розкриті. Здавалося, що вся його струнка юнацька постать застигла в могутньому нечуваному крикові – чи то перестороги, чи протесту...» та під час відтворення обставин його загибелі: «Червона кіннота несподівано виїхала з лісу перед самими Кресельцями [хутір при дорозі з с. Мельники до Мотрониного Монастиря, де розташовувалась садиба місцевого лісництва – *В.Щ.*]. Побачивши осідланих коней і вартового козака, кинулись оточувати лісничівку [читай лісництво – *В.Щ.*]. Козак дав постріл. Вискочивши з хати, усі кинулися до коней. Василь Чучупака сів на “Зірку”, розігнав з ручного кулемета ворожу лаву з одного боку і кинувся на гору в корчі, крикнувши, щоб останні розбігалися не купою. Одночасно вискочили Пономаренко, Ханенко, Олекса та Семен Чучупаки і козаки... Червоні кинулися здоганяти... Їх на скоку стримували отаман з “Люїса” і дехто стрілами з карабіна. Вже на горі “Зірка”, почувши іржання ворожих коней, знатурилася і потягла назад – до ворога. Отаман боровся з нею, аж поки його не оточили. “Люїс” видно затявся ще раніше. Допомогти йому ніхто не міг,

бо, тікаючи, всі розсипалися і за кожним, зокрема, гналось чоловік 10–15. Побачивши, що втекти не вдасться – отаман пустив собі кулю в скроню з револьвера. Перед тим крикнув так, що чули останні: «Готуй нових борців, Холодний Яр!» (с. 11). Цей опис загибелі отамана Холодного Яру широко утвердився в історіографії селянського повстанського руху. Однак під час наукової експедиції 4–7 червня 2009 р. до колишнього повстанського регіону ми отримали дещо інші деталі смерті В. Чучупака, представлені нам на основі місцевих матеріалів науковцем, директором музею «Холодний Яр» (с. Мельники Чигиринського району Черкаської області) – філіалу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Б. Легоняком: «... коли В. Чучупака відірвався від переслідувачів і побачив, що його товаришів (в тому числі, й брата Петра) оточили вороги, він повернув коня назад і кинувся на допомогу. Наблизившись, Василь нажав на гашетку ручного кулемета. І тут зброя відмовила, довелося стріляти із револьвера. У безнадійній ситуації, щоб не потрапити в полон, В. Чучупака останню кулю пустив собі в скроню...» [1029, 169].

У ході зазначеної експедиції нам удалося зібрати інформацію щодо місця останнього бою головного отамана Холодного Яру 12 квітня 1920 р. Місцеві дослідники та науковці Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» твердять, що отаман В. Чучупака загинув не в тому місці, де нині встановлений пам'ятний знак, а за 400–500 метрів праворуч, ближче до лісу. Ця відмінність у даних не впливає на цілісність картини подій, проте порушує принцип історичного об'єктивізму. Більше того, подібна неточність недопустима в експозиційній формі висвітлення історичних фактів, у даному випадку – місця і обставин смерті героя. Погодимось із відомим сучасним істориком В. Солдатенком, який запевняє, що в таких випадках для уточнення досліджень потрібна співпраця істориків з місцевими краєзнавцями, необхідні додаткові краєзнавчі зусилля [332, 13]. Проведення краєзнавчих пошуків на місці є досить важливим, адже, як переконував відомий історик П. Тронько, український краєзнавчий рух

відіграє вагому роль у донесенні до широких верств населення правдивої історії [772; 29–30; 1008, 6].

Водночас Ю. Горліс-Горський у п'ятому числі «Літопису Червоної Калини» за 1933 р. розкрив військові сили отаманів Холодного Яру станом на зиму 1920 р., які максимально могли б бути задіяні у випадку загального повстання. Так, отаман Слонько міг зібрати близько 700 піших повстанців із шістьма кулеметами. Отаман Мамай готовий був виступити з загоном у 300–500 піших козаків з трьома кулеметами. Також він мав гармату, щоправда, без коліс, адже її було знято з платформи бронепотяга. Отаман П. Хмара, постійно рейдуючи в околицях Чорного лісу із загоном близько 70-ти кіннотників, у випадку загального виступу міг збільшити чисельність повстанців до 300 вершників із 5–6 тачанками. Сили отамана Петренка могли становити 30 вершників при шести кулеметах, двох мінометах і гарматі, отамана Богдана – 70–80 вершників та близько 200 осіб на тачанках при значній кількості кулеметів, отамана Козаченка – близько 100 вершників (с. 15).

Тобто з наведених відомостей можемо твердити, що лише шість отаманів могли виставити для загального виступу близько 2 000 добре вишколених вояків при досить значному озброєнні. Окрім того, при нагальній необхідності загони повстанців дуже швидко могли поповнитись місцевими селянами. На підтвердження наведемо слова старшини А. Чорноти: «... можу вдарити зараз у великий монастирський дзвін і 6–7 найближчих сіл через пару годин дадуть десять тисяч боеків...». Відомо, що отаман В. Чучупака 1919 р. із чотирьох сіл міг при потребі зібрати 4 000 озброєних чоловіків. Важливу роль при такій мобілізації відіграла система сповіщення. Враховуючи, що в кожному селі були сформовані бойова і допоміжна сотні, красзнавчі матеріали, виявлені нами в ході науково-пошукових експедицій, відтворюють систему сповіщення та збору місцевого населення. Зокрема, у випадку появи ворогів сигнал подавався дзвонами з місцевих церков. Коли дзвонили «удар у дзвін» – проміжок – «удар у дзвін»,

поселяни знали, що в домовленому місці збирається бойова сотня, коли подавався сигнал «удар», «удар» – проміжок – «удар», «удар», то збиралася і допоміжна сотня. Тривожний сигнал «удар» – «удар» – «удар» – «удар»... означав, що збираються всі [1029, 170].

Із матеріалу праці Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр говорить» привертають увагу аналітичні та теоретичні міркування автора, зроблені ним на основі власного повстанського досвіду. Автор в одинадцятому числі «Літопису Червоної Калини» за 1934 р. переконував: «Найбільшою вадою українського повстання є те, що [воно] прив'язане до рідної стріхи і воліє крутитися коло неї, аж поки його розстріляють». Враховуючи військово-політичні обставини в умовах україно-польського наступу квітня–травня 1920 р. проти Червоної армії, дослідник закликав «без зупинки йти до фронту, нищачи вороже запілля». На це його штовхало глибоке переконання у силі селянського повстанського руху, адже об'єднана Холодноярська бригада повстанських сил становила тоді 30 000 осіб (с. 20). Міркуючи над розвитком селянського повстанського руху, Ю. Горліс-Горський дійшов висновку, що такі рейди необхідні, адже це «буде тримати весь час масу в бойовому піднесенні і дядько [читай селянин – *В.Щ.*] не буде мати часу нудьгувати за хатою і оглядатися за нею. Відбившись від “стріхи” – в силу положення буде змушений держатися частини» (с. 19). Таким чином, можемо переконливо говорити, що праці Ю. Горліс-Горського були одними з перших, у яких висвітлювалась сила і водночас локальність селянського повстанського руху та стихійність дій повстанців. У творах автор вдався до практичних пошуків та теоретичних обґрунтувань у подоланні недоліків повстанства. Ці узагальнення та події селянського повстанського руху Холодного Яру 1917–1921 рр. Ю. Горліс-Горський виклав у книзі «Холодний Яр», вперше виданій у Львові: перша частина – 1935 р., друга – 1937 р. [877] Про великий авторитет книги серед широких верств тогочасної читацької публіки повідомлялось 22 квітня 1937 р. у періодичному виданні «Свобода.

Український щоденник» [521]. Про попит на книгу серед широкого кола читачів свідчить і той факт, що вона неодноразово перевидавалась.

У публікаціях «Літопису Червоної Калини» виникали певні дискусії щодо окремих подій, діяльності отаманів селянсько-повстанських загонів тощо. Так, колишній повстанський отаман, а згодом письменник в еміграції, доктор філософії Ф. Мелешко у статті «Глодоси в часі національної революції» [253] не погодився з думкою М. Михайлика, висловленою останнім у публікації «Українське село в часі національної революції» [256] щодо часу започаткування селянами Вільного козацтва у досліджуваному регіоні. Автори мають відмінні думки щодо антибільшовицьких виступів селян сіл Злинка та Глодоси Єлизаветградського повіту Херсонської губернії у 1920 р. та втрат селян під час придушення повстання. Так, Ф. Мелешко доводив, що більшовики спалили у Злинці не 80 дворів, а значно більше, хоча й сам подавав приблизні відомості, зазначаючи – «говорили 400» [253, 24].

Привертає увагу публікація колишнього повстанця С. Полікші «Кубанець Уваров – отаман Холодного Яру», де він висловив своє бачення стосовно окремих відомостей, поданих Ю. Горліс-Горським у статті «Рік в Холодному Яру». Зокрема, автор уточнив діяльність отамана Ф. Уварова в Холодному Яру та його околицях, коли «... постійний відділ холодноярців підпорядковувався Ф. Уварову, а мобілізація холодноярських збройних сил, в разі потреби, належала Чучупаці» [591, 17]. С. Полікша, будучи родом з Черкащини, деталізував захоплення отаманом у травні 1919 р. м. Черкаси [591, 16].

Публікація С. Полікші є найбільш детальним документальним свідченням про отамана Ф. Уварова в українській історіографії. Подібні дослідження, що висвітлювали події на певних контрастах з іншими працями, давали детальніші, досить часто уточнюючі, відомості з історії селянського повстанського руху і мали важливе значення для висвітлення теми повстанства, а також при пошуку істини та у викладі матеріалу.

Інша публікація Ф. Мелешка «Нестор Махно та його анархія» [254] цікава тим, що на фоні негативного образу селянського отамана Н. Махна, де автор у четвертому числі «Літопису Червоної Калини» за 1935 р. переконував, що він «заподіяв для молодій українській державі багато шкоди» (с. 16), йшлося про плановість у підготовці успіху та логіку дій, яка забезпечувала отаманові військові успіхи, на що, як значилося, звертав увагу генерал М. Капустянський. На противагу останньому автор статті обґрунтовував зазначену вище логіку нестандартністю рішень, пояснюючи це психічною хворобою Н. Махна (с. 17).

Спробу висвітлення махновського руху здійснено у публікації «Махно та його військо. Матеріали до історії української визвольної боротьби» [265], де привертають увагу лист із грифом «таємно» від 4 жовтня 1919 р. та копія агентурних повідомлень досить негативного змісту про Махна та його військо, подані начальнику Штабу Головного Отамана. Проте автор, що підписався «М.О.», зазначав: «...дехто з учасників визвольної боротьби спромігся принести з собою на чужину історичні папери, які для майбутнього історика безперечно будуть мати вартість... я гадав би, що подача їх у пресі була б найкращим забезпеченням їх від загибелі...» [265, 16]. Тут бачимо приклад усвідомлення свідками революційних подій вартості матеріалів для історії селянського повстанського руху ще в період його розгортання.

Привертає увагу той факт, що публікації Ф. Мелешка «Нестор Махно та його анархія» та М.О. «Махно та його військо. Матеріали до історії української визвольної боротьби» засвідчили досить неоднозначне ставлення особи Н. Махна з боку представників УНР та авторів, діапазон якого коливався від позитивної оцінки (М. Капустянський) до відверто негативної (Ф. Мелешко). Водночас праці переконують у відсутності єдності у діях махновського селянського повстанського руху та Армії УНР, що значною мірою послаблювало національно-визвольну боротьбу за українську державність.

Також на сторінках «Літопису Червоної Калини» приділили увагу селянському повстанському рухові 1917–1921 рр. Є. Зибликевич [551], Г. Прохорівський [593], П. Проценко [299], В. Совенко [616] та ін.

Вагомими у висвітленні селянсько-повстанського руху, діяльності отаманів та їх біографічних відомостей є спогади, наукові та науково-популярні матеріали, вміщені на сторінках «Літературно-наукового вістника». До таких належить стаття-спомин А. Крезуба* «Повстання от. Зеленого проти Директорії в січні 1919 р.» [572]. У цій праці, на відміну від багатьох інших, в яких домінують відомості про військові дії вояків Зеленого проти більшовиків і денікінців, зосереджено увагу на мотивах виступу повстанців проти влади Директорії, діях експедиційного відділу Січових стрільців проти військ отамана Зеленого, що призвело до військових сутичок між ними поблизу Обухова**.

Описуючи відповідь повстанців на рейд відділу Січових стрільців, А. Крезуб повідомляв, що вже через тиждень повстанці отамана Зеленого вели військові операції проти військ Директорії поблизу Білої Церкви. Цікаво, що автор у своєму матеріалі, звертаючись до майбутніх істориків, які досліджуватимуть селянський повстанський рух, навів факт, що «штаб от. Зеленого в тім часі одержував накази від Київського Ревкому. ... делегація [від експедиційного відділу – *В.Щ.*]... серед купи паперів, які лежали на столі, ... ті накази бачила власними очима. Це очевидно була у великій мірі заслуга начальника штабу от. Зеленого – Травянка». Водночас досить важливим для вивчення і висвітлення селянського повстанського руху є наведені у праці відомості про вплив серед зеленівців з боку членів УКП

* Справжнє ім'я – Осип Олексійович Думін (Думин).

** Влітку 1919 р. після угоди отамана Зеленого з Директорією УНР, коли військо Зеленого вважалося частиною Армії УНР і повело активну боротьбу з денікінцями, старшини і козаки отамана Зеленого звернулись до Директорії провести розслідування та виявити винних у подіях січня 1919 р.

(популярно – укапістів), які, за твердженням А. Крезуба, «протидіяли комуністичним [читай більшовицьким – *В.Щ.*] впливам серед трипільських повстанців» [572, 41].

Низка публікацій-спогадів вказують на те, що серед селянських повстанських загонів були й загани кримінального характеру, які воювали заради наживи. До таких дій у кожного загону і його отамана був свій шлях. Окремі загани були суто злочинними організаціями з часу їх створення. Інші групи, вірніше залишки розгромлених загонів, як це оповідається у матеріалі Ю. Косача «Кінець отамана Козиря» [186], будучи національно малосвідомими, зазнали розчарувань. Не бажаючи, а часто й не маючи можливості залишити Україну, члени таких загонів в умовах поразки національно-визвольної боротьби та згасаючого селянсько-повстанського руху виживали, грабуючи, перш за все, селян, які примирилися з радянською владою і внаслідок політики непу дещо розбагатіли.

У зазначеній праці Ю. Косач більше акцентував увагу на занепаді повстанської боротьби з розгортанням непу, коли селяни під тиском репресій та наданої їм можливості господарювати вже не так підтримували повстанців, а інколи були й вороже до них налаштовані. У такій ситуації отаман Козир, не бажаючи залишати Україну і задля виживання зі своїм загonom у лісах, вдався до грабежів такої категорії сільського населення. З цього приводу Козир повідомляв: «... мені з новими людьми не вжитись». Мусимо визнати, що такі випадки у тогочасній Україні були не поодинокими. Не виправдовуючи, а вдаючись до можливості розуміння душевних протиріч таких керівників колишніх повстанських загонів, автор показав усвідомлення Козирем неправомірності і злочинності своїх дій, розкрив його розчарування боротьбою. Тому отаман мовчки погоджується зі словами свого співрозмовника: «... отамане, не гаразд тобі розбоєм промишляти. Безправ'ям живеш, а право встановляти хочеш. Вмер ти для України». Мабуть, саме тому під час одного з нападів на господарство заможного селянина отаман нічого не робив, коли із засідки на нього «ззаду

щось навалилось тяжке»: «... отаман крутив цигарку, хоч за руки боляче парубки тримали...». Ще більше в цій ситуації отамана вразили слова селян: «...Всі пішли б за тобою, якби но тільки гукнув, а тепер не підуть, бо звівся ти...». Цим автор передав той факт, що в Україні далеко не всі селяни, які пристали на неп, сприйняли радянську владу: селянський протест продовжувався, відповідно видозмінюючись і набираючи інших форм.

Проте основними формами селянського руху в роки Української революції 1917–1921 рр. відповідно до політичних обставин були: стихійно-протестна (1917 р.), збройно-повстанська (1918 р.) та партизансько-повстанська* (1919–1921 рр.). Окремим проявом селянського повстанського руху можна вважати махновщину. У повстансько-партизанській боротьбі траплялися й кримінально-злочинні прояви, коли окремі його учасники вдавалися до грабунків, погромів та вбивств.

Серед матеріалів А. Крезуба, друкованих на сторінках «Літературно-наукового вістника», важливе значення займають публікації, присвячені антигетьманському повстанському руху, зокрема, «Облога Київа» [568] та «В

* Оскільки селянський рух та його найактивніша партизансько-повстанська форма не обмежуються роками Української революції, то вважаємо за необхідне обумовити, що селянський партизансько-повстанський рух на окремих територіях України проявлявся до середини 1920-х років. З придушенням радянською владою цієї форми боротьби селян на зміну їй з другої половини 1920-х років до початку 1930-х років поширилась здебільше економічна форма, що проявилась у скороченні селянами посівних площ, приховуванні продуктів, відкритих виступах проти тиску влади через терористичні акти і окремі збройні виступи. З початком в Україні суцільної колективізації, що розпочалась з 1929 – початку 1930-х років, селянський рух проявлявся у формі так званих «жіночих бунтів» і антиколгоспних виступів. Голодомор 1932–1933 рр. фактично покінчив із селянським рухом, який на той момент мав чітко виражений антирадянський напрям.

визволеному Києві» [567]. До цієї теми на сторінках літопису долучився В. Кедровський у мемуарах «Мотовилівський бій» [558] та «Повстання проти гетьмана» [559].

Низку праць присвячено протистоянню селян України більшовикам. Автори досить ретельно намагалися виокремити та показати причини цього протистояння. Зокрема, у праці «Ідейний розгром» автор О.В. зазначив: «Село починає реагувати на політику насильства і терору вбивствами агентів Совітів... селянин у боротьбі з російською владою на Україні удався до нових заходів, до розмови з радянськими робітниками через “добродія Обріза”» [941, 61].

Матеріал щодо селянського повстанського руху виокремлюємо зі спогадів М. Омеляновича-Павленка [586]. У контексті висвітлення процесу творення національних збройних сил автор подав опис багатьох військових операцій Армії УНР і УГА, виокремивши із них Зимовий похід 1919–1920 рр., в ході якого показав взаємодію рейдуючих частин із селянським повстанським рухом. М. Омелянович-Павленко у дванадцятій книзі «Літературно-наукового вісника» за 1929 р. дав позитивну характеристику отаману А. Гулому-Гуленку: «партизан, якому суджено було в майбутньому відіграти видатну й гарну роль в нашій національній боротьбі» (с. 1068).

Водночас автор виділив із селянської стихії Вільне козацтво: «Козацтво, як в інтелігентських, так і в ширших масах населення, лишило по собі чарівні спогади» (с. 1076). Виділивши негатив у селянському вільнокозачому рухові, автор відзначив, що його позитивні риси беззаперечно перевищують усі недоліки: «воно [козацтво – В.Щ.] набирано яскраво національних барв. ...У мене з дня на день міцнішало бажання прикласти й свої сили для відродження нашого козацтва» (с. 1077).

Про події, коли більшовицькі тюрми переповнилися членами повстанських комітетів, йдеться у спогадах А. Розвадовського «За ґратами

чрезвычайки» [596]. Автор зазначив, що 1922 р. у Києві (вул. Катериненська*) чекали розстрілу 96 членів повстанських комітетів. На прикладі засудженого повстанця Винокурової – жінки «років 28–30, в повному розквіті жіночої краси...» [596, 502] – автор підкреслив всю жорстокість впроваджуваного в Україні протягом 1918–1922 рр. більшовицького терору. Спогади автора розкрили подробиці загибелі українських мучеників.

Редакція «Літературно-наукового вістника», класифікуючи матеріали за жанрами, вирізняла наукові та публіцистичні твори із загальної кількості робіт, виносила їх в окремий розділ. Така ж практика існувала й на сторінках «Літопису Червоної Калини».

Так, у томі ХСІІ четвертої книги «Літературного вістника» за 1927 р. вміщено наукову розвідку М. Кочегара «Червоний терор на Летичівщині» [192], де автор зосередив свою увагу на селянських повстаннях в краї проти влади гетьмана П. Скоропадського та більшовиків. В ході викладу матеріалу дослідник зазначив, що на чолі повстань стояла місцева інтелігенція, яка мала значний авторитет серед селянства. Важливо, що М. Кочегар звернув увагу на той факт, що на боротьбу з повстанцями більшовики здебільшого кидали частини, направлені з Росії або ж наймані з латишів чи китайців, а не війська з мобілізованого в Україні населення [192, 351].

У досить ґрунтовному дослідженні «Останній акт трагедії. (Етап визвольної боротьби Українського Народу. 1917–1920)» [233] Ю. Магалецький спромігся дати коротку характеристику такого явища, як отаманщина: «"отаманія" – явище характеристичне для того часу», коли керівників селянських повстанських загонів «бурхливий революційний час висунув багато по цілій Україні. Вони своєю діяльністю також допомагали

* Автор подав стару назву вулиці (з 1869 р. по 1919 р.). На час публікації матеріалу її назва – вулиця імені Рози Люксембург, в 1993 р. перейменованої на вулиця Липська.

визволенню України, але [частина отаманів – *В.Щ.*] належали до тих, що не визнавали ніякої зверхньої об'єднуючої влади, а діяли на свій смак і часто-густо серед них бували люди злої волі». Як бачимо, оцінка автором отаманщини є двоякою. З одного боку, Ю. Магалецький виокремив позитив, який виражався у сприянні отаманів «визволенню України», з іншого – показав неконтрольованість отаманів, стихійність їх дій, що в кінцевому результаті призвело до відсутності «об'єднуючої влади», тобто єдиного їх військово-політичного підпорядкування. Наявність останнього, на наше переконання, могла б сприяти організації значної військової сили, спрямуванню її в необхідне національно-визвольне русло і забезпеченню успіху в боротьбі за українську державність.

Стихійність отаманщини досить критично оцінив 1937 р. Б. Черногор. У матеріалі «Дух степів чи отаманщина» [376] він підсумував: «Ми знаємо ту “хитрість” дядька, що аж сам себе перехитрив. Хто не тямить тих “грізних” отаманчиків п'яньєних: і Махнів, і Шепелів, і Грушок, і Голопупенків, що до всього були здатні, тільки не хотіли знати, що таке зорганізованість, послух і обов'язок супроти нації» [376, 18].

Науковими підходами вирізняється праця А. Крезуба «Як загинув отаман Зелений» [196], в якій автор намагався дослідити обставини загибелі отамана Зеленого. Думка А. Крезуба про зумисне вбивство отамана є надзвичайно цікавою, не до кінця з'ясованою і відповідно непоширеною в сучасній історіографії селянського повстанського руху. Так, дослідник зазначив, що убивство отамана Зеленого було наслідком змови декого зі старшин його війська та отаманів, серед яких він назвав Самозванця та Строгого. Автор доводив, що до організації змови причетний штаб А. Денікіна, який заслав до війська зеленівців свого полковника Бобровського, який пробув у війську чотири-п'ять місяців, а після смерті отамана зник і згодом з'явився у штабі армії генерала П. Врангеля. На основі свідчень колишніх зеленівців А. Крезуб висловив думку, що стріляв у Зеленого ззаду отаман Самозванець, або ж Бобровський. Залишається

нез'ясованим, чому отаман Зелений, знаючи про змову, не ліквідував її завчасно.

А. Крезуб першим в історичній літературі ще наприкінці 1920-х років підняв питання про обставини смерті отамана Зеленого. Проте доводи автора, на жаль, і сьогодні залишаються припущеннями. В історіографії селянського повстанського руху панує версія, що Зелений загинув від денікінської кулі. Підтвердити висловлену А. Крезубом версію щодо смерті Зеленого з боку колишніх повстанців швидко стало неможливим, адже частина учасників повстанства загинула у подальших боях, а інші згодом були знищені в застінках так званих черезвичайок.

Цикл досліджень «Отаманщина» полковника Армії УНР М. Середи представлений у «Літописі Червоної Калини» за 1929–1932 рр. [599–613]. Привертає увагу стихія отаманщини і повстанського руху, виокремлена автором. Так, після звільнення отаманом Палієнком Житомира від пробільшовицьки налаштованих частин у грудні 1918 р. автор відзначає: «На Житомир він дивився, як на свою спадщину, що придбана ним на власність ризиком життя й крові». М. Середя влучно зобразив неузгодженість дій окремих отаманів, що часто виникала внаслідок їх амбіцій та не повного усвідомлення ними значення національно-визвольної боротьби. Дослідник твердив, що проти неконтрольованості та стихійності дій керівників повстанських загонів категорично виступав Головний отаман. Зокрема, М. Середя писав: «Довідавшись про бойові пригоди Палієнка [мав час розважатися у м. Вінниця – *В.Щ.*], Головний отаман наказав штабові Дієвої армії арештувати отамана і його штаб» [608, 23].

Низку досліджень М. Середи присвячені безпосередньо окремим отаманам та командирам: Ангелу, Біденкові, Божкові, Болбочану, Волинцю, Волоху, Козир-Зірці, Ляховичу, Семесенкові, Шепелю, Тютюннику та ін. З публікацій дізнаємось про неординарних особистостей, свідомих українців, авторитетних військовиків, інколи амбітних, деяких – з перебільшенням своєї ваги і нестримних до стихії, інших – непохитних національно свідомих

борців, а також протилежних їм у поглядах особистостей, ще інших – розчарованих у крахові державотворення та охоплених розпачем безвихідності боротьби. Безперечно, час бурхливих революційних подій, в яких досить часто було нелегко зорієнтуватись навіть досвідченим політикам і військовикам, накладав на них свій відбиток. Це призводило до конфліктів у політичному і військовому середовищі й коштувало окремим керівникам життя. На підтвердження цього М. Серета переконливо зазначав: «Деякі члени уряду вимагали негайного розстрілу отаманів Палієнка, Семесенка, Біденка...» [601, 19].

Однак у деяких селянсько-повстанських загонах національна ідеологія трималася на високому рівні. Про це свідчать факти перебування у загонах навіть бандуристів, котрі піднімали моральний дух повстанців. Серед них К. Місевич назвав кобзаря з Канівщини А. Мітяя* [587]. Автор у своїй статті «Бандурист Антін Мітяй» зазначив, що «за цієї доби [1917–1920-ті роки – *В.Щ.*] деякі кобзарі проводять, окрім своєї мистецької роботи, і громадсько-політичну» [587, 12]. Кобзарі своєю творчістю й після поразки Української революції утверджували свободолюбивий дух українського народу, зберігали історичну пам'ять, в тому числі, й про визвольні змагання 1917–1921 рр. та селянський повстанський рух. Саме тому, у грудні 1930 р. в околиці станції

* К. Місевич переповідав, що сліпий бандурист, повстанець А. Мітяй був родом із с. Медвин Канівського повіту на Київщині. У 1921 р. перебував у «одній з повстанчих ватаг», «розважав повстанців своїм співом..., зігрівав думами...», вирізнявся національною свідомістю. Під час однієї з облав повстанців «обступили відділи ЧК, дехто з повстанців пробрався і зник..., але сліпий кобзар не міг цього зробити і був розстріляний на місці». Сучасний дослідник повстанського руху Р. Коваль зазначив, що А. Мітяй перебував у загоні отамана Квітковського. Під час оточення загону ворогами А. Мітяй, щоб не потрапити в полон, застрелився (Див.: Коваль Р. Медвин в огні історії. – К.: ВЦ «Просвіта», 2000. – 82 с.).

Козача Лопань, поблизу Харкова розстріляно 337 кобзарів УСРР, що їх було зібрано на окремий з'їзд нібито для активного залучення народних співців до соціалістичного будівництва.

На основі офіційних документів та неопублікованих матеріалів відомості про отаманів 1921 р., зокрема, Київщини (Мордалевич, Сірко, Левченко, Волощенко, Коленський, Струк, Кінський, Богатиренко, Чехович, Зеленчук, Матвієнко, Перенко), Чернігівщини (Довгаленко, Лошин), Поділля (Подоляка, Бабич, Голуб, Василенко), Херсонщини (Сокіл, Павлов, Куш), Полтавщини (Шуба, Сокира), Харківщини (Бурлака, Сірошапка, Литвиченко), Катеринославщини (Махно, Гладченко) подав Н. П-па у дослідженні «Протибільшовицькі повстання на Україні в 1921 р.» [294]. Окрім коротких характеристик отаманів та біографічних відомостей, дослідник, залучивши доповідну записку Особого штабу по боротьбі з повстанським рухом в УСРР та оперативний звіт штабу Червоної армії, виокремив дані про партизансько-повстанські загони отаманів, описав окремі бойові операції. Про отамана Тараса Святенка подав відомості у десятому номері «Літопису Червоної Калини» за 1933 р. колишній хорунжий УГА Л. Стефанович [617].

Інший автор М. Творидло у короткому огляді «Перші революційні пробіски на Карпатській Україні у 1918 р.» [349] окреслив перші виступи українських селян на теренах України, які перебували у складі Угорщини. Автор показав спроби українських селян «творити свої оборонні міліційні народні гвардії» після розпаду в жовтні–листопаді 1918 р. Австро-Угорщини. Важливо, що дослідник, підкреслюючи, що «по всіх селах йшли кличі – до України», першим з тих хто почав організовувати селян, назвав священика Е. Невицького. До цієї справи на Закарпатті він причисляв і братів Юлія і Михайла Бращайків, А. Волошина, С. Клочурака та ін. Водночас автор переконливо доводив, що в селах регіону населення в основному «ждало на прихід українських військ з-поза Карпат» [349, 2]. Виключенням може бути Ясінсько-рахівський округ, де вдалося на основі міліційних організацій селян

створити військо. До відомостей автора варто додати, що з листопада 1918 р. по червень 1919 р. на Рахівщині і значній частині Мармарощини* з народної ініціативи утворилась Гуцульська республіка – українське державне утворення з центром у с. Ясіня (нині селище міського типу Рахівського району Закарпатської області). Існування Гуцульської республіки мало велике значення для досвіду державотворчої боротьби українців.

До створення Команчанської або, як її ще називають, Команецької (Команчанської) чи Східно-Лемківської республіки, а також Лемко-Русинської республіки призвів селянсько-повстанський рух – лемків у 1918–1919 рр. Історію створення та діяльність так званих республік висвітлено в історичному нарисі Ф. Коковського «Лемківські республіки в 1918–1919 рр.», надрукованому в «Історичному календарі-альманасі Червоної Калини на 1935 рік.» (с. 115–117). Автор показав, що названі республіки мали дещо різні політичні орієнтири: Команчанська Республіка з центром у с. Команча об'єднала майже 30 сіл під гаслом єдиної української національної та державної ідеї; Лемко-Русинська Республіка, або Руська Народна Республіка Лемків, заснована 5 грудня 1918 р. з центром у Флорінці (нині Новосондецький повіт Польщі), була москвофільським утворенням.

Проголошення цих, а пізніше й інших, так званих, селянських місцевих республік (Баштанська, Висунська, Врадіївська, Медвинська, Мліївська та ін.) [див. напр. 189; 383] являється, на наш погляд, об'єктивним історичним процесом, пов'язаним зі специфікою селянського повстанського руху, боротьбою за владу та прагненням селян захистити себе. Їх виникнення означало переростання боротьби за владу в реалізацію автономної моделі влади. Вважаємо, що місцеві селянські республіки ще недостатньо досліджені в українській історіографії.

* Нині українська етнічна територія в закарпатській Румунії, межує з українським Закарпаттям.

Вагому роль селянського руху у визвольних потугах українців Подоння* – частини Слобожанщини, до якої підпадали повіти з переважною кількістю українського населення Курщини та Вороніжщини, відзначив А. Животько у дослідженні «Визвольний рух на Подонню (рр. 1905–1918)» [131]. Автор, обґрунтовуючи проукраїнські настрої місцевого населення, зазначав, що переважна кількість українців, де лише в Острогожському, Богучарському, Бирюченському, Валуйському повітах Вороніжщини українці склали відповідно 97, 85, 70 і 53 відсотки, забезпечувала зростання селянського національно-визвольного руху, який у суспільно-політичному житті населення регіону відігравав важливу роль. А. Животько у томі ХСІ книги XII «Літературно-наукового вісника» за 1926 підкреслив: «По селах зростала кількість селянських організацій – Селянських спілок... Село відгукувалось на кожний рух на Україні, посилаючи як до Києва, так і до Харкова своїх представників на селянські з'їзди..., вітаючи кожний крок поступу Центральної Ради щодо визволення від Московщини» (с. 325). У кінцевому результаті розвитку подій дослідник у томі ХСІІ книги I зазначеного вище журналу переконливо засвідчив: «25 листопада 1917 р. на Острогожському Земському Зібранні виголошено резолюцію: “Острогожське Земське Зібрання першої сесії, вислухавши реферат у справі приєднання Острогожського повіту до Української Народної Республіки, признає владу Української Центральної Ради і

* Земля УНР утворена 2–4 березня 1918 р. законом про адміністративно-територіальний поділ України. Земський центр – м. Острогозък. До землі мали увійти Новооскільський повіт, Бирюцький повіт, Острогозський повіт, Богучарський повіт, частини Корочанського й Старобільського повітів Курської і Воронізької губерній. Проіснувала майже 2 місяці до 29 квітня 1918 р. Організацію влади не було завершено у зв'язку з утворенням Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

звертається до неї з проханням у найкоротшому часі провести приєднання. Про цю постанову довести негайно до відома Земських Управ інших повітів та просити поставити на Земських Зборах справу про приєднання до Української Народної Республіки повітів, приєднавшись до постанови в цій справі Острогожського Земського Зібрання”» (с. 41). Проте військові та політичні події, як відомо, призвели до вторгнення військ російських більшовиків в Україну, і державотворчі процеси на українських землях було перервано. На цій території, як і по всій Україні, визвольний селянський рух, набув форми селянсько-повстанського, а згодом і партизанського руху.

Про підтримку повстанського руху в УСРР на етнічно українських землях Румунії та про організацію українськими селянами походу в Україну під час Листопадового рейду 1921 р. Армії УНР йдеться у дослідженні П.В. «Повстанчий рейд з Кишинєва» [273]. Дослідник доводив, що українські селяни, які проживали за межами УСРР, зокрема, на теренах, межуючих з нею країн, у більшості своїй чекали загального всеукраїнського повстання і покладали на нього значні надії.

Зазначені вище дослідження переконливо доводять, що селянський рух на етнічних українських землях з самого початку революційних подій 1917–1918 рр., незважаючи на слабкість керівної сили та провідників на першому етапі боротьби, набув визвольного характеру. Зі спробою його придушення селянський визвольний рух набув тут, як і по всій Україні, повстанської, а згодом і партизанської форм.

Селянський український повстанський рух проти більшовицького засилля проводився і в регіонах, далеких від самої України, в місцях масового проживання українців. Так, лише в 1926 р. в СРСР за межами етнічних земель України мешкало близько три мільйони українців. Серед цих територій вирізнявся уссурійсько-приморський край Далекого Сходу,

названий українцями Зелений Клин* У середині та у другій половині 1920-х років темі селянського повстанського руху на території Зеленого Клину, військовим, економічним, культурним та іншим аспектам життя мешканців краю присвятили свої спомини І. Світ [598], дослідження І. Шимонович [1022], М. Андрусак [842; 843] та ін.

На західноукраїнських землях, які в міжвоєнну добу опинилися під владою східноєвропейських країн, завдяки видавництвам «Червона Калина», «Українська преса», «Просвіта», «Мета» та ін. вийшли десятки монографічних видань. Автори тією чи іншою мірою розкривали й селянський повстанський рух 1917–1921 рр. на основі спогадів та документальних матеріалів у контексті викладу загальноукраїнських подій, висвітлення Української революції та її постатей. Перш за все, це праці В. Петріва [721], Д. Дорошенка [290], А. Крезуба [291], П. Ісаїва [292] та інші, дослідження, присвячені політикам та державним діячам [293] тощо. Системністю виокремлюється праця-спогад В. Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921)». Проте, наповнивши книгу великим фактологічним матеріалом, автор уник ґрунтовних узагальнень.

Серед спогадів та наукових досліджень частина робіт, в яких ішлося про селянський повстанський рух, ґрунтувалася на документах, інші ж були публікаціями самих документів [795]. Водночас у період кінця 1920-х–1930-х років редакції журналів часто вдавалися й до передруку праць із попередніх видань [555; 865].

* Землі українських поселенців у південній частині Далекого Сходу, у нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном площею близько 1 млн. км². Найбільші міста: Хабаровськ, Владивосток, Комсомольськ, Уссурійськ. За даними перепису 1926 р. у Зеленому Клині мешкали 303 тис. українців (із 315 тис. усіх українців Далекого Сходу), або 24,5 % усього далекосхідного населення. В період СРСР українське населення регіону зазнало масової русифікації.

Фактично автори та упорядники праць здебільшого у ракурсі досліджуваних тем зупинялися на узагальнюючих моментах і характерних рисах селянського повстанського руху, окремих виступах і повстаннях селян, постатях керівників повстанських загонів.

У цілому працям західноукраїнських дослідників міжвоєнної доби, незважаючи на наявність у них певного суб'єктивізму та різних ідеологічних орієнтирів, притаманні наукові підходи у висвітленні селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Автори накопичили вагомий фактологічний матеріал, і здійснили перші спроби його узагальнення. Особливо це простежується з середини 1920-х років у наукових, науково-популярних працях та спогадах, надрукованих на сторінках періодичних видань. Проте в літературі західноукраїнських авторів міжвоєнного періоду не було видано узагальнюючих монографічних робіт з історії українського селянського повстанського руху 1917–1921 рр. та праць, які б розкривали стан його дослідження і висвітлення. Після входження земель до складу УРСР подальший розвиток історичної науки там відзначався повним її підпорядкуванням марксистсько-ленінській ідеології та партійно-класовим підходам.

3.2. Тема селянського повстанського руху в працях істориків діаспори

Значна частина праць – як споминів, так і наукових досліджень з історії селянського повстанського руху, поданого здебільшого все таки в контексті дослідження питань національно-визвольної боротьби, виходила з друку за межами етнічних українських земель, у таких країнах, як Польща, Чехословаччина, Румунія, Німеччина, Австрія, Франція, Італія, США та ін. Це було одним із чинників того, що такі міста, як Варшава, Відень, Прага, Подєбради, Берлін та ін. стали центрами української наукової і культурної діяльності. Так, про Відень як одне з таких міст 1925 р. згадував дослідник Я. Німчук у львівському часописі історії і культури «Стара Україна» [939].

Водночас автор вказував на поступову втрату містом такого значення внаслідок значної смертності українців від ран, отриманих у ході визвольної боротьби. Частина українців прийняла австрійське громадянство, інші одружилися з «чужинками або найшли такий заробіток, який забезпечує їхнє існування». Щодо останніх, автор був переконаний, що «більшість з таких людей, а вже певно й їх діти, засуджені на повне винародовлення [читай виродження – *В.Щ.*] і пропаде для нашого народу» [939, 193].

Проте на заваді такому процесу за межами українських етнічних земель стали провідні наукові центри, засновані 1921–1926 рр. Вони успішно розвивалися та діяли до початку Другої світової війни. Історична наука там набула великого значення, оскільки в УСРР її розвитку перешкоджала антинаціональна і антидемократична політика радянської влади, а в Західній Україні – політичні та економічні утиски польського та румунських урядів. Незважаючи на те, що історична наука в діаспорі була обмежена фінансово, відірвана від, так би мовити, власного ґрунту, позбавлена доступу до першоджерел, вона була майже повністю вільною в політичному, академічному та методологічному аспектах. Водночас емігрантська наука могла вільно використовувати закордонні історіографічні та документальні матеріали, що залишались маловідомими, а то й незаними українській радянській історіографії, встановила контакти з західноєвропейською та світовою наукою.

Висвітлення селянського повстанського руху в діаспорі відбувалось через публікації документів повстанського руху, спогадів учасників, статей та окремих наукових і науково-популярних праць.

Насамперед, привертають увагу видання уряду Директорії «Вісник державних законів для всіх земель УНР» та «Вісник Української Народньої Республіки», інші часописи. Завданням «Вісників», перш за все, було «найповніше і своєчасне повідомлення суспільності про діяльність уряду і ... негайне надрукування затверджених законів» та звернення до населення УНР [811, арк. 17]. Так, ряд документів, які висвітлюють різні аспекти

селянського повстанського руху, знаходимо у «Віснику Української Народної Республіки», який виходив з друку в Тарнові. Зокрема, в деякі опубліковані закони відображають спроби надати окремого юридичного статусу повстанцям – учасникам національно-визвольних змагань, унормувати певні їх права та обов'язки, вшанувати і зберегти пам'ять про їх боротьбу [774–776]. Однак попри державну вагу ці документи здебільшого мали декларативний характер.

Потреба переосмислення перебігу недавніх революційних подій та низки невдалих спроб реалізації українського державотворення спонукали багатьох учасників тієї доби до мемуарної творчості. Виходу публікацій сприяла активна діяльність емігрантів. Одним з таких був В. Филонович. Він у 1929–1938 рр. був видавцем, редактором і співредактором (із М. Битинським) неперіодичного видання «Гуртуймося» (Горні Черношиці, Прага) [1054]. Завдяки старанням В. Филоновича та його друзів у зазначеному журналі приділялась увага суспільно значущим військово-політичним подіям і процесам, у тому числі й селянському повстанському рухові. Так, на сторінках журналу у світ вийшли праці П. Шандрука [626], В. Корніїва [565], М. Батинського [846], В. Филоновича [364], Ю. Климач [561] та ін. Автори у ході викладу матеріалів відзначають стихійність і водночас силу повстанського руху, підкреслюють значення повстанства в революційних подіях. Зокрема, П. Шандрук дійшов висновку, що влада гетьмана П. Скоропадського в основному була повалена «за допомогою повстанців-селян» [846, 12]. В. Филонович звертав увагу на вишкіл та добротне озброєння повстанців [364, 9]. Ю. Климач повідомляв про активний спротив селян України більшовикам у відповідь на грабіж і знущання, здійснювані ними: «Ворог лютує, творить криваву жорстоку розправу – палить села, катує й знущається над беззбройною українською людністю... .. по селах не стихають повстання» [561, 17].

Окремі питання селянсько-повстанського руху через призму Листопадового походу 1921 р. подали у своїх працях Д. Зоренко [553],

І. Ремболович [305], П. Ващенко [30], Є. Філоненко [622] та ін. Їх праці та роботи інших авторів, переважно спогади, друкувало Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939 рр.) у збірнику матеріалів «За державність». Так, І. Ремболович у праці «Рейд 1921 року» неодноразово акцентував увагу на підтримці місцевими селянами повстанських загонів [305, 158, 167, 170]. Про це ж запевнив і П. Ващенко: «Селяни подавали воякам руку, як брат братові по довгій розлуці, стискували міцно один одного, з очима, повними сліз, і не хотіли відпускати один одного, неначе навек прагнули бути нерозлучними» [30, 138]. Окрім цього, автор навів підтвердження дієвої організаційної роботи ППШ по створенню в Україні широкої сітки повстанських комітетів та наголошував на тісних його зв'язках із діючими місцевими повстанськими організаціями. Проте тут же дослідник зробив застереження, що так було «за перших часів», і підкреслив: «Наприкінці червня стали приходити з України сумні відомості: на Катеринославщині розкрито повстанську організацію залізничників, у Києві та на Київщині провадяться масові арешти, дехто, надісланий від штабу, перейшов на бік москвичів. А були й такі, що... потім по кілька разів вертали до штабу та подавали різну інформацію, працюючи на користь ворога». Більше того, автор підтверджував перехід отамана Ю. Мордалевича на бік ворога, важливими є відомості щодо окремих зрадників у підготовці повстання – Г. Заярного і Нестеренка [30, 136]. Такі факти переконували у недостатній конспіративній діяльності ППШ в ході підготовки 1921 р. загального повстання в Україні. Це твердження з початку 1930-х років запанувало в історіографії селянсько-повстанського руху.

Про погану конспірацію при організації в Україні загального повстання, як одну з основних причин провалу Листопадового рейду 1921 р., твердить Є. Філоненко у спогадах «Волинські повстанці в кривавих днях 1920–1924 рр.» [622]. Окрім Г. Заярного, автор серед зрадників назвав і Й. Добротворського [622, 228, 235].

Наприкінці 1930-х років спостерігаємо зацікавленість учасників подій Української революції у публікації своїх спогадів та інших матеріалів. Більше того, автори намагалися подавати ще ніде не надруковані або ж малодосліджені відомості [129; 524; 594]. Це певною мірою сприяло заповненню так званих «білих плям» років революції, зокрема, в історії селянсько-повстанського руху. Так, згадуваний уже вище І. Ремболович на сторінках часопису «За державність» у 1938 р. зазначав: «Перечитуючи різні спомини з часів визвольної боротьби за нашу державність, я ніде не нахожу навіть згадки про те, звідки почався наступ московських большевиків на Україну... Тому я вирішив подати про цей наступ те, що бачив на власні очі...» [594, 86].

У спогадах колишнього отамана Вільного козацтва с. Комарівка Канівського повіту І. Велівченка «Вільне козацтво на охороні залізниці Корсунь – Біла Церква» [532] йдеться про бойові дії селянських вільнокозачих загонів проти більшовиків. Автор, переплітаючи свої спогади з аналізом подій, досить детально зупинився на організації вільнокозачого руху в регіоні, змалював зразкову дисципліну, яка в ньому панувала, навів дані про тісний зв'язок вільних козаків із Селянською спілкою, окреслив роль селян в охороні порядку 1918–1920 рр., висвітлив зростання їх національної свідомості та відродження у селах козацьких традицій.

Незважаючи на наявний фактор авторського суб'єктивізму в подібних спогадах, науково-популярних матеріалах, відгуках на них та інших публікаціях простежуємо поєднання значного фактологічного матеріалу з елементами наукового характеру (аналіз, підсумки, порівняння тощо).

Досить оригінальними є спомини відомого повстанського отамана Н. Махна, видані друком 1929 р. та 1937 р. в Парижі [703; 704; 706], згодом перевидані 2008 р. у видавництві «Книга Роду» під загальною назвою «Сповідь анархіста» [705]. Книги викликали надзвичайну зацікавленість у тогочасному суспільстві. Більше того, вони залишаються актуальними й нині. Про це свідчить неодноразове їх перевидання. Важливість спогадів

повстанського отамана в тому, що вони дають уявлення про зародження і розвиток махновського руху. Водночас виклад матеріалу супроводжується показом різноманітних подій Української революції, що зацікавлює не лише фахівців, а й пересічного читача.

У 1930 р. вдалі узагальнення селянського повстанського руху в контексті подій Української революції здійснили колишній прем'єр-міністр І. Мазепа у праці «Творена держава» [237, 2–61] та історик і публіцист П. Феденко у дослідженні «Повстання нації» [237, 62–94]. Матеріали обох авторів надруковані у Празі окремою книгою «З історії Української революції» [237]. Праці мають характер науково-популярних досліджень незважаючи на те, що їм властиві певні особистісні спогади. Щоправда, І. Мазепа докладніше зупинився на висвітленні політичної боротьби в Україні 1919 р. Автор зробив акценти на тому, що уряд УНР звернув увагу на селянський повстанський рух лише в той момент, коли, враховуючи важке становище на фронті, на засіданні у Кам'янці 13 листопада 1919 р. розглядалась партизанська війна як форма боротьби і засіб, завдяки збереження дієвої армії [237, 50].

Можемо говорити про розмежування автором отаманщини як стихії і селянського повстанського руху як більш організованого явища. Проте підкреслимо деяку умовність такого розмежування, адже селянсько-повстанському рухові завжди була властива певна стихійність, отаманщина була найактивнішим проявом цієї стихійності.

У дослідженні «Повстання нації» П. Феденко детальніше вдався до висвітлення селянського повстанського руху. Це, на наш погляд, є одна з перших спроб аналізу та узагальнень повстанства. Однак дослідник торкнувся лише періоду 1918–1919 рр. Привертає увагу те, що автор показав намагання політичних партій підпорядкувати собі широкий селянський повстанський рух, який охопив Україну 1919 р. Зокрема, дослідник навів факт, коли незалежні соціал-демократи – ліва течія в українській соціал-демократії, яка в січні 1919 р. відкололася від УСДРП й утворила УСДРП

(незалежних) – спробували повести селянські маси під своїми гаслами, утворивши з цією метою «Всеукраїнський революційний комітет». Він повинен був очолити повстанський рух. Головою комітету став український політичний діяч А. Драгомирецький. Політична платформа цього ревкому була радянською, а головною силою обрано повстанців отамана Зеленого. Проте оволодіти або ж принаймні поширити свій вплив на селянський повстанський рух було досить складно. Переважна більшість отаманів вірила лише у власні сили. Найімовірніше їх переконання було наслідком розчарування керівників селянських повстанських загонів, як і повстанців в цілому, в цією політичною силою.

Водночас не можемо не погодитися з думкою дослідника, що серед народних мас, у тому числі й селянського повстанства, зростала популярність уряду УНР. Ця довіра ще більше зросла з окупацією України більшовиками та поширенням їх методів управління і використання засобів при досягненні цілей.

На жаль, доводиться констатувати факт, що в цілому, на фоні виправлення радянських історичних концепцій, виявлення та викриття фальсифікацій у працях радянських авторів, у діаспорі в довоєнний період все ж простежувалась відсутність глибокого осмислення дослідниками селянсько-повстанського руху, а відтак і наявність у працях фрагментарності у висвітленні проблеми. Як зазначав С. Наріжний, смерть значної частини науковців у 1930-х роках, не додавала імпульсів для розвитку історичної науки [935, 4; 937, 198]. Проте українська наукова еміграція, перебуваючи в нужді і визнаючи свої переваги над життям свого народу в Україні, де «кожного дня можна чекати арешту, тюрми, висилки і просто смерті» [936, 144], все ж твердо виконувала свій громадський обов'язок, збагачувала і репрезентувала на національному ґрунті українську науку, висвітлюючи різні аспекти історичної галузі, в тому числі, й селянсько-повстанський рух.

У Другу світову війну, на жаль, загинули деякі українські учені-історики, але разом з тим у цей період відбувалося посилення національної свідомості дослідників, які працювали в надзвичайно важких умовах військового часу. У той час відбувалась ліквідація наукових центрів, бібліотек, музеїв, видавництв. Тимчасове відновлення української історіографії в Києві та Західній Україні, зокрема, вихід у світ робіт О. Терлецького [350; 1006], І. Мазепинця [328] та інших, не дало належних результатів у дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Дещо більшу роль певний час відігравала дослідницька та видавнича діяльність істориків у Празі, Берліні, Кракові. Деякі історики досліджували українську історію в Парижі* та Римі**. Поряд з іншими публікаціями друкувались поодинокі праці, в яких надавалася увага селянському повстанству в контексті досліджуваних проблем. Сюди відносяться роботи Я. Гальчевського-Войнаровського [68], І. Мазепи [234; 236] та ін.

Так, у праці «Україна в огні й бурі революції» І. Мазепа вдався до опису та аналізу подій революції з відстані понад двадцять років, адже, як сам зазначив, «на певній історичній віддалі від тих подій можна спокійніше говорити й думати про минулі успіхи та недостачі». Автор намагався висвітлити історичні події більш об'єктивно, ніж вони були представлені у працях інших дослідників. З цього приводу І. Мазепа у першому томі праці зазначав: «... багато з наших визначніших діячів тої доби, на мою думку, в

* На той час у Парижі працювали професор І. Борщак, В. Прокопович та професор О. Шульгин з Українського вільного університету.

** У Римі працював історик Є. Онацький. Із 1940-х років зростало значення українського наукового осередку, члени якого розпочали систематичні наукові дослідження з української церковної історії. Відновили видавничу діяльність отці-василіани.

своїх спогадах дають оцінку революційних подій тих часів на підставі занадто суб'єктивного, неісторичного підходу до справи» (с. 5).

Зазначеній праці І. Мазепи властива науковість. Більше того, вона має історіографічний характер, адже дослідник розглянув значну частину праць і здійснив їх аналіз. Так, характеризуючи праці Антонова, автор звернув увагу на його нотатки з приводу масових повстань в Україні кінця квітня – травня 1919 р., де йдеться про масові виступи селян-повстанців у Київській, Чернігівській, Подільській, Волинській губерніях (с. 199). У третьому томі книги дослідник пояснював причину антибільшовицького настрою українських селян грбїжницькою політикою більшовиків (с. 84, 85), яка на переконання І. Мазепи, штовхала селян до повстань. Останні, як доводив автор, не вщухали весь 1920 р. Важливо, що на підтвердження своїх досліджень І. Мазепа навів радянські опубліковані матеріали: «... тільки за добу від 20 травня 1920 р. і до 1 січня 1921 р. відібрано у повстанців 205 кулеметів, 13 гармат, 23 714 рушниць та обрізів, 683 револьверів та інше майно...». Водночас це свідчить і про розмах селянських повстань та значну озброєність загонів. Тут же І. Мазепа, подаючи наступні радянські документальні відомості, в яких ішлося, що у переліку не були враховані «трофеї, відібрані у Махна, які нараховували зверх 600 кулеметів, 20 гармат...» (с. 85), переконує читача у применшенні розмаху селянських повстань у радянській літературі.

Дослідник зробив важливий і обґрунтований висновок щодо можливості в Україні всеукраїнського повстання 1921 р. за умов об'єднання селянського повстанського руху та вчасного походу частин Армії УНР в Україну. Найсприятливішим часом для цього автор вважав серпень – початок вересня: «В той час на Україні вже була підготовлена густа сітка повстанських організацій і в масах був настрій для боротьби з більшовиками. І коли б українські повстанські відділи [йдеться про війська УНР – *В.Щ.*] виступили з Польщі в цей час, то успіх цієї акції був би великий. Але цього не сталося» (с. 101). Форма викладу матеріалу книги говорить про науковий

підхід автора до досліджуваної проблеми. Таку практику почали застосовувати у 30–40-х роках ХХ ст. у своїх дослідженнях автори діаспори. Однією із заслуг подібних досліджень є спростування фальсифікацій селянського повстанського руху, притаманних працям, опублікованим в УСРР.

Друга світова війна призвела до зруйнування провідних наукових центрів. Український науковий інститут у Варшаві ліквідовано в 1939 р. Український науковий інститут у Берліні припинив існування в 1945 р. Український вільний університет та Українське історико-філологічне товариство було переведено із Праги до Мюнхена. Музей визвольної боротьби України, зазнавши великих втрат, припинив свою наукову роботу, а згодом перестав існувати. Українська видавнича справа у Європі також зазнала занепаду.

Наприкінці Другої світової війни відбулося поповнення наукових сил української діаспори колишніми вченими з радянської України. Довелося виїхати з України історикам О. Оглоблину, М. Андрусяку, І. Витановичу, В. Дубровському, І. Назарку, Л. Окіншевичу, Н. Полонській-Василенко, В. Гришку та ін. Це певною мірою компенсувало негативний вплив, на становище української емігрантської історичної науки, пов'язаний зі смертю багатьох дослідників у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни.

Новим місцем перебування української наукової громадськості за кордоном наприкінці війни стала Баварія, у першу чергу Мюнхен та протягом деякого часу Аугсбург, де наприкінці 1945 р. було засновано Українську вільну Академію Наук. Тоді ж у Мюнхені відновили діяльність Український вільний університет та Історико-філологічне товариство. У 1947 р. відновлено Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), у складі якого створено Історичну комісію. З'явилися й інші наукові та видавничі заклади, які досліджували проблеми української історії: Українська православно-богословська академія, Науково-дослідний інститут Української

мартирології, Інститут генеалогії та геральдики й ін. У 1965 р. дієві українські установи працювали у 17 країнах світу*.

У 1957 р. у англomовному виданні «Українська історіографія 1917–1956» [1047], надрукованому в Нью-Йорку, а згодом за участі сучасних вітчизняних учених І. Верби, О. Юркової та О. Кураєва перевиданому українською мовою [945], автор О. Оглоблин зазначав, що незабаром після війни утворились нові та більш-менш постійні центри вільної української науки як у Європі, так і в Америці [945, 125]. Це сталося в результаті розселення українських емігрантів у Західній Європі та Америці. До останньої масове переселення українців почалося наприкінці 1940-х років, що й спричинило переведення головних осередків науки до Канади та США. До таких наукових центрів дослідник відніс Українську вільну Академію наук у США (УВАН у США, штаб-квартира у Нью-Йорку) та її Історичну секцію; зв'язану з УВАН Комісію для вивчення післяреволюційних України та СРСР, яка мала статус незалежної установи; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ, штаб-квартира у Нью-Йорку) з Історичною комісією, яка друкувала наукові праці в загальних виданнях товариства українською та англійською мовами. Постали нові українські громади в Австралії, в Тунісі (Бен-Метір), Венесуелі, Аргентині, які також приєднувалися до наукової діяльності.

У 1973 р. в Кембріджі (Массачусетс, США) створений Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ, англ.: Ukrainian Research Institute, Harvard University, також Harvard Ukrainian Research Institute (HURI)) як самостійний додаток до заснованих 1968 р. зусиллями

* У виданні «Альманах-календар "Гомону України"» на 1965 р. (с. 33–35) зазначено 47 українських центральних установ у 17 країнах. З їх числа 8 представлено у Німеччині, 7 діяло у США, у Канаді – 6, Франції – 4, Бразилії, Австралії – 3, Австрії, Бельгії, Великій Британії, Венесуелі, Парагваї – 2, Аргентині, Голландії, Іспанії, Італії, Новій Зеландії, Швеції – 1.

української громади кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському університеті та до Українознавчого семінару при Гарвардській Університетській Бібліотеці, яка має найбагатшу в західному світі університетську збірку україніки [1065].

Після 1945 р. постало чимало українських видавництв у Канаді: «Гомін України», «Добра книжка», «Євшан-зілля», «Нові дні», «Новий шлях» (усі в Торонто), «Видавництво українських новин» (Едмонтон), «Преса Тризуб», Видавництво УВАН, видавництво імені Івана Тиктора (всі у Вінніпезі).

У 1976 р. при Альбертському університеті в Едмонтоні засновано Канадський інститут українських студій – КІУС (англ.: Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS), який веде дослідницьку і видавничу діяльність стосовно України та української діаспори. Видавництво закладу найактивніше видає українську літературу [849].

Дослідження з української історії в Європі здійснювали Історична секція УВАН (Мюнхен), НТШ у Франції (Сарсель), Василіанський науковий центр у Римі, Вільний університет та Церковно-археографічна комісія (Мюнхен). З 1954 р. значна частина українських істориків співпрацювала з Інститутом досліджень СРСР у Мюнхені.

З 1945 р. розпочалося відродження зруйнованої в роки Другої світової війни Бібліотеки імені Симона Петлюри, започаткованої 1926 р. в Парижі. Періодичним органом закладу став щорічний бюлетень.

У зазначених центрах української науки після Другої світової війни плідно працювали вчені старшого покоління українських істориків-емігрантів та ноого, як зазначав О. Оглоблин, четвертого покоління [945, 126]. Разом вони продовжували національні традиції української історіографії першої половини ХХ ст., викривали безжалісне нищення науковців, культурних та наукових установ, рукописів та опублікованих праць у радянській Україні, висвітлювали стан радянської історичної науки тощо. Це яскраво простежується у працях Н. Полонської-Василенко [959], О. Оглоблина [944], Б. Крупницького [200] та ін. У

контексті історії Української революції 1917–1921 рр. поряд із дослідженням низки наукових питань об'єктом уваги вчених був селянський повстанський рух.

Після Другої світової війни українська історіографія могла вільно розвиватися лише за межами етнічних земель України. Погоджуємося з думкою Н. Полонської-Василенко, що у повоєнні роки в працях істориків еміграції панувала схема М. Грушевського щодо безперервності історичного процесу України та його окремішності від російської історії. Проте, як запевняла дослідниця, «історіографія на еміграції відійшла від народництва, і переважна частина авторів прийняла державницьку ідеологію, йдучи за Д. Дорошенком, С. Томахівським та В. Липинським» [960].

Водночас наприкінці 1940-х років значно позвавилась українська видавнича діяльність як новостворених українських громадських і наукових організацій, так і приватних осіб*. З цього приводу В. Губарець зазначав, що

* Одним із найбільш відомих українських видавців був Іван Тиктор (1896–1982 рр.). До 1939 р. – власник найбільшого львівського українського видавничого концерну на Галичині «Українська преса». Після розгрому підприємства за радянської окупації в 1939 р. очолив у Кракові релігійне видавництво «Нове Життя», а в 1941–1943 рр. – видавництво «Волинь» у Рівному. З 1948 р. – в Канаді (м. Вінніпег), де заснував «Клуб приятелів української книжки». У 1948–1954 рр. видрукував свої найбільші довоєнні видання з доповненнями про новіші часи та близько 40 книжок красного письменства. Інший відомий видавець – Микола Денисюк (1915–1976 рр.) був одним із організаторів «Українського видавництва» у Кракові (1939–1945 рр.), засновником Української книгарні «Роксоляна» (Інсбург, Австрія; пізніше – Буенос-Айрес, Аргентина), організатором видавництва під власним ім'ям: «Видавництво Миколи Денисюка». У 1949 р. в Аргентині заснував журнал «Овид», з 1957 р. по 1976 р. продовжив його видання в США. З

з другої половини 1950-х років видавництво книг перебирають на себе здебільшого видавничі організації редакційних газет і журналів: Перша українська друкарня в Парижі, Українська видавнича спілка в Лондоні, «Українські вісті» в Новому Ульмі [103, 214]. Активно діють видавництва «Булава» (1950–1970-ті рр., Нью-Йорк), «Смолоскип» (засноване 1967 р. *, Париж–Балтимор–Торонто–Київ), «Українське видавництво» (засноване 1954 р., Мюнхен), видавництво «СУБ» (Союз українців у Великій Британії, заснований 1945 р., головна управа організації знаходиться в Лондоні) та ін.

За оцінкою фахівців друга половина ХХ ст. була найпродуктивнішою для видавничої справи української діаспори за всю її історію [103, 242]. Тому досить закономірним є збільшення частки праць щодо селянського повстанського руху серед загального об'єму видавничої продукції. Так, окремими книгами виходять спогади учасників селянського повстанського руху, активно здійснюється перевидання праць [див.: 134; 927], друкуються твори на пошану відомих постатей [149] тощо. Видані з друку матеріали значною мірою сприяли історикам у осмисленні і науковому узагальненні повстанства, дослідженню становища українського селянства в 1917–1920-х роках та причин його збройного спротиву. Український науковий і громадський діяч Я. Рудницький у передмові до книги І. Паньківа «На панцирному потягу “Отаман Мельник”. Спогади з 1918–1919 рр.», що вийшла друком 1954 р. у Вінніпезі (Канада), писав: «Спогади... Це передусім джерельний матеріал, що служитиме майбутнім історикам за основу їхньої праці над синтезом тієї героїчної доби в історії модерного українства й допоможе всебічно висвітлити події того часу. Попри цю історіографічну вартість, спогади мають також і велике виховне значення, зокрема, коли йде

1959 р. у «Видавництві Миколи Денисюка» активно почали виходити в світ українські книги.

* Після здобуття Україною незалежності діяльність видавництва було перенесено в Україну.

про молоде покоління» [589, 41]. Серед таких у 1950-х роках світ побачили праці П. Філоненка [623], Р. Суслика [348] та інших, у 1960–1980-х роках – С. Левченка [574], М. Ковалевського [562], М. Дорошенка [548], І. Лютого-Лютенка [576] та ін. Матеріали їхніх праць спонукали й інших українців, які проживали за межами України, до написання мемуарів. Окремі з авторів очима малолітніх дітей проливали світло на страждання селянства в 1917–1920-х роках і в більш зрілому віці – на подальше життя в радянській дійсності [560], інші намагалися різними формами письменницької майстерності передати трагізм українського селянства [927].

В цьому контексті надзвичайно цінною є книга М. Дорошенка «Стежками Холодноярськими. Спогади: 1918–1923», видана 1973 р. у Філадельфії коштом автора. Учасник повстанського руху М. Дорошенко не лише приділив значну увагу окремим отаманам і старшинам повстанства – М. Григор'єву, Н. Махну, В. Чучупаці, А. Гулому-Гуленку, Я. Мамаю (Щириця), П. Хмарі, Чорному Воронові, Л. Загородньому, С. Гризлові, І. Гонті (Лютий-Лютенко), Ю. Горліс-Горському, М. Бондаренку, М. Кібцю та іншим, але й показав розвиток селянського повстанського руху. Досить детально він описав конфлікт М. Григор'єва і Н. Махна у с. Сентово, описавши зраду М. Григор'єва людьми з його близького оточення і заміну ними звечора в нагані отамана набоїв на холості [548, 40]. У творі автор закликав до єдності, викриваючи недоліки отаманщини, коли частина повстанських керівників хотіли «творити Україну під своїм проводом». Серед таких отаманів 1917–1921 рр. дослідник назвав Григор'єва, Коцура, Зеленого, Волоха, Божка.

Праці властиві певні неточності. Зокрема, автор твердить про організацію в 1923 р. радянськими спецпідрозділами загальної наради отаманів не у Звенигородці [див.: 915], а у Спорному та ін. Незважаючи на це, М. Дорошенко висвітлив масовість повстанства 1918–1921 рр., довів вагому роль Холодного Яру в селянському повстанському рухові України, показав силу спротиву повстанців більшовикам у 1919–1920 рр., розкрив

причини стрімкого затухання руху в 1922–1923 рр., звернув увагу на поодинокі збройні виступи невеликих загонів селян 1924 р.

Заслуговують на увагу спогади повстанського отамана І. Лютого-Лютенка (Гонти) «Вогонь з Холодного Яру» [576], присвячені загиблим побратимам. І хоча колишній отаман змалював деякі події епізодично без чіткого дотримання хронології, спомини розкривають боротьбу селян за право володіти власною землею і працювати на ній, за реалізацію прагнення до порядку і справедливості і, врешті, до свободи і незалежності української держави. Зокрема, автор висвітлив започаткування селянського повстанського руху в південних регіонах Київщини, на прикладі місцевих повстанських підрозділів розкрив тактику повстанської боротьби, показав роль місцевих свідомих українців, серед яких почасти були колишні військові царської армії та вчителі, в організації спротиву загарбникам: німецьким і австро-угорським військам, денікінській та більшовицькій арміям. Роботі властиві елементи наукового дослідження: автор вдався до аналізу подій, зробив аргументовані висновки. І. Лютий-Лютенко обґрунтував роль Холодноярського повстанського комітету в організації боротьби, значною мірою розкрив діяльність отаманів С. Гризла, М. Залізняка, С. Заболотного, Л. Загороднього та ін.

Мемуарний характер значної кількості праць пояснюється певними труднощами в роботі над науковими дослідженнями, зокрема, неможливістю працювати з архівними документами в Україні. Частина архівних матеріалів, що була наявна за межами України, мала обмежену інформаційність. Проте мемуари дедалі більше набували довершеного вигляду з властивими їм елементами наукового дослідження.

Вагомого значення в історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. поступово набувають наукові дослідження, які з 1950-х років почали з'являтися окремими виданнями. Це дослідження В. Гришка [87], В. Плюща [287], О. Вишнівського [46] та ін. Вагому роль відігравали колективні праці, де в контексті досліджуваних подій тісно вплітався й

селянський повстанський рух [220], різноманітні збірники матеріалів щодо розвитку форм боротьби українського селянства, динаміки визвольних змагань та портретів їх провідників [262; 962] тощо.

Так, В. Гришко твердив, що в роки Української революції більшовикам не вдалося підпорядкувати українську молодь. Навіть, мобілізована до лав Червоної армії, вона, як підкреслив дослідник, «масово дезертирувала, але брала зброю і йшла в ліси, під команду своїх петлюрівських отаманів, що саме на цій базі своєрідного масового “козакування” молоді стихійно творили нову українську козаччину 1918–1921 рр. Саме юнацький романтизм української молоді революційного покоління дав обличчя тій славній повстанській епопеї України 1918–1921 рр., що її большевики охрестили романтикою петлюрівського бандитизму» [87, 16]. Тобто автор переконував, що основу повстанських загонів становила сільська молодь. Дослідник зазначає й те, що здебільшого отаманами повстанських загонів ставали молоді люди і, як приклад, наводить постать отамана В. Чучупака. В. Гришко був певен того, що з поразкою Української революції 1917–1921 рр. більшовики все ж зазнали невдачі у боротьбі за молодь: селянський повстанський рух в Україні продовжувався. Саме тому 1923 р. на конференції Комуністичної спілки молоді України (КСМУ) було поставлено завдання – «боротьба за молодь і працю в галузі комуністичного перевиховання молоді». Однак, як показав досвід, правлячому режиму вдалось вплинути ідеологічно, проте лише на ту сільську молодь, яка виростала вже за радянської дійсності. Більшість же, будучи постійно тероризованою, затиснутою в певні умови реальності, жила, як охарактеризував у свій час український революційний діяч і поет В. Еллан-Блакитний (Елланський) і що вдало навів В. Гришко у своїй праці, «із блакиттю в душі, із червоним прапором у руках» [87, 32].

Думку про те, що з ліквідацією більшовиками збройного спротиву українського селянства боротьба в Україні не скінчилась, відстоював майор Української повстанської армії (УПА), член Проводу ОУН П. Полтава

(Федун). Дослідник переконливо доводив, що селянсько-повстанський рух в Україні доби революції 1917–1921 рр. дав поштовх до боротьби українського народу в подальші роки. Така думка простежується в низці його статей, які вийшли з друку 1959 р. окремою книгою «Збірник підпільних писань» [962]. Праця надрукована після смерті автора у видавництві «Український самостійник» (Мюнхен). Важливо, на наш погляд, що матеріали статей дають підстави стверджувати, що український повстанський рух 1918–1920-х років проти більшовицького режиму значною мірою послужив досвідом збройної боротьби УПА.

Привертає до себе увагу праця В. Плюща «Боротьба за Українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 роках. Розгром української еліти і українського селянства». Дослідник висвітлив передумови підпільної боротьби в радянській Україні. Показуючи спад українського селянського повстанського руху, В. Плющ відзначив, що виступи селян не закінчилися 1921 р. Простежуючи боротьбу селян з 1921 по 1953 рр. дослідник довів, що боротьба почала занепадати наприкінці 1922 р., проте повідомив про повстанські акції в період 1923–1925 рр. [287, 11], назвав низку повстань на початку 1930-х років* [287, 102–103]. Автор звернув увагу, що й після поразки Української революції в радянській Україні продовжували діяти різні підпільні організації [287, 41–47], а протест селян в цілому набув інших форм: ліквідація примусово створених ТСОЗів, приховування збіжжя, масовий забій худоби, псування сільськогосподарського інвентаря та ін. В. Плющ зазначив, що лише після голодомору 1932–1933 рр. та репресій другої половини 1930-х років селянський повстанський рух в Україні скінчився. Водночас В. Плющ не

* Йдеться про повстання селян у Гайсинському повіті, в селах поблизу містечок Крижопіль, Жашків, Богуслав, Умань, Рудниця, Тараща, Корсунь, в Охтирському та Тростянецькому районах Харківщини, на Дніпропетровщині, Херсонщині, Одещині та Чернігівщині.

безпідставно запевнив, що в народі жила мрія про вільне існування у своїй державі [287, 116]. Тому погодимося з дослідником, що цілком закономірним є створення в Україні 1943 р. Української повстанської армії, яка до 1953 р. воювала за незалежність української держави.

Висвітлюючи селянський повстанський рух і отаманщину 1917–1921 рр. О. Вишнівський поділив отаманів на дві нерівні групи: позитивних і негативних, або шкідливих. Дослідник переконував, що отамани позитивні були ідейними, свідомі своїх національних обов'язків, українськими патріотами. Своїми повстанськими загонами вони нищили лише ворогів України в запіллі ворожої армії. Коли фронт наближався до них – вони дисципліновано виконували покладені на них обов'язки. Таких отаманів було багато. Серед них автор назвав Я. Орла-Гальчевського, І. Лютого-Лютенка (Гонта), Г. Чупринку, В. Чучупака, І. Деркача, Сірка (В. Шкляр), Я. Шепеля, А. Волинця, П. Хмару, Л. Загороднього, Марусю Соколовську, С. Заболотного, О. Пшонника, О. Куравського, Малолітка, Робаківського, А. Левченка, І. Струка, Трепета [46, 10]. Негативних отаманів дослідник ділив на такі групи: батьки-отамани, опереткові отамани, отамани-анархісти і комуністичне охвістя. Перші у випадку залучення їх до регулярної армії не завжди виконували доручення, переважно діяли на свій розсуд. З їх числа дослідник назвав Біденка і Козир-Зірку. Проте найгіршими автор назвав опереткових отаманів (від слова оперета). Ці отамани, на переконання О. Вишнівського, увійшовши в довіру до представників уряду, так би мовити, грали у щирих, національно налаштованих патріотів України з метою отримати кошти на формування загонів. Досягнувши цього, використовували їх за своїм бажанням. До таких отаманів дослідник відніс Г. Задунайського, Паліінку, Точила-Гурського [46, 12].

Характеризуючи отаманщину та окремих отаманів, автор виділив, окрім військової отаманщини, отаманщину політичну. Якщо перша існувала в умовах військового часу, то друга, на його думку, поширилась за межами України серед української еміграції після поразки революції. Погодимось із

переконаннями автора, що так звана політична отаманщина спричиняла роз'єднаність серед українців зарубіжжя і негативно впливала на хід українських справ.

О. Вишнівський широко висвітлив розмах селянського повстанського руху, на науковій основі здійснив певні його узагальнення, навів певні теоретичні обґрунтування деяких аспектів повстанства.

Проте селянський повстанський рух і надалі продовжував поставати здебільшого в рамках інших досліджуваних тем. У таких працях його висвітлення залишалося фрагментарним. В цьому контексті, привертають увагу праці П. Мірчука «Українсько-московська війна (1917–1919)» [263] та «Українська державність 1917–1920» [262]. Аналізуючи події Української революції та характеризуючи тогочасні політичні партії, автор у контексті висвітлення антигетьманського повстання виділив повстанців отамана Зеленого, які у боротьбі проти П. Скоропадського організувались у Дніпровську дивізію [262, 258]. Проте, виокремлюючи ефективність партизанської форми боротьби, яка в ході зимового рейду 1919–1920 рр. частин Армії УНР у запіллі денікінських та більшовицьких військ зберегла і забезпечила дієвість української армії, П. Мірчук залишив поза увагою факт підтримки військ селянами та участі у рейді селянських повстанських загонів. Автор не згадав про спільні бойові дії селян-повстанців із армійськими частинами. Наведення подібних прикладів ще більше посилило б значення праці.

Окремі питання селянського повстанського руху 1917–1921 рр. постають у низці узагальнюючих робіт з історії України. Так, привертає увагу виданий 1976 р. Українським видавництвом у Мюнхені другий том праці «Історія України» Н. Полонської-Василенко [290]. Авторка, використовуючи матеріали праць І. Мазепи [234] та П. Феденка [362; 363], надала вагомому значення селянському повстанському рухові в роки Української революції 1917–1921 рр., проте розглянула його досить побіжно.

Значну роль у розвитку української історичної науки в діаспорі та висвітленні селянського повстанського руху відігравали періодичні видання: «Альманах-календар “Гомону України”» (заснований 1948 р., Канада), «Біблос»* (1954–1974 рр., США) – бібліографічний ілюстрований часопис; «Український історик» – історичне видання (засноване 1963 р., США), за оцінкою сучасних істориків, зокрема, Л. Сакади, своєрідне, по-своєму унікальне явище української історіографії [320; 523], часопис правдивої історії України (Я Калакура) [898, 14]; «Визвольний шлях» – суспільно-політичний, літературний і науковий місячник (заснований 1948 р. у Лондоні); «Вісті Комбатанта» – науково-історичний щоквартальний журнал з військово-історичної тематики (заснований 1961 р. у США); «Україна, її історія і життя» – неперіодична серія видань Інформаційного інституту в Буенос-Айресі (Аргентина); «Українське слово» – часопис української діаспори Аргентини (заснований 1928 р. Українським культурним товариством «Просвіта» в Аргентині) та ін.

На сторінках періодичних видань повоєнного часу, зокрема, часопису «Сурмач»**, знаходимо спогади та окремі науково-публіцистичні матеріали учасників Української революції 1917–1921 рр., де тією чи іншою мірою відображено селянський повстанський рух та участь селян України у діях регулярних частин Армії УНР [306]. Значний інтерес мають опубліковані документи, звіти повстанського руху.

Журнал «Визвольний шлях» з початку видання уміщував на сторінках своїх номерів одні з перших узагальнюючі дослідження повстанського руху проти радянського режиму [146; 206]. Так, А. Зефріма згадує не лише повстанський рух в Україні 1920–1921 рр., а й наводить його 1924 р. у Грузії, 1935 р. – у Абхазії, зазначає, що у Середній Азії збройні повстання були придушені лише 1937 р. Приділяючи увагу формам селянської

* Повна назва «Біблос: Журнал української бібліографії».

** Видання Об'єднання колишніх вояків-українців у Великій Британії.

боротьби, авторка відзначила, що «... в перших лавах стоїть Україна» [146, 5]. Це переконує, що у перших узагальнюючих дослідженнях селянського повстанського руху народів СРСР проти радянського режиму дослідники відводили Україні авангардну роль.

Цікаві дослідження з'являються на сторінках видання Інституту для вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен) «Український збірник». Так, історик Д. Соловей у праці «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні» [996] одним із перших намагався показати голодомор як засіб боротьби проти селянського повстанського руху [996, 11]. Автор дійшов справедливого висновку, що заходи 1921–1922 рр. були першою дієвою практикою боротьби проти селянства шляхом знищення його голодом.

В «Українському історикові» за 1977 р. вміщено статтю М. Мандрики «Дещо за роки 1917 та 1918» [247]. Автор на основі власного досвіду зробив науковий аналіз ініціатив селян 1917 р. у Радомишльському повіті на Київщині. Дослідник зазначив, що часто економічні ініціативи, які могли приносити користь як селянину, так і державі, не знаходили підтримки центральної влади. У третьому – четвертому числі тому XIV М. Мандрика назвав перші селянські повстання 1918 р. (с. 81), яким були властиві, окрім соціальних, і національні ознаки, дав зрозуміти причини цих повстань.

Також на сторінках журналу привертають увагу праці І. Витановича, В. Проходи та Л. Винара [508; 525; 1052]. Проте в цих публікаціях, як і в багатьох інших, селянський повстанський рух подавався в контексті ширших тем. На жаль, маємо констатувати, що в цілому на сторінках журналу «Український історик» селянський повстанський рух представлений лише окремими публікаціями та в рецензіях.

Детальніше селянський повстанський рух висвітлено на шпальтах часописів військово-історичного спрямування. Частина з них об'єднувала навколо себе колишніх військовиків з України. Редакції таких видань

відчували за собою обов'язок перед Україною і українцями друкувати подібні матеріали [923, 226].

Так, зокрема, з 1960-х років на сторінках часопису «Вісті Комбатанта», значну увагу приділено безпосередньо історії селянського повстанського руху, біографічним відомостям про діячів окремих повстанських отаманів. Публікувались дослідження, які ґрунтувались виключно на документальних джерелах [184; 291; 298]. Звертають на себе увагу роботи Л. Полтави [291; 292; 1060], І. Козьми [184], Г. Маслівця [250], А. Валійського [28] та ін.

Із творів зазначених вище авторів відзначається науковими узагальненнями селянського повстанства праця А. Валійського «Повстанський рух в Україні в роках 1917–1922» [28]. Автор здійснив періодизацію повстанського руху в Україні 1917–1922 рр., підкреслив важливу роль повстанців у визвольній боротьбі в Україні 1917–1920 рр. Дослідник досить слушно заявив, що трагедія селянського повстанського руху полягала в тому, що «... не було координованої співпраці з Дієвою Армією» [28, 16].

Зростання інтересу до українознавчих тем у другій половині ХХ ст. відзначається не лише серед дослідників з числа української діаспори, а й серед інших зарубіжних учених. Частина їх праць висвітлювала селянсько-повстанський рух, проте переважно в ракурсі Української революції 1917–1921 рр., або окремих її аспектів.

На підтвердження цього наведемо досить цікаві спостереження Л. Винара. У дослідженні «Дисертації з українознавчих тем в американських університетах у 1934–1967 рр.» [860] вчений вперше проаналізував бібліографію українознавчих дисертацій в університетах США за 1934–1967 рр. Автор зазначив, що за цей час у 19 університетах захищено 41 українознавчу дисертацію, з них 39 – після Другої світової війни. Темі історії і політичним наукам з усієї кількості присвячено 23 дослідження. З числа вчених 19 осіб не були українцями. Це означало, що дослідження

українознавчих тем у США у другій половині ХХ ст. хоч і знаходилося на початковому етапі, проте розвивалось дедалі інтенсивніше. Так, якщо у 1945–1955 рр. захищено 7 дисертацій з українознавчих тем, то в 1955–1967 рр. їх було вже 32. Однак значна частина докторантів все ж оминали вибір досліджень на українську тематику. Пояснювалося це браком джерел, а інколи, як зазначав Л. Винар, і «зовнішнім тиском» [860, 143]. Важливу роль у виборі теми відігравала особиста зацікавленість науковців. В окремих дисертаціях на історичну тематику в контексті досліджуваних тем ішлося й про селянський повстанський рух. Зокрема, це праця «Москва і Україна, 1918–1953: Дослідження національної політики російських більшовиків»^{*} Б. Дмитришина [495], робота «Німецькі плани і політика в Україні і Криму в 1917–1918 роках»^{**} О. Федина [496], дослідження «Україна і революція (1917–1920)»^{***} Дж. Рехетара [498] та «Радянська політика в Україні в 1917–1957 роках»^{****} Р. Салліванта [499]. На основі дисертаційних досліджень Б. Дмитришина, Дж. Рехетара, Р. Салліванта вийшли у світ їхні монографічні праці [1044; 1048; 1051].

Тенденція до збільшення зацікавленості вченими українознавчою тематикою, зокрема, селянським повстанським рухом в Україні 1917–1920-х років зростала. Про це свідчить захищена 1970 р. в Джорджтаунському університеті дисертація Ю. Кульчицького «Український повстанський рух з 1919 по 1926 роки» [1045] та вихід з друку низки праць, у яких ішлося про селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. [106; 1046] Щоправда, його й надалі продовжували висвітлювати здебільшого у контексті інших досліджуваних тем. Прикладом можуть є робота німецького історика

^{*} Назва в оригіналі: *Moscow and the Ukraine, 1918–1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy.*

^{**} *German Plans and Policies in the Ukraine and the Crimea, 1917–1918.*

^{***} *Ukraine and Revolution (1917–1920).*

^{****} *Soviet Politics in the Ukraine, 1917–1957.*

Р. Марка «Соціальні питання і національна революція: Українська національна республіка в 1919–1920», що вийшла з друку 1990 р. у збірнику статей «Гарвардські українські дослідження» [1046] та узагальнюючі праці, частина з яких видрукувані вже в незалежній Україні, як наприклад, дослідження Т. Гунчака «Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії» [106] та ін.

Висвітлення повстанства в працях зарубіжних учених потребує окремого ґрунтовного вивчення, з урахуванням специфіки розвитку української історичної науки та українознавчих досліджень у кожній країні. Цей аспект виходить за межі даного дослідження, проте слід відзначити, що в останні роки розвитку історичної науки за межами України певну увагу приділили Л. Винар, сучасний вітчизняний вчений В. Масненко та ін. [859; 932] Однак питання потребує подальшого детального опрацювання*.

У цілому з другої половини 1920-х років дослідники української діаспори продовжили свою наукову роботу, розпочату з часу своєї вимушеної еміграції. Про їх внесок у розвиток української історіографії не раз стверджували сучасні українські історики [див.: 900]. Незважаючи на присутність певного суб'єктивізму, викликаного розбіжностями в ідейно-політичних поглядах, та на брак архівних матеріалів, вони зробили вагомий вклад у дослідження і висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Діаспорним дослідникам належать перші спроби незаангажованої

* У напрямку вивчення розвитку української історичної науки, життя, діяльності, творчого й наукового доробку українців, які проживали і проживають поза межами рідного краю, розширення й поглиблення наукових та культурних зв'язків із українською громадськістю поза межами України привертає увагу діяльність Інституту Досліджень Української Діаспори (Institute for the Ukrainian Diaspora Studies), який розпочав свою роботу з січня 2002 р. [1063] як структурний підрозділ Національного університету «Острозька академія».

оцінки селянсько-повстанського руху та історіософського його розуміння. Значною мірою цьому сприяла відсутність ідеологічного тиску.

Завдяки значній кількості публікацій та видань, що побіжно висвітлювали повстанство або були безпосередньо йому присвячені, дослідження і висвітлення селянського повстанського руху науковцями української діаспори досягли у другій половині ХХ ст. більш чисельного та якісного, ніж у попередні роки, рівня. Опрацьований на основі спогадів, науково-публіцистичних досліджень, окремих наукових видань матеріал щодо повстанського руху селян України 1917–1921 рр. був представлений і в узагальнених дослідженнях з історії України.

У численних працях другої половини ХХ ст. простежується зростання наукових підходів. У роботах істориків спостерігається відображення збільшення повноти і масштабності селянського повстанського руху, прослідковується його динаміка. Елементи наукового дослідження дедалі більше використовуються у значній частині мемуарних робіт.

Активізація наукових пошуків та видавничої діяльності вчених української діаспори послужила спростуванню інсинуацій радянських авторів і дала поштовх до зацікавленості українською проблематикою з боку зарубіжних вчених.

3.3. Радянська історіографія селянського повстанського руху

У другій половині 1920-х років в УСРР більшовики підпорядкували всі сфери життя суспільства, запровадивши відповідний спосіб життя і мислення, відхилення від яких супроводжувалося навішуванням ярлика «ворог народу» та репресіями.

Перш за все, репресивні заходи застосовувалися до тієї частини наукової інтелігенції, яка не сприймала ідеологію більшовицької влади. Так, 22 лютого 1926 р. на політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання «Про

настрої серед української інтелігенції»^{*}. Результатом стало оголошення курсу «на рішучу боротьбу з так званою неугодною українською інтелігенцією». По суті під ідейно-політичним тиском партійно-радянської влади опинилася наука і насамперед історична, оскільки вона найбільше зазнавала впливу ідеології. Радянський тоталітаризм, який, на думку сучасних вітчизняних дослідників В. Греченка і О. Ярмиша, пройшовши три етапи (1921–1929 рр., 1929–1953 рр., 1953–1991 рр.) [86, 4, 5], негативно позначився на змісті історичної науки.

Дослідженню і висвітленню селянського повстанського руху 1917–1921 рр. присвячено значну кількість робіт радянських авторів. Вони включають як узагальнюючі колективні праці [32; 85; 160; 161; 274; 359; 408 та ін.], так і роботи окремих дослідників, у яких селянський повстанський рух представлений у контексті дослідження інших проблем [66; 118; 120; 170; 185; 197; 199; 207; 214; 345; 480 та ін.].

У працях 1920-х та й подальших років, які безпосередньо стосувалися селянського повстанського руху 1917 р., останній був поданий як неконтрольована стихія. Зокрема, йдеться про деякі роботи В. Качинського, Ю. Чеботарьова та ін. [169; 369]. Перша спроба скласти статистику селянських виступів 1917 р., використавши відомості доповідної записки Тимчасового уряду, належить 1927 р. А. Козаченку. Автор на основі узагальнень підрахунків виокремив три етапи селянського руху в Україні 1917 р.: 1) початковий (активізація руху), припав на березень (4 виступи);

* Раніше, 5 січня 1922 р., на політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про чистку вузів, у ході якої рекомендувалося керуватися такими положеннями: класовий принцип (тобто велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини); ліквідація у вузах політично-ворожого і антирадянського елемента; проведення чистки Наркоматом освіти і його органами під безпосереднім контролем партійних органів; затвердження губкомами складу комісій, порядку і плану перевірки.

2) піднесення (пік) руху, припав на липень (118 виступів); 3) фаза згортання, розпочався на початку вересня (112 виступів). Автор виявив, що протягом року відбулося 473 заворушення [181, 32]. Історик М. Рубач нарахував 558 заворушень, з яких 311 припало на літо [310, 45]. Дослідник Є. Чеботарьов назвав 609 таких виступів [369, 34].

Історичні праці 1920-х років, автори яких були орієнтовані на позитивізм і науковість, зіграли велику роль у збиранні, обробці і частковій публікації джерел з історії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Водночас погодимося з думкою Ю. Пахоменкова, який стверджував, що в радянській історіографії впродовж 1920-х років, на висвітлення селянського повстанського руху впливали різні підходи до проблеми суспільно-політичних процесів в українській революції [див.: 953].

Подальші дослідження селянського повстанського руху дали вченим змогу виявити динаміку його зростання. Водночас аналіз їх праць дозволив нам з'ясувати, що з поступовим переходом в радянській Україні від державницької і народницької школи до марксистської, автори все більше подавали селянський рух як очолювану більшовиками боротьбу за радянську владу, а повстанство 1918 р. – ще й як спротив іноземній інтервенції. Дії селян-повстанців, які перешкоджали політиці більшовиків та встановленню їх влади, представлені як політичний куркульський бандитизм, складова контрреволюції. Значна частина авторів акцентували увагу на узагальненні досвіду боротьби більшовицької влади з селянським повстанським рухом. Зокрема, про це йдеться у роботах М. Бобринцева [19], Е. Есбаха [128], С. Когана і І. Межберга [180], В. Крутя [202], І. Премислера [295], Ю. Білана [11], А. Залевського [137], В. Сліпченка [328], Ю. Римаренка [308], В. Голіченка [80], О. Кучера [213], О. Ганжі [71] та ін.

У 1940-х роках розпочалася порівняно активна публікація збірників документів, присвячених історії громадянської війни в СРСР, встановленню радянської влади та ін. У них частково був відображений селянський повстанський рух та заходи радянської влади по його придушенню. Автори

подавали відповідний матеріал у контексті боротьби проти контрреволюції і політичного бандитизму. Провідна роль у цій боротьбі відводилася робітничому класу під керівництвом комуністичної партії. Селянство ж поставало як суспільна верства, яка потребувала відповідної організації з боку робітників. Така взаємодія мала б забезпечувати союз цих двох класів. Документи, які подавала радянська історіографія, обґрунтовували тезу про те, що в Україні в процесі соціалістичної революції відбувалася громадянська війна, в ході якої більшовики активно завойовували авторитет серед найбідніших верств селянства. Опубліковані документи були покликані переконати, що на захисті інтересів робітників і селян України стояла робітничо-селянська Червона армія (РСЧА) та інші військові спеціальні формування. Укладачі збірників мали завдання документально підтверджувати, що саме ці сили захищали новопосталу радянську державу від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Втручання у внутрішні справи України з боку Росії дослідники повинні були трактувати як братерську допомогу в боротьбі за радянську владу [див.: 767–770; 779].

Про необхідність відповідного добору й опрацювання документів перед виходом їх у світ свідчать «Правила видання документів Радянського періоду» (1960 р.). Яскравим підтвердженням таких підходів в археографічній роботі є документальний збірник «Громадянська війна на Катеринославщині (лютий 1918–1920 рр.). Документи і матеріали» [764, 15], якому, як й іншим подібним виданням, властиві партійно-класові підходи.

У радянську тоталітарну добу була поширена практика публікації збірників документів і матеріалів, спогадів учасників боротьби за радянську владу до ювілейних дат і подій, наприклад, до дня Жовтневої революції, встановлення радянської влади в Україні тощо [758–763; 769; 784]. Деякі збірники були логічним продовженням попередніх [764, 13]. У них простежується прагнення документально на основі відповідних матеріалів фальсифікувати суть селянського повстанського руху. Масштаби використання опублікованих документів з історії селянського повстанського

руху постійно розширювались [66; 120; 121; 151; 173; 178; 295; 311; 314; 327]. При цьому спостерігається супровід документів коментарями, в основу яких покладена марксистсько-ленінська методологія [311]. Про значне посилення активності цього процесу з другої половини 1920-х років твердили деякі радянські дослідники, зокрема, Г. Клунний [174, 5].

Уже з середини 1920-х років почали з'являтися перші дослідження селянського повстанського руху в контексті революційних подій в окремих регіонах України. Їм властивий значний фактологічний матеріал. Так, до 10-х роковин Жовтневої революції у світ вийшла праця «Боротьба за Жовтень на Прилуччині: За матеріалами Окрістпарту» [27]. Книга має характер нарису з хронологічним викладом подій. У ній вміщено спогади та архівні документи. Незважаючи на наявні у праці радянські міфологеми про керівну роль партії більшовиків на чолі з В. Леніним, переваги й досягнення радянської влади та інші, привертає увагу висновок завідувача Істпарту Прилуцького окружного парткому Г. Сибіряка про те, що цей нарис поклав початок дослідженню революційних подій на Прилуччині і мав достатньо фактичного матеріалу [27, 4]. Відповідний фактологічний матеріал важливий і для пізнання селянського повстанського руху у краї. Останній відображений у розділах книги: «Знищення Гетьманщини» (с.108–110), «Банда Ангела на Прилуччині» (с. 143–147), «Нелегальна діяльність за Денікінщини» (друга частина – «Повстанський рух», с. 191–193), «Бандитизм на Прилуччині» (с. 242–254).

Матеріали дослідження дають уявлення про масштаби повстанського руху на Прилуччині в 1920 р. Зокрема, влітку та восени ним були охоплені такі села: Згурівка, Іваниця, Красляни, Ольшаниця, Переволочна та ін. У праці показана значна активність загонів отаманів Криворучка (с. Срібне), Харченка (Срібнянська та Березівська волості), Марусі Чорної та Гонти (територія всієї Прилуччини), Назарука і Нечая (Срібнянська волость), Жежері і Линця (обидва – с. Ольшаниця), Зінченка (с. Ладан). Найчисельнішими були загони під керівництвом Марусі Чорної та Гонти

(понад 300 осіб) [27, 245, 246]. Небезпідставно зазначено, що активності місцевому повстанському рухові дещо додавала присутність у краї махновських загонів, особливо навесні 1921 р., коли ті, уникаючи переслідування частинами Червоної армії, періодично заходили у Прилуцький, Лохвицький та інші повіти Полтавської губернії.

Визначаючи повстанський рух 1921 р. як розпорошений, дезорганізований, автори визнають, що він не припинявся протягом усього року [27, 253] і лише в 1922 р. почав ущухати [27, 254].

Події селянського повстанського руху в іншому регіоні – Звенигородщині Київської губернії – представлені у дослідженні Чижова і Семенова «Жовтневий період на Звенигородщині» [372]. Автори стверджують, що «революційні події в краї» з листопада 1917 р. по лютий 1918 р. здебільшого організовувала невелика група «товаришів... що повернулися з фронту, з промислових центрів і усвідомили себе більшовиками». До цієї групи входили Г. Герасун, І. Заславський, Фаерштейн-Чижов, Княжанський-Семенов, Маковецький-Мальтус, Б. Кац та Івченко. Участь у її роботі «наїздами з центру» брали також І. Дашковський та М. Грановський. Дослідники вважають, що робота групи значно активізувалася з прибуттям у Звенигородський повіт Б. Каца, делегованого Кронштадтською більшовицькою радою. Водночас автори не приховують того, що Звенигородщина вже тоді була «вогнищем самостійництва і націоналістичного патріотизму..., неодноразово відвідувалась з Києва есерами і есдеками – членами Центральної Ради» [372, 90]. Таким чином, праця вказує на досить складну політичну ситуацію в регіоні, на яку прагнули впливати різні політичні сили. Піднесення «революційних подій» у краї розпочалось зі спроб більшовиків через агітацію серед населення захопити владу в повіті [372, 90, 94, 95]. Але на шляху до цього стали місцеві загони Вільного козацтва – міліційно-військова організація селян. Применшуючи роль останніх, автори всупереч історичним фактам прагнули показати більшовицькі осередки організаторами повстань проти німецьких і

австро-угорських військ та гетьманського режиму. Проте документальні відомості учасників подій [700; 751] та дослідження сучасних вітчизняних учених [142; 333, 535, 381; 536] переконують, що селянське повстання на Звенигородщині розпочалось, до того, як більшовицька організація, так би мовити, «зміцніла» і могла б його підняти.

Викривлення фактів та впровадження марксистських ідеологічних підходів у історичні дослідження вже у другій половині 1920-х років ставало дедалі більш поширеним явищем. Партійні та радянські органи наполегливо здійснювали контроль над історичними дослідженнями та публікаціями матеріалів. Своєрідним методом впливу і «перевиховання» істориків були офіційні рецензії, зауваження, які зазвичай використовувалися для звинувачення тих чи інших авторів і навішування їм ярлика «ворога народу».

Так, секретар ЦК КП(б)У (з травня 1926 р. ще й редактор журналу «Комуніст») В. Затонський у статті «Кілька зауважень до статті тов. Рубача» [514] піддав критиці дослідження відомого радянського дослідника. Партпрацівник зазначав, що дібраний дослідником матеріал цікавий, значна його частина правильно висвітлює події. Проте він підкреслив, що М. Рубач у статті «До історії української революції (замітки й документи; грудень 1917 – січень 1918 р.)» [311] «перемудрував». Критиці піддалися спроби відвертого показу залежності Народного секретаріату України від Раднаркому РСФРР [514, 89].

На сторінках першого числа журналу «Пролетарська революція» за 1926 р. було вміщено негативну рецензію І. Вегера [507] на книгу А. Анишева «Очерки истории гражданской войны 1917–1920 гг.» [1]. Рецензент, проаналізувавши неоднозначні висновки автора щодо тактики й організації повстань, на конкретних прикладах показав неналежне дотримання радянських ідеологічних підходів у дослідженні: недостатність висвітлення жовтневого перевороту; відсутність матеріалів щодо діяльності Червоної армії, воєнкомів, особливих відділів, які мали б практичне значення для комуністичних партій інших держав; неповне висвітлення діяльності

партії більшовиків у роки революції. Важливим недоліком дослідження визнавалися наявність «трафаретних [у розумінні стандартних – *В.Щ.*]» висновків щодо організації і проведення повстань, формулювання висновків без достатнього аналізу подій тощо.

Рецензія засвідчує, що вже у другій половині 1920-х років радянська історична наука загалом і вивчення селянського повстанського руху, зокрема, повинні були підлаштовуватись під ідеологічні канони правлячої влади.

Справі ідеологізації науки сприяла діяльність заснованого 1928 р. у Харкові «Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву». Серед його організаторів були академіки Д. Багалій, О. Палладін, М. Яворський, Д. Граве та ін. Члени товариства часто друкували негативні і витримані в соціалістичному дусі рецензії на праці своїх колег, що свідчило про упереджене ставлення з боку влади до тих дослідників, чий погляд на історичні події відрізнялися від насаджуваних.

Справжнього розгрому зазнала історична наука під час першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів у Москві (грудень 1928 – січень 1929 рр.), де її було кваліфіковано «як науку націоналістичну», а вчених-істориків заклеювано як «націонал-шовіністів». Зазнав арешту і був ув'язнений М. Грушевський. Були репресовані М. Яворський, Й. Гермайзе, О. Грушевський та багато інших науковців.

В ході Всеукраїнської партійної наради у справах науки при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У, яка відбулася 23–24 вересня 1929 р., особливо наголошувалося на необхідності підвищення критики в пресі. Більшовицький підхід до історичних та інших суспільствознавчих праць мав сприяти завершенню переведення науки на ґрунт діалектичного матеріалізму [797, 18]. Отже, вже наприкінці 1920-х років історична наука повністю підпорядковувалась рішенням і постановам партійних і радянських органів. Згадана нарада 1929 р. офіційно зазначала: «Необхідною умовою розвитку науки в УРСР та всьому СРСР є тісний зв'язок та координація наукової роботи УРСР із науковою роботою усього Союзу» [853, 83].

Уніфікація історичної науки супроводжувалася розправами над істориками, науковцями, котрі сповідували національні цінності. Поштовхом до масових репресій стала сумнозвісна «Шахтинська справа» – перший сфабрикований судовий процес над «шкідниками» у вугільній промисловості Донбасу, який проходив 11 травня – 6 липня 1928 р. у Москві. Виступ на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, котрий закликав органи держбезпеки шукати «шахтинців» у всіх сферах суспільного життя, став каталізатором репресивної політики.

Лідером так званої антирадянської інтелігенції Державне політичне управління (ДПУ) УСРР обрало академіка С. Єфремова, який відверто висловлював своє критичне ставлення до радянської влади. 19 травня 1929 р. у Києві заарештували племінника С. Єфремова – М. Павлушкова, який визнав себе керівником антирадянської «Спілки української молоді» (СУМ) і дав свідчення проти С. Єфремова. В ДПУ дійшли висновку, що роботу СУМ спрямовував академік С. Єфремов, про що 7 червня 1929 р. ЦК КП(б)У доповідав керівник ДПУ В. Балицький. З середини червня органи ДПУ розпочали арешти молоді, яка нібито була зв'язана із СУМ. Із 3 липня 1929 р. по 19 січня 1930 р. було заарештовано 41 особу, в тому числі, і С. Єфремова. Матеріали його допитів слідчими ДПУ стали основою для створення справи Спілки визволення України (СВУ). У цій справі в УСРР було заарештовано понад 700 осіб. Дослідники Н. Павлушкова, В. Плющ, В. Шмельов та інші визнали існування СВУ. Проте в літературі переважає думка, що СВУ і СУМ як організації були вигадкою ДПУ. Її дотримувались В. Голубничий, В. Гришко, М. Ковалевський, Г. Костюк, Ю. Лавріненко, Р. Саллівант, К. Туркало, П. Феденко та ін.

Розпочатий комуністичною партією наступ на українську інтелігенцію мав згубні наслідки для історичної науки. Київська історична школа М. Грушевського, час активної діяльності якої припав на другу половину 1920-х років, у 1930–1931 рр. фактично припинила своє існування. Більшість історичних установ, започаткованих М.С. Грушевським, було ліквідовано, а

самого історика вислано з України до Москви. Дослідниця О. Юркова зазначає, що в умовах сталінських репресій учні М. Грушевського змушені були критикувати свого вчителя і займатися нищівною самокритикою, а в 1930-х роках розпочалось активне фізичне переслідування тих, ким опікувався визначний учений. Після 1930 р. подальші життєві дороги київських учнів М. Грушевського розійшлися, однак долі їх були трагічно типовими. Майже всі вони полишили наукову працю [1036].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років в УСРР значно посилилась цензура. Діюче при Наркоматі освіти республіканське Головне Управління у справах літератури й видавництв (Головліт) було піддане реорганізації. Окрім визначених функцій йому надавалося право відкривати видавництва та безпосередньо контролювати їх діяльність. Одночасно з цим був створений інститут уповноважених Головліту при всіх державних і громадських видавництвах, радіотрансляційних мережах, телеграфних агентствах, поштамтах і митницях. А для підвищення відповідальності уповноважених Головліту 19 липня 1931 р. всім Головлітам союзних і автономних республік було розіслано спеціальний циркуляр, який суворо регламентував «дозвіл до друку антирадянських видань або матеріалів, що викривляють радянську дійсність», а також «друк відомостей, що носять секретний характер». Була встановлена сувора відповідальність уповноважених Головліту в судовому та партійному порядку за недоліки в роботі.

Публікація 1931 р. листа Й. Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма» [728] в журналі «Пролетарська революція» стала поштовхом до боротьби «за марксистсько-ленінську чистоту на історичному фронті» в Українському інституті матеріальної культури, що призвело до звинувачення більшості співробітників у націоналізмі, звільнення з посад та передчасної смерті 9 лютого 1932 р. академіка Д. Багалія. Згодом історик О. Оглоблин писав, що «у 1932 р. стало цілком ясно, що ніхто, навіть Багалій, не

спроможний врятувати українську історичну науку від більшовицького погрому» [943].

Підпорядкування в умовах радянської влади історичної науки марксистсько-ленінській методології та сталінські репресії, які значно посилювались у 1930-ті роки, негативно позначились на історичній науці, змісті наукових праць, хоча марксистські історики прагнули подати процес уніфікації радянської історичної науки на рубежі 1920-х – 1930-х років як турботу комуністичної партії про її розвиток. Так, Б. Колос у праці «Хто був нічим... (Соціально-політичні здобутки українського пролетаріату)», виданій 1930 р., повідомляв: «Коли гармати вмовкли, коли треба було перебудувати промисловість і сільське господарство – кинулися туди. А наука і мистецтво, хоч які вони важливі для пролетаріату і для соціалістичного будівництва, все ж, цілком природно, залишалися на другому плані. І тільки тепер, останніми роками, вони виступають на перший план» [920, 9].

Утвердження в радянській історичній літературі марксистсько-ленінської методології супроводжувалось ідеалізацією ролі більшовиків в організації повстанського руху 1918 р. проти німецьких і австро-угорських військ, а розгортання селянських виступів у наступні роки оцінювалось під кутом зору боротьби, як зазначалось, вояків пролетаріату* за радянську владу. Такі підходи характерні, зокрема, у праці А. Воробйова «Боротьба за радянську Україну», виданій на початку 1930-х років у харківському видавництві «На варті». Слугуючи більшовицькій ідеології, дослідник вдається до фальсифікації подій, оскільки розвал німецької та австро-угорської армій, що стався в листопаді 1918 р. у зв'язку з листопадовою революцією в Німеччині, пов'язує насамперед із впливом на неї селянського партизанського руху, організатором якого нібито були виключно

* У даному випадку цим терміном охоплено усе найбільш необхідне робітництво і селянство.

більшовики. Водночас один із найбільших сплесків тогочасного селянського повстанського руху на Таращанщині Київської губернії автор спеціально пов'язав із Таращанською дивізією, яка, як відомо, була сформована у нейтральній зоні під керівництвом більшовиків [66, 37]. Проте до зазначеного формування увійшла незначна частина колишніх повстанців, а частка українців у дивізії становила лише 27 % [381, 51].

Незважаючи на упереджене ставлення автора до селянського повстанського руху [66, 69, 70], відзначимо, що дослідник виокремив з-поміж інших активних повстанських регіонів 1921 р. Білоцерківський, Звенигородський та Канівський повіти на Київщині, Кременчужчину та Зінов'ївщину і визнав селянський повстанський рух політичним і організованим [66, 69]. Водночас А. Воробйов перебільшив значення загонів комнезамів у боротьбі з повстанським рухом [66, 70]. Автор не зазначив, що лише під дією регулярних військ, які вивільнилися з фронтів, повстання селян були придушені.

У працях другої половини 1920–1930-х років радянські дослідники селянського повстанського руху змушені були використовувати фальсифіковані спогади радянських партійних діячів. Такі спогади часто готувалися на замовлення, а за своїм змістом повністю відповідали більшовицькій ідеології. Відомий український радянський письменник Іван Кулик (за паспортом Ізраїль Юделевич), колишній учасник боротьби з повстанським рухом, у доповіді на першому Всеукраїнському з'їзді письменників, у серпні 1934 р. зазначав: «Спомини..., аж до нудоти – все спомини, спомини й спомини, причому серед цих споминів чимале місце займають спогади про зрадництво й запроданство української “патріотичної” сволоти і щодо німецького імперіалізму, і щодо польського, і щодо білогвардійського...» [785, 24, 25]. Подібні оцінки ґрунтовних спогадів українських діячів, які намагалися осмислити причини поразок 1917–1921 рр., здійснити глибокий аналіз подій та винести уроки, робилися у той час, коли радянські автори писали спогади, так би мовити, добровільно-

примусово на замовлення Іспарту, внаслідок чого ці праці вирізнялися конкретною схематичністю й уніфікацією. Згодом деякі історики завдяки певній ліберизації радянського суспільства намагалися викрити втілювані в життя Іспартом підходи. Зокрема, В. Сарбей в 1960-х роках писав: «Від керівних органів Іспарту Москви та Харкова надходили інструкції, схеми складання спогадів про революційні події, відійти від яких не можна було. Доводилось йти проти правди... новоявлені “історики” проходили певні уроки фальсифікації недалекого минулого. ... доводилось навіть зобов’язувати членів партії “у порядку партійної дисципліни” писати спогади про минулі роки революційної боротьби» [974, 5]. У такий спосіб реалізовувались концептуально-ідеологічні підходи не лише щодо написання спогадів, а й створення наукових історичних праць.

Особливо яскраво простежується домінування більшовицької ідеології у висвітленні селянського повстанського руху в узагальнюючому тритомному виданні «Громадянська війна 1918–1921» [85]. Перші два томи праці видано під редакцією А. Бубнова, С. Каменєва, Р. Ейдемана у 1928 р. Фактично книги були публікаціями матеріалів партійних, військових діячів та окремих науковців. Третій том підготовлений у формі нарису оперативно-стратегічних дій Червоної армії. До його редакції долучився М. Тухачевський. Окремі матеріали тритомного видання, частина з яких раніше була опублікована в деяких журналах, розповідають про селянський повстанський рух. Зокрема, це дослідження А. Бубнова «Історія одного партизанського штабу»*, (т. 1, с. 35–45). З числа інших праць книги виокремимо роботу Котова «Одне із повстань на Україні у 1918 році» (т. 1, с. 46–67). У ній описані повстання селян проти німецьких та австрійських військ у листопаді 1918 р. у Павлоградському, Новомосковському, Олександрівському, Маріупільському повітах (в останніх

* Попередньо матеріал друкувався в журналі «Армия и революция», № 1–2 за 1921 р.

двох – за винятком міст Олександрівська та Маріуполя). Науково недостовірними є тези автора про те, що повстання було підготовлене і кероване виключно більшовиками (с. 48, 49) і відіграло надзвичайно вагомую роль у допомозі Червоній армії під час її, так би мовити, «тріумфального походу» Україною на початку 1919 р. Дослідник навмисне не вказав причину певної підтримки більшовиків частиною українського селянства наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.: селянство піддалось на привабливі більшовицькі лозунги щодо вирішення аграрного питання. Автор також залишив поза увагою й досить швидке наростання невдоволення селян грабівницькою політикою більшовиків, яке вже у квітні–травні того ж року вилилось у масові збройні антибільшовицькі повстання.

У розділі «Весняна і літня кампанії 1919 р. на південному фронті» третього тому видання (с. 226–256) визнано надзвичайний розмах антибільшовицького повстання в Україні середини 1919 р.: «Український фронт... набув майже партизанського вигляду. Його регулярні частини тонули і розчинялись в гущі партизанських загонів, які обліпили їх з усіх сторін» (с. 238). Тут же йдеться про існування значної кількості селянських повстансько-партизанських загонів навесні 1920 р., під керівництвом Ю. Тютюнника (с. 333).

Деякі факти активних дій селянських повстанських загонів отаманів І. Струка, Є. Ангела, Козидуба та інших наводяться у першому томі видання, зокрема, в матеріалах Ю. Щаденка «Григор'ївщина» [752], С. Меженнікова «Боротьба за Київ у кінці 1919 р.» [252].

Проте, розкриваючи масштаби селянського повстанського руху, автори застосували партійно-класовий підхід до його оцінки. Більше того, у другому томі видання, в матеріалі «Тактика селянських повстань» [191, 281–305] автор Котов вдався до теоретичних висновків і формування тактичних засад селянських повстань, відзначаючи, що селянство не може перемогти своїх, так би мовити, класових ворогів, а тому воно потребує твердого керівництва з боку пролетаріату, який є основною організуючою силою світової

революції (с. 305). Варто підкреслити, що редакційна колегія дослідження не виокремлювала селянський повстанський рух як явище революції. Його сприймали як один із «ланцюгів подій, що почались із Жовтневої революції», як ліквідацію політичного бандитизму, який, значилось, тривала до 1922 р. (т 1, с. 7). Таке висвітлення селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр. свідчить, що в радянській історичній науці вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років селянське повстанство розглядалося під кутом зору офіційної концепції перемоги і поширення радянської влади в Україні.

Особливо яскраво це помітно у збірнику «Крах німецької окупації на Україні» [784], виданому 1936 р. Книга ґрунтується на документах листування німецької влади в Україні та командування і послів держав Центрального блоку з Міністерством закордонних справ Німеччини і Австрії. Незважаючи на те, що численні документи збірника дають широке уявлення про тогочасний розмах повстанського руху та регіони його поширення в Україні, упорядники видання все ж спотворили організаційні засади руху, фальсифікували його суть у передмові до збірника, коментарях до кожного розділу, схемі викладу документів та примітках.

Утвердження в українській історичній науці ідеології марксизму-ленінізму «як єдино правильної і пануючої» забезпечувалося шляхом реорганізації наукових установ історичного профілю, застосування репресій до істориків, насадження дослідникам ідеології правлячої влади. В цьому напрямі діяла Всеукраїнська Комісія з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), перетворена 1929 р. на Інститут історії партії та Жовтневої революції у складі Інституту Маркса і Енгельса, створеного у січні 1921р. на базі Музею марксизму. Рішенням Президії ЦВК СРСР від 3 листопада 1931 р. до Інституту Маркса й Енгельса приєднали Інститут В.І. Леніна, який офіційно діяв з 31 травня 1924 р. В результаті об'єднання утворився Інститут Маркса–Енгельса–Леніна (ІМЕЛ) при ЦК ВКП(б). Діючий в Україні Український інститут марксизму-ленінізму з кількома

історичними кафедрами у 1931 р. був організаційно перебудований на Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) із Інститутом історії у своєму складі.

Після того, як на середину 1930-х рр. компартійній владі в УСРР вдалося підпорядкувати колишню автономну наукову спільноту, винищивши сотні «шкідників», «контрреволюціонерів», «націоналістів», республіканська адміністрація продовжила втілювати заходи щодо реорганізації наукових установ. Завдяки діяльності ВУАМЛІН, Комуністичного університету імені Артема (1922–1932 рр.) та Інституту червоної професури при ВУЦВК (1932–1937 рр.) було підготовлено нові кадри дослідників, які вже оволоділи марксистсько-ленінським розумінням історичного процесу й боролися за чистоту марксистсько-ленінської теорії «на історичному фронті», виступали проти так званих дрібнобуржуазних і буржуазних проявів у розвитку науки. Тому Постановою ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук», відповідно до якої на базі Інституту історії ліквідованої ВУАМЛІН був створений Інститут історії України у складі новосформованого в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук [1062]. Відповідно до марксистського формаційного розуміння історії наукові дослідження здійснювалися у структурних секторах закладу: історія України доби феодалізму, історія України доби капіталізму та історія України радянського періоду. Проте варто погодитися з думкою сучасних дослідників М. Ковалю та О. Рубльова, що сам факт створення Інституту як спеціалізованої установи з історії України, незважаючи на його повну підпорядкованість компартійній владі, давав «якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу» [914, 52]. Однак можемо констатувати факт, що надалі історична наука в радянській Україні поза межами державних установ існувати не могла. Таким чином, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років більшовики завершили розгром української

історичної школи^{*}. Наукові історичні дослідження, як і сама історична наука, стали засобом ідеологічного впливу правлячої Комуністичної партії на життя суспільства. Методи і численні факти цього впливу навів В. Сарбей у статті «Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні» [974]. Водночас, будучи жертвою репресій, історична наука в результаті ідеологізації стала по суті зняряддям політичної боротьби, виступаючи проти носіїв ворожих режимові ідей.

У цьому контексті з групи творів, до якої входять праці державних, політичних діячів, провідників повстанського руху та ін. окрему вагу історіографічних джерел несуть праці радянських воєначальників – активних учасників революційних подій 1917–1921 рр.: В. Антонова-Овсієнка [633; 634; 636], Ю. Щаденка [629], Р. Ейдемана і М. Какуріна [120] та ін. Їхнім творам властивий здебільшого мемуарний характер, хоча частину робіт становлять наукові праці, автори яких згодом перейшли на викладацьку роботу до військових навчальних закладів. Згадані дослідники у роботах здебільшого віддівали перевагу аналізу тактико-стратегічних аспектів боротьби з селянським повстанським рухом. Радянських воєначальників єднав тенденційний підхід до суті повстанського руху в Україні, трактованого в їхніх працях як буржуазно-націоналістичний, отамансько-куркульський бандитизм. Такі оцінки в рамках більшовицької ідеології були антинауковими.

* В Україні були знищені: історична школа немарксистської орієнтації М. Грушевського, майже всі його учні та наукові установи, де вони працювали; історична школа марксистської орієнтації М. Яворського, створений ним Інститут історії, його учні; Інститут матеріальної культури Д. Багалія; значна кількість суміжних з історичною галуззю інститутів; велика кількість істориків науково-дослідних, вищих навчальних закладів та інших установ.

У книзі М. Какуріна та одного з організаторів боротьби з повстанським рухом в Україні, радянського військового діяча Р. Ейдемана «Громадянська війна на Україні» [120] здійснено характеристику повстанського руху в Україні 1920 р. Автори детально описали його в регіонах найбільш інтенсивного прояву – на Київщині та Кременчужчині. Зокрема, звернули увагу на те, що наприкінці вересня 1920 р. на Київщині одночасно спалахнули два повстання. Одне – у північній частині Звенигородського повіту, друге – у східній частині Білоцерківського. Причинами повстання дослідники називають примусову мобілізацію до лав Червоної армії та радянську продовольчу політику. Основою повстанських загонів вони вважають «рештки петлюрівської армії», які діяли в радянському запіллі. Особливо великих розмірів, на думку авторів, набуло повстання в Звенигородському повіті, де сили повстанців досягали 4 000 чол. Із Звенигородського повіту повстання перекинулося до Київського повіту й до східної частини Тарашанського. Найімовірніше, автори мали на увазі так зване Медвинське повстання, яке територіально охопило кілька сіл південної частини Богуславського повіту та північної частини Звенигородського повіту Київщини з центром у с. Медвин на Богуславщині. Можна погодитися з названими причинами повстання. Однак варто уточнити його час. Повстання тривало з 19 серпня по 10 вересня 1920 р., і його рушійною силою були не «рештки петлюрівської армії», а самі селяни, які не сприймали радянської влади і спроб більшовиків запровадити аграрні перетворення на селі [383].

Водночас автори приділили увагу повстанням кінця серпня 1920 р. в районі містечок Германівка, Трипілля й Кагарлик Київського повіту та дещо меншому – в с. Барахти Васильківського повіту. Дослідники змушені були визнати політично організований характер селянських виступів: «Київський бандитизм набрав форм політично організованих виступів...» [120, 69, 70]. Факт визнання з боку колишніх радянських воєначальників повстанства як політично організованого є досить важливим для історіографії селянського повстанського руху.

Стосовно повстання на Кременчужчині, в його межах Р. Ейдеман і М. Какурін згадують два найважливіших залізничних вузли – Знам'янку й Бобринську [120, 71]. Однак відомо, що ці залізничні станції далеко знаходяться далеко від Кременчука. На сучасній географічній карті Бобринська (нині станція Шевченкове) знаходиться в Черкаській області, а Знам'янка – районний центр Кіровоградської області. Тобто названий авторами район дії повстанців – Кременчужчина досить обмежений географічно. Згадані вище залізничні станції навіть виходили за межі Кременчуцької губернії, яка існувала з 1920 р. по 1922 р. Для точності даний регіон дій повстанців варто було б назвати Холодним Яром, але не в сенсі географічної місцевості з площею близько 7 тис. га [1069], а в розумінні більш широкої території, охопленої діяльністю Холодноярського повстанку: від північних районів сучасної Кіровоградщини до південних районів сучасної Київщини. Та й масштаби дрозгортання повстанського руху літа 1920 р., описані в книзі із зазначенням залізничних вузлових станцій Знам'янка, Бобринська, Долинська, П'ятихатка, свідчать про територію дій повстанців на теренах сучасних Дніпропетровщини, Кіровоградщини та Черкащини.

Повстанський рух на Лівобережній Україні автори ототожнювали переважно з махновським рухом. Проте привертає увагу той факт, що дослідники все ж визнали на теренах Лівобережної України – у східній частині Київської, Чернігівської, частково Полтавської губерній діяльність селянських повстанських загонів унерівського спрямування. Однак, намагаючись применшити їхню роль в регіоні, необґрунтовано твердили про незначну їх кількість і незначний вплив [120, 76].

Загалом у 1930-х роках при висвітленні селянського повстанського руху в працях радянських авторів домінував партійно-класовий, а не науковий підхід. Це було наслідком політичної цензури, суть якої полягала в ідеологічно спрямованій інтелектуальній ізоляції радянських істориків та у фізичному винищенні небажаної інтелігенції. Найпереконливішим

аргументом влади проти наукової інтелігенції став терор. Лише протягом 1930–1933 рр., тобто до початку «великого терору», за даними, які наводить Т. Стоян у публікації «Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х років» [1001], в Україні було репресовано 184 науковці, серед них, так би мовити, «класичних» істориків налічувалось 92, істориків права – 11, етнографів – 21, археологів – 21, істориків літератури – 8 [1001, 120]. Проте вже в ході масових репресій 1936–1938 рр. у радянській Україні за безпідставними звинуваченнями було заарештовано тисячі вчених. Сталінські репресії сприяли процесу бюрократизації наукових дослідників, спотворенню морального обличчя вчених, знищенню принципу змагання та дискусій в історичній науці, глибокій монополізації одних напрямів дослідження і придушенню інших. Серед останніх було і питання селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

У другій половині 1920-х – 1930-х роках радянська історична наука перетворилась не лише на засіб політичного, а й ідеологічного тиску, за допомогою якого велась боротьба проти традиційних духовних цінностей українського народу, а населенню нав'язувались комуністичні ідеали. Цьому, як зазначила К. Чадаєва, сприяли адміністративно-репресивні дії, до яких у радянській державі відкрито перейшли з остаточним встановленням культу особи Й. Сталіна [488, 176]. Радянська влада створила ефективний механізм формування і пропаганди фальшованих історичних знань. Це підривало історичну самосвідомість українського народу і призвело, як твердить О. Удод, до знищення української національної історії [484, 163]. Таким чином, радянська історична наука спотворювала реальні історичні процеси і події. Проте в 1930-х роках ще залишалися живими учасники селянського повстанського руху. У публікаціях автори на західноукраїнських землях та в діаспорі прагнули неупереджено подати матеріал про селянський повстанський рух 1917–1921 рр. У радянській Україні на початку 1940-х років з'явилися праці І. Премислера [295] та А. Слюсарського [330], які показували успішну боротьбу радянської влади з так званим бандитизмом.

Звичайно, що радянські дослідники зверталися до обраної теми, намагаючись фальсифікувати історію селянського повстанського руху, применшити його розмах, виправдати більшовицьку політику щодо українського селянства.

Повстанський рух селян України 1918 р. проти німецьких та австро-угорських військ частково знайшов своє відображення у працях радянських істориків у роки радянсько-німецької війни. Дослідження теми було зумовлене політичною кон'юнктурою, оскільки в умовах війни його результати використовувались для здійснення пропагандистської та агітаційної роботи. Розробка теми велася в рамках дослідження боротьби слов'янських народів проти німецьких загарбників. Таку тематику, як пріоритетну, сформував 21 серпня 1942 р. Науково-технічний Комітет сприяння обороні при Академії наук УРСР у м. Уфа, куди був евакуйований Інститут історії та археології АН УРСР. Не випадково у 1941–1943 рр. було підготовлено низку тематичних збірників документів і матеріалів [767–770]. Селянський повстанський рух проти німців у 1918 р. досліджували С. Марков [248], Г. Деренковський [110] та інші радянські дослідники.

Зокрема, третій і четвертий розділи праці С. Маркова «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких інтервентів у 1918 році» присвячені селянському повстанському рухові, який розгорнувся 1918 р. Без заперечень погоджуємося з автором дослідження в тому, що повстанський рух в Україні фактично вилився у війну проти німецьких і австро-угорських військ. Автор також справедливо визначив національно-визвольний характер селянських повстань. Він переконаний, що збройні загони селян загартовувались і набирались досвіду в боротьбі. З-поміж інших повстанських регіонів у книзі виділені Київська, Полтавська, Чернігівська, північна частина Херсонської губернії, де у червні–липні 1918 р. селянський повстанський рух набрав особливого розмаху [248, 29, 33–42]. Окремо автор зупинився на поширенні селянського повстанського руху влітку та восени 1918 р. в Катеринославській, Чернігівській, Харківській

губерніях [248, 43, 45, 48]. На думку автора, жовтень–листопад 1918 р. – це кульмінаційний момент війни українського селянства [248, 51].

Щоправда, у повоєнні роки деякі радянські історики дещо критично поставились до концентрації уваги в роки війни на питаннях боротьби із зовнішніми і внутрішніми ворогами в революційну добу.

Так, М. Супруненко у дисертаційному дослідженні «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» щодо розвитку історичної науки в роки Другої світової війни писав: «... у воєнні роки занадто [багато – *В.Щ.*] приділялось уваги боротьбі з інтервентами, білогвардійщиною, петлюрівцями» [480, 88].

У повоєнні роки після прийняття постанов ЦК КП(б)У – 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» та 12 вересня 1947 р. «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах» посилювався наступ на наукову інтелігенцію. Історикам було сформульоване завдання передусім висвітлювати історію виробників матеріальних благ, тобто робітничого класу і селянства, викривати залишки націоналізму на історичному фронті, створити марксистсько-ленінський курс історії України тощо. Сучасний дослідник Я. Калакура справедливо зазначає, що все це відволікало українських істориків від створення національної історії [905, 313]. За таких умов звернення до теми селянського повстанського руху в Україні революційної доби неминуче розглядалося як прояв буржуазного націоналізму. Тому вже у першій половині 1950-х років тема селянських повстань 1917–1921 рр. випадає з поля зору радянських істориків. Інформація, стосовно селянського повстанського руху зустрічалася лише у працях, тематика яких була суміжною з повстанською. Мова йде про роботи, в яких висвітлювалися питання історії утвердження радянської влади в боротьбі з куркульським бандитизмом та іноземною воєнною інтервенцією, діяльності окремих військових частин та каральних органів. Серед таких досліджень варто назвати працю І. Шермана «Розгром григор'ївщини» [378],

І. Кулика «Боротьба робітників і селян за встановлення Радянського ладу на Україні (1917–1920)» [207], дисертаційні дослідження І. Рибалки «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії і відновлення Радянської влади на Україні (листопад 1918 – березень 1919)» [473], Г. Алфєєвої «Боротьба Комуністичної партії за зміцнення Радянської влади на Україні в 1920 р.» [419], М. Супруненка «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» [480], М. Колісника «Боротьба за відновлення Радянської влади на Україні (листопад 1919 – травень 1920 рр.)» [443], В. Тичини «Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 р.» [483], окремі монографічні праці А. Лихолата [225], М. Супруненка [341; 342; 344;], В. Тичини [353; 354] та ін. У них автори побіжно висвітлювали селянський повстанський рух. Зберігалися офіційні оцінки і підходи, сформовані в роки становлення сталінського тоталітаризму.

Водночас, не дивлячись на ідеологічні нашарування, деякі праці радянських істориків дещо збагачували конкретно-історичне сприйняття селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Зокрема, значний фактологічний матеріал містить зазначене вище дисертаційне дослідження М. Супруненка. Так, на основі архівних матеріалів автор детально висвітлив селянське повстання 1918 р. на Звенигородщині і Таращанщині Київської губернії проти німецьких і австро-угорських військ, розглянув його поширення в інших губерніях – Волинській, Подільській, Херсонській та на Лівобережжі [480, 248–256, 262–264]. Важливі фактологічні і статистичні дані вчений подає про повстанський рух на Чернігівщині у серпні–вересні 1918 р. [480, 260, 261].

Водночас М. Супруненко показав боротьбу селян проти Денікіна. У другій книзі дисертації дослідник справедливо підкреслив, що «виступи партизанів проти денікінців перетворилися в могутній народний партизанський рух, що розладнував тил денікінської армії» [408, 88]. Однак, показуючи спротив селян денікінським військам, автор наполегливо впроваджував один із радянських постулатів щодо провідної ролі

робітничого класу у боротьбі за соціалістичну революцію і необхідність зміцнення союзу робітників і селян [408, 92]. Аналогічні висновки містяться і в дослідженні Ю. Кондуфора «Зміцнення союзу робітничого класу і селянства на Україні в період громадянської війни (в ході проведення продовольчої політики 1918–1920 рр.)» [див.: 185].

Подіям на Чернігівщині в 1918 р. присвячена дисертація В. Тичини «Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 р.» [483]. На основі документів дослідник показав спротив німецьким і австро-угорським військам на частині Лівобережної України. Він справедливо, на наш погляд, дійшов висновку, що боротьба набула форми війни і мала визвольний характер. Однак причини поразки німецьких і австро-угорських військ в Україні автор декларативно зводить до «керівництва визвольною війною українського народу партії Леніна–Сталіна, великої допомоги російського народу..., напруження усіх животворних сил і здібностей радянських людей» [483, 5, 301]. В. Тичина явно ігнорує той факт, що більшовики у 1918 р. не мали популярності серед населення України, а так звана їхня «допомога» була очевидним втручанням у справи УНР. Про існування такої спільноти як «радянські люди» в той час не могло бути й мови. Застосування цього терміну до населення України в 1918 р. є абсолютно невиправданим і антинауковим.

Спробою створити широке полотно селянського повстанського руху 1918 р. у боротьбі проти німецьких і австро-угорських військ в Україні та сформувати певні узагальнення в рамках радянських ідеологічно-концептуальних підходів виділяється праця Г. Заставенка «Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.» [140]. Її четвертий розділ «Визвольна війна українського народу. Крах німецької окупації» (с. 70–105) безпосередньо присвячений розгортанню повстанської боротьби в 1918 р. Однак дослідник на противагу іншим авторам не приділив у роботі особливої уваги Центральному військовому штабу Чернігівської і Полтавської губерній, очевидно, зважаючи на невеликий його вплив серед народних мас.

Згодом це викликало критику з боку інших радянських дослідників, адже ЦК більшовицької партії України мав на меті перетворити цю структуру у штаб загального збройного повстання в Україні. Історики дещо упереджено на основі ідеологічних міркувань ставили за недолік недостатність фактологічних матеріалів щодо формування у нейтральній зоні червоногвардійських загонів та їх ролі у боротьбі з німецькими й австро-угорськими військами. Відсутність належної уваги до подібних фактів вважалось у радянській історіографії суттєвою прогалиною в роботі. Ми ж можемо констатувати інше: поза увагою Г. Заставенка залишився розгляд характерних особливостей Ніжинського повстання, формування його рушійної сили, основу якої становило селянство. Однак без сумніву праця містить значний фактологічний матеріал і є вагомим історіографічним джерелом відомостей про селянський повстанський рух в Україні 1918 р.

Характерно, що в багатьох працях радянських авторів повоєнних, 1950-х та й пізніших років, у яких висвітлені події 1917–1921 рр., зовсім не було згадок спротив селян України більшовикам та радянській владі. Проте у дослідженні А. Лихолата «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.)» [225] йдеться про масові антибільшовицькі селянські повстання в Україні навесні та у другій половині 1919 р. Автор характеризує цей рух виключно як куркульський бандитизм і водночас підтверджує широку протестну активність селян України в 1919 р.: «тільки у квітні 1919 р. відбулося 93 куркульських повстань, в тому числі, на Київщині – 38, Чернігівщині – 19, Полтавщині – 17, Херсонщині – 8, Харківщині – 7, Поділлі – 4 і т. д.» [225, 333].

З середини 1950-х років внаслідок хрущовської «відлиги» і певної лібералізації суспільно-політичного життя радянська історична наука отримала дещо сприятливіші умови. Це проявилось не лише у певному послабленні ідеологічного тиску з боку влади, але й, як запевняють деякі сучасні дослідники, у збільшенні фінансових видатків на наукову

галузь [461, 177], хоча марксистсько-ленінські методологічні засади в історичній науці були збережені.

Зміною політичної обстановки скористалися професійні історики. Як наслідок, зросла чисельність монографій, інших наукових праць, на сторінках яких учені викривали негативний вплив культу особи Й. Сталіна на розвиток історичної науки. Так, радянський історик О. Касименко у статті «За нові успіхи українських істориків» [910], опублікованій у 1963 р. в «Українському історичному журналі», писав: «Незліченну шкоду приніс культ особи історичній науці на Україні. Внаслідок сваволі Сталіна в трактовці важливих історичних явищ, його перекручень на догоду возвеличення своєї особи, культивування суб'єктивізму і тенденціозності в працях з історії... було багато серйозних відступів від історичної правди, особливо у висвітленні радянського періоду...» [910, 16]. Подібні висновки знаходимо і в інших працях: «Уся роль істориків, – як зазначалося в дослідженні “Історичні джерела та їх використання”, – зводилася лише до одного: підбирати факти для ілюстрації... встановлених тверджень і положень... складний історичний процес грубо спрощувався, мало місце нехтування фактами, використання вузького кола джерел, аналіз підмінявся схемою» [895, 4].

Історики другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років дещо змінили оцінки тих чи інших історичних подій, критикували праці, які з'явилися в умовах сталінізму. Так, М. Супруненко 1966 р. у праці «Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920)» [346] зазначав, що раніше деякі події в історичній літературі «висвітлювались часто однобоко, як майже неперервний ланцюг помилок...». Але такі помилки були заплановані багатьма керівними працівниками. Учений робить висновок, що таке нанесення шкоди було досить поширеним і у політиці влади на селі [346, 10].

Водночас нові політичні умови не змінили марксистсько-ідеологічних підходів радянських істориків до висвітлення селянського повстанського руху. Так, М. Супруненко у зазначеній вище праці, як і в дослідженнях

першої половини 1950-х років, стверджував, що Червона армія під керівництвом більшовиків мала на меті «... не упокорення України, а звільнення її» [346, 323, 324]. Методологія дослідження селянського повстанського руху залишалась, по суті, незмінною. В її основі зберігалися партійно-класовий принцип, соціалістична орієнтація радянських істориків. Водночас значно збагатився фактологічний матеріал про повстанський рух селян. Так, М. Супруненко показав активність селянського повстанського руху на Полтавщині в районі Кобеляк, Хорола, Константинограда, Кременчука, назвав селянські партизанські загони, які діяли на Харківщині під керівництвом Савченка, Безрука, Коробкіна, Павленка, Пека, Тищенка, Величка. Автор розкрив чисельність загонів братів Бондаренків. За його оцінками вони становили декілька тисяч осіб. Дослідник також визначив, що на Харківщині найактивнішим із повстанських районів був Ізюмський повіт. Дієвими повстанськими загонами на Чернігівщині дослідник назвав загони отаманів Точеного, С. Покиньюбороди, Єсипенка, І. Остапенка, А. Хахуди та ін. [346, 322, 323].

Загалом на 50-ті–60-ті роки ХХ ст. припадає вихід з друку значної кількості праць, в яких був висвітлений селянський повстанський рух 1918 р. проти німецьких та австро-угорських військ в Україні. За підрахунками В. Тичини у довоєнний період цій тематиці присвячено до 50 спеціальних розробок, а станом на 1969 р. – понад 200 [353, 3]. З-поміж інших виділяються дослідження С. Саженьюка [319], Ю. Білана [12], Г. Заставенка [139], Є. Скляренка [325; 326], В. Тичини [353; 354] та ін. Селянський повстанський рух 1917–1921 рр. представлений також в узагальнюючих працях з історії громадянської війни [161], щоправда, в них він висвітлений дещо фрагментарно.

Дослідження Ю. Білана, Є. Скляренка, Г. Заставенка вирізняються використанням значної джерельної бази, спробами розглянути малодосліджені події селянського повстанського руху 1918 р. Вчені виділяють регіони, де найбільш активно проходили повстання: Ю. Білан –

Авратинську та Базалійську волості на Поділлі, Старокостянтинівський і Дубенський повіти на Волині [12, 232], Є. Склярєнко – Київщину [325, 26] та ін. Водночас праці Ю. Білана і Є. Склярєнка не уникли деякої формальної критики своїх колег. Зокрема, В. Тичина бачив недолік роботи Ю. Білана в тому, що той датував селянський повстанський рух визвольним лише з травня 1918 р., а праці Є. Склярєнка – у передчасному завершенні періоду визвольного повстання [353, 5].

Позитивну оцінку радянських істориків отримала праця Г. Заставенка «Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.» [139], видана у 1959 р. За змістом вона значно відрізнялася від попередньої «Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р.» [140] (1948 р.), адже автор розглянув розвиток повстанського руху й у другій половині 1918 р. Саме тоді більшовики, використовуючи піднесення повстанського руху на Чернігівщині, намагалися підняти загальне повстання в Україні. Тому не дивно, що у відповідності з ідеологічними запитами дослідник закономірно акцентує увагу на недоліках і помилках повстанського руху літа 1918 р. [139].

Партизанську боротьбу українських селян проти німецьких та австро-угорських військ 1918 р. широко представлено у дослідженні П. Балкового «Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр.» [8]. У дослідженні йдеться про виступи селян на Харківщині й Донбасі (с. 19), Миколаївщині (с. 21), Поділлі (с. 24), Київщині (с. 25–28), Чернігівщині (с. 29–34). Однак з усієї кількості повстань дослідник виділив селянське збройне повстання у Звенигородському і Таращанському повітах (с. 25–27) та серпневе повстання на Чернігівщині і дійшов правильного, на наш погляд, висновку, що вони зайняли гідне місце в історії боротьби українського народу за соціальне і національне визволення. Таким чином, учений визнавав національний чинник у селянському повстанському

рухові, хоча оцінки цього чинника здійснювалися в рамках офіційних висновків щодо українського національного руху в роки революції.

Характерною рисою праці є те, що дослідник розглянув повстанський рух не лише 1918 р., а і наступних років Української революції. Проте боротьбу селян проти більшовиків та радянської влади П. Балковий характеризує як основу внутрішньої контрреволюції. Цій контрреволюції автор протиставляє найбільш бідні верстви українського села, а також частину середнього селянства, яке підтримувало більшовиків. Громадянську війну в українському селі автор подає як збройну боротьбу робітників і селян за збереження завоювань Великого Жовтня і утвердження в Україні радянської влади.

Спробою відповідного узагальнення селянського повстанського руху 1918 р. є дослідження В. Тичини «Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році» [353], яке побачило світ 1969 р. Прагнучи зробити підсумок дослідження, автор проаналізував історіографію селянського повстанського руху, в рамках панівної ідеології та методології визначив як здобутки, так і недостатньо розроблені аспекти.

Водночас В. Тичина розкрив зміст селянських повстань 1918 р. на Полтавщині, Поділлі, Волині, Чернігівщині*, Херсонщині, прослідкував їхню еволюцію від стихійності (захоплення та підпали поміщицьких маєтків) до організованої боротьби. Дослідник детально зупинився на Канізькому повстанні на Єлизаветградщині, причиною якого назвав каральні акції австрійського загону у с. Павлівка [353, 62]. Водночас учений дослідив історію повстань на Поділлі, зокрема, у Брацлавському повіті, в районі Милорадівки на Катеринославщині, Мглинському повіті Чернігівщини, у Єлизаветградському й Олександрівському повітах. Попри їхню стихійність,

* Детальніше про повстанський рух на Чернігівщині дослідник писав у книзі «Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 р.» (Х.: Вид-во Державного ун-ту, 1959. – 104 с.).

автор зазначає, що лише «з появою революційного [тобто більшовицького – *В.Щ.*] підпілля організація повстань стала набувати особливого значення». Таким чином, у рамках офіційних вимог і стереотипів створювалось бачення виняткової ролі більшовиків у підготовці повстань. На підтвердження своїх висновків В. Тичина навів приклад повстань влітку 1918 р. у Звенигородському і Таращанському повітах Київщини [353, 80]. Вони, на думку автора, є свідченням того, як більшовики спрямовували селянські стихійні виступи у річище організованого руху. Дослідник не називає реальних організаторів повстання, які насправді відіграли належну роль в згуртуванні селянства та Вільного козацтва. Досить важливою є інформація щодо чисельності цих селянських повстанських загонів у серпні 1918 р. Автор вважає, що в означених повстаннях брали участь до 2 000 осіб. Разом з тим історик визнає, що з серпня повстанський рух почав згасати [353, 106].

Відповідно до офіційних радянських ідейно-політичних постулатів учений намагається довести, що, взявши курс на загальне збройне повстання та врахувавши помилки літа 1918 р., більшовики відіграли надзвичайну роль у визволенні України від німецьких окупантів і петлюрівської контрреволюції [353, 280]. Підсумовуючи, дослідник зробив висновок, що боротьба проти німецьких окупантів здійснювалась «під керівництвом Комуністичної партії», а «на визвольну війну встали всі трудящі України» [353, 282]. Отже, В. Тичина, як й інші радянські історики продовжував абсолютизувати роль більшовицької партії в суспільно-політичних подіях в Україні 1918–1921 рр.

У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років дещо активізувалися контакти радянських істориків із зарубіжними науковцями. У зв'язку з цим М. Брайчевський і Л. Чивець писали: «Контакти між істориками різних напрямів, взаємне обговорення відповідних праць безумовно сприяють досягненню історичної істини» [852, 147]. Проте певне поживлення контактів суттєво не вплинуло на дослідження селянського повстанського руху тому, що не відбулося загалом плідної співпраці між

радянськими і зарубіжними істориками через ідеологічне протистояння, яке зберігалось. Для радянських істориків допустимі рамки міжнародної наукової співпраці та дослідження тем санкціонувалися рішеннями партійних з'їздів та ідеологічними постановами. Директивну роль мали рішення Всесоюдної наради радянських істориків 1962 р., на якій констатувалось, що для дослідників визнанням їхніх праць ставала відповідність духу марксизму-ленінізму [963, 33]. Історики Ф. Шевченко та В. Сарбей у публікації «Радянська історична наука на службі будівництва комунізму» 1965 р. зазначали, що головними напрямками історичних досліджень мало бути «вивчення історичного шляху, пройденого українським народом у братній сім'ї народів СРСР...» [1020, 10]. З огляду на це історія селянського повстанського руху доби Української революції не стала самостійним спеціальним напрямом дослідження. В умовах хрущовської «відлиги» селянський повстанський рух розглядався побіжно в рамках боротьби більшовиків за встановлення і зміцнення своєї влади. Це повністю відповідало змісту низки постанов ЦК КПРС, ухвалених у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років: «Про журнал “Вопросы истории”» (1957 р.), «Про створення шеститомної історії Великої Вітчизняної війни» (1957 р.), «Про деякі зміни викладання історії в школі» (1959 р.), «Про підготовку до видання багатотомної “Історії КПРС”» (1960 р.), «Про заходи до поліпшення роботи Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС» (1961 р.), «Про журнал “Вопросы истории КПСС”» (1962 р.) та ін. Ці постанови спрямовували діяльність істориків, перш за все, на узагальнення успіхів радянської влади за 50 років. Тому закономірним було те, що селянський повстанський рух і надалі трактувався як політичний і куркульсько-націоналістичний бандитизм. Показовою в цьому плані є праця А. Залевського «Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.)» [137]. Автор, як й інші радянські дослідники, говорив про антирадянський селянський повстанський рух в Україні як прояв куркульського націоналістичного бандитизму. Він визнав, що повстанський

рух селян України був найбільш активним і жорстоким у місцях поширення влади більшовиків та активного впровадження ними продрозверстки. Справді, однією з причин поширення селянського повстанського руху було грабїжницьке із застосуванням репресивних методів відбирання хліба у селян-виробників. Тому цілком закономірним є спротив селян та застосування ними терору до тих, хто цю політику втілював у життя, в першу чергу до партійних і радянських працівників. Називаючи такі дії селян бандитськими, автор підкреслював: «За 20 днів травня–червня 1921 р. на території Київської, Волинської, Подільської та Кременчуцької губерній бандитами було вбито 107 радянських і партійних працівників та голів комнезамів... Бандити знищили майже всіх сільських комуністів Вознесенського повіту Одеської губернії. В Лисичанському районі Донецької губернії з 5 по 31 грудня 1920 р. вбито понад 30 радянських і партійних працівників...». Селяни перешкоджали вивезенню хліба до Росії: «...тільки за липень 1921 р. бандити на території України зробили 30 наскоків на залізниці, в тому числі, на Донецьку – 13, Південну – 7 та Південно-Західну – 10» [137, 93].

Більшовицькі лідери визнавали, що боротьба за хліб в Україні була боротьбою за радянську владу. Для її встановлення необхідно було подолати існуючий опір. Цю думку проводив у своєму дослідженні А. Залєвський, зазначаючи: «Придушення куркульського бандитизму [читай селянського повстанського руху – *В.Щ.*] стало найважливішою та неодмінною умовою, яка забезпечувала в Україні встановлення радянської влади» [137, 92].

Продовольчу політику більшовиків в Україні та названу ними, так би мовити, «боротьбу за хліб», і як наслідок цих дій – розвиток селянського повстанського руху, розкрив у праці «Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919)» [307] І. Рибалка. Дослідник переконував, що в ході реалізації більшовиками продовольчої політики «село швидко розшаровувалося». Іншими словами, розпалювана більшовиками ворожнеча між найбільш біднішими і заможними селянами за участі направлених у села

російських та українських робітників набувала дедалі жорстокішого характеру. Посилаючись на відомості пленуму Московської ради від 25 березня 1919 р., І. Рибалка підкреслив, що «... на той час тільки з Москви на Україну прибуло 2 700 робітників, які й працювали по заготівлі хліба» [307, 223]. Автор із більшовицьких позицій стверджував, що трудящі України відправляли до Росії хліб. Але факти свідчать про відкрите пограбування більшовиками українського села. З посиланням на телеграму Наркомпрода УРСР О. Шліхтера до Раднаркому РРФСР І. Рибалка навів такі дані про відправлення вагонів із хлібом до міст Росії: «... до 14 лютого 1919 р. на Північ було відправлено: Петрограду – 120, Тулі – 282, Самарі – 96, Володимирі – 20, Ртищеву для Саратова – 37, Вітебську – 35, Могильову – 11, Пензі – 23, Астрахані – 10, Петрозаводську – 7, Курську – 4» [307, 231]. Учений як про успіх більшовицької продовольчої політики говорить, що «... до 12 квітня 1919 р. було відправлено з України до Радянської Росії близько 500 тисяч пудів хліба і примірно стільки ж ненормованих продуктів (кондитерські, м'ясні вироби, жири і т. п.)» [307, 232]. Додамо, що, окрім продуктів і хліба, до Росії вивозили кам'яне вугілля, соду, смолу, залізо й інші товари та сировину. Це ще більше посилювало протидію переважної частини українського селянства. Водночас більшовики прагнули розколоти його, протиставляючи найбільш вразливі верстви решті селян. Словами історика це подавалося так: «Селяни-бідняки під керівництвом Комуністичної партії дедалі тісніше згуртовувалися навколо робітничого класу, виступаючи разом з ним єдиним фронтом проти всіх контрреволюційних сил, зокрема, куркульства». Відповідно селянський повстанський рух, ядро якого за переконанням автора становило заможне селянство, посилювався одночасно з процесом соціального розшарування українського села, загостренням соціальних відносин. Насправді він був наслідком насамперед насильницької, грабіжницької продовольчої політики більшовиків.

Відповідно до офіційних ідейно-політичних вимог І. Рибалка говорить про селянський повстанський рух як внутрішню контрреволюцію, яка боролась проти радянської влади разом з іноземною воєнною інтервенцією [307, 232]. Поза увагою дослідника залишився протест українського селянства, який з травня 1919 р. переріс у масові антибільшовицькі селянські повстання, оскільки автор завершив розгляд подій березнем 1919 р., зробивши акцент на затвердженні III Всеукраїнським з'їздом Рад першої Конституції УСРР.

У 1960-х роках частина радянських істориків, аналізуючи український селянський рух, активно утверджувала в історичній науці думку про те, що цей рух є зрадництвом і проявом діяльності націоналістичних запродавців. Так, у публікації «З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.)» [308] колишній офіцер зовнішньої розвідки СРСР, а потім науковець Ю. Римаренко [1067] стверджував, що селянський повстанський рух був проявом зради, шпигунства і терору, спробою підкорення українського народу міжнародному капіталу. Автор у дусі доби сталінізму заявляв: «Головорізи банд Гальчевського, Орлика, Струка, Заболотного, Трейка заплямували себе масовим терором і вбивствами багатьох представників Радянської влади, командирів і комісарів Червоної Армії, комуністів, незаможних селян, мирного трудового селянства..., ... націоналістичні запродавці за кордоном і досі намагаються виправдати бандитизм, називаючи його облудно боротьбою за “національні” права» [308, 110]. Ю. Римаренко досить розлого і позитивно показав методи і тактику більшовиків у боротьбі з повстанством. При цьому традиційно для радянських дослідників він підсумував: «Вирішальну роль у розгромі бандитизму відіграла соціально-економічна і національна політика Комуністичної партії» [308, 111–113]. Подібних позицій дотримувався у своїй праці «Всеукраїнська Надзвичайна Комісія в боротьбі з контрреволюцією (1918–1922 рр.)» та «Вартові революції: Короткий нарис з

історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р.» [80]
В. Голіченко.

Обґрунтування радянськими істориками тези про те, що антибільшовицький селянський рух знаходився під впливом українських буржуазних націоналістів, повністю відповідало офіційним ідейно-політичним установкам влади. Адже в 1960-ті роки в політичному лексиконі керівників СРСР, партійно-радянських діячів радянських республік широковживаним стало положення про непорушну дружбу і співробітництво всіх націй і народів Радянського Союзу. І ця непорушна дружба є наслідком, так би мовити, правильної марксистсько-ленінської національної політики Комуністичної партії, її непримиренної боротьби з націоналізмом, починаючи з буремних років революції. Відповідну суспільну думку формували радянські керівники, зазвичай, напередодні та в ході святкування ювілейних дат, пов'язаних з утворенням СРСР. Потім її закладали в основу роботи наукових і навчальних закладів, широко використовували в історичних працях [832, арк. 1].

Повстанський рух як протидію селянства більшовицькій колективізації в Україні 1921–1925 рр. подав П. Денисовець у дисертаційному дослідженні «Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр.»* [435]. Спеціальний розділ дослідження «Колгоспне будівництво і класова боротьба на селі» автор присвятив боротьбі більшовицької партії проти антиколгоспного руху селян. Цей матеріал викладено у двох параграфах «Розгром куркульського бандитизму» (с. 604–615) і «Антиколгоспна діяльність ворожих елементів та її подолання» (с. 615–639). Важливим є визнання автора, що ця боротьба для більшовиків була боротьбою за радянську владу в Україні [435, 605]. Здійснивши огляд розвитку селянського повстанського руху 1920–1921 рр.,

* Дисертація поділена на дві книги (кн. 1, с. 1–412; кн. 2, с. 413–733), проте нумерація сторінок наскрізна. Тому посилання на працю подано без поділу на окремі книги.

П. Денисовець зосередив увагу на діяльності отаманів Н. Махна [435, 607], Гонти [435, 615] та ін. Дослідник, безумовно, правильно визначив причини боротьби повстанців: хлібозаготівельна кампанія та колективізація [435, 607–609, 617–639]. Але, підпорядковуючись більшовицькій ідеології, він оцінив цей рух негативно. Лише з його придушенням, стверджує П. Денисовець, «створився сприятливий ґрунт для організації й успішної діяльності колективних господарств» [435, 610]. Цей висновок радянський історик підтвердив прикладами розгортання колгоспного руху на Одещині наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. Саме в цьому регіоні найуспішніше велась боротьба проти селянського повстансько-партизанського руху [435, 245–305]. Проте дослідження чи не вперше в радянській історіографії розкриває боротьбу селян проти колективізації в 1922–1925 рр. [435, 616–619]. Дослідник переконував, що не силою зброї, а впровадженням непу було нанесено найрезультативнішого удару повстанському рухові [435, 612]. Цілком очевидно, що це абсолютизація та ідеологізація нової політики більшовиків. Адже для упокорення селян більшовицька партія використовувала різні методи: збройну боротьбу і терор, політичні та соціально-економічні заходи. І лише в комплексі ці заходи дали бажаний для більшовиків результат.

Селянський повстанський рух 1917–1921 рр. у рамках усталеної в радянській історіографії концепції знайшов своє відображення у праці «Історія селянства Української РСР» [157], виданій Інститутом історії АН УРСР 1967 р. Ідейно-політичні концепції щодо селянського руху домінують у цьому узагальнюючому виданні. У другому томі видання рух селян подано спочатку як антипоміщицький (1917 р.), який проходив нібито в контексті підготовки до соціалістичної революції, а після більшовицького перевороту – за реалізацію ленінського декрету про землю (с. 16–44). У подальші роки утвердження більшовицької влади зображений таким, що спрямований проти німецько-австрійських окупантів, гетьманщини, Директорії та денікінських військ (1918–1919 рр.) (с. 45–64). У 1920–1921 рр.

автори видання висвітлюють селянський рух під кутом зору боротьби трудового селянства в союзі й під керівництвом робітничого класу за радянську владу проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Антибільшовицький же селянський повстанський рух висвітлений виключно як політичний контрреволюційно-куркульський бандитизм (с. 54–76). У такому ж контексті показано селянський повстанський рух у праці І. Білодіда. «Українська РСР у період громадянської війни 1917–1920» [17], яка вийшла у світ того ж року.

Концептуальні підходи до вивчення питання селянського повстанського руху, виконані в «Історії селянства Української РСР», знайшли своє відображення у відповідних розділах багатотомної «Історії Української РСР», над якою в 1970-х роках (україномовний варіант) і першій половині 1980-х роках (російськомовний варіант) працювали вчені Інституту історії АН УРСР.

Таким чином, радянські історики, які повністю залежали від ідейно-політичних настанов правлячої Комуністичної партії, не могли вийти за рамки офіційної і панівної в суспільстві марксистсько-ленінської ідеології. Водночас радянська історіографія зробила помітний внесок у нагромадження величезного фактичного і статистичного матеріалу, присвяченого селянському повстанському рухові 1917–1921 рр. Цьому сприяло також видання праць до 40-річчя, а згодом і 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Радянської України та Комуністичної партії України, інших ювілеїв радянської влади. У ході підготовки святкування названих подій усі обкоми компартії отримували завдання видавати відповідні збірники документів та спогадів, наукових матеріалів періоду 1917–1921 рр. [див.: 25; 35; 70; 758–763; 986 та ін.] Ретельне виконання цього завдання засвідчують періодичні звіти обкомів до відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ [див.: 817; 818]. Архівні документи свідчать, що підбір матеріалів і формування збірників та інших праць здійснювалися за принципом партійності, що призводило до однобокого висвітлення подій. Це

простежується у працях до 50-річних радянських ювілеїв. Перелік таких робіт здійснено у бібліографічному анотованому покажчику літератури [789], виданому з друку 1969 р. Все це підтверджує тісну залежність радянської історичної науки від політичної кон'юнктури. Вказана залежність ще більше посилилась наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років з приходом до влади Л. Брежнєва і підтримкою ним так званого неосталінізму. Це було зумовлено насамперед провалом «косигінських» економічних реформ і подіями у Чехословаччині 1968 р. Неосталінізм у внутрішній політиці нового радянського керівництва передбачав консервацію усталених суспільно-політичних відносин, відмову від експериментів хрущовської доби, посилення контролю над суспільством за допомогою часткової реанімації практики урядування часів сталінщини. За таких умов дослідження селянського повстанського руху 1917–1921 рр. стало цілком залежним від ідеологічного і політичного контролю над історичною наукою, який здійснювали загальносоюзні центральні відповідні відомства, міністерства, наукові установи.

Серед узагальнюючих праць кінця 1960-х – першої половини 1970-х років вирізняється 26-томна історія міст і сіл Української РСР [156]. Здавалося б, що таке видання повинне було б містити відомості про особливості селянського повстанського руху 1917–1921 рр. в усіх областях та регіонах України, навіть в окремих селах. Але, на жаль, у переважній більшості томів відсутній щонайменший такий матеріал. Це наочно підтверджує, що в роки так званого «розвинутого соціалізму» пріоритетним напрямом досліджень радянських істориків залишалася історія робітничого класу – за марксистсько-ленінською доктриною провідної сили соціалістичного і комуністичного будівництва.

На початку 1970-х років у зв'язку зі святкуванням 50-річчя розгрому внутрішньої контрреволюції та інтервенції одними з центральних у радянській історіографії стали теми громадянської війни та боротьби більшовицької партії проти імперіалістичної інтервенції. У контексті їх

дослідження історики без сумніву змушені були звертатися до питання селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

Так, 1971 р. з друку вийшли праці О. Кучера «Боротьба з внутрішньою збройною контрреволюцією на Україні в 1921–1923 рр. у радянській історіографії 20-х років» [926] та «Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр.» [213]. Матеріали дослідження переконують, що О. Кучер був одним із перших радянських дослідників, хто порушив питання висвітлення історіографії селянського повстанського руху, щоправда, з позицій радянських наукових підходів.

Але з кінця 1960-х – початку 1970-х років у висвітленні селянського повстанського руху посилюються і значно доповнюються ідейно-політичні постулати, які існували в радянській історичній науці. Її висновки підпорядковувались положенням, документів ЦК КПРС, ухвалених з нагоди святкування 50-річчя Жовтневої революції [789; 802], річниць від дня народження В. Леніна [780–782; 791; 792], 50-річчя утворення СРСР [790], інших ювілейних дат [793; 803; 810]. Ідейно-політичним орієнтиром для радянських істориків стали доповіді та промови Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва [639], інші документи, які вимагали посилення ідеологічної та політико-виховної роботи в радянському суспільстві [787; 788].

Тому у працях 1970-х – кінця 1980-х років селянський повстанський рух висвітлювався, як і раніше, під кутом зору соціалістичного світогляду і соціалістичного сприйняття минулого. Яскраво це простежується в роботах Д. Голінкова [77; 78], колективному дослідженні Л. Маймескулова, О. Рогожина, В. Сташиса [240], працях О. Ганжі [71], П. Белого і П. Дишлевого [14], М. Давидова [108], М. Кордона [444] та ін.

Особливості висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. у радянській історіографії 1970-х – середини 1980-х років наочно демонструє збірник наукових праць «Із історії громадянської війни та інтервенції 1917–1922 рр.». У збірнику, що вийшов у світ 1974 р. в

московському видавництві «Наука», викладено матеріали наукової сесії «50 років розгрому інтервентів і закінчення громадянської війни в СРСР», яка проходила в Москві з 6 по 9 червня 1972 р.

З числа вмішених праць привертає увагу публікація Ю. Петрова «Ленінська партія – організатор перемоги над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією (1918–1920 рр.)» [280]. Характеризуючи селянський повстанський рух 1918–1919 рр. як контрреволюційний, автор виправдовує боротьбу більшовиків проти нього. Зокрема, Ю. Петров відстоював правильність рішень РКП(б) щодо середнього селянства. У висвітленні тактики більшовиків щодо послаблення селянського повстанського руху очевидним є суб'єктивне ставлення автора, простежується його захоплення цією тактикою. Водночас погодимося з тезою дослідника, що одним із основних завдань більшовиків в роки революції було відвернути селянина-середняка від повстанського руху: «не допустити переходу середняка... на сторону контрреволюції, а навпаки, привабити його на свій бік» [280, 36, 37].

Інший автор В. Петров у статті «Деякі питання боротьби проти нашествия німецького імперіалізму на країну Рад у 1918 р.» [279], не вдаючись у висвітлення ходу селянського повстанського руху, правильно оцінив його роль у спротиві німецьким силам, які здійснювали економічне пограбування України. Проте, як й інші радянські історики, автор традиційно тісно пов'язував партизанську війну селян України з робітничим класом, характеризував її як форму спротиву робітничо-селянських мас, а організаторами повстань називав більшовиків. Селянський повстанський рух в Україні 1918 р., вважає В. Петров, створив сприятливі обставини для походу Червоної армії в Україну [279, 249, 250]. Таким чином, дослідник через призму селянського повстанського руху неправомірно обгрунтовує вторгнення більшовицької армії Росії в УНР. При цьому він застосовує усталений у радянській історіографії міф про братню допомогу трудящих Росії робітникам і селянам України у боротьбі проти поміщиків, іноземних

інтервентів та внутрішньої контрреволюції за встановлення в Україні радянської влади.

У публікації В. Кротова «Роль ЧОП в зміцненні тилу країни» (с. 331–339) йдеться не лише про створення і діяльність частин особливого призначення, а й про їх важливу роль у боротьбі проти селянського повстанського руху. Зокрема, автор стверджував, що загони ЧОП здебільшого вели стримуючу боротьбу з повсталими до приходу частин Червоної армії, а далі виявляли надзвичайну активність до «повного розгрому заколотників» (с. 334). Таким чином, у радянській історіографії позитивно сприймалася надзвичайна роль спеціальних частин, у тому числі й ЧОП, у забезпеченні так званого більшовицького порядку. Проте матеріали праці свідчать і про інше, зокрема, про наявність значних сил у повстанців, адже загони ЧОП (можемо додати й загони комнезамів, самоохорони та ін.) не могли перемогти повсталих селян до приходу регулярних частин Червоної армії.

Аналізуючи праці, варто погодитися з висновком М. Супруненка, сформованим у середині 1970-х років, про те, що селянський повстанський рух 1917–1921 рр. в українській історіографії потребував «у подальшому поглибленого дослідження» [1005, 334].

Але в умовах радянської влади історична наука не могла позбавитися усталеної методології та ідейно-політичних стереотипів. Тому антибільшовицький селянський повстанський рух, розглянутий у п'ятому і шостому томах восьмитомної «Історії Української РСР» [5], представлений як прояв боротьби так званого куркульства. Незважаючи на те, що праця має великий фактологічний матеріал, висвітлення селянського повстанського руху й інших історичних подій та процесів подано на основі партійно-класових підходів. Щоправда, автори звернули увагу на єдність переважної більшості українського селянства у боротьбі з більшовиками. Так, у шостому томі праці зазначено: «... подекуди куркулям і націоналістам вдавалося залучити до антирадянських виступів частину середняків, незадоволених продрозверсткою» (с. 24). Проте автори змушені були дотримуватися

панівних офіційних концепцій. Пізніше, в роки горбачовської демократизації та гласності, вчений Ю. Гамрецький згадував, що всіх, хто працював над цим узагальнюючим дослідженням з історії України, під загрозою партійних стягнень примушували переписувати оціночні твердження [69, 63]. Тому цілком зрозуміло, що характеристика та оцінка селянського повстанського руху здебільшого перекочувували з одних узагальнюючих праць до інших.

Подальшу динаміку висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. в радянській історіографії простежуємо в збірнику «Годы борьбы и побед», виданому 1983 р. в київському видавництві «Наукова думка». В ньому вміщені матеріали Всесоюзної наукової конференції, присвяченої 60-річчю закінчення громадянської війни в СРСР, яка відбулася 29 серпня – 5 жовтня 1980 р. у Дніпропетровську та Сімферополі.

Книга готувалася до друку впродовж майже трьох років. Робота по узгодженню й уточненню матеріалів позначилася на змісті книги. А тому вміщені в ній дослідження радянських істориків засвідчують, що і на середину 1980-х років вони так і не вийшли за межі панівної на той час марксистсько-ленінської методології. В тематиці селянського повстанського руху пріоритетне становище продовжували займати виступи селян 1917–1918 р. Повстанський же рух 1919–1920-х років подавався стримано, як вагома складова внутрішньої контрреволюції. Висвітлення селянського повстанського руху здійснювалося в контексті боротьби за встановлення радянської влади та підтримки радянського будівництва в українському селі. Це засвідчують наступні праці збірника: «Деякі питання історії боротьби за владу рад на Україні» (с. 20–28) Ю. Гамрецького; «Роль більшовицької преси України в мобілізації трудящих мас на боротьбу проти австро-німецьких імперіалістів (лютий–квітень 1918 р.)» (с. 156, 67–72) В. Солдатенка; «Боротьба трудящого селянства України проти внутрішньої контрреволюції і окупаційного режиму в 1918 р.» (с. 72–78) І. Хміля; «Партизанський рух і діяльність підпільних організацій на Україні в 1918 р.» (с. 78–83) Т. Бондаря; «Радянське будівництво в українському селі на кінцевому етапі громадянської війни (кінець 1919–1920 рр.)» (с. 170–174) М. Тимошенка;

«Соціалістичні перетворення в українському селі в 1919 р.» (с. 174–180) В. Верстюка та ін. Матеріали цих та інших публікацій збірника відповідали панівним радянським ідеологічним постулатам, що свідчило про залежність історичної науки в УРСР від політики та ідеології влади. Більше того, зміст праць декларує значне підпорядкування української історії усталеним концепціям російської історії внаслідок політичного курсу радянського керівництва в 1970-х – першій половині 1980-х років.

Водночас до середини 1980-х років радянська історіографія накопичила досить значний фактологічний матеріал з історії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Яскравим прикладом є дослідження В. Верстюка «Боротьба трудячого селянства України за зміцнення влади Рад» [36]. Дослідник у дусі радянських традицій у шостому розділі книги «Трудяще селянство у боротьбі з бандитизмом» подав під кутом зору класової боротьби величезний фактологічний матеріал щодо селянського повстанського руху, зокрема, його причин, суті, наслідків. Залучений значний архівний матеріал суттєво доповнював наявне фактологічне полотно селянського повстанського руху в радянській історіографії. В. Верстюк є одним із небагатьох дослідників, які в радянський час, критикуючи самостійницький рух у роки революції, стверджували, що цей рух був поширений не лише на Правобережній Україні, а й на Лівобережній її частині, мав політичне спрямування. Значно впливали на цей рух, як зазначив автор, «праві українські есери, незалежники, анархісти, ліві есери». Водночас вчений навів відомості про кількісний склад та діяльність загонів Ангела у Лохвицькому і Лубенському повітах, отамана Грудницького на Переяславщині, колишнього царського офіцера отамана Гуленка у Костянтиноградському повіті. Історик справедливо зазначив, що для більшовиків розмах селянського повстанського руху в Україні 1919 р. став внутрішнім фронтом [36, 113, 116].

Називаючи кількість окремих повстанських загонів, В. Верстюк використав не лише офіційні відомості другого тому узагальнюючого дослідження «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.» [359], а й заручився підтримкою інших дослідників, пославшись на

Ленінградське видання праці І. Трифонова «Класи і класова боротьба в СРСР на початку непу (1921–1922)» [356], де йшлося: «... на кінець 1920 р. в бандах на Україні перебувало 45–50 тис. чоловік» [356, 4]. Апелювання до праць російських радянських учених лише підтверджує думку сучасних вітчизняних дослідників, зокрема, В. Яремчука, що «окремі нешаблонні ідеї в ділянці “вітчизняної” історії [початку 1970-х – середини 1980-х років – *В.Щ.*] лунали вкрай рідко, а якщо й розроблялись, то лише як торування в УРСР новацій загальносоюзної історичної науки чи як реагування на тенденції, пропозиції, дискусії, ініціаторами яких були провідні історики СРСР, як правило представники установ Москви та Ленінграда» [1043, 458].

У роки перебудови радянського суспільства (1985–1991 рр.) внаслідок горбачовської демократизації і гласності жорсткий ідейно-політичний тиск на історичну науку було послаблено. У цих умовах історики отримали доступ до багатьох раніше закритих архівних фондів, спецховищ бібліотек тощо. Внаслідок цього до наукового обігу було введено багато невідомих раніше фактів. У науковій та політичній періодиці активізувалася публікація архівних джерел. Почали виходити з друку раніше заборонені праці партійних та радянських діячів, яких раніше було оголошено «ворогами народу», «буржуазними націоналістами» тощо.

В умовах демократизації та гласності радянські історики отримали можливість переосмислення минулого. Характерною рисою тогочасної історіографії стало широке використання історично-публіцистичних форм висвітлення минулого, у тому числі й подій 1917–1921-х років. Відповідаючи на суспільні запити, публіцистика випереджала історичну науку. Сучасні дослідники пояснюють це тим, що спершу учені-історики побоювались суспільної поляризації, яка при зверненні до «білих плям» радянської історії неминуче заважатиме процесу перебудови. Водночас дали про себе знати як прояви консерватизму, так і неповороткість «апарату» історичної науки, а вивчення та науковий аналіз нових документів і матеріалів вимагали певного часу [918, 14].

Серед публіцистичних робіт частина характеризувалася непрофесійністю викладу історичного матеріалу, переважанням емоцій і категоричністю. На думку відомого сучасного українського історіографа В. Колесника, пошук історичної істини в другій половині 1980-х – на початку 1990-х років став, по суті, формою політичної боротьби. Вчений переконаний, що тогочасна історична наука стала важливою складовою політики перебудови, процесу формування в радянських людей так званого нового політичного мислення. Погодимось із висновками вченого, що історична наука продовжувала виступати жертвою політичної кон'юнктури, була залежною від тенденцій і напрямів політичного процесу, а знання про минуле використовувалося як знаряддя боротьби за збереження в оновленому і модернізованому вигляді комуністичної влади. Радянські історики продовжували розглядати всі суспільні процеси в рамках концепції так званого гуманного демократичного соціалізму з людським обличчям, який протиставлявся державному, казарменому сталінському соціалізму [918, 13, 14–16].

Особливості радянської історичної науки часів перебудови відповідним чином позначилися і на вивченні селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Насамперед учені зробили спроби певного переосмислення повстанського руху, підкоригували з урахуванням нових політичних умов оцінки деяких подій та тих чи інших діячів, учасників повстанського руху. Проте наукові новації істориків здебільшого не вийшли за межі панівної в радянській історіографії марксистсько-ленінської методології. У цьому переконує перевидання низки праць радянських військових діячів та науковців [164; 165], вихід у другій половині 1980-х років деяких узагальнюючих досліджень [274; 408], статей в енциклопедичних виданнях [див.: 409; 417, 605] та публікація наукових розвідок, безпосередньо присвячених селянським повстанням [136; 868]. У них, як і раніше, селянський повстанський рух висвітлювався в рамках соціалістичного сприйняття і соціалістичної орієнтації авторів. Яскраво це простежується у працях Ф. Турченка «Великий Жовтень і ліквідація

експлуататорських класів на Україні» [357], О. Ганжі «Боротьба з куркульством на Україні в 1921–1923 рр.» [71], І. Дубинського і Г. Шевчука «Червоне козацтво» [118], І. Волиняка «Про М. Дубасова – учасника Трипільського походу київських комсомольців проти банди отамана Зеленого» [868], І. Логвиненка «Авантюрник з неабиякою головою» [231], А. Монастирського «Імена на перекику. (До 70-річчя комсомолу України)» [934] та ін.

Перевидання 1986 р. у московському видавництві політичної літератури праці Д. Голінкова «Крах антирадянського підпілля в СРСР» [79] та 1990 р. у харківському видавництві «Основа» при місцевому університеті колективної роботи «Всеукраїнская чрезвычайная комиссия (1918–1922)» [240], висвітлення в них селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр. як «куркульської контрреволюції» через призму аналізу діяльності «надзвичайних органів» і покладання відповідальності за кровопролиття в Україні на «міжнародні імперіалістичні кола», есерів і меншовиків – «політичних опонентів більшовизму», на заможне селянство, говорить про продовження диктату в історичній науці з боку Комуністичної партії, незважаючи на певне послаблення з середини 1980-х років уніфікації української історичної науки.

Тим часом окремі дослідження кінця 1980-х років вносили нові аспекти й оцінки в історіографію селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Насамперед це низка праць В. Волковинського, які були присвячені постаті отамана Н. Махна [50; 61; 62]. Впродовж 1989–1990 рр. в Українському історичному журналі публікувалась свого роду підсумкова його робота «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста» [56]. У 1990 р. український історик В. Савченко захистив кандидатську дисертацію «Політика радянської держави по відношенню до анархістського руху на Україні в 1917–1921 рр.» [475], в якій значну увагу приділив Н. Махну. Того ж року в журналі «Історія СРСР» опубліковано його дослідження «Зрада батька Махно і “залізна мітла” Л.Д. Троцького...» [315], у видавництві Інституту історії АН УРСР вийшла праця В. Верстюка «Комбриг Нестор

Махно: 3 історії першого союзу махновців з Радянською владою» [39], а в збірнику «Маршрутами історії» – публікація В. Волковинського «Нестор Махно: легенди і дійсність» [57]. У цих роботах дослідники реабілітували Н. Махна, що сприяло переоцінці інших постатей та й самого селянського повстанського руху [73; 402], допомогло формуванню на початку 1990-х років нових підходів у дослідженні і висвітленні збройної боротьби українського селянства 1917–1921 рр.

Отже, радянський період історіографії селянського повстанського руху включає такі основні етапи: 1918 – середина 1920-х років; друга половина 1920-х – до середини 1950-х років; із середини 1950-х – перша половина 1960-х років; друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років; друга половина 1980-х років – 1990 р. Усі ці етапи об'єднані єдиною панівною в той час марксистсько-ленінською методологією. Певні зрушення в суспільно-політичній сфері не змінювали концептуальних підходів радянських істориків до висвітлення селянського повстанського руху. Історіографія цієї, як й інших тем, свідчила про повне підпорядкування радянської науки політиці та ідеології влади.

Тим часом зміни в політичному керівництві СРСР визначили і політичну кон'юнктуру самої історичної науки. Якщо в 1920-ті роки працям радянських авторів ще був властивий певний плюралізм думок, то вже наприкінці 1920-х років зі встановленням режиму одноосібної влади Сталіна з ним було покінчено. В історичній науці запанувала так звана «марксистська історія України» і вона була повністю підпорядкована панівній ідеології. Висвітлення селянського антибільшовицького повстанського руху почало здійснюватися тільки через призму його оцінки як контрреволюційного куркульсько-політичного бандитизму. На наступних етапах історії радянського суспільства уніфікація української історичної науки посилилась, концептуально вона була підпорядкована історії Росії, включаючи і висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

Радянські історики оцінювали виступи українських селян 1917–1918 рр. як антипоміщицькі, як боротьбу проти німецьких та австро-

угорських військ, як антигетьманський рух, як такий, що був керований виключно більшовиками. Щодо антибільшовицьких виступів українських селян, то вони вважалися куркульським бандитизмом, контрреволюційною протидією більшовицькій хлібозаготівлі та аграрним перетворенням, запроваджуваним більшовиками в українському селі.

Незважаючи на те, що з другої половини 1980-х до початку 1990-х років відбувалось історичне переосмислення селянського повстанського руху – спочатку в контексті Української революції 1917–1921 рр., а згодом як вагомого її чинника та окремого явища в історії, загалом наукова його розробка характеризувалась, як і раніше, наявністю значної кількості однопланової літератури, яка не виходила за рамки попередніх концепцій. Спостерігалися лише окремі спроби вчених дещо відкоригувати оцінки деяких подій та діячів. У межах концепції оновленого соціалізму відбувалося і початкове визнання Української революції.

Загалом у радянській історіографії тема селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр., зокрема, його національно-визвольний характер та антибільшовицька спрямованість, замовчувалась або розкривалась упереджено, як прояви бандитизму, контрреволюції, інспіровані куркулями та іноземними ворогами. Ігнорувались національні мотиви повстанства, відбувалося свідоме його фальшування. Висвітлення подій підпорядковувалось єдиній меті – показати керівну роль більшовицької партії у боротьбі з так званим «контрреволюційним куркульським бандитизмом» і провідну роль пролетаріату та його союз із трудовим селянством у встановленні радянської влади і здійсненні соціалістичних перетворень в українському селі.

Водночас у працях радянських істориків М. Рубача, І. Премислера, А. Слюсарського, А. Залевського, Ю. Білана, В. Тичини, П. Балкового, М. Супруненка, А. Лихолата, І. Хміля, Ю. Гамрецького, О. Кучера, І. Рибалки та інших, при всій їхній ідейно-політичній заангажованості, накопичений величезний фактологічний матеріал з історії селянського повстанського руху 1917–1921 рр., який зберігає й нині своє історіографічне значення.

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ

Накопичення знань і поступовий відхід від ідеологічних стереотипів, характерні для 1985–1991 рр., після проголошення 1991 р. України незалежною державою стали фундаментом для об'єктивного відтворення української історії. Великий інтерес був проявлений і до історії Української революції 1917–1921 рр., адже її дослідження сприяло переосмисленню низки аспектів історії України ХХ ст., обґрунтовувало закономірність відродження України як самостійної незалежної держави. Проте не всі її складові були рівномірно і достатньо висвітлені. До таких належав і селянський повстанський рух. Тогочасна радянська ідеологія не могла дозволити показати справжню суть і причини українського селянського повстанського руху 1917–1920-х років, бо це неминуче розкрило б злочинні методи більшовиків щодо впровадження своєї влади, зокрема, в українському селі. Тому дослідження селянського повстанського руху залишалось актуальним й надалі.

В умовах незалежної України доступ до таємних в радянський час документів, відсутність ідеологічного тиску дозволяє максимально зосередити зусилля на дослідженні селянського повстанського руху 1917–1921 рр., різних його аспектів. Для висвітлення цього процесу в даному розділі застосовано історіографічний аналіз сучасної вітчизняної наукової літератури з означеної теми.

Починаючи з 1991 р., з'явилася значна кількість досліджень, присвячених окремим напрямкам та аспектам селянського повстанського руху, його розвитку в певні періоди революції. У низці спеціальних праць та в окремих розділах наукових робіт В. Волковинського [51; 59; 65; 430], В. Солдатенка [333; 334; 990; 994; 995], В. Верстюка [33; 40; 41; 428], С. Литвина [929], В. Сідака [324], І. Срібняка [335], О. Ганжі [72; 74],

Т. Плазової [285; 472], Ю. Федоровського [486], Т. Мармазової [460], А. Лисенка [218], Л. Новікової [272], інших дослідників ішлося як про сам селянський повстанський рух, так і про окремі його аспекти та історіографію. Зокрема, увага була приділена повстанству за Центральної Ради та Гетьманату, доби Директорії. В деяких працях було розкрито підготовку Всеукраїнського повстання 1921 р. [337; 339]. У сучасних наукових дослідженнях повстанство не рідко поставало у контексті Української революції та її історіографії [423; 994; 995]. Значної уваги надано махновському повстанському рухові [7; 13; 15; 39; 43; 60; 107; 249; 255; 373–375; 390; 391; 466; 482; 977; 979; 1025; 1058; 1066], в якому, незважаючи на перебільшений в історіографії вплив на нього анархізму [див.: 26; 426], ядро повстанства, за переконаннями В. Верстюка, володіло окремими елементами політичної культури [40, 352]. Погодимось, що це послужило тією обставиною, яка підняла махновщину на особливу висоту. Проте аналіз стану наукової розробки селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр. дозволяє говорити про махновщину та про все повстанство в цілому, як ще не до кінця вивчену проблему в українській історіографії.

4.1. Селянський повстанський рух за Центральної Ради та Гетьманату

Привертає увагу дослідження доцента Кам'янець-Подільського державного університету В. Лозового «Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.)» [232]. Дослідник на основі архівних матеріалів висвітлив специфіку правосвідомості народних мас та процес її трансформації в роки Української революції, визначив вплив правосвідомості селян України на зростання селянського повстанського руху. Автор показав, що після лютневих 1917 р. подій в Росії селянство України почало сприймати себе як особливий стан і не бажало входити у всестанову юридичну систему, відкидало державне право. Історик справедливо відзначив, що всі питання селяни намагалися вирішувати через свої структури, відстоюючи інтереси,

перш за все, населення даної місцевості. Селяни пропонували для кожного регіону ухвалювати свій власний закон, оснований на місцевому звичаєвому праві [232, 91, 92]. Основний соціально-економічний інтерес селянство сфокусувало на вирішенні аграрного питання шляхом експропріації поміщицьких земель і безкоштовної передачі їх у зрівняльне користування («чорний переділ»). Привертає увагу те, що дослідник виділив негативний вплив, який здійснював на селянство заклик більшовиків «грабувати нагробоване» (с. 92). Це стало каталізатором зростання анархічних грабіжницьких рухів у суспільстві, сприяло виробленню серед населення ворожого ставлення до права. На конкретних фактах В. Лозовий довів, що у селах формувались озброєні загони з селян і колишніх солдатів, створювалися власні слідчі комісії, які чинили допити, самосуди та страти. Практика самосудів фактично стала єдиною формою судочинства (с. 93). Державні структури, які повинні були захищати власність і підтримувати лад в умовах втрати владою сили примусу, занепали.

Правові та політичні уявлення тогочасних селян мали регіональні особливості. У цьому запевняє І. Еткіна в дослідженні «Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр.» [122]. На прикладі селян Чернігівщини вона доводить, що ці особливості можна було чітко прослідкувати у перші роки революції, коли селянство активно підтримало Центральну Раду. Авторка переконує, що згодом, розчарувавшись у політичних режимах, які не змогли задовольнити їхні вимоги, селяни Чернігівщини «втомившись від репресій з боку протилежних за ідеологією політичних режимів, ... з 1920 р. почали примирятися з більшовицькою владою». Якщо із твердженням «примирятися» можна дискутувати: в умовах масових репресій селян скоріше змушували коритися, проте вони виношували в собі ідею виступу проти режиму, то до висновку щодо непу як тимчасової перемоги політичної свідомості селян заперечень немає [122, 160].

Про зростання невдоволення селянських мас та посилення після повалення самодержавства впливу більшовиків в українському селі йдеться в статті В. Солдатенка «Проблеми класово- і національно-політичних сил у концепції української революції» [992]. Учений, відзначаючи важливу роль селянства в Українській революції 1917–1921 рр., підкреслив, що і більшовики, і Центральна Рада та лідери Української революції у тактиці революційного протиборства не лише розраховували на нього, а повели за селянство наполегливу боротьбу [992, 9]. У даній праці автор пояснив причини, зростання більшовицького впливу на селян України у перші роки революції. Важливо, що дослідник пов'язав це безпосередньо з прорахунками лідерів українства. Так, В. Солдатенко підкреслив: «... чим далі лідери українства зволікали з розв'язанням аграрного питання, тим більше трударі звертали свої погляди до РСДРП(б)» (с. 9), хоча й зазначив, що серед селянства це відбувалось значно повільніше, ніж серед робітників.

Доречно вказати, що не лише лозунги більшовиків штовхали селян до дестабілізації політичної ситуації. До цього були причетні і діячі Української Центральної Ради, можливо, навіть не очікуючи цього. Підтвердженням є прийнятий у січні 1918 р. Українською ЦР земельний закон. Принцип соціалізації землі, покладений у його основу, сприяв розгортанню активності біднішого селянства, надихав його на реалізацію сподівань, що додавало пристрастей у бурхливе життя революції. Проте, оскільки аграрне питання і надалі залишалось невирішеним, це послужило спочатку зростанню невдоволення селян України, а пізніше – розгортанню масового селянського руху, який згодом в умовах більшовицької агресії 1919–1920 рр. переріс у повстансько-партизанський збройний спротив.

З початком революційних подій 1917 р. селянський рух активізувався, а розчарування безземельного селянства через неспроможність Тимчасового, а згодом й українських урядів розв'язати аграрне питання стало стимулюючим фактором у боротьбі.

Протягом весни–літа 1917 р. відбувалася подальша організація селянства. Цей процес проходив під впливом національного і соціального чинників революції та їх поєднання. В Україні з'явилися численні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, створювалися селянські спілки, відкривалися «Просвіти». Серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України особливий інтерес викликає Вільне козацтво – громадська організація, яка досить скоро переросла у військові органи народної міліції, значною мірою сприяла поширенню та зростанню організованості селянського повстанського руху.

Істориками визнано, що до початку 90-х років ХХ ст. тема Вільного козацтва в Україні не розроблялася. Проте вже з середини 1990-х років значно зростає кількість досліджень з даної проблематики. Однак у перших працях Вільне козацтво постає в контексті висвітлення Української революції, деяких її аспектів та окремих персоналій. Автори досліджень – В. Солдатенко [989; 993], Р. Пиріг і Ф. Проданюк [957], І. Курас, Ф. Турченко, Т. Геращенко [925]. Друкуються праці В. Верстюка, в яких автор, досліджуючи історію українського селянства, Української Центральної Ради, звернув увагу й на вільнокозачий рух [44]. Наприкінці 1990-х років з'являються дисертація і низка досліджень П. Захарченка, де автор у контексті дослідження селянського повстанського руху 1918 р. акцентував увагу на участі й ролі в ньому Вільного козацтва [142; 143; 437]. На вагомій ролі представників вільнокозачих загонів в організації повстанства наголосила Н. Земзюліна [438, 144]. У розділі «Бойові дії повстанців» колективної монографії П. Захарченка, Н. Земзюліної і О. Нестерова «У поході за волею», яка вийшла з друку в 2000 р., також ідеться про участь загонів Вільного козацтва в боротьбі проти загарбників [145, 94, 109]. Певну увагу Вільному козацтву в контексті історії селянсько-повстанського руху приділено у дисертаційному дослідженні О. Нестерова «Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)» [468].

Вільне козацтво ґрунтовно дослідив В. Лободаєв у дисертаційному дослідженні «Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)» [455], у низці публікацій [226–228]. Підсумки досліджень з вільнокозачого руху в Україні 1917–1918 рр. історик виклав у ґрунтовній праці «Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.» [229].

Питання вільнокозачого руху в різні часи висвітлювали П. Захарченко [141], В. Мусієнко [268], та Г. Савченко (обидва у співавторстві з В. Лободаєвим) [230], М. Іванченко [894] та ін. Дослідити вільнокозацький рух у південних регіонах України, зокрема, у Херсонській та Катеринославській губерніях, де він мав певні особливості й був представлений достатньо широко, взявся В. Бондаренко. Зокрема, привертає увагу його дисертаційне дослідження «Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.)» [425] та деякі публікації [22–24]. Протягом останніх років до справи висвітлення історії вільнокозачого руху півдня України долучилися й представники молодшого покоління дослідників [113; 871].

Стосовно Вільного козацтва відомий український вчений В. Солдатенко в другому томі своєї праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» [332] визначив ставлення до нього як до «... специфічної формації...», яка в конкретно-історичних обставинах була здатна на «... умовно говорячи, “пульсуюче функціонування” – то швидке збільшення рядів, то «замирання» на якийсь час (с. 13). Дослідник твердить: «... в організації «Вільного козацтва» було більше недоліків, ніж плідної, цілеспрямованої роботи...», проте не заперечує участі вільнокозацьких загонів взимку 1917–1918 рр. у протидії більшовицькій агресії, про що переконують автори двотомника нарисів «Історія українського козацтва» [896, 457–458]. Однак дослідник зазначив, що в цьому напрямку необхідні додаткові зусилля, передусім на регіонально-краєзнавчому зрізі (с. 13).

До спроби здійснити таку роботу вдався авторський колектив історико-краєзнавчого довідково-енциклопедичного видання «Край козацький» [414],

рекомендованого до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Низка наукових статей* книги тією чи іншою мірою розкривають діяльність Вільного козацтва в Україні, зокрема, на Київщині.

Сучасні дослідники В. Лободаєв та Г. Савченко у статті «Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.)» відзначили, що в лютому 1918 р. під керівництвом Ю. Тютюнника Звенигородський кіш перетворився на штаб об'єднаного Вільного козацтва, яке успішно вело боротьбу з більшовицькими військами у південних повітах Київщини та північній Херсонщині [див.: 230]. Проте факти переконують у тому, що в час найбільшого піднесення і посилення організованості Вільного козацтва українські державні лідери не змогли скоординувати вільнокозачий рух і вдалися до нищення самої організації та інтересів, які відстоювали селянсько-козацькі верстви суспільства. Згодом це стало одним із чинників розгортання масового протесту українських селян та його переростання в середині 1918 р. у селянську війну [1033].

Можемо говорити, що революційна стихія сколихнула сільські маси. До радикальних дій їх штовхали гасла конфіскації поміщицьких, монастирських, казенних земель і розподіл їх серед нужденного в землі сільського населення. З другої половини 1917 р. розпочалися масові розгроми поміщицьких маєтків. Цей процес досягнув апогею на початку 1918 р. В. Верстюк так охарактеризував тогочасну ситуацію в українському селі: «Село неначе потонуло в анархії перерозподілу...» [44, 75]. Тогочасні матеріали лише підтверджують висновок ученого. Водночас вони наводять на думку, що в більшості випадків організаторами безладдя в селах України виступали солдати, які потрапили під вплив більшовицької пропаганди,

* Див.: «Вільне козацтво», «Гризло Семен», «Звенигородське збройне повстання», «Кіш Вільного козацтва», «Наради керівників Звенигородського повіту щодо припинення боротьби отаманів Вільного козацтва проти радянської влади», «Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва», «Стрілецький полк Звенигородського повіту» та ін.

масово залишали фронт і, повернувшись у село, здебільшого прихопивши з собою зброю, намагалися впроваджувати в життя своє бачення соціальної справедливості. Так, Звенигородська повітова безпартійна газета «Звенигородська думка» товариства «Молодо-Україна» Київської губернії у двадцятому числі за 17 квітня 1918 р. повідомляла: «Прийшли з фронту “товаріщі” большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті “соціалізму” російськими чорносотенцями, проводити свою програму “Що моє, то моє і що твоє – то теж моє”», «...вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товаріщі голосно, напившись самогонки, б’ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...».

На наш погляд, влучно підкреслив історик І. Куташев у дисертаційному дослідженні «Селянський рух в Україні (березень 1917 р. –квітень 1918 р.)»: «... основним і визначальним гаслом українського селянства на всіх етапах Української революції залишалося соціально-економічне визволення, насамперед вирішення земельного питання». Вже навесні 1917 р. українське селянство в основній масі доходить висновку, що для досягнення своїх планів йому необхідна власна організація. Однак на заваді консолідації селянства стали десятки організацій: урядові структури, ради робітничих і солдатських депутатів, різноманітні політичні партії і громадські організації, які миттєво активізували свою діяльність в українському селі з метою поширити свій вплив на селянство для поширення свого впливу. Проте це мало й позитивні наслідки: селянство втягувалось у політичне життя* та

* Однією з найбільш популярних політичних партій серед селян була УПСР (есери), програма якої щодо соціалізації землі та зрівняльного його розподілу серед трудового люду найбільше влаштовувала широкі верстви українського селянства.

національно-визвольний рух. У містечках і селах України проходили мітинги, сільські сходи, масові збори, волосні та повітові з'їзди, проводились національні свята, вшанування відомих історичних постатей тощо.

Водночас І. Куташев дуже точно зазначив: «... есери, а потім і їх основні конкуренти – більшовики, переслідуючи свої вузькопартійні інтереси, не тільки не виробили стабільної аграрної програми, адекватної суспільним і економічним потребам часу, а й не віднайшли того єдиного стержня, навколо якого можна було консолідувати й об'єднати селянство, а відтак суттєво змінити свій вплив серед нього... Партійні чвари позбавили можливості провідних партій очолити селянську боротьбу за землю... Тому селянство жило своїм суперечливим і вкрай нестабільним життям, вістря якого було спрямоване на бажання селян негайно оволодіти поміщицькими землями... ... аграрне питання стояло в епіцентрі соціальних катаклізмів...» [451, 62].

Селянський рух у 1917–1918 рр. набрав масового характеру. Сформувались маси озброєного люду, чії соціальні інтереси домінували над національними переконаннями. Боротьба селян проти поміщицького землеволодіння та спроб його реставрації була притаманна як півдню України, де був сильний махновський рух, так й іншим регіонам України. Виступи проти приватного володіння поміщиків на землю масово проявились на початку революції у Київській, Подільській та інших губерніях України. Так, 26 липня 1917 р. землевласник Берінгович повідомляв з Канівського повіту Київської губернії: «Селяни захопили два маєтки при селях Щербашенці и Гуті» [837, арк. 16]. Ширилася боротьба селян і за церковні та монастирські наділи. І. Куташев з цього приводу влучно зазначив, що боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння набирала такої гостроти, що переростала у селянські повстання.

Аналіз висвітлення боротьби українських селян за землю в 1917–1918 рр. здійснила сучасна дослідниця Н. Земзюліна в дисертаційній роботі

«Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми)». Так, автор наводить дані С. Качана [168, 187], М. Берглезова [10, 128], А. Вовка [47]. Стосовно викладеної інформації дослідниця доходить висновків, що неможливо з'ясувати, чий відомості є більш точними. Вона, мотивує це тим, що автори не охарактеризували методик та застосовані ними принципи поділу виступів по групах, не окреслили коло джерел, які вони використали (с. 128). Н. Земзюліна переконана, що активність селянських виступів була притаманна всій території України. Наводить підрахунки Н. Миронець, що лише по Подільській губернії за вісім місяців 1917 р. відбулось 1 117 виступів селян [див.: 464]. На наш погляд, Н. Земзюліна справедливо підкреслила, що навесні та влітку 1917 р. виступи селян відбувались у мирних формах [438, 132]. Її думка дещо збігається з твердженням І. Куташева, який зазначав, що серед форм селянських виступів у липні–серпні 1917 р. переважала примусова оренда. Проте дослідник далі уточнив, що, «керуючись постановами й резолюціями окремих повітових з'їздів і, особливо, низових рад і земельних комітетів, селяни приступили [в період: у липень–серпень 1917 р. – *В.Щ.*] до планомірного захоплення поміщицьких маєтків, земель, реманенту, врожаю, угідь, лук, сінокосів, лісів тощо. Широкого розмаху цей рух набув у Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, частково Чернігівській губерніях [451, 75]. Н. Земзюліна на с. 132 дисертації змістила час поширення захоплень поміщицької землі та економій до осені 1917 р. На підтвердження свого твердження вона влучно навела цифри: «Така форма селянських виступів у вересні 1917 р. складала 57,2 % від загальної їх кількості, а в наступному місяці зросла до 61,2 %» [438, 132]. Ми ж, відштовхуючись від архівних документів, схильні вважати, що восени 1917 р. селянським виступам все ж був притаманний більш радикальний характер. Так, наприклад, 15 жовтня 1917 р. селяни с. Мокра Калигірка Звенигородського повіту Київської губернії на зібранні постановили убити місцевих поміщиків Савченка і Мединського, а їх землю

поділити [837, арк. 73]. У тому ж повіті жовтня 1917 р. селяни здійснили погром поміщицького маєтку у с. Антоновка [837, арк. 57, 58] та ін.

Характеризуючи в своєму дисертаційному дослідженні праці з історії повстанського руху 1917–1918 рр., Н. Земзюліна говорить про відсутність у радянській історіографії співставлення стихійних і організованих виступів, їх частки в усій масі селянських заворушень (с. 139). Вважаємо, що авторці варто було б не лише констатувати даний факт, а можливо, використовуючи архівні матеріали, долучитися самій до підрахунків. Перераховуючи політичні сили та організації, які брали на себе керівництво та організацію виступів селян, дослідниця підкреслила пануючу в історіографії думку, що селянські виступи очолювали здебільшого боротьбисти, ліві есери, соціалісти-самостійники, меншою мірою – більшовики. З числа громадських організацій найчастіше селянські спілки і представники загонів Вільних козаків брали на себе керівництво селянськими заворушеннями (с. 144). Тут же дослідниця посилається на праці і статті, в яких мова йде про Вільне козацтво. Не применшуючи наукової ваги дисертації, переконані, що дослідження тільки виграло б, якби авторка не обмежилася лише переліком праць, а здійснила їх аналіз та приділила більше уваги ролі Вільного козацтва в боротьбі за землю, адже саме цій боротьбі присвячений третій розділ дисертації (див. с. 166–171). Разом з тим робота містить дані про каральні експедиції як прояв німецько-австро-угорського режиму і наведені факти з публікацій спогадів очевидців Звенигородсько-Таращанського повстання 1918 р. (с. 147). Однак доцільно було б показати зв'язок каральних експедицій зі Звенигородським збройним повстанням*. Згадані авторкою експедиції стали приводом до виступу селян у Звенигородському повіті Київської губернії. Цей виступ миттєво переріс у повстання, яке швидко поширилося на інші території України і набуло національно-визвольного характеру.

* Саме таку назву, відмінну від назви «Звенигородсько-таращанське», яка домінувала у радянську добу, застосовуємо для означення повстання.

Звенигородському збройному повстанню в різний час приділялась увага у працях В. Солдатенка [333, 535–537], П. Захарченка [142], В. Щербатюка [381] та ін. Зазначені автори переконливо твердять, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні німецьких та австро-угорських військ, їх політики в Україні. Дослідники наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині та поширення на територію Тарашанського, Уманського, Канівського й інших повітів Київської губернії, в губернії Правобережжя і на Лівобережжя. Зокрема, П. Захарченко в 1998 р. у сьомому числі газети «Історія України» найважливішими причинами повстання обґрунтовано визначив свавілля німецьких та австро-угорських військ, каральні експедиції землевласників та безсилля української влади (с. 4). В. Солдатенко в історичному нарисі «Українська революція» назвав повстання найяскравішим прикладом боротьби за людську гідність і відзначив, що в ході його розгортання боротьбу селян за свої права і волю очолили перші командири Вільного козацтва [333, 535]. Дещо розходяться думки авторів щодо місця початку повстання. Так, якщо В. Солдатенко наводить дані, що повстання вибухнуло в Лисянці, блискавично охопило сусідні села, а 9 червня повстанці захопили Звенигородку [333, 535, 536], то П. Захарченко висловив думку, що повстання спалахнуло майже одночасно в кількох селах Звенигородського повіту: 3 червня – у Лисянці, у відповідь на спроби карального загону вилучити зброю; 4 червня – у с. Пединівка, внаслідок обурення вбивством селянина чиновником державної варті; того ж дня збройним спротивом селян українській офіцерській сотні поблизу с. Ганжалівка поранено 5 офіцерів, загін відступив до Лисянки [142, 4]. Дещо по-іншому викладений початок повстання в розділі «Звенигородське збройне повстання» монографії «Історія регіонів України: Лисянщина» [див.: 1027]. Зокрема, зазначено, що повстання почалося передчасно 3 червня 1918 р. виступом селян с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту як опір прибулому в село каральному загону, який в результаті був знищений.

Наступного дня селяни розгромили німецько-гетьманський загін у с. Ганжалівка. Миттєво повстання перекинулось на містечко Лисянку [1027, 159].

Проте у зазначених дослідженнях відсутні дані про час і місце генеральної битви повстанців з противником. Тож додамо, що залишки селянського повстанського війська у 20-х числах липня 1918 р. були оточені в районі м. Ставище Київської губернії, а 29–30 липня відбулася битва, в ході якої повстанці змогли прорвати кільце оточення. Правда, П. Захарченко наводить факт успішного прориву повстанських військ з оточення в районі містечка Стеблів Канівського повіту. Ми не виключаємо цього факту. Можливо й там повстанці були оточені, адже залишки повстанського війська рухалися на схід, до Дніпра, з метою переходу на лівий берег. Про переправу повстанців на Лівобережжя йдеться у зазначених та інших працях тих же дослідників – В. Солдатенка [332, 248, 328], П. Захарченка [142, 5], В. Щербатюка [381, 51].

Принагідно зазначимо про участь у повстанні нащадків Тараса Шевченка – Ананія і Левка Шевченків. Дослідники мають певні розбіжності щодо участі останнього в керівництві повстанням. Непереконливою є теза П. Захарченка, що «за повідомленнями офіційної преси, селянськими загонами керував М. Павловський» (с. 4), яку він висловив у восьмому числі газети «Історія України» за 1998 р. На основі аналізу матеріалів О. Доценка, споминів Ю. Тютюнника та інформації самого Л. Шевченка в дослідженні «Звенигородське збройне повстання» подано твердження, що повстання очолив Левко Шевченко, а ідейним натхненником був Ю. Тютюнник [381, 46]. Колишній Звенигородський повітовий отаман М. Павловський, визнавши свою участь у підготовці повстання, офіційно і категорично заявив, що не брав участі у його проведенні. З метою уникнення від арешту владою та представниками німецької сторони, напередодні повстання він виїхав до Одеси, а потім на Кубань [див.: 700].

Разом з тим сучасні дослідники одноставно доводять, що рушійною силою збройного виступу стали створені 1917 р. загони Вільного козацтва, а боротьба мала національно-визвольне спрямування [332, 245].

Звенигородське збройне повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило подальшому наростанню боротьби з гетьманським правлінням, сутність якого досить чітко сформулював відомий український вчений Р. Пиріг. Зокрема, у дослідженні «Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень — грудень 1918 р.)» історик висловився про гетьманське правління як про авторитарно-бюрократичний режим, з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління. І далі додав: «Потужний орган підтримання правопорядку та державної безпеки гетьманського режиму – Державна варта нерідко виступала інструментом придушення селянського повстанського руху» [281, 31, 33].

П. Захарченко запевнив, що вже перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулися на Київщині в ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р. [див.: 142]. Цей факт підтвердили сучасні науковці разом із членами місцевої організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України під час експедиційних пошуків [414, 36, 242]. Відомий вітчизняний дослідник В. Сідак у праці «Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)» на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варти назвав Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р. [див.: 323].

Використовуючи багаті на фактологічний матеріал дослідження радянського часу, В. Солдатенко у вище згаданій праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» навів дані, що чисельність повстанців становила 80 тис., а страйкарів – понад 150 тис. осіб. Великого розмаху антигетьманські виступи набули на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. Зокрема, у праці підкреслено, що на Київщині у серпні значно збільшилась у порівнянні з червнем територія, контрольована повстанцями, а збройні загони на тривалий час захопили велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Дослідник підкреслив, що наміри збройного повалення гетьманщини в учасників повстання виникли саме під час літніх 1918 р. повстань.

Дослідники В. Солдатенко, П. Захарченко, О. Атоян, Г. Пітик справедливо називають невщухаючі селянські виступи та повстання літа 1918 р. «селянською війною в Україні» [6, 36; 143; 332, 246, 247; 421, 24; 471].

Твердження щодо значного впливу більшовиків на розвиток повстанського руху 1918 р., яке висловлюють В. Солдатенко [332, 246, 247] та Л. Новікова [272, 42], твердо відхиляє П. Захарченко в праці «Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.)» [144]. Плани більшовиків (як і лівих українських есерів) підняти в Україні загальне повстання він називає примарними і переконує в політичній апатії селянських мас щодо більшовицьких гасел. Серед українського селянства, зазначає вчений, не знаходила підтримки й теза про необхідність запровадження радянських органів влади [144, 1]. Селянами рухала боротьба проти гетьманського режиму та присутності в Україні німецьких і австро-угорських військ. З цього приводу, на наш погляд, влучно висловився Г. Пітик у своєму дисертаційному дослідженні «Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918–серпень 1919 рр.)»: «Селянство оголосило справжню війну австро-

німецьким окупантам і гетьманському режиму, яка невдовзі охопила всю Україну» [471, 17, 19, 20].

Спробу дати аналіз вітчизняної історіографії боротьби уряду Української держави з повстанським рухом здійснила Л. Новікова [272]. Проте авторка у статті «Вітчизняна історіографія боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом (травень–грудень 1918 р.) мало уваги приділила сучасним працям. Дослідниця більше зупинилась на характеристиці робіт попередніх періодів. Аналізуючи дослідження сучасних учених, використала праці, в яких ішлося про інші проблеми Української революції 1917–1921 рр. (наприклад: державні та правові засади гетьманату, історіографія революції, національне та військове будівництво, історія національних силових структур тощо), таким чином, не зробивши, аналіз досліджень, які відповідають темі її роботи. Попри це, авторка правильно констатувала факт, що боротьба уряду проти повстанців була комплексною – проводилася збройними, поліцейськими та оперативно-розшуковими методами [272, 77].

Про невикористану урядом Української держави можливість заспокоїти значну частину селянства йде мова у дисертаційному дослідженні Г. Терели «Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського», де авторка зазначила, що зробити це можна було лише у випадку застосування елементів примусу для розв'язання основного соціально-економічного завдання на селі – наділення землею малоземельних селян [481, 15]. Ми переконані, що це забезпечило б урядові не лише заспокоєння переважної частини селянських мас, але й дало б широку соціальну підтримку, а держава отримала б значний поштовх до політичного та економічного розвитку. Справедливою є думка авторки, що невирішеність земельного питання стало однією з основних причин наростання селянського повстанського руху, а звідси й краху Української держави.

Стосовно останнього, на думку В. Солдатенка, важливим є висвітлення ходу подій та військових дій. Дослідник переконаний, що справу повстання

було здійснено лише тоді, коли за його безпосередню підготовку взявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український Національний Союз (УНС). Про це йде мова і в дисертаційному дослідженні О. Бавика «Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень–грудень 1918р.)» [422]. До керівників організації повстання, окрім зазначених В. Солдатенком В. Винниченка і М. Шаповала, автор відніс ще й С. Петлюру [422, 16].

К. Петриченко у дослідженні «До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки» зазначила, що справу антигетьманського збройного повстання до кінця довела Директорія – тимчасовий верховний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС для керівництва повстанням. Підтримуємо тези авторки про те, що на сторону Директорії ставали різноманітні верстви українського суспільства. Їх настрої були спрямовані проти землевласників, гетьмана, за вирішення питань землі і миру. Зазначимо абсолютну істину, якої дійшла дослідниця, що поряд з військовими українського війська більшість повстанців становили селяни «з певними домішками сільської інтелігенції та люмпену» [278, 220].

Інший дослідник П. Гай-Нижник повалення гетьманської держави називає заколотом, а осередком заколоту – місто Білу Церкву. У статті «Налагодження державної служби в добу Української революції» для нашого дослідження важливими є дані про те, що до лав повстанців уже на другий день загального виступу (15 листопада) було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян [67, 50]. Однак, як зазначив автор, велика армія повстанців, яка забезпечила тріумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою утворилась. Пояснює дослідник це тим, що повстанці, переважна більшість яких становили селяни, поваливши гетьманський режим, поспішили додому, щоб ділити панську землю. І відбувалося це в умовах, коли Україна була оточена ворогами з усіх боків [67, 51], що свідчить про

недостатній рівень національної свідомості у більшості тогочасного селянства.

Незаперечною, на наш погляд, є думка тих істориків, хто переконує, що наростання масового невдоволення селянства було пов'язане насамперед із початком реалізації земельної реформи [282, 244]. Відомий сучасний український дослідник Р. Пиріг в історичних нарисах «Українська гетьманська держава 1918 року.» аргументовано довів, що це невдоволення досягло найбільшого розмаху влітку 1918 р., коли переросло у масовий повстанський рух, який «з різною мірою інтенсивності охопив майже всі регіони України» [282, 248]. Щоправда, за активністю з-поміж інших повстань вчений виділив Звенигородсько-Таращанське збройне повстання [282, 247, 248]. Історик справедливо підсумовує, що селянські виступи влітку 1918 р. не переросли в загальноукраїнське повстання, а з середини серпня пішли на спад, хоч і не вщухали до антигетьманського виступу Директорії. Невдачі селянської війни проти гетьманського режиму та окупантів автор пов'язав з кількома причинами. По-перше, це наявність на теренах Української Держави потужної іноземної мілітарної сили, яка була активно задіяна в придушенні селянських виступів. По-друге, скоординованість дій окупаційних військ і силових структур правлячого режиму у протистоянні з повстанським рухом. По-третє, відсутність в масштабах України єдиного організаційного центру, здатного спрямувати стихійні прояви протесту в загальне русло боротьби. По-четверте, участь у повстаннях лише обмеженого прошарку біднішого селянства при очікувальній позиції більш заможної його верстви. І нарешті, суттєвим чинником зниження повстанської активності стала жнивна пора [282, 249, 250].

Отже, у селянському повстанському рухові, якому 1918 р. притаманні були масовість і зростання організованості, домінантою залишалось земельне питання, зволікання вирішення якого українськими урядами сприяло проявам селянської стихійності. Значною мірою впливала відсутність чіткого

керівництва повстанськими масами, чисельність яких в антигетьманському повстанні, за визначенням дослідниці Ж. Мيني, сягала 250–300 тис. чоловік, і зокрема, під Києвом, на її думку, їх налічувалось від 50 до 60 тисяч [462, 10]. Тут безсумнівним є висновок В. Солдатенка, що боротьба за повалення режиму П. Скоропадського та відновлення УНР цілком обґрунтовано вважається однією з найвищих точок розвитку Української революції, одним із переможних її рубежів [332, 341].

Про вагому роль селянства та селянського руху в подіях доби Центральної Ради та Гетьманату переконливо свідчать численні праці сучасних вітчизняних вчених. Цьому, на наш погляд, сприяють особливості нових підходів до історії зазначеного періоду, які, на переконання відомого сучасного українського історіографа Я. Калакури, притаманні дослідженням останнього десятиріччя [902, 262]. Так, дослідники на основі наукової методології розкрили соціальну спрямованість селянських виступів та зростання національної свідомості українського селянства в період 1917–1918 р., набуття повстанством організованості, поєднання у боротьбі соціальних та національних чинників, що дало можливість виокремити в селянському повстанському рухові за Центральної Ради та Гетьманату його провідні форми: стихійно-протестну (1917 р.) та збройно-повстанську (1918 р.). В сучасній вітчизняній історіографії надзвичайно високо оцінюється селянський повстанський рух проти німецьких та австро-угорських військ в Україні, участь повсталих селян в антигетьманському повстанні.

4.2. Дослідження селянського повстанського руху доби Директорії

Про причини зростання селянського повстанського руху за Директорії та його наслідки йде мова у вищеназваній праці Г. Пітика. Її універсальність полягає в тому, що дослідження торкається селянського питання як за Української держави, так і Директорії УНР та Раднаркому УСРР. Для розуміння активності повстанського руху селян за Директорії важливим є

твердження дослідника: «... недолуга земельна політика [Директорії – В.Щ.] призвела до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські загони – повернули свою зброю проти Директорії» [471, 17, 18]. Як бачимо, невирішеність земельного питання й надалі залишалась однією з причин селянського повстанського руху. Вже в умовах більшовицького наступу 8 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила Закон про землю, взявши за основу земельний закон Центральної Ради. Оскільки селянство вимагало соціалізації землі й було необхідно утримати селянські маси на своєму боці, то цей принцип був залишений, проте в закон були внесені окремі зміни, які зміщували соціалізацію в сторону націоналізації.

Окремі вчені розглядають і зворотню тенденцію. Так, дослідник аграрних питань Г. Глазунов запевнивши, що закон від 8 січня 1919 р. прийнято за енергійної ініціативи Народного міністра землеробства УНР М. Шаповала, підвів підсумки: «Вивчення досвіду доби Директорії щодо реалізації земельної реформи українському селянству перешкоджали повстанська неорганізованість, бойові дії революційних змагань». Якщо про цей висновок можна дискутувати, бо існує взаємозворотна залежність між повстанським рухом і невирішеністю земельного питання, то інший висновок дослідника, на нашу думку, є беззаперечним: «... За роки української революції змінилося три державотворчих процеси... .. ні один із урядів не довів до кінця пекучу справу земельних очікувань селян, не закарбував практичних шляхів щодо втілення в життя земельної проблеми. На цій підставі українська влада остаточно втратила довіру, гірше – підтримку широких селянських верств. У той неспокійний час цією негативною обставиною скористалися інші...» [1055], тобто більшовики. Про декларативність багатьох законодавчих актів земельного законодавства українських урядів і, зокрема, Директорії УНР, запевняє І. Заріцька в дисертаційній роботі «Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917–1921 рр.)» [436, 13].

Так, дійсно, ситуацією вчасно скористалися російські більшовики, які за активної підтримки партизансько-повстанських селянських загонів, особливо Лівобережжя, розгорнули широкий наступ на терени України. Наприкінці квітня 1919 р. було повністю окуповано більшовицькими військами РСФРР Наддніпрянську Україну.

Цілком зрозумілим є висновок Г. Пітика, що безглузда земельна політика Директорії, намагання заручитися підтримкою зарубіжних країн і, зокрема, Антанти, а не власного народу викликали збройний супротив широких верств селянства [471, 17–18]. Як твердить Р. Васковський, якщо більшість селян України зі зброєю в руках підтримали антигетьманське повстання, то вже на початку 1919 р. Директорія опинилася у тяжкій ситуації [427, 14]. Вчений вказав на відсутність вже наприкінці 1918 р. міцної боєздатної армії [427,17], яка, до речі, була сформована переважно з селянсько-повстанських частин, що активно підтримували Директорію.

Необхідно брати до уваги й беззаперечний факт, що значна частина повстанського війська розійшлася по домівках. Окрім згаданого вище П. Гай-Нижника [67, 51], про це твердить О. Чіхрадзе у дисертаційній роботі «Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.)». Чисельність селянсько-повстанського війська в антигетьманському повстанні за визначенням вченого, становила 300 тисяч осіб [490, 11]. На нашу думку, названа кількість потребує додаткового вивчення. В історіографії селянсько-повстанського руху немає чітко визначеної кількості повстанців, які брали участь у поваленні гетьманського режиму. З цією думкою погоджується й Ж. Мина, яка запевняє, що «історики та мемуаристи відзначають, що до взяття Києва повстанців важко перелічити. Тому дослідники оперують приблизними цифрами: від 100 тис. до 500 тис. чол.» [462, 3, 10]. Проте, як би там не було, повернення повстанців додому було наслідком неспроможності Директорії підпорядкувати собі селянсько-повстанські загони. Окрім наведених вище різними авторами причин, які до цього призвели, О. Чіхрадзе назвав ще й безвідповідальну політику уряду в

ставленні до офіцерських кадрів, коли не професіоналізм був основним критерієм призначення на офіцерську посаду, а партійна приналежність. Внаслідок цього замість кадрових офіцерів керівні посади в армії часто обіймали особи без відповідної військової освіти [490, 11].

Першочергове вирішення керівниками Директорії земельного питання забезпечило б прихильність селянства до влади. Затягування цього процесу покликала втрату підтримки Директорії селянами і повернення надій останніх наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. до більшовицького варіанту вирішення земельного питання, яке обіцяв впровадити створений 28 листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Про це поряд з іншим іде мова в дисертаційному дослідженні Я. Малика «Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.)» [458] та його монографії «Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920)» [244].

Дослідник, здійснюючи аналіз діяльності більшовиків в українському селі у взаємозв'язку з конкретним історичним становищем на різних етапах революції 1917–1920 рр., боротьбу українського селянства висвітлив (с. 261–345) та конкретизував його (с. 304–345 підрозділу 5.3) у п'ятому розділі дисертації. Історик дійшов справедливого висновку: селянський збройний спротив є наслідком тоталітарного характеру економічної політики більшовиків.

У зазначених вище працях Р. Васковського [427], О. Чіхрадзе [490], Ж. Мيني [462] хоч і розглядалося питання селянського повстанського руху 1919–1920 рр., проте здебільшого в контексті досліджуваних ними тем. Також це стосується й досліджень В. Лозового [456], Д. Архірейського [2; 3], В. Крупини [449], М. Ковальчука [177; 442], О. Левченка [452], О. Шармар [492] та ін., в яких автори торкалися окремих аспектів повстанського руху.

Так, В. Лозовий запевнив, що в умовах все зростання антибільшовицького руху, яке розпочалося в Україні навесні 1919 р.,

пріоритетне значення для проводу УНР стало налагодження тісних стосунків з повстанцями. Автор дисертаційного дослідження «Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень–листопад 1919 року)» [456] дійшов висновку, що з багатьма повстанськими загонами уряду УНР все ж вдалось підтримувати дієві стосунки. Проте невизначеність українських провідників щодо відносин з А. Денікіним і зволікання з початком боротьби проти білогвардійців, яку активно вели партизани, призвели до втрати їх впливу на значну кількість селянсько-повстанських формувань [456, 46].

Невдоволення селян денікінським режимом на території, окупованій Добровольчою армією, яке призвело до масових виступів, вивчав Ю. Рябуха. Він вважає, що остаточним поштовхом у відході місцевого населення від підтримки денікінського руху, було затвердження білогвардійським урядом закону про збір урожаю влітку 1919 р. [474]. До висновків автора додамо, що з приходом армії А. Денікіна в Україну селяни піднімались на збройну боротьбу не лише проти повернення поміщиків, а й проти брутальної поведінки денікінців щодо місцевого населення. П. Врангель у листі до А. Денікіна так характеризував підпорядковані йому війська: «Армія, вихована на свавіллі, грабунках і п'янстві...» [838, арк. 2 зв.].

Зростання чисельності повстанських загонів 1919 р. пов'язана також із неприйняттям українським селянством основних принципів більшовизму, стосовно в аграрної політики. У цьому неодноразово запевняв Д. Архирейський. Водночас він відзначив, що коли більшовики почали практично реалізовувати свою аграрну політику, боротьба з українським повстанством стала реальною для них проблемою [420, 2].

Для придушення селянського повстанського руху більшовики вдалися до застосування різних карально-репресивних заходів. Про факти наростаючого терору на українських землях, захоплених 1919 р. більшовиками, йдеться у відомостях з Городнянського повіту Чернігівщини: «... територія України купається в громадянській крові з приводу ще

небувалою терору, який у своїй жорстокості не знаходить собі вину...» [813, арк. 154]. О. Шармар простежила як це здійснювалося в роки Української революції та у подальші роки. Зокрема, в роботі «Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919–1939 рр.)» в контексті становлення правових основ та розвитку органів внутрішніх справ і державної безпеки УСРР в умовах «воєнного комунізму» авторка розкрила участь названих структур у боротьбі з селянським повстанським рухом. На наш погляд, важливими у праці О. Шармар є аргументовані доводи, що з метою подолання опору селян влада застосовувала жорстокі репресивні заходи, а з метою забезпечення легітимності цих дій вона. Серед таких документів авторка наводить постанову Ради робітничо-селянської оборони УСРР від 17 липня 1919 р. «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», інструкції РНК та ЦВК УСРР від 20 квітня 1920 р. та 8 грудня 1920 р. по боротьбі з бандитизмом й ін. На основі цих та інших документів дослідниця справедливо переконує, що тогочасне кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство характеризується систематичним посиленням репресивних санкцій. Тому є досить логічними висновки О. Шармар про свавільні рамки законності тих років, що призводило до грубого порушення прав людини і громадянина [492, 7].

У дослідженні «Політика “воєнного комунізму” і українське селянство 1919 р.» [465] автор Д. Михайличенко пов'язав розвиток селянсько-повстанського руху безпосередньо зі здійсненням в Україні політики «воєнного комунізму». В історіографії селянського повстанського руху важливим є здійснений у дослідженні аналіз соціальної структури українського селянства. На основі цього аналізу авторові вдалося сформулювати оновлений підхід до визначення соціальної бази селянського руху. Разом з тим Д. Михайличенко вперше у вітчизняній історіографії провів комплексне дослідження селянського руху 1919 р. в загальноукраїнському масштабі як цілісного та самостійного чинника

суспільно-політичної ситуації в межах усіх його проявів, а не лише збройного повстанства. Варто відзначити розроблену автором наукову періодизацію розвитку селянського руху в Україні в 1919 р. та здійснені спроби аналізу його динаміки і впливу політики «воєнного комунізму» на соціально-психологічні аспекти розвитку селянського руху.

Досить вдалою з точки зору висвітлення питань встановлення радянської влади в українському селі, насильницької зміни його традиційного побуту і життя та репресивної політики більшовиків щодо селянства і як наслідок цього виникнення селянсько-повстанського руху та його наслідків є праця О. Вовка «Встановлення радянської влади і насильницька трансформація традиційного життя села» [48]. Автор відзначив, що в умовах руйнування ринку через розгортання бойових дій та отримання з українського села продовольства насильництво стало невід'ємною складовою політики більшовиків щодо селянства. Жорстокий матеріальний визиск і репресії проти селянства змусили останнє вдатися до радикальних дій, аж до збройних повстань. Привертає увагу аргументований висновок дослідника, що попри поразку збройного опору селянства, активна його протидія більшовизму дала можливість зберегти українську національну самобутність, вибороти певні поступки для України в національному і культурному житті [48, 47–50].

Селянсько-повстанський рух 1919 р. та 1920 р. висвітлюється в низці спеціальних наукових праць, присвячених безпосередньо цій тематиці. Серед них зазначимо дисертаційні дослідження О. Нестерова «Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)» [див.: 468], П. Ісакова «Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)» [див.: 439], А. Лисенка «Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.» [453], однойменна монографія останнього [218] та ряд публікацій зазначених авторів [153–155; 215–217; 219; 271; 439; 938 та ін.], колективна праця П. Захарченка, Н. Земзюліної та О. Нестерова «У поході за волею» [145].

Вчені спробували виявити економічні і політичні фактори, що сприяли появі і розгортанню збройної боротьби селянських мас та спричинили занепад селянсько-повстанського руху з другої половини 1918 р. по листопад 1921 р., дослідили історичні передумови зародження отаманських формувань, з'ясували деякі особливості організаційних принципів. Разом з тим автори досліджень простежили хід та розвиток повстансько-партизанської боротьби як на Правобережжі (П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров та ін.), так і на Лівобережжі (П. Ісаков, А. Лисенко та ін.).

Зокрема, О. Нестеров довів, що продовольчі органи УСРР, створені для примусового вилучення хліба методом продрозкладки, базувалися на тих самих організаційних засадах, що й у радянській Росії. Вони були складовою частиною командно-адміністративної системи «воєнного комунізму», яка спричинила конфлік радянської влади з селянством. Дослідник переконливо наголосив на розгортанні громадянської війни в Україні, а зазначений конфлікт, на думку вченого, призвів до її загострення [468, 9].

Про громадянську війну в тогочасній Україні переконливо твердять і автори колективної монографії «У поході за волею», у якій іде мова про селянсько-повстанський рух на Правобережжі в 1919 р. Дослідники класифікують селянський рух 1919 р. як один із проявів революції і спричиненої нею громадянської війни. Автори П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров закликали по-іншому підійти до оцінки самого селянина та його господарської діяльності. Зокрема, вони рекомендують розглядати українських селян, в першу чергу, як товаровиробників і з цієї позиції оцінити їх реакцію на воєнно-комуністичні експерименти, впроваджувані радянською владою, з'ясувати логіку та мотиви поведінки селян [145, 121]. Безумовно, такий підхід допоможе науковцям наблизитись до найбільш повного розуміння повстанського руху в Україні доби революції.

На виникненні протиріч між більшовиками і українським селянством на Лівобережжі наголошує П. Ісаков. Порівняння причин появи і розвитку селянського повстанського руху 1919 р. на Правобережжі та Лівобережжі, які

наводять дослідники, переконують в їх ідентичності. Їм властивий однаковий характер – антибільшовицький, або, як його називає П. Ісаков, антикомуністичний. Зокрема, П. Ісаков серед основних причин цього руху виділив впровадження державних форм продовольчого регулювання, які на практиці часто зводились до примусового невідшкодованого вилучення продовольства. Разом з тим автор називає й додаткові чинники, які сприяли появі масового повстанського руху: глибока криза владних структур; десакралізація влади в суспільстві; наявність у селі, внаслідок великого демографічного вибуху на початку ХХ ст., значної кількості молоді; високий рівень безробіття (особливо серед молоді) внаслідок «натуралізації» села; наявність значної кількості демобілізованих осіб, які звикли за 5 років війни, коли ціна людського життя значно знизилася, тримати в руках лише зброю і використовувати її проти людей; перенасиченість села зброєю; відсутність у широких мас досвіду мирної політичної боротьби, «варваризація» суспільства [439, 7].

Погоджуючись із роздумами П. Ісакова, все ж уточнимо. В даному випадку термін «варваризація» суспільства, який використовується лише в переносному значенні і означає культурну деградацію, або крайню жорстокість, нелюдськість, навряд чи можна віднести до причин селянсько-повстанського руху. Адже навіть в умовах війни та революції культурна деградація українського селянства не відбувалась. Згадаймо хоча б діяльність організацій «Просвіти», поширення видавничої діяльності, появу значної кількості, навіть на рівні повітів, періодичної преси та ін. Якщо говорити про крайню жорстокість та нелюдські стосунки, які поширюються згодом у селянському середовищі, то вони виникли вже як наслідок суперечностей і конфронтації, посилюваних більшовиками в ході боротьби проти українського селянства.

Одночасно привертає увагу й той факт, що дослідник простежив, як економічний визиск доповнювався соціально-політичними утисками по відношенню до більшості селянства, які виражалися в обмеженні його прав і

свобод. П. Ісаков виділив особливість політики більшовиків в українському селі – спрямованість на розпалювання ворожнечі в селянському середовищі під гаслами поширення класової боротьби, визначив розгортання весною 1919 р. масового антикомуністичного повстанського руху селян у двох його формах – стихійні повстання та партизансько-повстанську діяльність загонів. Історик констатував, що найбільшою напруга селянської боротьби була улітку того ж року. Цікаво, що відносним центром активності повстанських формувань на Лівобережжі в 1919 р. дослідник вважає Чернігівську губернію і налічує там 32 повстанські загони. Всього ж 1919 р. на Лівобережжі, за підрахунками дослідника, оперувало не менше 57 селянсько-повстанських загонів, в яких налічувалося приблизно 21 745 повстанців при 95 кулеметах і 7 гарматах [439, 10].

Зазначаючи важливість даних підрахунків, не можна, на нашу думку, говорити про кінцевий їх варіант, адже матеріали, які потрапляють до рук учених, з багатьох причин не можуть бути вичерпними. Тому, навівши дані цифри, автор, мав би сказати про їх наближеність до точності. Та й сам П. Ісаков говорить, що існувала значна кількість загонів, які не вдалося ідентифікувати через обмаль матеріалів про них. Однак висновок про те, що головною причиною падіння радянської влади в Україні кінця літа 1919 р. став широкий розмах антибільшовицького руху, є безсумнівним.

Порівнюючи селянський повстанський рух 1919–1920 рр. в лівобережній та правобережній частині України, який по суті був антибільшовицьким, більшість дослідників зазначають різне його ідеологічне забарвлення. Так, автори монографії «У поході за волею» твердять, що повстанський рух мав два відтінки і чітко розмежовувався географічно: на півдні та частині Лівобережжя діяли загони, які використовували анархо-комуністичні гасла. На Правобережній частині – загони, що діяли під національно-державними прапорами. Дослідники не лише констатували факт, а й намагалися обґрунтувати такий поділ, апелюючи до історичного розвитку України. Зокрема, вони пояснюють, що на півдні України формувалася промисловий

пролетаріат, то ідеї комунізму в усіх різновидах знайшли широке розповсюдження та були взяті на озброєння повсталими, які гуртувалися навколо «батька Махна», і тому рух отримав назву «махновщина». На Правобережжі, зазначають автори дослідження, більший вплив мали партії з національним забарвленням, які були ближчими до селянства і свого часу оголосили боротьбу за створення української держави. Тому основна маса повстанців на цих територіях взяла на озброєння політичні гасла, головним чином ідею самостійності України [145, 122].

Неоднорідність повстанської ідеології Лівобережжя уточнив П. Ісаков у публікаціях «Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках» [155], «Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика», які лягли в основу його дисертаційного дослідження «Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)» [див.: 439]. Взявши за критерій політичну орієнтацію повстанських загонів, П. Ісаков розділив їх на три групи: «уенерівські», тобто ті, що виступали за владу Директорії УНР; «анархо-махновські» – сповідували ідеї махновщини; ті, які не мали чітко визначеного політичного забарвлення. Належність до якоїсь з цих груп і визначала сутність вимог, і гасел, які висували повстанці. Кількісні розрахунки по групах дослідник представив так: з 56 загонів до 1-ї групи відносилось 15 загонів, до 2-ї – 9, до 3-ї – 32. Цікавими в дослідженнях П. Ісакова є представлення загонів по губерніях. Виявляється, що в Чернігівській губернії 1919 р. трохи більше 73 % підтримували УНР, а в Полтавській губернії діяло майже 89 % з числа повстанських загонів Лівобережжя, які сповідували анархо-махновську орієнтацію.

У монографії А. Лисенка «Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.» та його дисертаційному дослідженні розглянуто передумови виникнення та становлення отаманських формувань протягом другої половини 1918 та початку 1919 рр., здійснено

аналіз умов їх створення, розкрито роль, яку відіграли найпомітніші отамани періоду другої половини 1918–1919 рр. Однією з головних причин появи на Лівобережжі отаманських формувань автор, як і вищезазначені дослідники, називає невирішеність аграрної проблеми. Разом з тим він долучає й інші чинники: наявність значної кількості зброї в руках населення, слабкість та недовговічність політичних режимів в Україні. Розглядаючи ідеологію повстанських загонів Лівобережжя, дослідник називає фактор впливу на її формування – поєднання сильної пропаганди лівих партій та слабкість національно свідомої інтелігенції.

Одним із переконань А. Лисенка, яке він виніс у підсумки своїх досліджень, є відсутність у лівобережної отаманщини чітко визначеної політичної спрямованості внаслідок нестабільності щодо вибору ідеологічної платформи [453, 20]. Додамо, що в умовах збройної боротьби з різними режимами відсутність стабільної чіткої ідеологічної позиції повстанців штовхала їх до міжособних конфліктів, отамани зациклювались на вирішенні своїх місцевих питань, що заважало їм бачити перспективи українського державотворення. Є цілком логічним висновок А. Лисенка, що проблеми, які існували в повстанському русі, призвели до занепаду отаманщини як самостійної політичної сили та вагомого чинника у вирішенні тогочасних суспільно-політичних проблем.

Стосовно ідеології повстанських загонів 1919 р. висловився О. Нестеров. У дисертаційному дослідженні він переконливо доводить, що в основі ідеології селянського повстанського руху на Правобережній Україні, як і на Лівобережній, на початку 1919 р. переважали соціальні чинники. Національні мотиви відігравали другорядну роль. Абсолютна більшість отаманів повстанських загонів діяла у своїй волості чи повіті самостійно, без керівництва з боку Директорії, без спільної програми і тактики, без єдиного плану, а в повстаннях брали участь усі соціальні прошарки села – заможні, середні і бідні селяни. В усіх регіонах їх гасла майже завжди мали «радянський» характер. На підтвердження своїх міркувань дослідник

наводить історичні факти, зокрема, дії окремих отаманів. Так, на думку О. Нестерова, Зелений і незалежники на чолі з Ю. Мазуренком (Сквирський повіт Київської губ.) виступали за «самостійну вільну радянську Україну»; отамани І. Струк, О. Соколовський, Завгородній (Чорнобильський та Радомишльський повіти Київської губ.) – «за ради без комуністів». На Лівобережній Україні М. Григор'єв боровся «за самостійну радянську владу», Н.Махно – «за вільні ради» та ін. [468, 10] Однак далі О. Нестеров, як і переважна більшість дослідників селянсько-повстанського руху, наполягає на тому, що значна кількість отаманів уже у травні–червні 1919 р., переконавшись у тому, що радянська влада на чолі з більшовиками не збирається вирішувати земельне питання, тероризує селянство продрозкладкою і нехтує його національними інтересами, почали змінювати свої політичні уподобання. Частина отаманів з Правобережної України (південні повіти Київської губернії – Черкаський, Уманський, Чигиринський, Сквирський, Липовецький) встановлюють зв'язок, хоч хоча й не тісний, зі штабом Армії УНР. Дослідник переконливо довів, що, якщо на початку повстанські загони виникали стихійно або в результаті агітаційної роботи різних політичних партій, то пізніше їх організацією і спрямуванням у певне ідеологічне русло займалися боротьбисти і незалежники – представники партій з виразною національною орієнтацією. Обмежений спочатку своїм соціалістичним і анархістським спрямуванням селянський повстанський рух поступово набрав все більш чіткого національного змісту і оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу. Можемо говорити про ідентичність висновків щодо повстанського руху на Правобережжі 1919 р., які робить О. Нестеров у дисертаційному дослідженні та узагальнень, зроблених у книзі «У поході за волею», якої він є співавтором. Так, якщо О. Нестеров говорить, що повстанський рух Правобережжя на початку 1919 р. не мав чітко окресленої ідеології і мети, а згодом, борючись із більшовиками та денікінцями під гаслами соціальної справедливості і коливаючись між двома ідеологіями, повстанство обрало

свій самостійний шлях – державотворчий, який мав на меті визволення України від іноземних окупантів [468, 11], то у монографії «У поході за волею» переконливо звучить: історію повстанського руху на Правобережжі не можна розглядати інакше, як одну зі спроб селянства знайти власний шлях у революції [145, 125].

Таким чином, аналіз низки праць щодо розгортання селянсько-повстанського руху 1919 р. дає підстави твердити, що його причинами була впроваджувана радянською владою земельна політика, яка досить швидко поширилась в Україні з кінця 1918 – на початку 1919 років. Селяни втратили право розпоряджатися частиною поміщицьких земель, якими вони заволоділи в 1917–1918 рр. Також великий спротив селяни виявили відносно намагань нової влади розпоряджатися наслідками їх праці, створення радгоспів і колективних комун, запровадження репресій. Тому внаслідок широкого розмаху антибільшовицького селянсько-повстанського руху найбільших поразок більшовицькі війська зазнали на Правобережжі, де переважали приватновласницькі настрої та домінувала національно-державницька ідеологія. Розрізненість же ідеологічних переконань серед повстанців, локальність дій селянсько-повстанських загонів, амбітність місцевих отаманів та неспроможність Директорії УНР у стислі терміни вирішити земельне питання і скоординувати дії повстанців у боротьбі з агресорами спричинили виникнення такого явища, як «отаманія», яке перешкоджало процесам створення єдиної, незалежної держави.

Повстанський рух залишається одним із важливих і найбільш суперечливих аспектів подій доби Директорії УНР. На думку багатьох сучасних дослідників Директорія не змогла до кінця опанувати повстанський рух, впоратися з таким його проявом, як отаманщина. Директорії не вдалося скерувати енергію повстанців у русло державотворення, що значною мірою сприяло падінню боєздатності Української Армії і, врешті-решт, поразці УНР в Українській революції 1917–1921 рр. Узагальнення всієї історіографічної спадщини з проблем повстанського руху в 1919–1920 рр. допомагає краще

зрозуміти кількісний, соціальний, етнічний склад його учасників, виявити політичні переконання, військово-організаційну структуру повстанських збройних формувань даного періоду, осмислити етапи розвитку повстанства та усвідомити витoki і причини повстанського руху взагалі. Значною мірою цьому сприяє висвітлення стану наукової розробки повстанського руху в дослідженнях сучасних вітчизняних дослідників [272; 331; 438; 460; 876; 929; 938; 987; 990; 994; 995; 999; 1000; 1033 та ін.].

Привертають увагу праці, в яких історики розгорнули дискусії щодо отаманщини, яка, на їх думку, мала найбільший розмах за доби Директорії. Так, В. Солдатенко в книзі «Українська революція: Концепція та історіографія» [994], характеризуючи отаманщину (с. 24, 226, 236, 281, 297, 298), ототожнює її з Директорією після виходу з останньої В. Винниченка. З цим не погоджується Б. Андрусин. Останній водночас заперечує твердження В. Солдатенка щодо перенесення однієї з ознак «отаманщини» – «домінування військового начала над політичним» [994, 413] на суспільно-політичне життя доби, покладання усєї відповідальності на С. Петлюру. Разом з тим Б.І. Андрусин переконаний, що «глибинні причини лежали не у провині Головного Отамана, а у пробудженні селянської стихії, засиллі молоді у революційному русі, яка поєднувала дух жертвності з юнацьким радикалізмом, у слабкості державного апарату, наявності численних повстанських загонів, які не підкорялись центральній владі, в підривній більшовицькій агітації...» [501, 141].

На переконання сучасного вітчизняного історика П. Гай-Нижника історична наука дала отаманщині негативну оцінку, як деструктивній силі, яка паралізувала українську визвольну боротьбу, поглиблювала внутрішній фронт, підточувала провідні сили народу і послаблювала можливості протистояти перед зовнішнім фронтом, яким були передусім російські біла і червона армії [1053]. Так, на думку В. Солдатенка, отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом усєї національної державної

організації. У дослідженні «Петлюра – отаманщина – погроми (історіографічні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій)» [331] вчений зазначив, що отаманщина зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями [331, 330]. Такої ж думки дотримується й Ю. Митрофаненко: «... отаманщина стала одним із головних внутрішніх чинників, що призвів до поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.» [463, 18.].

Однак на противагу категоричності наведеного вище висновку П. Гай-Нижника звернемо увагу, що подібні підходи учених дещо дисонують з позиціями інших окремих вітчизняних істориків. Зокрема, із баченням С. Литвина, який вважає, що отаманщина виходила далеко за межі вузьковійськового чинника, доводить непричетність С. Петлюри до започаткування отаманщини, хоч і визнає, що йому не вдалося з нею впоратися [224, 288–295].

Інший дослідник Р. Коваль вважає отаманщину за національну рису характеру, завдяки якій українці збереглися як нація. Він виводить її з іменування керівників повстанців отаманами і відносить початки отаманщини не до 1919 р., до чого схиляються більшість фахівців, а до 1917 р. – часу формування загонів Вільного козацтва. В. Солдатенко, підтримуючи Р. Ковалю в актуальності теми, такий підхід вважає помилковим, а далі, роз'яснюючи, що повстанство – це прояв непокоривної політико-державної системи, масовий збройний спротив існуючій владі, додає, що головними недоліками публікацій Р. Ковалю є абсолютизація мемуарних джерел та ототожнення термінів «отаманщина» і «повстанство» [331, 332–333].

На думку В. Солдатенка, переважній більшості праць, у яких тією чи іншою мірою йдеться про повстанство, властиві такі вади, як перебільшення або ж надмірний критицизм. Тому дослідник закликав науковців розглядати повстанський рух та ряд інших військових аспектів під кутом зору громадянської війни в українському суспільстві. Фахівець переконаний, що

це допоможе краще зрозуміти сутність селянського повстанського руху та й інших досліджуваних проблем Української революції 1917–1921 рр., які ще мають недостатній ступінь наукової розробки [333, 13].

Висвітлення повстанства 1920 р. у працях М. Шитюка [379], В. Малькіна [459], П. Слюсаренка [476], З. Олійник [469], Т. Плазової [472], В. Ченцова [370; 371; 489], В. Ревегука [301; 302; 304], С. Богана [424], А. Ішина [440], О. Дудник [431], Д. Красносілецького [193; 448], Ю. Щура [385; 494], та інших дослідників вносять певні корективи щодо суперечливих оцінок селянського повстанського руху в Україні зазначеного часу та його складової – отаманщини.

Якщо в роботах М. Шитюка, В. Малькіна, П. Слюсаренка, З. Олійник, В. Ченцова, О. Дудник повстанство згадується побіжно, в контексті досліджуваних проблем*, а повстанський рух 1920 р. простежується в ході подій революції (в роботах В. Ченцова, Ю. Щура 1920 р. є нижньою межею їх дослідження), то В. Ревегук, Д. Красносілецький, Т. Плазова, С. Боган, А. Ішин безпосередньо розкривають різні сторони селянсько-повстанського руху. В деяких дослідженнях А. Ішина більшому розумінню повстанства Криму сприяють відомості щодо політичного та економічного становища Кримського півострова у кінці 1920-го – першій половині 1921 р. [162] Регіональні аспекти повстанського руху в працях О. Дудник, А. Ішина та С. Богана є важливими, оскільки дозволяють простежити спільні й відмінні риси повстанства у тих чи інших землях, скласти найбільш повну картину селянсько-повстанського руху 1917–1921 рр. в цілому.

* Висвітлюються масові репресії в Україні, земельне питання в умовах революції 1917–1920 рр.; Армія УНР у боротьбі за українську державність з вересня 1919 по листопад 1920 рр.; національна політика більшовиків в Україні 1917–1920 рр.; політичні репресії в радянській Україні в 1920-ті роки; національно-демократичні перетворення на Київщині з березня 1917 по 1920 рр. тощо.

В історіографії селянського повстанського руху привертають увагу деякі висновки В. Малькіна, зроблені ним у дослідженні «Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.» [див.: 459]. Зокрема, автор підсумував, що в 1919–1920 рр. більшовики заклали практичні основи колективного господарювання в українському селі, що згодом призвело до голоду в 1921–1923 рр. та до голодомору 1932–1933 рр., а в цілому не лише до загибелі багатомільйонної частини селянства України, а й до знищення менталітету української нації як нації споконвічних хліборобів [459, 18]. Дослідник довів, що економічна політика більшовиків в українському селі була скерована на пограбування селянства, перетворення українського села на сировинний придаток більшовицької Росії. Головним чинником, який сприяв надходженню хліба від селян, і надалі залишалося застосування сили. На підтвердження наведемо переконливий факт: коли восени 1920 р. зі Шполянської волості Київської губернії хліб надходив надзвичайно повільно, до справи залучили військовий загін у 100 осіб на чолі з заступником голови повітового продовольчого комітету Геллером. За два тижні у селян відібрали близько 32 000 пудів зерна, 300 волів вагою 1 200 пудів, що разом становило 13,2 % від запланованої кількості продуктів на 1920 р. Для порівняння: за той же час у Катеринопільській волості тієї ж губернії без застосування військ зібрали лише 3 557 пудів зерна і 189 пудів м'яса [828, арк. 14]. Тому здійснення насильницьких реквізицій і контрибуцій, а також створення таких форм господарювання, як комуни та радгоспи, відштовхнули селян від радянської влади, впроваджуваної більшовиками.

На збройному протистоянні більшовиків і невдоволених мас населення 1920 р., акцентує увагу в підсумках дисертаційного дослідження «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки» [див.: 489] В. Ченцов. Привертають увагу досить обережні терміни автора: «військові сутички» та «невдоволені маси». На наш погляд, вони дещо не відповідають іншому його ж твердженню – жорстоке протистояння, яке означає досить агресивні дії з

боку більшовицької влади та запеклу боротьбу селянства проти неї, як варто було б автору зазначити.

У третьому розділі «Репресії проти селянства» дисертаційного дослідження В. Ченцов називає методи надзвичайної жорстокості, які застосовувалися проти селян: заручництво, інститути десятихатників і відповідачів, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли. Уточнимо, що саме в 1920 р. більшовики ввели свої досить ефективні репресивні винаходи у боротьбі з селянством: інститути заручників та п'яти- і десятихатників. Зокрема, 20 квітня 1920 р. Раднарком України прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями».

Разом з тим, аналізуючи опір селян політичному режимові, в одноіменній монографії [371] В. Ченцов розглянув діяльність селянських повстанських загонів через призму боротьби з ними ВУНК. Зокрема, дослідник підкреслив, що в боротьбі з селянським повстанським рухом держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ і надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих постійних або воєнних нарад.

Розумінню того, що селянство України було поставлене у тяжкі нелюдські умови виживання, в яких збройні виступи були єдиним методом відстоювання своїх прав і свобод, сприяє дослідження М. Шитюка «Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття» [379]. За переконаннями автора, на роки Української революції припадає процес закладення основ радянської правової системи, що сприяло становленню репресивно-каральної системи в Україні. В українському селі ця система спрямовувалась, перш за все, на подолання будь-якого опору пограбуванню селян. Автор влучно зазначив, що більшовицька влада намагалася захопити хлібні ресурси руками самого селянина. З цією метою розпалювала соціальну ворожнечу на селі, стимулюючи корисливу зацікавленість сільської бідноти [379, 109].

Покладання таких завдань на новостворені у травні 1920 р. комітети незаможних селян (КНС) висвітлює дослідниця селянського повстанського руху О. Ганжа. Зокрема, у праці «Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР» [72] авторка роз'яснює, що КНС мали на меті об'єднати наймитів, бідноту та частину маломісних середняків, тобто, верстви, «соціально близькі» до пролетаріату, і привернути їх на свій бік. Впроваджувана ними політика протистояння між різними соціальними верствами населення сіл мала б сприяти утвердженню радянської влади [72, 7].

На матеріалах південних губерній у дослідженні «Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках» автор Д. Архірейський логічно довів, що створені 1920 р. воєнні наради для безпосереднього керівництва відповідними військовими частинами в боротьбі проти селянсько-повстанського руху сприяли не лише придушенню селянського повстанства, а й зміцненню в українському селі радянської влади, були одним із засобів її репресивної політики [420, 2, 4]. Ми ж додамо, що така політика більшовиків ширилась у селах усюди України.

В умовах оголошення більшовиками фактично відкритої війни проти українського селянства останнє вдалося до опору, який набував різних форм. Найнесприятливішою для більшовиків стала збройна боротьба. О. Ганжа переконана, що на кінець 1920 р., застосовуючи тактику партизанської війни, повстанці практично контролювали всю сільську місцевість України. А щодо кількості повстанців вона наводить офіційні дані: наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Щоправда, суто науковий підхід авторки до вивчення повстанського руху змусив її обумовити, що кількість повстанців, які брали участь у численних місцевих повстаннях, залишається до кінця невизначеною [72, 5, 6].

За підрахунками Ю. Котляра, наведених у праці «Повстанство. Селянський рух на Півдні України», лише у південних регіонах України в 1919–1920 рр. селяни підняли 559 повстань [див.: 187].

Широкий антибільшовицький рух 1920 р. розгорнувся в Одеській губернії. Цьому питанню присвячений третій розділ – «Повстанський рух в Одеській губернії на завершальному етапі громадянської війни у 1920 році» дисертації С. Богана «Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках». Автор у зазначеному розділі розглянув передумови широкого розгортання повстанського руху проти комуністичної влади в Одеській губернії у квітні 1920 р., висвітлив процес організації повстань, їх взаємодію з військами Армії УНР, показав хід воєнних дій на території Одещини у 1920 р., розглянув діяльність, склад повстанських загонів та українських підпільних організацій.

С. Боган прослідкував, що у вересні–грудні 1920 р. у лісових масивах Балтського та Первомайського повітів Одеської губернії проти комуністичної влади активно діяли повстанські формування С. Заболотного, Я. Кошового, С. Чернецького, А. Волинця, Я. Малого, С. Гризла, П. Дерешука, Залізняка (М. Голика), Дерев'яги, Сороки, Філіпенка та інших [424, 13]. Однак твердження «діяли», на наш погляд, потребує уточнення. Скоріш за все частина загонів названих отаманів здійснювала рейди по вказаних повітах або виконувала окремі оперативні завдання. Саме така інтерпретація діяльності частини з перелічених С. Боганом отаманів у зазначеній губернії зумовлена постійним (обжитим) місцем дислокації їх загонів. Адже, як відомо, для загонів отамана П. Дерешука постійним місцем дислокації була Уманщина, отамана С. Гризла – Звенигородщина Київської губернії, А. Волинця – Гайсинщина Подільської губернії тощо.

С. Боган визначає, що чисельність загонів зазначених отаманів становить від 100 до 300 осіб. Ці дані є важливими для історії повстанства, особливо в питанні дослідження малих повстанських груп, які ще недостатньо представлені в історіографії селянського повстанського руху, хоч і варто оговорити, що певною мірою наведені С. Боганом підрахунки, все ж є наближеними.

У підсумках щодо селянських повстань у населених пунктах повітів Одеської губернії, С. Боган характеризує їх як масові та організовані. Автор переконаний, що такий характер був властивий їм з весни до кінця 1920 р.

Розмах антибільшовицького руху з кінця 1920 р. в Криму та боротьбу з ним радянських органів влади дослідив А. Ішин. У дисертаційному дослідженні «Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920–1925 рр.) [440] автор розглянув антибільшовицькі виступи й боротьбу проти них як продовження гострого суспільно-політичного конфлікту, який почався безпосередньо в роки громадянської війни і тривав в умовах «воєнного комунізму» та червоного терору. Дослідник визначив, що антибільшовицький рух у Криму тривав з кінця 1920 по 1922 рр. й існував переважно у формі антибільшовицьких організацій у містах та збройного спротиву повстанських загонів, дислокованих головним чином у гірській і лісовій частинах півострова [440, 58, 62, 151].

Серед регіонів Правобережжя, де 1920 р. з новою силою розгорівся антибільшовицький селянсько-повстанський рух, традиційно залишалась Київщина. Тут досить сильно відчувалися самотійницькі настрої, а в історичній пам'яті населення міцно збереглися традиції українського козацтва. Влітку 1920 р. на Київщині – в Чигиринському (Холодний Яр), Уманському, Таращанському, Канівському та Звенигородському повітах повстансько-партизанський рух селян розгорнувся надзвичайно сильно. Там активно діяли різні за чисельністю селянсько-повстанські загони на чолі з отаманами Верещакою, І. Гонтою (Лютий-Лютенко), С. Гризлом, А. Гулим, П. Дерещуком, Жуйводою, С. Загороднім, Квітковським, Мартинівським, Яблочком, Чорним Вороном та ін. Документи свідчать про регулярні виступи загонів отаманів проти радянської влади [828, арк. 39]. На Київщині утверджувана більшовиками радянська влада на середину 1920 р. трималась з великими труднощами. В окремих волостях її було ліквідовано [див.: 1034]. Так, за більшовицькими офіційними даними, в червні 1920 р. у Боярській

волості Звенигородського повіту життя йшло «без всякої власті», а Виноградську волость того ж повіту вони охрестили як «неспокійну» [778].

Одним із локальних і найбільш активних виступів українського селянства Київщини проти брутальної поведінки більшовиків стало повстання селян волосного містечка Медвин* Канівського повіту. Детально це повстання висвітлено у праці «Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року» [383]. У дослідженні на основі архівних документів та мемуарів розкрито причини виступу і його поразки, висвітлено героїчну боротьбу селян, які з 19 серпня по 10 вересня 1920 р. стримували військовий натиск супротивника. На прикладі Медвинського повстання показано трансформацію революційної боротьби за владу в Україні у форму селянської автономної моделі влади – місцеву республіку.

В даному регіоні, що було, на нашу думку, закономірним і для всієї України, антибільшовицькі настрої посилювались зі зростанням намірів владних більшовицьких структур різними шляхами забрати у селянських господарств продовольство, хліб, сільськогосподарське збіжжя. На цьому акцентує увагу О. Дудник у дисертаційному дослідженні «Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917–1920 рр.)» [431, 15].

Щодо наростання антибільшовицьких повстань 1920 р. не було виключенням і Лівобережжя. Це чітко простежується у дослідженнях В. Ревегука на прикладі Полтавщини [301; 302; 304; 1061]. Дослідник у своїх працях прослідкував, яким чином більшовики намагалися отримати певну опору на селі. Зокрема, вчений твердить, що оскільки селяни однозначно висловлювалися за рівний (подушний) розподіл усієї землі, то більшовики в 1920 р. змушені були зважити на їх прагнення, і тому під так звані радянські зразкові господарства залишили тільки 40 тис. дес. конфіскованих поміщицьких земель, а 370 тис. дес. було роздано сільській бідноті, яка тим

* Нині село Богуславського району Київської області.

самим стала зобов'язаною радянській владі. Саме з цієї частини селянства навесні 1920 р., запевняє В. Ревегук, комуністи почали створювати комітети незаможних селян – опору більшовицького режиму на селі. Шляхом демагогії, фальсифікації і відвертого терору більшовики усунули від влади не тільки явних, але й потенційних політичних опонентів, утверджуючи свою диктатуру у формі рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Навесні 1920 р., продовжує дослідник, в Україні було поновлено продовольчу розкладку. З метою примусового вилучення хліба в селян була створена широкорозгалужена мережа радянських продовольчих органів, які базувалися на тих же організаційних принципах, що і в РРФСР. Бюрократична структура продовольчого апарату складалася з губернських, міських і повітових комітетів, а з кінця 1920 року – ще й волосних пересувних та районних продовольчих штабів з призначеними комісарами на чолі. Протягом другої половини 1920 р. передбачалося створити на Полтавщині 51 районний продовольчий комітет, але у зв'язку з масовими селянськими повстаннями їх робота була паралізована. Повністю не працювали райпродкоми в Пирятинському, Переяславському, Гадяцькому, Кобеляцькому і Миргородському повітах. У решті повітів Полтавщини вони працювали лише частково. Як бачимо, дослідження В. Ревегука, стверджують, що процес наростання повстанського руху на Лівобережжі проходив в одночасі, як і по іншу сторону Дніпра.

Аналізуючи створення, якісний склад та політичні орієнтири повстанських загонів, дослідник переконливо довів, що першими учасниками антибільшовицьких виступів були партизанські загони, які виникли в період боротьби з денікінським режимом. Після третього приходу радянської влади в Україну їх склад не бажав вливатися до Червоної армії або роззброюватися. Невдоволення полтавчан посилювалося ще й тим, що більшовики, які воювали проти Денікіна разом із боротьбістами, не бажали ділитися владою зі своїми союзниками, намагалися витіснити їх із ревкомів і рад.

В. Ревегук вказав і на особливості політичних вимог повстанців у дослідженому регіоні: більшість селян виступали за розвиток Рад. Однак тут же вчений обумовив, що на відміну від принесених російськими більшовиками «Советів», які були чужорідним тілом в Україні, селяни вимагали створення традиційних і демократичних за своїм змістом Рад, в яких на багатопартійній основі були б представлені всі верстви українського суспільства. Ради для селян були повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями на зразок сільських сходів, які лише частково передавали б свої функції державним виконавчим установам. Важливим і обґрунтованим є твердження дослідника, що, виступаючи за владу у вигляді Рад, селянство в той же час було проти диктатури більшовицького центру і однопартійної комуністичної системи [1061].

Водночас зазначимо, що автор досліджень повстанського руху на Полтавщині акцентував увагу, що окремі ватажки повстанських загонів все ж підтримували, хоч і не завжди, зв'язок зі штабом Головного отамана С. Петлюри.

Серед отаманів, які визначалися своєю активністю протягом літа 1920 р., В. Ревегук назвав: у Кременчуцькому повіті – отаманів Авдієнка, Приходька, Дмитра Сухину і донського козака Молчанова, в Зіньківському повіті – Данила Степенка (Дороша), Якова Бугая, Івана Забашту, Калька, Дорошка, Войнеця і Масюту; в Лубенському – Диньку і Каліберду; в Кобеляцькому – Садового, Андрущенка, Матвієнка і Гонту; в Полтавському – Садового і Біленького та ін. Основними лозунгами повстанців були: «Геть владу комісарів!», «За радянську владу – проти комуністів!» та ін.

У процесі аналізу активності селянського повстанського руху 1920 р. привертають увагу спостереження П. Слюсаренка, висвітлені ним у дослідженні «Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.)» [476]. Зокрема,

дослідник зазначив, що найбільш масовою і організованою у 1920 р. була та частина повстанського руху, яка прагнула відродження УНР і взаємодіяла з регулярною українською армією, де були досвідчені керівники повстанських загонів. До останніх він, без сумніву, відносить А. Гулого-Гуленка, О. Пшонника, І. Струка, І. Лютого-Лютенка, А. Волинця та ін. Автор довів, що завдяки спільним діям з Армією УНР з 25 квітня до 6 травня 1920 р. загонами отаманів Мордалевича і Струка було знищено заплля 12-ї російської армії. А у нанесенні поразки 14-й армії взяли активну участь Таращанська, Чигиринська та Єлисаветградська повстанські організації. Характерним епізодом на підтвердження своєчасно спланованих дій 8-ми полків повстанської «Запорізької Січі» отамана Куровського став невдалий наступ 1-ї Кінної армії 23 травня 1920 р. на польські позиції. Координація дій повстанців здійснювалася через відділ агентурної розвідки підполковника О. Кузьмінського, який і готував кур'єрів-зв'язкових.

У роботі П. Слюсаренко звернув увагу, що з червня й до вересня 1920 р. стійкий зв'язок між повстанцями припинився. Цьому сприяли об'єктивні причини: значне віддалення Ставки військ УНР від повстанських «центрів», активізація каральних експедицій з'єднань Червоної армії. Лише з 15 вересня 1920 р. узгодження дій із повстанцями було поновлено. Для більшої безпеки у справі підготовки Всеукраїнського повстання для виконання кур'єрських обов'язків найчастіше залучалися жінки. Проте усі наміри було перекреслено несподіваним перемир'ям між Польською Республікою і РСФРР, за час дії якого було розбито найчисленніші повстанські загони отаманів Масюри, Христового, Гризла та ін. Зазнала поразки від 1-ї Кінної армії і Степова повстанська дивізія на Херсонщині. Тому, підсумовує П. Слюсаренко, заплановане Всеукраїнське повстання не відбулося. Зазнавши великих втрат, повстанці вже не змогли суттєво допомогти Армії УНР в ході боїв з 10 до 21 листопада 1920 р. [476, 15].

Дослідниця З. Олійник у своїх наукових пошуках підсумовує, що політика «воєнного комунізму» втілювалася більшовиками в Україні

послідовно, незважаючи на масовий протест. Останній все ж примушував В. Леніна, не відмовляючись від кінцевої мети, зважати на прагнення українців. Звідси авторка у дисертаційному дослідженні «Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр.» [див.: 469] стверджує, що проголошення Радянської України було здійснено на противагу існуючій Українській Народній Республіці. Висновок 3. Олійник про те, що готовність до певних поступок неросійським національностям, у тому числі українцям, була однією з причин загальної перемоги більшовизму [469, 16] є досить влучним. Проте, якщо бути об'єктивнішим і точнішим у висловлюваннях, то це були, на наш погляд, швидше не поступки, а маніпулювання.

Остаточне утвердження більшовицького режиму на території України, який припинив спроби національних сил створити українську незалежну державу, дослідниця відносить до 1920 р.* Так, в цьому контексті Т. Плазова акцентує увагу, що попри поразку української армії у листопаді 1920 р. та еміграції вищого державного і військового керівництва до Польщі внаслідок втрати території, фактичної капітуляції УНР не відбулося, а боротьба за державність України тривала. Якісно новою формою боротьби стала організація повстанського руху в Україні, при цьому не скидалася з рахунку можливість використання регулярної армії. Тому авторка дисертаційного дослідження «Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)» [472] переконливо доводить, що селянський повстанський рух в Україні діяв впродовж усього періоду боротьби за державність. Навіть після поразки УНР він не припинявся. Безумовно, вагомими для узагальнень повстанського руху є висновки дослідниці про те, що це був не монолітний рух. Т. Плазова запевняє: повстанський рух носив антибільшовицьке спрямування, але не

* В історичній науці здебільшого зазначається 1921 р., значно менше – 1923 р., враховуючи переростання активності селянського повстансько-партизанського руху 1920 р. у локальні виступи 1921–1923 рр.

весь стояв на засадах ідеології уряду УНР. Проте там, де селянський повстанський рух був пов'язаний із боротьбою за відновлення УНР, він носив найбільш організований і масовий характер. Окрім того, дослідниця вдало підкреслила, що після відступу в листопаді 1920 р. Армії УНР за Збруч частина її вояків залишилася на території України і почала об'єднуватися у повстанські загони, які згодом стали ядром більших партизанських з'єднань. У цей період, як зазначила дослідниця у авторефераті дисертації, центром партизансько-повстанської боротьби були Київщина (Уманський, Канівський, Звенигородський, Васильківський, Радомишльський повіти), Херсонщина, Поділля, Полтавщина (с. 15–16). У праці «Припинення бойових дій регулярною Армією УНР восени 1920 р.» Т. Плазова дає уточнення щодо активності повстанського руху у західній частині Кременчуцької губернії [див. 286].

Цікаво, що авторка спробувала з'ясувати чисельність учасників повстанського партизанського руху. Проте вона зазначила, що це ускладнюється низкою обставин, оскільки відомості про таємні формування важко назвати повними: не всі були зафіксовані в радянських джерелах, а до уряду УНР, що перебував на території Польщі, вони не надходили.

1920 р. є нижньою межею дисертаційного дослідження Ю. Щура «Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.)» [див.: 494]. У загальних рисах автор підсумував стан повстанства на кінець 1920 р. і окреслив започатковані напрямки повстанського руху наступного періоду, який починається з 1921 р. Зокрема, дослідник констатував, що після виведення 1920 р. регулярних військових частин Армії УНР з України боротьба за державну самостійність не припинилася. На Наддніпрянщині разом із повстансько-партизанським рухом виникали підпільні антирадянські організації, які вбачали мету своєї діяльності у боротьбі за звільнення території України від більшовиків [494, 10].

Активну участь у боротьбі з більшовизмом брала Українська військова організація (УВО), створена офіцерами української армії в еміграції. З перших

днів існування УВО її члени були учасниками антирадянських підпільних організацій, які готували збройне повстання на Наддніпрянщині. Ю. Щур зазначив, що керівник УВО на Наддніпрянщині І. Андрух був одним із організаторів та керівників Українського центрального повстанського комітету. Крім того, дослідник доречно виокремив, що у тісній взаємодії УВО і Партизансько-повстанського штабу Ю. Тютюнника готувався Другий Зимовий похід Армії УНР, який мав підняти жителів Наддніпрянщини на всеукраїнське повстання проти більшовиків [494, 10].

Таким чином, у сучасних вітчизняних дослідженнях чітко простежується масовий селянський повстанський рух в Україні 1919–1920 рр., спрямований проти денікінських військ (з вересня 1919 р. по березень 1920 р.) та більшовиків. Головними причинами широкого протесту українських селян, який вилився в збройну боротьбу, стали невирішеність земельного питання, продовольча політика з системою пограбування і приниження селян України.

Водночас на думку багатьох дослідників (В. Солдатенко, Р. Васковський, Г. Пітик, Ж. Мина, Ю. Митрофаненко та ін.) Директорія не змогла опанувати селянське повстанство, впоратися з його деструктивними проявами, зокрема, отаманщиною, і спрямувати енергію повстанців у русло державотворення, що значною мірою призвело до зниження боєздатності Української Армії і, врешті-решт, згасання Української революції 1917–1921 рр. Оціночні узагальнення в цілому щодо Директорії українськими дослідниками знаходимо у праці Я. Калакури «Образ Директорії УНР в українській історіографії: від негативізму до глорифікації» [903].

Узагальнення доробку сучасної вітчизняної історіографії з проблем повстанського руху 1919–1920 рр. свідчить, що з друку здебільшого виходили праці, в яких дослідники приділяли увагу окремим аспектам проблеми та її регіональним особливостям, праці узагальнюючого характеру відсутні. Аналіз досліджень сучасних вітчизняних істориків з питань селянського повстанського руху 1917–1921 рр. дозволив створити набагато повнішу картину історіописання про його масштаби, політичне спрямування,

військово-організаційну структуру повстанських збройних формувань, соціальний та етнічний склад учасників, сучасний стан осмислення значення і причин поразки повстанського руху.

4.3. Сучасна історіографія підготовки Всеукраїнського повстання 1921 р.

Після інтернування Армії УНР розпочався якісно новий етап визвольних змагань. Перехід Армії УНР після «листопадової катастрофи» до партизанських форм боротьби зумовило не тільки збереження армії, але й переоцінку більшістю керівників УНР повстансько-партизанського руху, що його широко проводили селяни України. Влучно зазначив сучасний історик П. Стегній у дисертаційному дослідженні «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)» [479], що керманічі УНР почали розуміти, що перемогти більшовиків можна лише поєднавши дії армії та повстанців. Тому дослідник доречно звернув увагу, що з 1921 р. у повстанстві починаються зливатися два чинники: стихійний селянський спротив більшовикам та організаційна діяльність повстанських установ Державного центру (ДЦ) УНР [479, 184]. Передбачалося трансформувати державні і військові органи УНР у підпільні організації, через які продовжувати збройну боротьбу за незалежність країни, залучивши повною мірою до боротьби селянський повстанський рух, організаційно оформивши його у всеукраїнське повстання. Автор детально охарактеризував усі ланки структури повстанських сил Правобережжя 1921 р., проаналізував хід підготовки до загального повстання, виокремив основні події цього процесу, назвав причини поразки Листопадового рейду.

Проблему розгортання селянського повстанського руху в Україні 1921 р. та питання його організації в загальне повстання досліджували за матеріалами ЦДАВО України, ЦДАГО України та обласних державних архівів І. Срібняк [335; 477; 997], а за документами, переданими у фільмокопіях з архіву Бібліотеки Народової у Варшаві (Польща) до ЦДІА

України у м. Львові, – В. Сідак [324; 804]. Щодо антибільшовицької боротьби в Україні та зміни стратегії керівництва УНР наприкінці 1920 р. та в 1921 р. йде мова в публікаціях Т. Плазової [283–285] та в її дисертаційному дослідженні «Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921рр.)» [472], яке стало вагомим працею в історіографії досліджуваної проблеми. Привертає увагу дослідження В. Василенка «Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.» [29], Н. Ковальнової «З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р.» [176], Я. Мотенка «Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.)» [267] та ін.

Також селянсько-повстанському рухову зазначеного часу в контексті досліджуваних питань приділили увагу в своїх працях О. Ганжа [74], Ю. Кульчицький [212; 1045], Я. Малик та О. Береза [243], В. Ревегук [1061], П. Стегній [338; 479; 339], Я. Файзулін [485], Я. Мотенко [266; 467] та ін. У дослідженнях Г. Георгізова [432], Ю. Котляра [188], О. Полянського [293], в окремих публікаціях Р. Подкури [288], О. Стадник [478], П. Тригуба [355] та ін., у дисертації П. Стегнія [479] 1921 р. є нижньою межею досліджень. Тому виклад матеріалу, торкаючись питання повстанського руху в зазначений рік, більше стосується наступних років. У частині праць названих вище авторів висвітлено лише окремі аспекти повстанського руху 1921 р. Біографічні видання К. Завальнюка [412] та Р. Ковалья [916; 917] розкривають повстанський рух через персоналії повстанців, зокрема, селянських отаманів. Щоправда, К. Завальнюк і Р. Коваль у повстанському русі не виокремлюють 1921 рік, його події лягли в контекст викладу всього матеріалу.

Наявність на території України, де швидкими темпами утверджувалась радянська влада, широкого антибільшовицького повстанського руху й збереження за кордоном частин збройних сил УНР, котрі могли б повести наступ на територію УСРР для підтримки місцевих повстанських сил, стали головним підґрунтям для започаткування та діяльності спеціального органу Державного центру в екзилі – Повстансько-Партизанського Штабу (ППШ),

метою якого було організувати збройну боротьбу за відновлення суверенної української державності. Серед головних організаторів і керівників ППШ, котрий дислокувався на території Польщі у Тарнові, а згодом – у Львові, були відомі військовонаачальники УНР генерал-хорунжий Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн. В. Сідак, досліджуючи діяльність ППШ, у нарисі «Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.)» [324] доречно підкреслив, що ППШ був створений зі згоди голови Польської держави Ю. Пілсудського, зацікавленого у продовженні боротьби проти Радянської Росії на Україні [324, 8]. Зауважимо, що при цьому польська сторона пішла на порушення умов мирного договору з РРСФР та УСРР від 18 березня 1921 р., який забороняв існування на території Польщі антирадянських збройних угруповань. Разом з тим не варто відкидати вплив польської сторони на ППШ, що досить часто негативно відображалось не лише на його діяльності, а й на організації повстансько-партизанського руху в Україні.

Оскільки повстанський рух селян України був включений у механізм проведення ППШ спеціальних операцій, то для висвітлення повстанства 1921 р. важливим є огляд здійснення ППШ організації селянського повстансько-партизанського руху. На наш погляд, на основі конкретно-історичного матеріалу вдалу спробу висвітлити керування в Україні селянсько-повстанськими загонами та підпільними групами з боку ППШ та й сам процес становлення і діяльності в 1921 р. цієї організації здійснили в окремих працях В. Сідак, І. Срібняк, Т. Плазова. Долучився сюди й П. Стегній, який у другому підрозділі другого розділу дисертації розглянув увесь спектр політичних організацій, які прагнули очолити повстанський рух, проаналізував повстанську діяльність ДЦ УНР та відповідних його установ і, перш за все, ППШ.

Весь текст дослідження «Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.)» [324] та матеріали четвертого підрозділу «Спецслужби ДЦ УНР і партизансько-повстанський рух» (с. 238–

273) шостого розділу «Особливості функціонування національних спецслужб в умовах еміграції» (с. 209–273) праці «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) [323] переконують, що їх автор В. Сідак прагнув до наукової об'єктивності, неупередженості та зваженості оцінок і висновків.

І. Срібняк у дисертаційному дослідженні «Військова діяльність уряду УНР в Екзилі (1921–1923 рр.)» [477] звернув увагу на заходи ППШ організаційного змісту, метою яких було надати партизансько-повстанському рухові в Україні загального і планомірного характеру. Зокрема, у третьому розділі «Створення та діяльність Партизансько-Повстанського Штабу як національного центру проти більшовицького руху опору» (с. 128–170) автор доречно підкреслив, що весь терен України був поділений на чотири Повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. були реорганізовані у п'ять Повстанських груп і 22 Повстанські райони. Начальники груп і районів керували всім партизанським рухом у доручених їм місцевостях, координуючи діяльність партизанських відділів і міських повстанкомів. Привертає увагу чітке територіальне виокремлення автором Повстанських груп. Так, Першу Повстанську групу дослідник окреслює теренами Миколаївської, Одеської, Херсонської губерній, півднем Поділля та західною частиною Катеринославщини. Вона була обмежена на заході румунсько-більшовицьким кордоном по р. Дністр, на півдні – Чорним морем, на сході – р. Дніпро і на півночі лінією Ямпіль – Вапнярка – Черкаси. 30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб Південної групи на чолі з підполковником Стефанівим. Командуючим групою було призначено генерал-хорунжого А. Гулого (Гулий-Гуленко).

Другу Повстанську групу, яку з початком весни 1921 р. було реорганізовано з Північного повстанського фронту, подано в межах території, окресленої лініями рр. Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси – Вапнярка і далі до Ямполя, р. Дністр, польський кордон. Очолив групу старшина Армії УНР підполковник Ю. Мордалевич.

Третя Повстанська група, за переконанням автора, обіймала території Чернігівської і Полтавської губерній та північну частину Катеринославщини. Командувачем призначено отамана Левченка, загін якого налічував 600 багнетів і 100 шабель.

Четверту Повстанську групу було розгорнуто у південній Україні (Таврія, Крим, південна частина Катеринославщини) на чолі з отаманом Бровою, загін якого (300 шабель і 100 багнетів) оперував у центральній частині Катеринославщини.

До району дій П'ятої Повстанської групи входили Харківщина та Донбас. Тут діяло кілька нечисленних загонів отаманів Зінченка, Скворцова-Лекси, Білецького і Ковалю. Враховуючи невелику активність повстанських загонів у цьому регіоні уенерівського напрямку, автор підкреслив, що ППШ не призначав керівника цієї групи [477, 143, 148, 149].

Ці матеріали І. Срібняк згодом розширив у монографії «Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії [997] та публікації «Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.» [335].

Показавши стан розвитку партизанського руху в межах кожної Повстанської групи та вплив ППШ на подальше його розгортання, автор дійшов правомірного висновку, що однією з причин піднесення селянського повстанського руху в Україні першої половини 1921 р. стала всебічна робота екзильного уряду УНР у напрямку організаційно-оперативного керівництва цим рухом [477, 166].

Разом з тим привертає увагу початок висвітлення І. Срібняком діяльності ППШ як національного центру проти більшовицького руху опору, де автор на с. 128 дисертаційного дослідження зазначив: «Незважаючи на те, що через військові невдачі об'єднаних польсько-українських збройних сил у війні 1920 р. переможницею вийшла більшовицька Росія, прихований опір новій владі в Україні не вщухав». Викликає роздуми твердження «прихований опір», адже невдоволене владою більшовиків селянство

поновило повстанську активність з весни 1920 р., у першу половину наступного 1921 р. селянський повстанський рух ще більше посилювався. Зі створенням нових численних повстанських загонів невдоволення селян новою владою було настільки очевидним, що його прихованим назвати аж ніяк не можна. Та й сам І. Срібняк далі підкреслює очевидність і наполегливість дій повстанських загонів: «Партизанські формування перешкоджали проведенню політичних і господарських заходів нової влади: унеможлилювали діяльність місцевих інституцій радянської влади, зривали постачання продуктами харчування і паливом з України промислових центрів Росії», і на підтвердження на тій же 128 сторінці навів витяг з телеграми Головнокомандувача військами Червоної армії в Україні М. Фрунзе від 27 березня 1921 р. Тому вважаємо, що, скоріше за все, автор мав на увазі підпільні організації, які займалися підтримкою та організацією повстанського руху. До речі, автор далі детальніше зупинився саме на них.

Не можемо залишити поза увагою той факт, що, оцінюючи в основному позитивно спроби ППШ очолити селянський повстанський рух, організаційно спрямувавши його у русло загальноукраїнського повстання проти більшовиків, більш критично до оцінки діяльності зазначеної організації підійшов В. Сідак. Зокрема, дослідник обґрунтував вплив негараздів внутрішнього життя штабу на діяльність підпільно-повстанського руху [324, 13, 18–20, 38].

Історик не обійшов увагою й активну роботу радянських органів держбезпеки, які, користуючись дипломатичними можливостями та прорахунками ППШ, розгорнули жваву діяльність, спрямовану на роз'єднання української еміграції, агітацію в її середовищі до співпраці та за повернення до УСРР [833, арк. 1–4.].

Досить логічним і виваженим є висновок автора, що робота по підготовці антирадянського повстання в УСРР розгорнулася при наявності внутрішніх ускладнень серед проводу УНР в еміграції та відсутності надійних союзників, що разом із зовнішніми чинниками створювали(о)

досить несприятливі умови для повстання [324, 39]. Це завдало відчутних ударів повстанському рухові.

У цьому контексті привертає увагу й один із висновків П. Стегнія з його зазначеного вище дослідження: у повстанському центрі УНР виникло три групи: 1) С. Петлюри–М. Чеботаріва; 2) Ю. Тютюнника; 3) Є. Коновальця–Ю. Отмарштайна [479, 13]. Їх представники по-різному розуміли перспективи подальшої визвольної боротьби. На цій підставі ми з певністю можемо говорити, що відсутність єдиного бачення шкодила організації повстанського руху в Україні. Додамо, що П. Стегній називає політичні амбіції Ю. Тютюнника ще одним негативом, який значно впливав на повстанський рух в Україні [479, 17]. Однак не всі історики дотримуються цієї думки. Так, О. Шатайло у праці «Генерал Юрко Тютюнник» [377] знімає низку звинувачень, висунутих Ю. Тютюннику окремими дослідниками, зокрема, стосовно провалу Листопадового рейду і розгортання загального повстання. Так, автор зазначив, що задуми генерала Тютюнника були поставлені під удар внаслідок неузгодженості між генералами у стратегічному плануванні збройного походу, і навів факт, коли українське військо вже вирушало в Україну, 1 і 2 листопада в Тернополі відбулась нарада командирів Армії УНР, в ході якої було прийнято рішення збройний наступ в Україну та розгортання загального повстання перенести на весну 1922 р. [377, 83].

Привертає увагу визначення повстанського руху, яке дає Т. Плазова. Так, авторка говорить, що під повстанським рухом слід розуміти створення на території окупованих ворогом країн підпільних політичних і військових структур, які б, використовуючи всі доступні їм легальні та нелегальні засоби, перетворили розрізнені осередки опору існуючому режимові у боєздатні центри, котрі, спираючись на свою конспіративну сітку, могли б підняти на боротьбу якомога більше населення. Повстанський рух є суто військовою акцією, а своєю стратегічною метою має підготовку масової боротьби, спрямованої на повалення існуючого режиму. Цікаво, що

Т. Плазова розглядає партизанську боротьбу як один із багатьох засобів досягнення цієї мети поряд із диверсіями, політичними акціями, саботажами, терактами, антирежимними агітаціями [472, 57]. Можемо додати, що і диверсії, і терористичні акти, і політичні заходи та інше можуть бути тактичною складовою військових дій партизан, які поряд з такими чинниками, як правильна організація і керівництво повстансько-партизанськими загонами, підтримка їх місцевим населення та ін., забезпечують ефективність дій та зростання партизанського руху.

На наш погляд, таке зростання відбулось у першій половині 1921 р. В цьому переконує нас і історик І. Срібняк. Конкретизуючи масштаби тогочасного повстанського руху на прикладі цифр, дослідник зазначає, що за радянськими даними протягом 1921 р. на території всіх губерній країни діяло 464 місцевих та мігруючих партизанських загонів. В період піднесення руху (травень–червень 1921 р.) кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами Червоної армії, становила не менше 10 тис. чол. [477, 129]

Дослідники А. Зінченко і Л. Петров у публікації «Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр.» (с. 74–85), яка вийшла з друку в дванадцятому числі журналу «Сучасність» за 1997 р., називають дещо іншу цифру. Вони запевняють, що на той час у великих повстанських загонах в Україні налічувалось 5 600 чол., у дрібних – 7 100 чол. (с. 79). Тобто за їх підрахунками кількість повстанців у травні 1921 р. в Україні становила 12 700 осіб.

Я. Файзулін і В. Скальський, використавши радянські офіційні документи, в дослідженні «Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР» [361], наводять такі ж дані станом на 1921 р. щодо місцевих і мігруючих партизанських загонів. Проте констатують, що чисельність їх становила близько 40 тисяч повстанців [361, 13].

Значно більшу кількість повстанців в Україні на момент підписання Ризького мирного договору подає О. Полянський у книзі «Український рух опору в 1921–1939 рр.» [293]. Застерігаючи, що підрахунки є приблизними,

він вказує число повстанців близько 150 тис. осіб [293, 12]. Посилаючись на О. Полянського, таку ж цифру називає й Т. Плазова [472, 147].

Масштаби селянського повстанського руху в Україні 1921 р. наводить В. Василенко у дослідженні «Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.» [29]. Автор, керуючись відомостями ППШ та документами Галузевого Державного архіву Служби Безпеки (ГДА СБ) України, назвав близько 42 значних повстанських загони. Акцентуючи увагу на окремих (радше найчисельніших) загонах, які діяли в Україні у 1921 р., далі В. Василенко вказує дані, співзвучні з окремими матеріалами третього параграфу «Повстансько-підпільні формування в УСРР та керування ними з боку ППШ» нарису В. Сідака «Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.)» [324]. Так, дослідники переконують, що загін отамана Семена Заболотного, який діяв у районі Ольгопіль–Балта, налічував до 6 000 багнетів і шабель, 6–8 гармат, кулемети. Три тисячі повстанців отамана Ілька Струка оперували в районі Коростень–Житомир–Козятин. Загін отамана Брови перебував у районі Новомосковськ–Павлоград, маючи до 3 000 багнетів, близько 1 000 шабель, 27 кулеметів та гармати. У розпорядженні отамана Ю. Мордалевича було 1 220 багнетів у Радомишльському повіті на Київщині; 1 200 багнетів налічувалось у повстанському формуванні Бондарчука–Завгороднього–Хмари на Черкащині і близько 1 000 — у загоні Удовиченка на Полтавщині. «Надбузька повстанська дивізія» діяла у Гайсинському та Уманському повітах і складалася з 4 000 повстанців [29, 144, 145; 143].

Кількість повстанців на початок 1921 р. на Харківщині підрахував Я. Мотенко у дисертаційному дослідженні «Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.)» [див.: 467]. Автор наголосив, що в антибільшовицьких формуваннях діяли 3 171 чоловік [467, 14]. Ці дані є дещо відмінними від його ж пізніших підрахунків у статті «Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.)» [267]. Так, у дослідника через три роки наукових пошуків кількість повстанців, які брали участь в

антибільшовицьких селянських повстанських загонах на Харківщині 1921 р. збільшилась на 278 осіб і становила 3 449 осіб. Скоріш за все, збільшення відбулося за рахунок віднайденого додаткового повстанського загону махновського спрямування. Опираючись на архівні матеріали Харківського губернського відділу ДПУ, Я. Мотенко називав у 1921 р. вже не 45, а 46 повстанських формувань, з яких 21 – махновські загони, а 25 інші, які підтримували УНР. Важливим є те, що автор виокремлює серед загонів найчисельніші. З числа формувань махновської орієнтації дослідник назвав загони отаманів Каменюка (700 кавалеристів), Медичева (300 піхотинців) і Маслака (200 кавалеристів), серед «уенерівських» – загони отаманів Волоха (265 кавалеристів), Білецького (100 кавалеристів) і Остапенка (80 кавалеристів). Він додає, що махновських повстанців у Харківській губернії в 1921 р. налічувалося близько 2 367 осіб, а «уенерівських» повстанців – близько 1 082 особи.

Масштаби повстанського руху 1921 р. на Катеринославщині дослідила Н. Ковальова. Зокрема, у статті «З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р.» [176] авторка підкреслила, що на 7 липня 1921 р. в губернії існувало сім діючих повстанських формувань загальною чисельністю 650 осіб. Зростаючий повстанський рух літа 1921 р. у Катеринославській губернії зумовив збереження в регіоні воєнного становища. Н. Ковальова зазначила, що незважаючи на меншу активність повстанського руху на Лівобережжі у порівнянні з Правобережжям, на Катеринославщині у 1921 р. селянський повстанський рух зростав. Дослідниця твердить, що на 1 серпня в губернії діяло шість значних повстанських загонів, але вже у середині серпня їх кількість зросла до дванадцяти. Чисельність повстанців становила понад 900 осіб [176, 113].

Розвиток повстанського руху на Полтавщині 1921 р. висвітлив В. Ревегук. У публікації «Повстанський рух на Полтавщині. Збройна боротьба в умовах непу» [1061] дослідник зазначив, що на початку 1921 р. у глибокому підпіллі виник «Український окружний повстанський комітет

Полтавщини», який через листівки звернувся до населення із закликом підняти повстання проти радянської влади. Автор підкреслив, що в квітні невдоволення населення більшовицьким режимом досягло критичної межі: на обліку в органах радянської влади знаходилося 19 загонів, які мали 540 піших і 61 кінних повстанців з трьома кулеметами, не враховуючи дрібних загонів махновців, які відбилися від основних сил під час рейду Махна по Полтавщині. Проте В. Ревегук переконаний, що ці цифри явно занижені.

Опираючись на документи радянських органів влади історик твердив про поширення серед повстанців петлюрівського впливу. Так, лише у Зіньківському повіті у травні 1921 р. налічувалося 9 повстанських загонів, які очолювали отамани Л. Христовий, М. Мандик, І. Штаб, Антоненко, Турчин, Тимошенко, Кундій, Листопад, Бей. Усіх їх чекісти вважали «петлюрівцями» [див.: 1061]. Вважаємо, що В. Ревегук справедливо наголосив, що селянство дедалі більше доходило висновку: здобути кращу долю можна лише поваливши ненависний московсько-більшовицький окупаційний режим і збудувавши власну державу.

Підрахунки щодо активності повстанства у липні 1921 р., здійснені нами на основі даних бюлетеня секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР № 151 від 18 серпня 1921 р., свідчать, що в зазначений місяць в Україні діяло 66 партизанських загонів чисельністю 6 200 кавалеристів і 750 піхотинців при 65 кулеметах [823, арк. 108]. Тобто в липні 1921 р. кількість повстанців налічувалась близько 7 000 осіб. Можемо припустити, що в час найбільшого розмаху повстанського руху, який припав на травень–червень, їх чисельність в Україні була значно більшою, оскільки в липні вже прокотилась Україною хвиля розгрому селянського повстанського руху радянською владою.

Щоправда, погодимось із думкою В. Сідака, що кількість партизанських загонів та чисельність повстанства встановити важко. Впливовий дослідник обґрунтував причини цієї проблеми: не всі відомості було зафіксовано радянськими джерелами; ППШ не завжди міг отримати

достовірну інформацію; чисельність повстанських загонів постійно коливалася під впливом різних чинників: у першу чергу – внаслідок зміни ставлення селянства до політики радянської влади, по-друге, внаслідок певних організаційно-тактичних особливостей самих повстанських формувань, котрі не мали, як правило, постійного складу і нерідко зменшувались чи збільшувались залежно від боїв з більшовицькими військами, які супроводжувалося частими втратами [324, 40–41].

В. Сідак уточнив, що за офіційними радянськими даними тільки на Київщині на початку 1921 р. діяло до 100 повстанських груп. Основними районами поширення руху опору були Київщина, Східна Волинь, Поділля, Катеринославщина, Полтавщина, ряд південних місцевостей України [324, 40].

Окремої уваги надано розвитку повстанського руху на Київщині 1921 р. у дослідженнях «Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років» [380], «Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 – початку 1920-х років» [382]. Зокрема, про те, що повстанці Київщини на той час мали вагому силу. На їх озброєнні лише кулеметів налічувалось 40 одиниць. Значного розмаху селянський повстанський рух набув у Чигиринському (Холодний Яр), Уманському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Київському, Чорнобильському, Радомишльському, Білоцерківському повітах. У районі Ставища активно діяв 8-й повстанський штаб на чолі з Якубовським. Повстанці вдалися до методів терору проти комісарів, керівників комнезамів, активних більшовицьких партпрацівників. Ця тактика наводила паніку на більшовиків і деморалізувала червоноармійців. Влітку 1921 р. більшовики змушені були визнати надзвичайну активність повстанського руху на всьому Правобережжі і ту небезпеку, яку він становив для радянської влади. Особливу активність на Київщині почали виявляти загони отаманів Струка, Орлика. Знову нагадали про себе повстанці отаманів

Яблочка і Лісовика, Чорного Ворона, І. Нагірного, Я. Орел-Гальчевського, І. Гонти (Лютого-Лютенка) та ін. [380, 118, 119; 382, 212–224].

Відомий дослідник І. Білас, посилаючись на доповідну записку головнокомандувача всіма збройними силами Російської республіки Л. Каменєва до В. Леніна від 9 лютого 1921 р., у якій йшлося про стан боротьби з повстанцями, у першому томі дослідження «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [16] відзначав активність селянсько-повстанського руху 1921 р. на Правобережжі, зокрема, в Радомишльському повіті, західніше Києва, та в Таращансько-Звенигородському і Гайсинсько-Уманському регіонах. У наведеному дослідником документі значилося, що загони повстанців налічували від 100 до 250 осіб, а загальна їх кількість становила близько 2 500 бійців. Водночас дослідник підкреслив, що для боротьби з повстанством з травня 1921 р. був застосований весь механізм більшовицької карально-репресивної системи (с.70, 71).

Історик Д. Архірейський на основі документальних матеріалів довів, що з лютого 1921 р. відповідальність за придушення селянських повстань в основному було перекладено на командування регулярних військ. Це пояснювалося як збільшенням повстанської активності, так і неспроможністю вирішити проблему силами лише надзвичайних органів [3, 144].

Дослідження сучасних вітчизняних учених, співставлення матеріалів їх праць з архівними документами засвідчили, що одним із найбільших регіонів селянсько-повстанського руху в Україні доби Української революції 1917–1921 рр. та й у наступні роки була Київщина. Повстанський рух в цьому регіоні – це приклад організації і активного збройного опору селян загарбникам. Такий висновок зроблено нами в узагальнюючому дослідженні «Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми» [1032, 192]. Він співзвучний з думкою С. Богана [20], О. Дудник [431], Д. Красносілецького [448],

К. Петриченко [278], П. Стегнія [479, 11] та інших вчених. В українській історіографії Київщина постає як один із найвагоміших центрів повстанства всієї України.

З певністю можемо констатувати й те, що одним із найбільш активних регіонів повстанського руху 1921 р. було й Поділля. В цьому нас переконують А. Зінченко й Л. Петров у зазначеному вище дослідженні «Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр.», де автори на основі архівних даних підсумували, що у травні 1921 р. повстання на Поділлі було в розпалі. На наш погляд, цінність дослідження не лише в узагальнюючому характері щодо повстанського руху Поділля, а й у фактологічній конкретиці. Зокрема, автори описали одну з яскравих сторінок історії подільського повстанства 1921 р. – виступ селян на початку лютого у Могилівському та Ямпільському повітах, у яких до зброї взялося відповідно 12 і 5 тисяч селян.

Дослідники стверджують, що у боротьбі з частинами Червоної армії, особливо на Поділлі, виділялися загони Лиха, Хмари та Комарчика, загальною кількістю 1 500 чоловік при 12 кулеметах, а також Гальчевського-Войнаровського (150 осіб, 8 кулеметів), Заболотного та Кошового (750 козаків при 8 кулеметах). Окрім цих з'єднань, діяла група менших загонів, які становили на той час значну силу (с. 79).

В умовах піднесення селянсько-повстанського руху 1921 р. на описі діяльності окремих повстанських загонів отаманів С. Заболотного, Ю. Мордалевича, Хмари, І. Струка, Орлика (полковника Карпенка), Лисиці та ін. зосередила увагу Т. Плазова [472, 90, 95, 96, 99, 100].

Незважаючи на те, що 21 березня 1921 р. на X з'їзді РКП(б) започатковано нову економічну політику (НЕП) і замість реквізиції зерна більшовицько-радянський уряд обклав селянство податком, влада як, і в попередні роки, продовжувала чинити над селянами насилля. Ю. Котляр на прикладі південних регіонів України підкреслив, що продподаток вводився з

урожаю 1921 р., а урожай за 1920 р. і далі забирали шляхом розверстки [447, 17].

Таку ж думку підтримує й П. Тригуб. Досліджуючи процес переходу в українському селі від політики «воєнного комунізму» до НЕПу, історик зазначив, що на початку 1921 р. в Україні продовжувалося здійснення політики “воєнного комунізму”. У селян відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому 25 % вилученого відправляли Червоній армії, 25 % використовували радянські службовці, а 50 % – члени КНС [355, 43].

Водночас Ю. Котляр наголосив на психологічному неприйнятті селянством деспотичного характеру більшовицької влади, будь-якого насилля, підкреслив усвідомлення селянами своєї сили і наявність почуттів незалежності. Вчений переконливо запевнив, що поведінка селянина-власника виражалась у збереженні традицій пращурів-бунтарів, неприйнятті насаджених влад і в боротьбі за землю [447, 15]. А оскільки конфіскація майна та інші насилля, як правило, здійснювалися комуністами, членами КНС та ревкомів при сприянні міліції та військових частин [187, 86], то у селян і формувалося до них відповідне ставлення.

Висновки Ю. Котляра можна застосувати не лише до селянства півдня України, а й інших регіонів, усєї України в цілому. Так, згадувані вище А. Зінченко і Л. Петров переконливо довели, що насилля та розправи не зупиняли селян Поділля. Т. Плазова підтверджує діяльність 1921 р. на теренах України широкої мережі підпільних повстанських організацій, серед яких однією з найпотужніших на рубежі 1920–1921 рр. називає Холодноярську, очолювану колишнім членом УЦР полковником С. Панченком. У цьому ж запевняє і Р. Коваль у «Начерках до історії Холодноярської організації 1917–1922 років» з його книги «Повернення отаманів Гайдамацького краю» [917, 194–222]. Про це маємо відомості і в наукових розвідках Н. Гулі та Н. Лавріненка «Холодний Яр на історичній карті України» [104] та В. Щербатюка «Пошукові експедиції як спосіб

дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років» [1029]. Вказані дослідники, на відміну від Т. Плазової, яка обмежує діяльність Холодноярського повстанкому Черкащиною, розглядають межі цієї організації та поширення її впливу значно ширше: «територія військово-політичної організації Холодного Яру не була сталою: в основному охоплювала Чигиринський і східну частину Черкаського повітів. Проте її вплив поширювався на повіти південної Київщини, значні простори Полтавської, Херсонської губерній»*.

Діяльності повстанських загонів Холодного Яру проти більшовиків у 1921–1922 рр. присвятив своє дослідження «Антибільшовицький рух повстанських загонів Холодного Яру в 1921–1922 рр.» Д. Красносілецький – (с. 140–149). У праці, яка побачила світ у дванадцятому числі збірника наукових праць «Наукові записки» за 2009 р., історик підтверджує пануючу в українській історіографії думку, що опорною базою Холодного Яру було одноіменне урочище в околицях Чигирин та Мотронинський монастир.

Формування координаційно-керівних органів антирадянської повстансько-підпільної боротьби на території УСРР 1921 р. досліджував В. Сідак. Зокрема, він зазначив, що за участю емісарів ППШ у Києві в березні 1921 р. був створений Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК, Центрповстанком, у багатьох джерелах зустрічається абревіатура Цупком). Керівну п'ятірку Цупкому очолив досвідчений громадський та політичний діяч, колишній есер Іван Чепілко. Виникають підпільні губернські, повітові, міські, сільські повстанкоми. Вони розгорнули формування збройних загонів і підпільних груп [323, 241].

В. Василенко дещо по-іншому трактував виникнення ВЦПК. Зокрема, твердив, що він був створений 18 березня 1921 р. за місцевою ініціативою. А

* Більш детально на цих та інших питаннях ми зупинились у монографії «Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія» (К.: Наукова думка, 2012. – 528 с.).

на протывагу В. Сідаку В. Василенко запевнив, що ця подія стала несподіванкою для ППШ. Більше того, В. Василенко зазначив, що певний час український та закордонний повстанські центри мали однаковий вплив на територію України, і це не додавало ефективності їх організаційним заходам. Разом з тим дослідник акцентував увагу, що все ж таки Цупком був визнаний ДЦ УНР як вищий військовий і цивільний орган національної влади в Україні та провідник ідей і виконавець завдань ППШ. Він навіть отримав затверджене Головним отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднувати повстанські організації, партизанські загони на теренах всієї України, пов'язуючи їх між собою і Головною командою. Важливо, що В. Василенко вказує на зростаючий авторитет організації. Зокрема, дослідник зазначив, що підлеглисть Цупкому також визнала «Військова організація січових стрільців» (ВОСС, ініціатор заснування організації та її керівник – галичанин О. Думін), яка була заснована у квітні 1921 р. при Другій київській школі «Червоних старшин» і прагнула охопити впливом військові частини Київського військового округу [29, 142, 143].

Про дві версії заснування ВЦПК, зафіксовані у радянській та закордонній літературі і пояснені існуванням двох всеукраїнських повстанських органів, йдеться у третьому розділі дисертаційного дослідження П. Стегнія. Так, автор твердить, що другим «Цупкомом» був повстанський центр наддніпрянських осередків УВО, який визнавав зверхність ВЦПК і був його складовою частиною. На користь такого припущення в дослідженні наведено кілька доказів, зокрема, аналіз відомостей про таке відгалуження ВЦПК як «Українська Військова Організація». Важливим є твердження П. Стегнія, що аналіз діяльності ВЦПК показав, що він виконав головне завдання – об'єднати й очолити повстанські сили України. Але ліквідація у липні 1921 р. звела нанівець його працю.

Проте створення координаційних осередків в Україні не припинялося. В. Сідак зазначив, що у серпні 1921 р. було створено Козачу Раду, котра в

разі вибуху повстання мала керувати діями повстанців на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній [323, 241]. Автор розповів, що вже у вересні Козача Рада вирішила діяти як центр підготовки повстання в Київській, Волинській, Миколаївській та Одеській губерніях. Головою організації обрали службовця Білоцерківської кооперації Павла Гайдученка (Гонта) [323, 246].

У більшості праць стверджується, що після ліквідації ВЦПК його роль перейняла на себе Козача Рада. Однак стосовно останньої існують суперечливі відомості щодо назви, часу заснування, сфери впливу і політичної орієнтації. Зокрема, в історіографії існує кілька версій щодо створення і діяльності Козачої Ради. Історик П. Стегній розмежовує їх. Проте він акцентує увагу на двох: зазначеній в радянській літературі на основі викладів О. Кучера і Д. Голінкова та найбільш вірогідній, на його думку, із зарубіжної історіографії, викладеній І. Мазепою. Згідно з першою нова Козача Рада створена 5 серпня 1921 р. в м. Біла Церква активістами Всеукраїнського повстанкому, які врятувалися від арештів: М. Лозовиком, М. Симаком (він же Суц і Дубок) і емісаром С. Петлюри, агентом 6-ї польської армії Т. Бессарабенком. Вона затверджена С. Петлюрою як центр роботи на Правобережжі для підготовки повстання в кількох губерніях. Згідно з версією І. Мазепи Національна Козача Рада існувала в Києві, мала Всеукраїнський масштаб та контакти з Тарновом і Повстанським штабом. Цю організацію викрили в липні 1921 р. П. Стегній запевняє, що версію І. Мазепи повторив дослідник В. Верига у книзі «Листопадовий рейд» [34], але використав і радянську. Зокрема, вчений говорить про існуванням двох Козачих Рад: до арештів у липні і нової, створеної в серпні 1921 р. М. Лозовиком та ін. Більшість істориків твердять про петлюрівську орієнтацію Козачої Ради. П. Стегній доходить висновку щодо гетьманської, або прогетьманської її орієнтації [479, 11].

Сучасні історики одностайні в думці, що 1921 р. широкий партизансько-підпільний рух антирадянської спрямованості був одним із провідних чинників військово-політичної та соціальної обстановки в УСРР, а найбільші сутички між повстанцями і їх супротивниками відбувалися на Київщині, Поділлі, в районі Холодного Яру [323, 338; 472, 102; 477, 149]. Такий висновок вчених підтверджують віднайдені нами архівні матеріали. Так, з відомостей начальника секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР Таніна за липень 1921 р. читаємо: «... розвідуправ... вказує на посилення діяльності повстанського центру на Правобережжі. Робота Петлюровських організацій на Правобережній Україні... носить напружений характер... [що свідчить – *В.Щ.*] про наближення часу повстання на Україні...» [823, арк. 256].

Тому обґрунтованими є міркування І. Срібняка, що ППШ саме на ці регіони спрямував головну увагу. Саме в ці регіони відряджались більшість зв'язківців і старшин-організаторів, спрямовувалися кошти і зброя [477, 149]. В. Сідак підтримав таку думку: керівництво ППШ вбачало більшу активність повстанського руху на Правобережжі у вищій національній свідомості населення регіону, переважанні серед селян дрібних власників, котрі вороже ставилися до соціальної політики рад [323, 240].

У 1921 р. повстанський рух становив значну небезпеку для пануючого режиму. О. Ганжа у праці «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927)» [74] засвідчила це тим фактом, що половина питань військового характеру, які розглядалися 1921 р. вищими партійними органами УСРР були присвячені саме боротьбі з повстанством [74, 141]. Дослідниця підкреслила, що, застосовуючи тактику партизанської боротьби, вже на кінець 1920 р. повстанці тримали під своїм контролем практично всю сільську місцевість [74, 141].

Є очевидним, що у першій половині 1921 р. визвольний рух в Україні набирав сили. На думку Т. Плазової наймасовіше піднесення селянського

повстансько-партизанського руху 1921 р. припадає на літо [472, 108]. І. Срібняк переконаний, що у цей же час партизансько-повстанський рух в Україні набув рис загальності [477, 149]. А. Зінченко і Л. Петров на прикладі повстанського руху Поділля запевнили, що наприкінці травня стає помітнішою тенденція до згуртування повстанців в одну організацію. Проте, на наш погляд, твердження авторів, що «повстанські з'єднання у всьому нагадували регулярні частини» (с. 79) є дещо перебільшеним, хоча не можна не погодитися з дослідниками, що спостерігалось оперування в контакті між загонми Лиха, Хмари й Терещенка. Водночас Я. Файзулін наводить переконливі доводи про стримання активних дій повстанців з боку ППШ та Головного отамана до часу призначення загального виступу [360, 301, 303].

Документи державного архіву Дніпропетровської області надають відомості про збройні виступи повстанців проти більшовиків 1920 р. у Катеринославській губернії [827, арк 3], матеріали Галузевого державного архіву Міністерства оборони України дають підстави говорити про значну активність селянських повстанських загонів на Лівобережжі у 1921–1922 рр. [822, арк. 45], а ряд дослідників підкреслюють, що по ліву сторону Дніпра значна частина повстанців підтримували УНР. Так, Я. Мотенко у публікації «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.)» [266] навів яскравий приклад, коли у березні 1921 р. делегати селянської конференції Куп'янського повіту Харківської губернії прийняли резолюцію, в якій разом з іншими вимогами висунули визнання України незалежною народною республікою [266, 169]. Все ж, ураховуючи розмах селянсько-партизанського руху на Правобережжі, можна переконливо говорити, що ця територія 1921 р. стає центром боротьби проти комуністичного режиму, за повернення до влади уряду УНР. Повстанство Правобережжя перебрало на себе провідну роль у зазначеній боротьбі. Далися взнаки близькості кордонів та зменшення чисельності повстанства на Лівобережжі після розгрому в серпні 1921 р. переважної

більшості загонів Н. Махна. Водночас історик О. Ганжа зазначала, що сусідні держави були зацікавлені в дестабілізації становища в Україні, підтримували повстанські загони, дозволяючи їм відходити на свою територію у випадку поразок та готувати нові рейди [74, 147].

Масовий загальнонаціональний характер повстанського руху, який розгорнувся в Україні весною – на початку літа 1921 р., змусив більшовицьку владу активно залучити до боротьби з ним репресивно-каральні органи та вивільнені з фронту після розгрому військ Врангеля великі з'єднання регулярної армії. Про це стверджують І. Білас, В. Сідак, О. Ганжа та інші дослідники [16, 71; 74, 41; 324, 41]. Це призвело до розпорошення повстанських загонів упродовж літа 1921 р. Так, І. Срібняк зазначив, що після ударів Червоної армії, які завдали значних втрат повстанцям, останні почали діяти невеликими групами по 15–70 осіб, а окремі загони взагалі припинили своє існування, ще інші перейшли у пасивний стан і тимчасово відмовилися від активних бойових дій. Значних втрат зазнало і міське підпілля [477, 149, 150]. Водночас дослідник відзначив, що значного удару повстанському руху завдало те, що після арешту членів ВЦПК голова комітету І. Чепілко на допиті видав Київську міську, Уманську, Звенигородську повітові повстанські організації [477, 150; 813, арк. 19]. Документи архівів підтверджують думку вченого щодо згоди окремих відомих отаманів на амністію, в тому числі, й серед холоднорців [831, арк. 38, 96]. Проте слід мати на увазі, що для переважної більшості отаманів піти на амністію означало відмовитись від боротьби, а не співпрацювати з колишнім противником. Та й сама процедура амністії для багатьох отаманів не вселяла великих надій на так зване прощення правлячого режиму, в чому вони згодом і переконувались. Допускаємо, що саме це спонукало отамана Чорного Ворона втекти з-під варті після його погодження на амністію [821, арк. 247 зв.]. Амністія керівників повстанських загонів після того, як отамани склали зброю, передбачала для них

відправку до вищих інстанцій, як зазначалось, «для остаточного амністування перед центром». Цю процедуру нами простежено у дослідженні «Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917–1921 років» [384]. Повітові структури, які на місцях вели боротьбу з повстанським рухом, хоч і обіцяли амністованим гарантії їх безпеки, проте у своїх рішеннях цілком залежали від висновків вищих владних структур. Так, яскравим прикладом є наведений нами протокол № 40 від 23 липня 1921 р. Звенигородської повітвійськнаради, яка, розглядаючи питання «про застосування амністії до бандитів, що добровільно з'явилися [отаманам – В.Щ.] Ярошенку, Іванову, Чорному Ворону», постановила «амністувати Ярошенка (якщо є на те рішення губнаради), про останніх двох запросити по прямому дроту губнараду» [823, арк. 222]. Проте більшовики здебільшого не дотримувалися обіцянок щодо своїх ворогів. Зокрема, 23 липня 1921 р. на засіданні зазначеної повітнаради її голова Єфремов затвердив рішення: «...просити губнараду застосувати заходи до видалення за межі Звенигородського повіту колишніх отаманів Пугача, Бойко, виходячи з тих міркувань, що робота, яка від них вимагалася ними виконана і подальше перебування їх у повіті небажане» [823, арк. 225]. Звідси досить логічним є один із висновків дослідження, що колишні отамани з досвідом повстансько-партизанської боротьби були небажаними для радянської влади не лише у рідних місцях, а і в інших куточках України. Тому, як правило, їх знищували. Не минула ця участь і колишнього отамана, члена Козачої Ради Квітковського (Цвітковського). Його розстріляли 1923 р. [384, 48].

У липні 1921 р. силові структури радянської влади нанесли нищівні удари по селянському повстансько-підпільному рухові: активно знищувались повстанські загони, викривалися їх керівні органи та підпільні групи. За поданими І. Срібняком даними, втрати повстанців тільки за липень 1921 р. склали 26 отаманів та 1 189 партизан. Водночас було взято у полон 9 отаманів і 1 537 партизан, скористалися амністією 27 отаманів і 473

партизани [477,151]. Нами встановлено, що у липні 1921 р. в результаті боротьби з повстанським рухом було нейтралізовано 54 отамани і 3 709 повстанців. Зокрема, 19 отаманів погодилися на амністію, 30 убито, 5 арештовано. За липень радянська влада здійснила 95 військових операцій. З них частини ВУНК – 40, міліція – 29, загони незаможників (КНС) – 14 [823, арк. 108] [решту 12 операцій, допускаємо, здійснили частини Червоної армії – *В.Щ.*]. Т. Плазова зазначила, що за літо 1921 р. силами більшовиків було ліквідовано близько 6 000 повстанських груп і загонів [472, 53].

О. Ганжа звертає увагу на те, що режим намагався максимально придушити повстанський рух селян руками самих же селян. На підтвердження цього дослідниця навела текст однуєї з інструкцій Київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом, датованої 30 травня 1921 р., де відверто вказувалось, що «основною метою створення інституту відповідачів є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення розбрату та розколу на селі». Далі у дослідженні «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927)» авторка роз'яснила, що одним із найбільш поширених методів цькування селян один проти одного було введення винагороди за повідомлення про людей, які сприяли повстанському руху. Причому, продовжує О. Ганжа, ця винагорода давалась за рахунок конфіскованого у місцевих селян майна [74, 143].

І. Білас, підсумовуючи боротьбу правлячого режиму проти повстансько-партизанського руху літа 1921 р., у другому томі дослідження «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [16] з вдало навів текст «Із короткого огляду боротьби з бандитизмом на території України в липні 1921 р.», де представники радянської влади визнавали зміцнення свого становища і відзначали досягнуті успіхи у боротьбі з повстанським рухом (с. 106–109).

Отже, ряд сучасних вітчизняних дослідників без перебільшення довели, що загальна стратегічна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання. Найзручніший час всенародного повстання був травень–червень 1921 р., коли перед жнивими максимально високою була активність селян. Безсумнівним виглядає висновок В. Василенка: час антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. був безповоротно втрачений [29, 141]. Дослідник відзначив, що перебуваючи в цілковитій залежності від поляків, Головний отаман військ УНР С. Петлюра відмовився затвердити план Ю. Тютюнника про початок повстання у травні–червні 1921 р. [29, 145]. Історик І. Срібняк показав, що незважаючи на це, ППШ продовжував здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру з підготовки до широкого виступу проти радянської влади [477, 151]. Виходячи з цього Ю. Тютюнник згодом висунув звинувачення С. Петлюрі у зволіканні з початком виступу. Такі факти доречно навів В. Василенко. Проте останній водночас обґрунтовує пояснення такого зволікання. Зокрема, він зазначив, що підготовка інтернаціональних частин Армії УНР до збройного виступу, визначення загальної кількості учасників походу, своєчасне забезпечення їх необхідною зброєю та спорядженням, як, врешті, і остаточне узгодження плану і часу переходу польсько-українського кордону Повстанською армією цілковито залежали від позиції польського уряду. Польща ж не переймалася закулісними домовленостями з українською політичною еміграцією настільки, щоб беззастережно ігнорувати офіційні умови цілком вигідного для неї міждержавного договору з РСФРР та УСРР [29, 150].

Думки про те, що зволікання з початком повстання у травні–червні 1921 р. заздалегідь прирекло на невдачу майбутній похід Армії УНР в Україну та підняття загального повстання дотримуються й Т. Плазова [472, 53], Я. Файзулін [360, 312] та ін.

Однак існували фактори, які могли б сприяти успіху повстання у серпні–вересні 1921 р. Це те, що радянська влада, хоч і проголосила в 1921 р. заміну продрозкладки продподатком, все ж не поспішала відмовлятися від силових методів збору продуктів. Водночас великим тягарем на плечі селян лягав і продподаток. Певно, що цю ситуацію розумів Ю. Тютюнник, адже він у серпні змушений був погрожувати прийняти власне рішення про початок антибільшовицького повстання в Україні у випадку подальшої затримки у виконанні зобов'язань, взятих на себе польською стороною. Його наміри засвідчив у своїх дослідженнях В. Сідак [324, 52, 53].

В. Василенко доводить, що, після втрати моменту найвищого розмаху повстанського руху в Україні, все ж всенародне повстання в Україні планувалось на вересень 1921 р. Як зазначив дослідник, командуючий повстанськими групами ППШ розіслав наказ Головного отамана, згідно якого всі приготування до всеукраїнського повстання потрібно було закінчити до 1 вересня 1921 р. Початок повстання в Україні пов'язувався зі збройним виступом частин Армії УНР. Однак автор зазначав, що натомість 31 серпня на нараді вищого командного складу Армії УНР у присутності С. Петлюри Ю. Тютюнник все ще узгоджував план виступу [29, 148, 149].

Початок збройного виступу трьох груп Армії УНР – Волинської (800 бійців, командувач Ю. Тютюнник, він же здійснював і загальне керівництво), Бесарабської (бл. 300 бійців, командувач А. Гулий-Гуленко), Подільської (400 бійців, командувач М. Палій) розпочався лише наприкінці жовтня 1921 р. В історіографії він отримав назву Листопадового рейду, або Другого Зимового походу Армії УНР. І хоча після 1991 р. цій події в науковій літературі приділено значно більше уваги, ніж у попередні роки, очевидно є необхідність подальшого дослідження цієї теми, зокрема, в контексті впливу рейду на посилення активності селянського повстанського руху та спільні бойові дії загонів селян і рейдуючих частин Армії УНР проти ворога.

Значною мірою підготовка походу, його хід і наслідки представлені у спогадах учасників, в узагальнюючих дослідженнях та ін. [117; 549]. Серед науковців цю тему висвітлювали С. Литвин [223], Я. Файзулін [485; 1012], вона відтворена в колективних працях Я. Файзуліна і В. Скальського [361], Р. Ковалю, В. Рога і П. Стегній [179] та ін. У контексті досліджуваних питань, листопадовому походу Армії УНР приділили увагу згадувані вище В. Сідак [323; 324], І. Срібняк [335; 477], Т. Плазова [472; 285]. Найбільш повним дослідженням даного питання, на наш погляд, є дисертаційна робота Я. Файзуліна «Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років» [див.: 485].

Всебічному висвітленню селянського повстанського руху 1921 р. сприяв показ дослідниками заходів вжитих провідниками Листопадового рейду щодо організації антирадянського повстання селян на теренах УСРР. Керівники виступу сподівались, що повстання спалахне з появою частин Армії УНР в українських землях. Праці вчених дають можливість без перебільшення твердити, що в Україні селяни чекали цього походу.

Так, П. Стегній, досліджуючи селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр., переконує, що в багатьох регіонах України на початку осені спостерігалась активізація селянського повстанського руху, незважаючи на те, що більшість керівників повстанських організацій внаслідок значного розгрому мережі українського підпілля влітку 1921 р. все ж не знали про час виступу частин Повстанської армії УНР [479, 12].

Скоріш за все, не до всіх повстанських організацій та селянських збройних загонів дійшов наказ командувача Повстанською армією УНР Ю. Тютюнника, адресованого ним усім п'ятьом повстанським групам в Україні. Йшлося про оголошення загального всенародного повстання та дії за інструкцією, виданою 15 серпня 1921 р. Згідно з останньою, друга повстанська група під командуванням отамана Орлика мала завдання знищити залізничні лінії на північному Правобережжі, які пов'язували північ

з півднем, щоб перетяти шляхи комунікації Червоної армії з Києвом і не допустити відступу на північ. Третій повстанській групі під командуванням отамана Левченка, яка діяла на північному Лівобережжі, наказано було знищити шляхи комунікації в її районі, підірвати залізничний міст у Кременчуці, захопити Полтаву та зробити рейд на Харків, щоб знищити радянський окупаційний центр України. П'ята повстанська група під командуванням отамана Брови діяла на півдні України й повинна була перерізати шляхи комунікації між Україною і Доном, захопити місто Катеринослав та висадити в повітря мости на Дніпрі.

Сучасні історики, засвідчуючи Другий Зимовий похід Армії УНР як сигнал до початку загального повстання в УСРР, констатують факт, що підняти його не вдалося [485, 14]. Однією з цілої низки причин переважна більшість вчених вважають швидку поразку збройного походу. Так, С. Литвин у статті «Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки» [549] навів небезпідставні твердження дослідників походу про те, що успіх загального повстання в Україні забезпечувався б не приходом військ УНР в Україну, а, перш за все, їх успіхами. Попри виокремлення позитивних характеристик походу, свої спостереження вчений звів до одного з висновків, що поразка походу негативно вплинула на український рух в цілому, загальне повстання підняти не вдалося, а повстанська боротьба почала занепадати.

Однак маємо й інші думки в історіографії селянського повстанського руху 1921 р. стосовно даного питання. Так, історик О. Шатайло переконує: «... не можна погодитись, що повстання в Україні під час походу Повстанської Армії не відбулося» [377, 87]. На підтвердження своїх доводів автор наводить ряд повстань, які мали були успішними. Так, досить вдало активізували свої дії повстанці південної Київщини, в районі поширення впливу Холодноярської повстанської організації – Черкаського, Чигиринського, Кам'янського, Смілянського та інших повітів. Далі,

дослідник підкреслив, що на Уманщині підняв повстання полковник П. Дерещук. Він успішно розгромив червоноармійців поблизу містечка Тальянки. Потім, об'єднавшись з отаманом Іщенком, повстанці взяли під свій контроль Звенигородщину. Повстанське військо, переформувавшись у три полки, згодом поширило свій вплив на Таращанщину [377, 86]. Погодимося з дослідником, що Київщина була готова до загального повстання, однак є очевидним, що і в цьому регіоні воно таким не стало. Тобто можемо підтримати О. Шатайла лише в тому, що повстання в окремих регіонах відбулося, проте воно не стало загальним. Говорити про всеукраїнський його розмах не є правильним.

Про зростаючу в час походу масштабність повстань в УСРР говорить історик Р. Подкур. Зокрема, він посилається на висновки органів НК-ДПУ, які характеризували тогочасні повстання як «політичний бандитизм» з чітко організованою структурою, конкретними цілями та завданнями і реальною підтримкою серед населення [288].

Вчений В. Василенко також вказав на активність дій партизанських загонів у листопаді 1921 р. Більше того, він підкреслив, що до Другого Зимового походу долучилися партизанські загони отаманів Хмари, Литвинчука, Святенка та Орлика. Одночасно з рейдовими групами проводили допоміжні акції повстанці отаманів Заболотного – в районі Балта–Ольгопіль, Шепеля – між Брацлавом та Вінницею, Лиха – поблизу Липівця, Брови – в районі Кременчука, Гайового й Орлика – під Києвом. Проте дослідник зазначив, що на появу в Україні пізньої осені національної армії очікували знесилені та розпорошені повстанські формування і добре підготовлені ворожі армійські підрозділи [29, 152].

Проте й ця категорія вчених дійшла висновку, що з поразкою Другого Зимового походу масштаби партизансько-повстанської боротьби значно зменшилися. Так, Р. Подкур переконливо ясно запевнив, що невдача рейду Ю. Тютюнника в 1921 р., жорстокі репресивні заходи ВУНК, впровадження в

життя НЕПу спричинили поступове згортання повстанського руху [208, 97]. А історик В. Солдатенко, на противагу думкам ряду вчених*, характеризуючи повстанство як складову громадянської війни в Україні, запевняє, що в силу низки причин та своєї природи повстанство в революційних подіях 1917–1921 рр. «було приречене на неминучу поразку» [334, 459].

Найбільшу підтримку рейдуючі частини Армії УНР одержали від селян-повстанців Подільської та Київської губерній, де тогочасний повстанський рух був найактивнішим. Водночас Листопадовий похід 1921 р. Армії УНР мав надзвичайно вагоме значення для підтримки селянського повстанського руху в УСРР та духу боротьби у населення. Переконливими є висновки Т. Плазової, що для українського населення цей рейд насамперед засвідчив про те, що змагання за національну незалежність триває, а більшовицька влада все ще не вкоренилася в Україні [472, 146]. Окремі дослідники логічно переконують, що повстанський рух проти радянської влади після 1921 р. хоч і мав виражений локальний характер, але продовжувався протягом 1920-х років. Так, П. Стегній у дисертаційному дослідженні «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)» вказав на силу повстанського руху в 1922 р., коли почали діяти нові регіональні повстанські центри: Подільська повстанська група, створена отаманом Орлом-Гальчевським, та Повстанська Волинська Армія (ПВА), яку очолили А. Петрик та Л. Костюшко. П. Стегній назвав факти активної діяльності повстанських організацій у 1923 р. Однак історик слушно зазначив, що ослаблений повстанський рух без зовнішньої допомоги вже не мав ніякої перспективи, а внутрішня боротьба, яка посилилася в середовищі української еміграції у

* Автор у статті «Українське повстанство 1919 р.: контури феномену» дискутує з В. Верстюком, заперечує окремі висновки О. Нестерова та В. Чопа.

1922–1923 рр., сприяла руйнуванню повстанських установ УНР. Тому новий рейд Армії УНР в Україну здійснити не вдалося [479, 12].

Про повстанський рух 1920-х років йдеться в історичному нарисі Р. Ковалю «Операція “Заповіт”. Чекістська справа № 206» [915]. Висвітлення дослідником інспірованого чекістами 29 вересня 1922 р. «з'їзду отаманів» у Звенигородці, де були заарештовані провідники селянського повстанства Л. Завгородній, Д. Гупало, М. Голик-Залізник, Т. Компанієць, В. Ткаченко, К. Здобудь-Воля, І. Ляшенко, Г. Яковенко, Ю. Дробатковський, ще раз підтверджує тогочасну слабкість селянського повстансько-партизанського руху та його неспроможність чинити суттєвий опір більшовикам.

Про час, до якого в Україні тривала збройна боротьба селян проти радянської влади, розмірковує В. Мазур. Він запевнив, що Україна воювала проти більшовиків до 1922 р., адже, як висловився дослідник, саме до того часу в Україні «гриміли селянські повстання проти червоної Москви» [239, 22].

У подальшій боротьбі селянства України можемо лише констатувати окремі факти щодо різноманітності форм селянського опору пануючій владі протягом 1920-х початку 1930-х років. Саме на цьому акцентували увагу вчені В. Васильєв і Л. Віола у період 1929–1930 рр. [31], О. Шатайло [377, 87] та ін.

У дисертаційному дослідженні «Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія» [441] історик В. Капелюшний, дискутуючи про час, до якого в Україні проходила селянська антирадянська збройна боротьба, підтримав думку В. Іваненка, А. Голуба, О. Удада, що в Україні проти більшовиків розгорнулась селянська війна, під якою припав на 1920–1921 рр. [148, 71]. Проте, як зазначив відомий український історик В. Литвин, небезпечність з боку українського селянства виникала для любого політичного режиму у випадку, коли відбувалось «ігнорування земельного голоду багатомільйонної маси

селянства» [406, 435]. Селянство як вагома рушійна сила Української революції 1917–1921 рр. у контексті державотворчих процесів простежується в іншому дослідженні вченого – «Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945 роки. Закономірності національного державотворчого процесу» [221].

Підсумовуючи вище викладене, зокрема, висвітлення підготовки Всеукраїнського повстання 1921 р. в сучасній вітчизняній історіографії, відзначимо, що у боротьбі за незалежність України зазначений рік все ж міг стати визначальним за таких обставин: початку збройного походу Армії УНР в Україну не пізніше закінчення жнив, коли більшовицькі продзагони з посиленою активністю грабували українських селян; належної допомоги Польщі у підготовці походу; ретельнішої та більш конспірованої організації підпільної та повстанської роботи в УСРР.

Причини, які стали на перешкоді загальноукраїнського повстання, дослідники в основному називають такі: втрата найоптимальнішого моменту початку повстання – травень–червень [див. напр.: 337], крайній термін – серпень–початок вересня; нанесення влітку 1921 р. силовими структурами радянської влади нищівного удару по селянському повстансько-підпільному рухові та посилення репресій по відношенню до місцевого населення; оголошення загальної амністії повстанцям; невдало вибраний час початку збройного виступу Армії УНР – у переддень наближення зими, коли з початком холодів мінімізувалися переваги партизанської тактики; неузгодженість дій в організації розростання повстанського руху; погана конспірація та порушення режиму збереження державної таємниці ППШ щодо повстансько-партизанської боротьби в УСРР; відсутність з боку Польщі обіцяної матеріальної підтримки учасникам збройного походу; поразка рейду Армії УНР в Україну; перехід радянської влади до нової економічної політики та ін. Все це разом прирєкло на провал підготовку і розгортання загального всеукраїнського повстання у 1921 р. Історики у переважній своїй більшості дотримуються загальноприйнятої в історичній

науці тези, що з крахом намірів підняти в УСРР загальне повстання та поразкою Другого Зимового походу завершується Українська національно-визвольна революція 1917–1921 рр. В цьому контексті думки сучасних вітчизняних дослідників співзвучні з твердженнями сучасних істориків діаспори [34, 3; 485, 2].

Сучасні вітчизняні вчені у своїх дослідженнях одностайно переконують, що селянська повстанська боротьба вплинула на політику більшовиків в Україні в сторону лібералізації, засвідчила героїзм і самопожертву повстанців, сприяла остаточному формуванню національної свідомості українців, заклала основи подальшої боротьби українського народу за незалежність своєї держави. А вихід з друку значної кількості наукових досліджень з питань селянського повстанського руху 1917–1920-х рр. засвідчує зростаючий інтерес до даної теми.

Проте в сучасній вітчизняній історіографії не всі аспекти селянського повстанського 1917–1921 рр. достатньо висвітлені. Зокрема, потребує глибшого дослідження отаманщина; не до кінця розкриті окремі бойові операції махновців, їх зв'язки з повстанськими формуваннями інших ідеологічних спрямувань; не повною мірою з'ясована роль селянських повстанських загонів у поваленні гетьманського режиму 1918 р.; потребує детальнішого з'ясування розмах селянського повстанського руху під час Листопадового походу 1921 р. та взаємодія селян і рейдуючих частин Армії УНР; недостатньо висвітлений повстанський рух в різних регіонах України, зокрема, в Криму; поза увагою істориків залишаються постаті та діяльність повстанських отаманів другого ряду; фрагментарно досліджена доля учасників селянського повстанства в еміграції тощо. Тому селянський повстанський рух вимагає подальшого уважного наукового дослідження й популяризації*.

* Прикладом популяризації селянського повстанського руху може слугувати документально-історичний художній роман Василя Шкляра

«Залишенець. Чорний Ворон», де автор висвітлив постать отамана Чорного Ворона (І. Черноуса), інших керівників повстанських загонів та боротьбу селян України проти окупантів, залучивши документи Галузевого державного архіву СБУ [див.: 1023, 9, 18, 19, 26, 65, 82–84, 120, 121, 132, 155, 156, 172–175, 180, 181, 186, 187, 197–200, 209, 259, 261, 262, 277, 278, 281–283, 288, 289, 298, 309, 310, 321, 322, 330, 331, 341].

ВИСНОВКИ

Складовою частиною Української революції 1917–1921 рр. був селянський повстанський рух, який став вагомим рушієм її розвитку. В окремих регіонах України як збройний фактор опору окупантам він займав значне місце в суспільстві до середини 1920-х років. Незважаючи на те, що хронологічні рамки дослідження обмежуються 1917–1921 рр., все ж для повноти уявлення про повстанську боротьбу селян України в роботі обумовлено, що зі зміною форм і методів протесту локальні виступи селян України фактично продовжувались до початку 1930-х років, інколи відроджуючись у збройній діяльності окремих повстансько-партизанських загонів. Лише терор голодом, до якого вдалася радянська влада в 1932–1933 рр., змусив селян України змиритися з тими господарсько-економічними експериментами, насаджуваними правлячим режимом в українському селі. Проте дух боротьби проти радянського режиму не було викоренено зі свідомості селянської верстви, про що яскраво свідчили наступні події ХХ ст. Згодом цей дух охопив усе суспільство, результатом чого стало проголошення незалежності України 1991 р.

В результаті розв'язання дослідницьких завдань, поставлених в роботі для з'ясування процесу зародження і нагромадження знань про селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр., встановлення повноти й об'єктивності його висвітлення, окреслення прогалін і найбільш дискусійних питань, а також тих, що потребують подальшого вивчення, ми дійшли до окремих підсумків, сформулювали узагальнюючі положення в дисертації та висловили низку пропозицій:

- Аналіз української історіографії показав, що в історичній науці є багато досліджень, де висвітлюються окремі аспекти опрацьованої в дисертації теми. Проте вони часто висвітлювались фрагментарно у контексті інших досліджуваних проблем. Закономірним явищем, зокрема, в інтерпретації радянських авторів, стало спотворення та фальсифікація селянського

повстанського руху. У працях західноукраїнських авторів міжвоєнної доби та істориків української діаспори відсутній єдиний оціночний підхід до повстанства. Навіть у працях сучасних дослідників селянський повстанський рух 1917–1921 рр. представлено недостатньо і нерівномірно. Увагу здебільшого привернув махновський рух, значною мірою наукова зацікавленість дослідників спрямована на антибільшовицький селянсько-повстанський рух. Лише в останні роки з друку вийшли науково виважені праці, присвячені боротьбі селян проти денікінців, німецьких та австрійських військ, ідеться і про участь селян у антигетьманському повстанні. Роботи про діяльність хоч і невеликих, але значущих в окремих повітах у ході революційних подій селянських повстансько-партизанських загонів, почали з'являтися у світ лише протягом останнього десятиліття. Сьогодні значно підсилюють цей аспект наукові краєзнавчі розвідки. Однак вони спрямовані здебільшого на регіональні особливості повстанства. Такий стан не задовольняє запити сучасної історичної науки. Тому є цілком очевидним, що студії з історії селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр. охоплюють лише окремі аспекти теми. Досі відсутня узагальнююча праця підсумовуючого характеру, що надає дисертаційній роботі актуальності, наукової новизни та практичного значення;

- Сформований джерельний комплекс, який налічує понад тисячу назв, є достатньо репрезентативним для встановлення тенденцій нарощування знань про сутність і характер українського селянського повстанського руху і встановлення повноти дослідження проблеми. Структура джерельного комплексу визначається специфікою історіографічних джерел, які розбиті на окремі групи і охарактеризовані в підрозділі 1.2 «Джерельна база». Їх вивчення і критичний аналіз показав, що дослідження і висвітлення селянського повстанства в Україні 1917–1921 рр. започатковувалось паралельно з його розгортанням і триває до сьогодні;

- Реалізації поставленої мети і дослідницьких завдань сприяло послідовне дотримання методологічних принципів історіографічного дослідження: історизму, системності, об'єктивності, всебічності та наступності, а також застосування комплексу дослідницьких методів: історіографічного аналізу та синтезу, порівняльного, історично-ситуаційного, проблемно-хронологічного, критично-прогностичного, ретроспективного, періодизації та класифікації, кількісних та ін. методів;

Важливу роль в роботі з історіографічними джерелами зіграли спеціальні засоби дослідження. Це новітні інформаційно-комунікаційні технології, персональні комп'ютери, нетбуки, інформаційні ресурси Інтернет тощо. Вони є одним із методологічних інструментаріїв історіографа. В умовах зростання сучасних технологій володіння цими засобами для науковця стає обов'язковим. За їх допомогою нам вдалося залучити важливі дослідження про селянський повстанський рух, які відклалися в електронних ресурсах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, використати електронні путівники центральних, галузевих і обласних державних архівів та ін.

Отже, використання у дисертації різнобічних наукових принципів дослідження, новітніх методів історіографічного пізнання, широке залучення спеціальних засобів дослідження заклало основу наукового висвітлення історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр.;

- Процес дослідження і висвітлення селянського повстанського руху 1917–1921 рр. охоплює три умовних історіографічних періоди: а) початковий – 1918-й – середина 1920-х рр., коли йшов процес формування джерельної бази і складання основних напрямів та підходів до вивчення повстанства; б) з другої половини 1920-х рр. до 1990 р. – період подальшого розвитку знань, поглиблення протистояння між прихильниками різного трактування в УРСР та діаспорі повстанського руху; в) з 1991 р. – сучасна

доба переосмислення історії селянського повстанського руху з позицій наукових підходів на засадах методологічного плюралізму та деідеологізації історіографічного дискурсу. На характер висвітлення проблеми в рамках кожного із зазначених періодів впливали конкретні історіографічні ситуації, що позначилось на науковому рівні досліджень селянського повстанського руху 1917–1921 рр., їх світоглядній спрямованості. Взяті в сукупності ці періоди дають досить повне уявлення про історіографічний процес 1918–2012 рр.;

- Аналіз історіографічних джерел дозволив виокремити два світоглядно протилежні напрями дослідження селянського повстанського руху – національно-державницький, який розглядав повстанський рух як складову національно-визвольних змагань і державотворення 1917–1921 рр., та марксистський (радянський), що трактував повстанський рух як вияв бандитизму та контрреволюції. Формування цих напрямів відбувалося під впливом як суспільно-політичних та ідеологічних чинників, так і різних методологічних і світоглядних підходів: національно-державницького – більш науково-виваженого, хоч із притаманними йому розбіжностями в ідейно-політичних поглядах авторів – представників українського національно-визвольного руху, авторів у західноукраїнських землях міжвоєнного періоду і в діаспорі та марксистсько-ленінського, який базувався на партійно-класовому трактуванні історичного процесу. Ці методології залишались панівними до 1991 р.;
- Фактологізація та документалізація історії селянського повстанського руху, формування розбіжностей в оцінках його мотивів, спрямованості і причин поразки охоплює перший історіографічний період. В дослідженнях істориків національно-державницького спрямування повстанство оцінювалось як вияв підтримки повалення царизму, проголошення автономії, а відтак самостійності УНР, тиску на УЦР у проведенні селянської реформи. Незважаючи на певний суб'єктивізм

мемуарних творів, їм властиві наукові підходи до висвітлення селянського повстанського руху. Науковим та науково-популярним працям цього періоду притаманні перші неупереджені оцінки селянського повстанського руху. Натомість у працях радянських авторів цей рух, як і діяльність УНР та інших форм національної державності, оцінювались як ворожі, буржуазно-націоналістичні та контрреволюційні.

Упродовж другого історіографічного періоду прибічники обох напрямів продовжували аргументувати своє трактування селянського повстанства. Зокрема, в радянській історіографії, яка набуває панівного характеру в УСРР/УРСР, до його оцінок застосовувався партійно-класовий підхід, що призвело до спотвореного висвітлення селянського повстанського руху. Національно-державницький напрям вивчення селянсько-повстанського руху зосередився на західноукраїнських землях, в еміграції та діаспорі. Із входженням західних земель до складу УРСР подальший розвиток історичної науки позначився там її радянізацією і підпорядкуванням марксистсько-ленінській методології та партійно-класовим підходам. У наступні роки науково виважено селянський повстанський рух висвітлювався лише за межами етнічних українських земель. Водночас у працях учених діаспори, які проливали світло на селянський повстанський рух, відчувався брак архівних матеріалів, що змушувало дослідників використовувати радянські документальні та інші матеріали. Критичне переосмислення та науковий аналіз останніх сприяли, у свою чергу, зростанню наукових підходів авторів до дослідження і висвітлення селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр. У наукових, науково-популярних працях, а також спогадах публіцистичного спрямування дедалі більше уваги було надано висвітленню національно-визвольного і антибільшовицького характеру українського селянського повстанського руху 1917–1921 рр., хоча не було створено узагальнюючих та монографічних робіт з цієї проблеми Історія повстанства відтворювалась як складова Української революції 1917–

1921 рр. і вияв опору насадженню радянського режиму та його політики на селі.

Після відновлення державної незалежності України почався новий етап переосмислення феномену селянського повстанського руху на основі маловідомих джерел і новітньої методології. Відкинуто упереджене ставлення до махновщини і її очільника, махновський рух почали вивчати з наукових позицій як складову селянського повстанського руху. Повстанство почали досліджувати спочатку в контексті Української революції 1917–1921 рр. загалом, а згодом як вагомий її чинник та самобутнє суспільне явище в історії України;

- Наявність різних наукових шкіл, напрямів і течій у дослідженні селянського повстанського руху 1917–1921 рр., представлених істориками різних поколінь та ідейних уподобань, зокрема, національно-державницького (М. Грушевський, Д. Дорошенко, П. Мірчук, Р. Бжезький, Д. Долинський, Н. Полонська-Василенко, Ю. Кульчицький та ін.) та марксистського (М. Яворський, М. Рубач, С. Саженьюк, А. Лихолат, П. Балковий, В. Тичина, М. Супруненко, О. Кучер, І. Хміль, Ю. Білан, В. Голіченко, Г. Шевчук та ін.) напрямів, дослідження сучасних вітчизняних істориків (І. Кураса, В. Солдатенка, В. Верстюка, Р. Пирога, В. Волковинського, П. Захарченка, С. Литвина, Ю. Шаповала, Ю. Котляра та ін.) дозволила створити досить повну картину селянського повстанства. Аналіз опублікованих праць дав підстави виокремити провідні напрями історіографії різних форм селянського руху в роки Української революції 1917–1921 рр.: стихійно-протестного (1917 р.), збройно-повстанського (1918 р.) та партизансько-повстанського (1919–1921 рр.). Окремим напрямом історіографії селянського повстанського руху можна вважати історіографію махновщини. Цей напрям дає підстави говорити про махновщину як специфічний прояв селянського повстанства. Новітня історіографія класифікує селянський рух 1917–1921 рр. за наступним спрямуванням: проти самодержавства та поміщиків (1917 р.),

антинімецький та антиавстро-угорський, протигетьманський (1918 р.), антибільшовицький та протиденікінський (1919 р.–весна 1920 р.), антирадянський (1920–1921 рр.). Селянський повстанський рух у боротьбі з присутністю в Україні німецьких та австро-угорських, денікінських і більшовицьких військ в сучасній історіографії зустрічається як антиокупаційний, а після утвердження в Україні радянської влади – як антирадянський або антитоталітарний.

- Історики М. Рубач, С. Саженок, А. Лихолат, П. Балковий, В. Тичина, М. Супруненко, О. Кучер та ін. на відміну від М. Грушевського, П. Мірчука, Р. Бжезького, Ю. Котляра, В. Верстюка, Ю. Шаповала, В. Сідака, В. Солдатенка, Т. Плазової та ін. оцінювали повстанство як прояв куркульського контрреволюційного бандитизму. Радянські історики визнавали лише той селянський повстанський рух 1917–1921 рр. який підтримував радянську владу і поширювався нібито під впливом і керівництвом робітничого класу, насамперед російського. Повстанству, яке боролось проти більшовиків, навішувався ярлик бандитизму. Оптимістичні погляди на роль і значення повстанства та можливого його успіху за певних історико-політичних обставин в роки Української революції 1917–1921 рр. висловили Ю. Кульчицький, В. Верстюк, П. Захарченко, В. Василенко, С. Литвин, І. Срібняк, В. Чоп та ін. В. Солдатенко доводить приреченість селянського повстанського руху на поразку в силу його природи та ряду причин. Водночас історики більш-менш одностайні в тому, що зі згасанням Української революції збройний повстанський рух в Україні був придушений більшовиками, однак продовжувався в інших формах боротьби проти політики тоталітарного режиму;
- Дослідження сучасного стану історіографії селянсько-повстанського руху 1917 – 1921 рр. засвідчує підвищений інтерес істориків до з'ясування його спільних ознак, а також часових та регіональних особливостей. Дослідники сходяться на тому, що в селянському повстанському русі

упродовж років Української революції переважав соціальний чинник. Це особливо характерне для періоду діяльності УЦР. Надалі спостерігалось збільшення впливу національного чинника на зростання свідомості селянства. За Української Держави гетьмана П. Скоропадського серед повстанства спостерігалось посилення організованості, переростання окремих виступів у повстанську форму боротьби, а згодом – в антиокупаційну. Праці українських істориків (М. Андрусяк, А. Животько та ін.) переконують, що селянський повстанський рух на етнічних українських землях, які межували з Україною, та на землях дисперсного розселення українців із самого початку революційних подій 1917–1918 рр., попри слабкість керівної сили та провідників, набув ознак визвольного характеру. Сучасні вітчизняні історики В. Сідак, П. Захарченко, І. Срібняк та ін. доводять, що 1918 р. селянський повстанський рух переріс у селянську війну за свої права та національне визволення. В сучасній вітчизняній історіографії панівною стала думка про політизацію повстанства в часи УСРР і перетворення його у партизанську війну та придушення її більшовицьким режимом методами репресій та голоду 1921–1922 рр.;

- Історіографічний аналіз селянського повстанського руху 1917–1921 рр. засвідчив, що далеко не всі його сторони висвітлено достатньо повно і об'єктивно: глибшого дослідження потребує сутність такого суспільного явища доби визвольних змагань як отаманщина; не до кінця розкриті аспекти махновського руху, зокрема, деякі бойові операції, зв'язки з повстанськими формуваннями інших ідеологічних спрямувань тощо; недостатньо з'ясована роль селянських повстанських загонів у поваленні гетьманського режиму 1918 р.; залишається багато прогалин у висвітленні селянського повстанського руху в різних регіонах України; відсутнє узагальнююче дослідження ставлення українських урядів до селянського повстанського руху; поза увагою дослідників залишаються постаті повстанських отаманів другого ряду, частина з яких навіть не

ідентифіковані; фрагментарно висвітлено долю учасників селянського повстанства, які опинилися в еміграції; малодослідженою залишається роль преси в розгортанні селянського повстанського руху тощо. Назріла потреба активізувати археографічну роботу щодо виявлення та публікації джерел з історії українського руху опору і підготовки на цій основі фундаментальної праці «Український повстанський рух революційної доби» про участь у ньому різних верств населення усіх регіонів України, включаючи західні землі та Крим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. НАУКОВІ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ТА НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ

1.1 НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Анишев А. Очерки истории гражданской войны 1917–1920 гг. / А. Анишев. – Л.: Гос. изд-во, 1925. – 288 с.
2. Архирейський Д.В. Амністія як елемент боротьби з українським повстанством у 20-х рр. // Грані. – 1999. – №5 (7). – С. 47–51.
3. Архирейський Д.В. Створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919–1921 рр. / Архирейський Д.В. // Південна Україна ХХ століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Півд. України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип.1 (4). – С. 139–146.
4. Архирейський Д. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) / Д. Архирейський // Грані. – 2004. – № 2. – С. 29–34; № 3. – С. 36–41.
5. Архирейський Д. Останній рейд Махна / Д. Архирейський // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVII. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 103–112.
6. Атоян О.М. Отаманщина і соціальний бандитизм у віддзеркаленні селянської правосвідомості революційного періоду / О.М. Атоян // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. Науково-теоретичний журнал. – Вип. 1. – Луганськ, 2004. – С. 35–52.
7. Бабічева О.С. Значення анархо-махновського руху в період української революції 1917–1918 рр. / О.С. Бабічева // Наука, релігія, суспільство. – 2006. – № 3. – С. 48–54.

8. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П.М. Балковий. – К.: Наукова думка, 1966. – 304 с.
9. Бантиш-Каменський Ол. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. / Ол. Бантиш-Каменський. – Біла Церква: Вид-во «Український Козак», 1923. – 29 с.
10. Берглезов Н.И. Борьба периферийных большевистских организаций Киевщины за крестьянские массы в 1917 г. // К 40-летию Советской власти на Украине: сборник статей кафедры марксизма-ленинизма Киевского государственного института физической культуры. – К., 1957. – С. 114–137.
11. Білан Ю. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках / Ю. Білан. – К.: [б. в.], 1957. – 189 с.
12. Білан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. / Ю.Я. Білан. – К.: Вид-во Київ. ун-та, 1960. – 330 с.
13. Белаш О.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно / О.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К.: РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
14. Белый П.Ф., Дышлевый П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: Боевое содружество трудящихся в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) / П.Ф. Белый, П.С. Дышлевый. – К.: Вища школа, 1988. – 156 с.
15. Беспечный Т., Букреева Т. Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: человек из контрразведки / Т. Беспечный, Т. Букреева. – Донецк: «Донеччина», 1996. – 288 с.
16. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.
17. Білодід І. Українська РСР у період громадянської війни 1917–1920 / І. Білодід. – К.: Політична література, 1967. – 422 с.

18. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – Т. 1. – К.: ДМП «Полімед», 1999. – 448 с.
19. Бобрынцев Н. Борьба с бандитизмом на Елизаветградщине (1918–1919) / Н. Бобрынцев // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 43–50.
20. Боган С.М. Повстанський рух в Київській губернії у 1921 році // Записки історичного факультету. – Випуск 10. – Одеса, 2000. – С. 189–192.
21. Божко О. Генерал хорунжий армії УНР. Невідома біографія Ю. Тютюнника / О. Божко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 24–56.
22. Бондаренко В.Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень–листопад 1917 р.) / В.Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХІХ. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 160–165.
23. Бондаренко В.Г. Олександрійський курінь Вільного козацтва / В.Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. ХХV. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – С. 43–47.
24. Бондаренко В.Г. Участь Вільного козацтва в антигетьманському повстанні Директорії на півдні України / В.Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С. 148–153.
25. Бондарь Т. Партизанское движение и деятельность подпольных организаций на Украине в 1918 г. / Т. Бондарь // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.) / [Отв. ред. Н.И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 78–83.
26. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. / М.А. Боровик // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1. – С. 3–18.

- 27.Боротьба за Жовтень на Прилуччині: За матеріалами Окрістпарту. – Прилуки, 1927. – 328 с.
- 28.Валійський А. Повстанський рух в Україні в роках 1917–1922 / А. Валійський // Вісті Комбатанта. – 1961. – № 4. – С. 12–16.
- 29.Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. / В. Василенко // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 138–196.
- 30.Ващенко П. До рейду 1921 року / П. Ващенко // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Каліш: Воєнно-історичне тов-во, 1932. – Зб. 3. – С. 135–139.
- 31.Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – 536 с.
- 32.Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К.: Наукова думка, 1977. – 591 с.
- 33.Верстюк В. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В. Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. – С. 15–30.
- 34.Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
- 35.Верстюк В. Социалистические преобразования в украинской деревне в 1919 г. / В. Верстюк // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.) / [Отв. ред. Н.И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 174–180.
- 36.Верстюк В.Ф. Боротьба трудячого селянства України за зміцнення влади Рад / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1984. – 144 с.
- 37.Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В.Ф. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг.: некоторые проблемы истории. Сборник научн. трудов. – К., 1991. – С. 102–173.

- 38.Верстюк В.Ф. Воєнний комунізм на Україні / В.Ф. Верстюк // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 97–134.
- 39.Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно: З історії першого союзу махновців з Радянською владою / В.Ф. Верстюк; АН УРСР; Ін-т історії. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1990. – 36 с.
- 40.Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.
- 41.Верстюк В.Ф. Махновщина: штрихи к истории движения / В.Ф. Верстюк // Нестор Иванович Махно: воспоминания, материалы и документы / [автор вступ. статьи и сост. Верстюк В.Ф.]. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – С. 10–30.
- 42.Верстюк В.Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В.Ф. Верстюк // Укр. істор. журн. – 1983. – № 10. – С. 136–145.
- 43.Верстюк В.Ф. Перший союз Н. Махна з Радянською владою / В.Ф. Верстюк // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 61–96.
- 44.Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / В.Ф. Верстюк // Укр. істор. журн., 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – С. 79–89; № 6. – С. 66–79.
- 45.Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.) // Укр. істор. журн. – 2003. – № 3. – С. 63–81.
- 46.Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишнівський. – Детройт; Мічіган: Капітула Відзнаки Хреста Залізного Стрільця, 1973. – 109 с.
- 47.Вовк А.А. Боротьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю (листопад 1917–січень 1918) / А.А. Вовк // Вісник Київського університету. – Вип. 1. – Серія історії та філософії. – 1959. – № 2. – С. 19–25.
- 48.Вовк О. Встановлення радянської влади і насильницька трансформація традиційного життя села / О. Вовк // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 25. – С. 45–51.

49. Волковинський В.М. Батько Махно / В.М. Волковинський. – К.: Тов-во «Знання» України, 1992. – 47 с.
50. Волковинський В.М. Батько Махно / В.М. Волковинський // Культура і життя. – 1989. – 10 вересня.
51. Волковинський В.М. Махно и его крах / В.М. Волковинський. – М.: Изд-во ВЗПИ, 1991. – 247 с.
52. Волковинський В.М. Нестор Іванович Махно / В.М. Волковинський // Вопросы истории (Москва). – 1991. – № 9–10. – С. 38–58.
53. Волковинський В.М. Нестор Махно / В.М. Волковинський // Друг читача. – 1990. – 4 січня.
54. Волковинський В.М. Нестор Махно / В.М. Волковинський // Патріот Батьківщини. – 1990. – 4, 11 березня.
55. Волковинський В.М. Нестор Махно / В.М. Волковинський // Україна. – 1990. – № 48. – С. 27–29.
56. Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста / В.М. Волковинський // Укр. істор. журн. – 1989. – № 7. – С. 112–123; № 9. – С. 122–135; № 10. – С. 130–135; № 11. – С. 91–98; 1990. – № 2. – С. 108–109; № 4. – С. 108–119; № 5. – С. 116–125; № 6. – С. 119–130; № 7. – С. 121–133; № 8. – С. 104–112; № 9. – С. 85–92; № 12. – С. 132–141.
57. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і дійсність / В.М. Волковинський // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 574–597.
58. Волковинський В.М. Нестор Махно. Міфи і реальність / В.М. Волковинський // Сільські обрії. – 1990. – № 9. – С. 30–34.
59. Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів / В.М. Волковинський // Сторінки історії України ХХ ст. Посібник для вивчення. – К.: 1992. – С. 236–255.
60. Волковинський В.М. Неукладена угода або невідомі факти останніх років життя «батька» Махна / В.М. Волковинський // Рада. – 1993. – 18 лютого.

61. Волковинський В.М. Під стягом анархізму / В.М. Волковинський // Україна. – 1988. – № 46. – С. 20–22.
62. Волковинський В.М. «Третя сила». Життя і крах Нестора Махна / В.М. Волковинський // Наука і суспільство. – 1989. – № 2. – С. 61–69.
63. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Політвидав України, 1990. – 266 с.
64. Волковинський В.М. М.В. Фрунзе на Україні / В.М. Волковинський. – К.: Політвидав України, 1994. – 189 с.
65. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність / В.М. Волковинський. – К.: Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 252 с.
66. Воробйов А. Боротьба за Радянську Україну / А. Воробйов. – Х.: На варті, 1932. – 76 с.
67. Гай-Нижник П.П. Налагодження державної служби в добу Української революції / П.П. Гай-Нижник // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – С. 37–90.
68. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів: У 2-х ч. / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Краків: Укр. вид-во, 1941. – Ч. I. – 210 с.; Ч. II. – 169 с.
69. Гамрецький Ю. До вивчення історії національно-визвольного руху на Україні / Ю. Гамрецький // Укр. істор. журн. – 1990. – № 12. – С. 60–72.
70. Гамрецький Ю. Некоторые вопросы истории борьбы за власть советов на Украине / Ю. Гамрецький // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.) / [Отв. ред. Н.И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 20–28.
71. Ганжа О.І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921–1923 рр. / О.І. Ганжа // Укр. істор. журн. – 1987. – № 5. – С. 109–117.

- 72.Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О.І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с. – [Серія «Історичні зошити»].
- 73.Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? / О.І. Ганжа // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 30–35.
- 74.Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О.І. Ганжа; НАН України; Ін-т історії України. – К., 2000. – 208 с.
- 75.Герасимович І. Голод на Україні / І. Герасимович. – Берлін: Вид-во Бібліотеки «Українського слова», 1922. – 296 с.
- 76.Голіченко В.Д. Вартові революції: Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. / В.Д. Голіченко. – К.: Політвидав України, 1966. – 163 с.
- 77.Голинков Д.Л. Крах вражеского підполля / Д.Л. Голинков. – М., 1971. – 274 с.
- 78.Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Д.Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1975. – 737 с.
- 79.Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР: У 2-х кн. / Д.Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1986. – Кн. 1. – 333 с.; Кн. 2. – 397 с.
- 80.Голіченко В.Д. Всеукраїнська Надзвичайна Комісія в боротьбі з контрреволюцією (1918–1922 рр.) / В.Д. Голіченко // Укр. істор. журн. – 1962. – № 4. – С. 52–61.
- 81.Голодомор 1932–1933 років: передумови, причини, наслідки (Пам'яті жертв голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні присвячується). Наукові читання: Зб. наук. праць. – К.: КНУВС, 2009. – 48 с.
- 82.Горелик С. Эпизоды в истории Украинской революции / С. Горелик // Красная летопись. – 1922. – № 5. – С. 26–49.

83. Горелик С. наброски из истории революции на Украине / С. Горелик // *Летопись революции*. – 1922. – № 4. – С. 234–241.
84. Горбань. Из истории повстанческого движения в 1919 г. / Горбань // *Партийный вестник*, 1922. – № 6. – С. 55–56.
85. Гражданская война 1918–1921. У 3-х т. – Т. 1. Боевая жизнь Красной Армии. – М.: «Военный вестник», 1928. – 376 с.; Т. 2. Военное искусство Красной Армии. – М.: «Военный вестник», 1928. – 420 с.; Т. 3. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной армии. – М.–Л.: Госиздат., отдел военной литературы, 1930. – 560 с.
86. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Х.: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
87. Гришко В.І. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під советами: Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби в підсоветській Україні за 40 років (1918–1958) / В.І. Гришко. – Новий Ульм: Україна, 1958. – 224 с.
88. Грушевський М. Ілюстрована історія України. З додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – Вінніпег: «Українська книгарня», «Канадійський Фармер», Б. р. – 558 с.
89. Грушевський М. Ілюстрована історія України. З додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Рада Оборони і Допомоги Україні Українського Конгресового Комітету Америки, 1990. – 559 с.
90. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Друк. акц. т-ва «Петро Барський», 1918. – 576 с.
91. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Друк. т-ва «Петро Барський», 1918. – 552 с.
92. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – 543 с.

93. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський; НАН України. Ін-т української археографії. Ін-т історії України. – Київ–Відень, 1921. – 584 с.
94. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський [Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991–1999.
95. Грушевський М.С. Переяславська умова України з Москвою / М. Грушевський. – К., 1917. – 64 с.
96. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Відень, 1921. – 328 с.
97. Грушевський М.С. Про старі часи на Україні. – К.: друк. Укр. Центр. Ради, 1918. – 160 с.
98. Губа П.І. Аграрні перетворення в Україні в період національно-визвольної революції 1917–1918 рр. (на матеріалах преси) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Вип. 3. – К.: 2004. – С. 130–136.
99. Губа П.І. Національно-визвольні змагання в період Гетьманату за матеріалами періодичної преси // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 63; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – С. 75–78.
100. Губа П.І. Преса як поширене джерело вивчення історії національно-визвольної революції в Україні (1917–1920 рр.) / П.І. Губа // Укр. істор. журн. – 1999. – № 4. – С. 29–41.
101. Губа П.І. Соціально-економічні перетворення в українському селі у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. на сторінках преси // Український селянин: Зб. наук. праць УНУ ім. Б. Хмельницького. – Вип. 63. – Черкаси, 2005. – С. 54–57.
102. Губа П.І. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. – Черкаси: ЧДТУ, 2002. – 263 с.

103. Губарець В.В. Преса і книга діаспори. З історії видавничої діяльності українського зарубіжжя / В.В. Губарець. – К.: Ун-т «Україна», 2008. – 266 с.
104. Гуля Н., Лавріненко Н. Холодний Яр на історичній карті України / Н. Гуля, Н. Лавріненко // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краснознавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП «Дикий О.О.», 2004. – С. 224–232.
105. Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми. Матеріали Міжнародної наукової конференції 7–8 жовтня 2011 р. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2011. – 447 с.
106. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
107. Гусейнов Г.Д. Піщаний Брід і його околиці: Юрко Тютюнник. Нестор Махно і Галина Кузьменко. Микола Григор'єв: документальні повісті / Г.Д. Гусейнов. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2007. – 492 с.
108. Давыдов М.И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского государства в годы гражданской войны (1917–1920) / М.И. Давыдов. – М.: Изд-во «Мысль», 1971. – 224 с.
109. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Даниленко В.М., Касьянов В.Г., Кульчицький С.В. – К.: Либідь, 1991. – 340 с.
110. Деренковский Г. Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году / Г. Деренковский. – Саратов: Областное изд-во, 1942. – 42 с.
111. Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 116 с.
112. Державник Д. В нетрах баламуцтва. Справжні причини і пружини повстання проти гетьмана в 1918 р. / Д. Державник // Дзвони. – Львів, 1931. – № 3. – С. 192–203.

113. Джумига Є. Історія вільнокозачого руху в Херсонській губернії (1917–1918 рр.) / Є. Джумига // Матеріали 2 Всеукраїнської наукової студентської конференції «Історична наука на початку ХХІ ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи». – Херсон, 2007. – С. 113–117.
114. Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності / Заг. ред. проф. П.П. Михайленка. – К.: Текст, 2002. – 220 с.
115. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – Вінниця, 1917. – 99 с.
116. Дорошенко Д. З минулого Катеринославщини. – Катеринослав, 1918.
117. Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / [Упоряд. О. Веремійчик]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 246 с.
118. Дубинский И.В., Шевчук Г.М. Червонное казачество / И.В. Дубинский, Г.М. Шевчук. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 244 с.
119. Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.
120. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, М. Какурін. – Х.: На варті, 1931. – 100 с.
121. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, М. Какурін. – Х., 1928. – 70 с.
122. Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. / І. Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Гол. ред. Р.Я. Пиріг. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 7. – С. 148–162.
123. Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 25. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – 161 с.
124. Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом / Р. Эйдеман. – Харьков, 1921. – 48 с.

125. Эйдеман Р. К вопросу борьбы с бандитизмом / Р. Эйдеман // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 62–67.
126. Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма / Р. Эйдеман. – Харьков, 1921. – 32 с.
127. Эйдеман Р. Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом) / Р. Эйдеман. – Харьков: Издание Укрпура, 1921. – 44 с.
128. Эсбах Э. Последние дни махновщины на Украине / Э. Эсбах // Война и революция. – 1926. – № 7. – С. 40–50.
129. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Варшава: Воєнно-історичне т-во, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65.
130. Ефимов Н. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. / Н. Ефимов // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. – М., 1921. – Кн. 1. – С. 192–223.
131. Животко А. Визвольний рух на Подонню (рр. 1905–1918) / А. Животко // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т. ХСІ. – Кн. X. – С. 123–129; Кн. XI. – С. 224–230; Кн. XII. – С. 318–325; 1927. – Т. ХСІІ. – Кн. I. – С. 38–48.
132. Жук А. Вільне козацтво / А. Жук // Український скиталець. – 1923. – Ч. 2. – С. 38–40; Ч. 19–20. – С. 48–54; Ч. 21–22. – С. 41–45.
133. За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Львів, 1938.
134. За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Нью-Йорк: Булава, 1955. – 186 с. [Репринт за виданням: За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Львів, 1938.]
135. Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Науково-довідкове видання / К.В. Завальнюк. – Літин: «Літинська райдрукарня», 2005. – 352 с.

136. Заколот: [Куркульське повстання у 1919 р. в Києві] // Вечірній Київ. – 1989. – 11 березня.
137. Залєвський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 роки) / А.Д. Залєвський // Укр. істор. журн. – 1959. – № 4. – С. 90–98.
138. Заріцький В. Випад повстанчого загону від Гусятина під Київ 1921 р. / В. Заріцький // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1931. – С. 87–97.
139. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Заставенко. – К., 1959. – 157 с.
140. Заставенко Г. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. / Г. Заставенко. – К.: Українське вид-во української літератури, 1948. – 108 с.
141. Захарченко П. Вільне козацтво у 1917–1918 рр. / П. Захарченко // Історія України. – № 21. – 1998. – С. 1–2.
142. Захарченко П. Звенигородсько-тарашанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – Лютий.
143. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П.П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
144. Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / П. Захарченко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 46 с.
145. Захарченко П. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. – 176 с.
146. Зефріма А. Боротьба поневолених народів / А. Зефріма // Визвольний шлях. – 1948. – № 12. – С. 4–6.

147. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Ред. Я. Ісаєвич.– Л.: НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – 959 с.
148. Іваненко В.В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.
149. Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. – Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1968. – 399 с.
150. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 818 с.
151. Іргізов А., Ястребцов Ф. Два повстання Київського пролетаріату (жовтень 1917 – січень 1918) / А. Іргізов, Ф. Ястребцов. – Х.: «Пролетарій», 1929. – 112 с.
152. Ісаїв П. Українські визвольні змагання 1914–1923 рр. / П. Ісаїв. – Львів: Мета, 1938. – 32 с.
153. Ісаков П.М. Зведена таблиця селянських повстанських заюнів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині / Ісаков П.М. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 10–26.
154. Ісаков П.М. Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія / П.М. Ісаков // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 62–74.
155. Ісаков П.М. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках / П.М. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 47–76.
156. Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1967–1973.
157. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.; Т. 2. – 534 с.
158. Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К., 1995–1996.

159. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.; Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 656 с. та ін.
160. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К.: Наукова думка, 1977. – 591 с.; Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). – К.: Наукова думка, 1977. – 543 с.
161. История гражданской войны в СССР 1917–1922 гг.: У 5-ти т. – Т. 3: Упрочение Советской власти. Начало военной интервенции и гражданской войны (ноябрь 1917 – март 1919). – М.: Госполитиздат, 1958. – 678 с.
162. Ишин А. Политико-экономическое положение Крымского полуострова в конце 1920–первой половине 1921 г. / А. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 45–49.
163. Какурин Н.Е. Как сражалась революция / Н.Е. Какурин. – У 2 т. – М.–Л.: Гос. изд-во, 1925–1926.
164. Какурин Н.Е. Как сражалась революция / Н.Е. Какурин. – У 2 т. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1990. – 272 с.
165. Какурин Н.Е. Как сражалась революция / Н.Е. Какурин. – У 2 т. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
166. Какурин Н. Организация борьбы с бандитизмом / Н. Какурин // Военная наука и революция. – 1922. – № 1. – С. 82–102.
167. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В.П. Капелюшний; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К.: Олан, 2003. – 607 с.
168. Качан С.Х. Селянський рух на Київщині у вересні–грудні 1917 р. / С.Х. Качан // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 183–188.

169. Качинский В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. – Б.м., 1927. – С. 197–224.
170. Кащенко С.Г. З історії колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. / С.Г. Кащенко // Укр. істор. журн. – 1971. – № 10. – С. 73–78.
171. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – Л.: Прибой, 1925. – 276 с.
172. Кин Д. Деникинщина на Украине / Д. Кин. – Харьков: «Книгоспілка», 1927. – 50 с.
173. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 70–90.
174. Клунний В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / В. Клунний. – Х.: Радянський селянин, 1926. – 180 с.
175. Клунний В. До питання про земельну політику на Україні / В. Клунний. – К.: Держвидав, 1921 р. – 96 с.
176. Ковальова Н.А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. / Н.А. Ковальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XVII. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С. 112–117.
177. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
178. Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстанство) / Б.В. Козельський. – Х.: Держ. вид-во України, 1927. – 148 с.
179. Коваль Р.М. Рейд у вічність / Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. – К.: Діокор, 2001. – 126 с.
180. Коган С., Межберг І. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині / С. Коган, І. Межберг // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 117–154.
181. Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні // Селянський будинок. – 1927. – № 12. – С. 28 – 33.

182. Козельский Б.В. Григорьевщина (Із книжки «Шлях зради і авантюр»). (З нагоди шостих роковин ліквідації Григор'євщини) / Б.В. Козельский // Червоний Шлях, 1925. – № 5. – С. 67–71.
183. Козельський Б. Зимовий похід / Б. Козельський // Червоний Шлях. – 1925. – № 10. – С. 99–106.
184. Козьма І.К. «Льодовий похід» і ген. Ю.Тютюнник / І.К. Козьма // Вісті Комбатанта. – 1972. – № 1. – С. 20–28.
185. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.) / Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1954. – 263 с.
186. Косач Ю. Кінець отамана Козиря / Ю. Косач // Літературно-науковий вістник. – 1929. – Т. ХСІХ. – Кн. VI. – С. 495–496.
187. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України / Ю.В. Котляр. – Миколаїв–Одеса: «ТОВ Від», 2003. – 194 с.
188. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю.В. Котляр / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 354 с.
189. Котляр Ю.В. Селянські республіки півдня України: до проблеми державотворення / Ю.В. Котляр // Наукові праці ЧДУ імені Петра Могили. – 2007. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. Правознавство. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – С. 23–27.
190. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 13. – С. 183–201.
191. Котов. Тактика крестьянских восстаний / Котов // Гражданская война 1918–1921. У 3-х т. – Т. 2. Военное искусство Красной Армии. – М.: «Военный весник», 1928. – С. 281–305.
192. Кочегар М. Червоний терор на Летичівщині / М. Кочегар // Літературно-науковий вістник. – 1927. – Т. ХСІІ. – Кн. IV. – С. 349–351.

193. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: монографія / Д.П. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 276 с.
194. Красносілецький Д.П. «Отаманщина» Правобережної України початку 1920-х років: соціальний склад, політична спрямованість, мета та методи боротьби // Наукові записки. – Кіровоград: РВВ КДП ім. В. Винниченка, 2007. – Вип. 10. Серія: Історичні науки. – С. 111–116.
195. Красносілецький Д.П. Типи озброєних загонів селян за формами і методами противладного протистояння на Правобережній Україні в 1920–1924 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 15. Історичні науки. На пошану професора Л.В. Баженова. – С. 182–189.
196. Крезуб А. Як загинув отаман Зелений / А. Крезуб // Літературно-науковий вістник. – 1927. – Т. ХСІV. – Кн. X. – С. 109–113.
197. Кротов В.Л. Из истории создания и боевого использования частей особого назначения на Украине в 1919–1921 гг. / В.Л. Кротов // 50 лет Советской власти. Сборник статей. – Харьков, 1967. – С. 34–45.
198. Крыленко Н. Революционные трибуналы в практике российской пролетарской революции / Н. Крыленко // Октябрьский переворот и диктатура пролетариата. Сборник статей. – М.: Гос. изд-во, 1919. – С. 250–259.
199. Кротов В.Л. Чошовцы. – М.: Политиздат, 1974. – 128 с.
200. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1957) / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1957. – 120 с.
201. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). – Львів: Світ, 1995. – 184 с.
202. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні / В.Т. Круть // Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 87–101.

203. Кубанин М.И. Антисоветское крестьянское движение в годы гражданской войны (военного коммунизма) / М. Кубанин // На аграрном фронте. – 1926. – № 2. – С. 36–45.
204. Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) / М. Кубанин // На аграрном фронте. – 1925. – № 7–8. – С. 98–129; № 9. – С. 83–96.
205. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны / М. Кубанин. – Л.: Прибой, б.г. – 228 с.
206. Кулієв І. Свята війна на Північному Кавказі 1930 року / І. Кулієв // Визвольний шлях. – 1953. – № 9. – С. 43–44.
207. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення Радянського ладу на Україні (1917–1920) / І. Кулик. – К., 1947. – 375 с.
208. Кулик І., Яворський М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Х.: Шлях освіти, 1923. – 73 с.
209. Кулык И. Источник бандитской идеологии (об украинской интеллигенции) / И. Кулык // Коммунист (ЦК). – 1921. – № 7. – С. 49–51.
210. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 3–10.
211. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
212. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
213. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. / О. Кучер. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. – 172 с.
214. Кучер О.О. Створення загонів незаможних селян для боротьби із збройною внутрішньою контрреволюцією / О.О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – Вип. 8. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1969. – С. 157–171.

215. Лисенко А.А. Данило Ількович Терпило (Зелений) – отаман Дніпровської дивізії / Лисенко А.А. // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: збірник наукових праць. – Житомир: Волинь, 1999. – С. 337–348.
216. Лисенко А.А. Куренівські події 1919 року / Лисенко А.А. // Нова політика, 1999. – № 4 (24). – С. 54–59.
217. Лисенко А.А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв / А.А. Лисенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К.: Сфера, 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 61–86.
218. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр. / А.А. Лисенко. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с.
219. Лисенко А.А. Роль українських повстанців у здійсненні терористичного акту 25 вересня 1919 р. в приміщенні ЦК РКП(б) / А.А. Лисенко // Наукові записки з української історії. Випуск 8. – Переяслав-Хмельницький: Світа, 1999. – С. 66–70.
220. Листопадовий Рейд / Гриць Рогозний та ін. – Торонто: Накладом Українського Воєнно-Історичного ін-ту, 1957. – 48 с.
221. Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945 роки. Закономірності національного державотворчого процесу / В.М. Литвин / [Відп. ред. В.А. Смолій; НАН України. Ін-т історії України]. – К.: Наукова думка, 2012. – 399 с.
222. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 рр. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.
223. Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки / С. Литвин // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 100–116.
224. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.

225. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А.В. Лихолат. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1954. – 656 с.
226. Лободаєв В.М. Витоки і становлення ідейних та організаційних основ вільнокозацького руху (березень – серпень 1917 р.) / В.М. Лободаєв // Український історичний збірник. – К., 1999. – С. 139–164.
227. Лободаєв В.М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В.М. Лободаєв // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Вип. 45. – К., 1999. – С. 21–25.
228. Лободаєв В.М. Організація та діяльність Київського робітничого Вільного козацтва (листопад 1917–січень 1918) / В.М. Лободаєв // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 58–62.
229. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / В. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
230. Лободаєв В., Савченко Г. Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.) / В. Лободаєв, Г. Савченко // Воєнна історія. – 2008. – № 1. – С. 48–58.
231. Логвиненко І. Авантюрник з неабиякою головою. [Про Ю. Тютюнника] // Україна. – 1989. – № 15. – С. 15–17.
232. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В.С. Лозовий // Укр. істор. журн. – 2005. – № 6. – С. 88–94.
233. Магалевський Ю. Останній акт трагедії. (Етап визвольної боротьби Українського Народу. 1917–1920) / Ю. Магалевський // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Т. ХСІV. – Кн. ІХ. – С. 41–54; Кн. Х. – С. 114–129; Кн. ХІ. – С. 217–226; Кн. ХІІ. – С. 301–314.
234. Мазепа І. Огнева проба: Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20 / І. Мазепа. – Прага: Колос, 1941. – 101 с.

235. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. Ч. 1: Причини нашої бездержавности. – Б.м.: Прометей, 1946. – 180 с.
236. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921: У 3-х т. / І. Мазепа. – Прага: Пробоєм, 1942–1943. – Т. I: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. – Прага, 1942. – 210 с.; Т. II: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – Прага, 1942. – 232 с.; Т. III: Польсько-Український Союз. Кінець збройних змагань УНР. – Прага, 1943. – 232 с.
237. Мазепа І., Феденко П. З історії Української революції / І. Мазепа, П. Феденко. – Прага, 1930. – 94 с.
238. Мазепинець І. Правда про наше минуле (що її затаювали большевики в історіях ССРСР і УРСР) / І. Мазепинець. – Рівне–Київ: Українське вид-во «Волинь», 1942. – 95 с.
239. Мазур В. Ми плекали віру у визволення України / В. Мазур. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 368 с.
240. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1971. – 251 с.
241. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. / Под ред. Голушко Н.М. [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х.: Основа. Изд-во при Харьковском ун-те, 1990. – 345 с.
242. Макушенко Н. Операции против банды Махно с 9 по 16 июня 1921 г. / Н. Макушенко // Армия и революция. – 1922. – № 3–4. – С. 97–110.
243. Малик Я., Береза О. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920) / Я. Малик, О. Береза. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с.
244. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я.Й. Малик. – Львів: Ред.-вид. відділ ЛНУ, 1996. – 267 с.
245. Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму: монографія / Я.Й. Малик. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 179 с.

246. Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – № 1. – С. 104–158; № 4. – С. 144–178; № 5. – С. 64–86.
247. Мандрика М.І. Дещо за роки 1917 та 1918 / М.І. Мандрика // Український історик. – 1977. – Т. XIV. – № 1–2. – С. 85–95; № 3–4. – С. 75–82.
248. Марков С.Ф. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 году / С.Ф. Марков. – М.: Госполитиздат, 1941. – 64 с.
249. Мармазова Т. Періодизація та історичне значення махновського руху / Т. Мармазова // Схід. – 2003. – № 4. – С. 89–92.
250. Маслівець Г. Правда про Тютюнника / Г. Маслівець // Вісті Комбатанта. – 1972. – № 4. – С. 36–40.
251. Межберг И., Коган С. Экономика Одещины и рабочее-крестьянское движение в 1914–1917 гг. / И. Межберг, С. Коган // Октябрь на Одещине. – Одесса: Б.и., 1927. – С. 89–123.
252. Меженников С. Борьба за Киев в конце 1919 г. / С. Меженников // Гражданская война 1918–1921. У 3-х т. – Т. 1. Боевая жизнь Красной Армии. – М.: «Военный вестник», 1928. – С. 275–294.
253. Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 7–8. – С. 20–24.
254. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Калини. – 1935. – № 1. – С. 10–14; № 2. – С. 12–14; № 3. – С. 9–11; № 4. – С. 14–17.
255. Митрофаненко Ю.С. Д.І. Яворницький та отамани Ю. Божко і Н. Махно / Ю.С. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Вип. 5. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2007. – С. 113–118.

256. Михайлик М. Українське село в часи національної революції / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. –1934. – № 1. – С. 10–14; № 2. – С. 5–9.
257. Михайличенко Д.Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень–серпень 1919 р.) // Зб. наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 111–120.
258. Михайличенко Д.Ю. Селянський рух опору політиці «воєнного комунізму» в Україні, січень–серпень 1919 р. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. – Вип. V. – Х., 2000. – С. 189–191.
259. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О. Мицюк. – Львів: Українська книгарня і антикварня, 1921. – 24 с.
260. Мицюк О. Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів / О. Мицюк. – Львів: Українська книгарня і антикварня, 1921. – 20 с.
261. Мицюк О. Як боролосся українське селянство за землю / О. Мицюк. – Львів, 1921. – 20 с.
262. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
263. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Мірчук. – Торонто, 1957. – 80 с.
264. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. – Вид. 2. – Чужина, 1970. – 574 с.
265. М. О. Махно та його військо. Матеріали до історії української визвольної боротьби / О. М. // Літопис Червоної Калини. –1935. – № 6. – С. 16–17.
266. Мотенко Я.В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.) / Я.В. Мотенко // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня

- 2003 р. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 167–170.
267. Мотенко Я.В. Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.) / Я.В. Мотенко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Збірник наукових праць. – Х.: НТУ «ХПІ», 2008. – № 37. – С. 70–75. – [Серія: Актуальні проблеми історії України].
268. Мусієнко В., Лободаєв В. Генеральна Рада Вільного козацтва: становлення, політична позиція, діяльність (жовтень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Мусієнко, В. Лободаєв // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 318–340.
269. Науковий збірник УВАН. – Ч. II. – Нью-Йорк, 1953. – 200 с.
270. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – 284 с.
271. Нестеров О.В. Ідеологія селянського повстанського руху на Правобережній Україні / О.В. Нестеров // Вісник Київського університету: Історія. – Вип. 31. – 1998. – С. 50–52.
272. Новікова Л. Політичні методи боротьби уряду Української держави з повстанським рухом / Л. Новікова // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 39–43.
273. П. В. Повстанчий рейд з Кишинева / В. П. // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 1. – С. 19–20.
274. Октябрь и гражданская война на Украине: страницы истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 256 с.
275. О.Т. Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. / Т.О. Ч. 1. – Лондон: Об'єднання бувших вояків українців, 1950. – 51 с.
276. Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре–декабре 1920 и январе 1921 года / П.А. Павлов // Армия и революция. – 1921. – № 2–3. – С. 97–110.

277. Пеленський З. Отаманія. Політично-соціологічна характеристика паліївщини / З. Пеленський // Шлях нації. – Львів, 1935. – № 3–4. – С. 22–32.
278. Петриченко К.В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки / К.В. Петриченко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XXI. – К., 2008. – С. 217–225.
279. Петров В.И. Некоторые вопросы борьбы против нашествия германского империализма на страну Советов в 1918 г. / В.И. Петров // Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг. / [Сборн. статей]. – М.: Изд-во «Наука», 1974. – С. 246–251.
280. Петров Ю. Ленинская партия – организатор победы над внешней и внутренней контрреволюцией (1918–1920 гг.) / Ю. Петров // Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг. / [Сборник статей]. – М.: Изд-во «Наука», 1974. – С. 25–39.
281. Пиріг Р.Я. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) / Р.Я. Пиріг // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листопада 2008 р.). – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – С. 67–95.
282. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2011. – 336 с.
283. Плазова Т.І. Діяльність Українського Партизансько-Повстанського Штабу (Огляд джерел та історіографії) / Т.І. Плазова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Випуск 5–6. – Львів, 2003. – С. 188–196.

284. Плазова Т.І. З історії створення Українського Партизансько-Повстанського Штабу / Т.І. Плазова // Вісник «Держава та армія». – Львів, 2000. – № 408. – С. 66–72.
285. Плазова Т.І. Повстанський рух в Україні в 1920–1921 рр. / Т.І. Плазова // Вісник «Держава та армія». – Львів, 2001. – № 431. – С. 48–54.
286. Плазова Т.І. Припинення бойових дій регулярною Армією УНР восени 1920 р. / Т.І. Плазова // Вісник «Держава та армія». – 2007. – № 584. – С. 98–106.
287. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 роках. Розгром української еліти і українського селянства / В. Плющ. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1973. – 125 с.
288. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 390–397.
289. Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) / Р.Ю. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. наукових праць. – Вип. 31. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 90–102.
290. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. II. – Мюнхен: Українське вид-во, 1976. – 600 с.
291. Полтава Л. Повстанці на Півдні України в 1920–1921 роках / Л. Полтава // Вісті Комбатанта. – 1967. – № 3. – С. 32–35.
292. Полтава Л. Українські повстанські загони в 1919–1922 роках: (За новими советськими документами) / Л. Полтава // Вісті Комбатанта. – 1967. – № 5–6. – С. 26–33.

293. Полянський О.А. Український рух опору в 1921–1939 рр. / О.А. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 63 с.
294. П-па Н. Протибільшовицькі повстання на Україні в 1921 р. / Н. П-па // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 6. – С. 19–22.
295. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921) / И. Премыслер // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 38–45.
296. Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине (1918–1923 гг.) / В. Примаков // Пять лет Красной Армии. – М.: Высший Военный Редакционный Совет, 1923. – С. 171–195.
297. Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – 208 с.
298. Протибольшевицькі повстання в Україні в 1921 р. (На основі офіційних большевицьких звідомлень і інших неопублікованих матеріалів подав сот. Н. П-па) // Вісті Комбатанта. – 1969. – № 6. – С. 57–67.
299. Проценко П. Оскілівщина / П. Проценко // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 4. – С. 16–18.
300. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Х.: Госиздательство Украины, 1923. – 234 с.
301. Ревегук В.Я. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В.Я. Ревегук. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. – 188 с.
302. Ревегук В.Я. Полтавщина в Українській революції 1917–1920 рр. / В.Я. Ревегук. – Полтава: [Б. в.], 1996. – 98 с.
303. Ревегук В.Я. Протибільшовицькі селянські повстання на Полтавщині в 1920–1923 рр. // Полтавська петлюріана: Матеріали Третіх петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. – Полтава, 1996. – С. 156–171.
304. Ревегук В.Я. У боротьбі за волю України. (Визвольні змагання на Полтавщині, 1920–1925 рр.) / В.Я. Ревегук. – Полтава: [Б. в.] 2000. – 178 с.

305. Ремболович І. Рейд 1921 року / І. Ремболович // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Каліш: Воєнно-історичне т-во, 1932. – Зб. 3. – С. 156–171.
306. Ремболович І. Рейд 1921 року / І. Ремболович // Сурмач. – 1981. – № 3–4. – С. 16–25.
307. Рибалка І. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) / І. Рибалка. – Х.: Харківське обласне вид-во, 1957. – 296 с.
308. Римаренко Ю.І. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.) / Ю.І. Римаренко // Укр. істор. журн. – 1965. – № 1. – С. 110–113.
309. Рогозний Г. Базар / Г. Рогозний // Самостійна Думка. – Чернівці, 1934. – Кн. 2. – С. 131–147; Кн. 3. – С. 209–228; Кн. 4. – С. 333–350; Кн. 5–6. – С. 422–449.
310. Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 году / М. Рубач // Летопись революции. – 1927. – № 5–6. – С. 7–45.
311. Рубач М.А. До історії української революції (замітки й документи; грудень 1917 – січень 1918 р.) / М.А. Рубач // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 41–84.
312. Рубач М. К истории гражданской борьбы на Украине (Переход Григорьева к Советской власти) / М. Рубач // Летопись революции, 1924. – № 3. – С. 175–188.
313. Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине / М. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 457 с.
314. Руднев В.В. Махновщина / В.В. Руднев. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 103 с.
315. Савченко В.А. Измена батьки Махно и «железная метла» Л.Д. Троцкого: Причины и следствия махновского мятежа, 1919 г. / В.А. Савченко // История СССР. – М., 1990. – № 2. – С. 75–90.

316. Савченко В.А. Махно / В.А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2005. – 416 с. – [Серія «Історичне досьє»].
317. Савченко В.А. Махно / В.А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2007. – 384 с. – [Серія «Історичне досьє»].
318. Савченко В.А. Нестор Махно / В.А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2009. – 123 с. – [Серія «Знамениті українці»].
319. Саженок С.Н. Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в 1918 р. / С.Н. Саженок. – К.: Вид-во КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1958. – 52 с.
320. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті / Л. Сакада. – Нью-Йорк; Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с.
321. Саліковський О. Нова Україна: (Шлях нашої державности). – К.: Друк-т-ва «Криниця», 1919. – 80 с.
322. Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко. – К.: Наукова думка, 1986. – 208 с.
323. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
324. Сідак В. Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис / В. Сідак. – К.: Ін-т СБУ; Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.
325. Скляренко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році / Є. Скляренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 284 с.
326. Скляренко Є.М. Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою проти австро-німецьких окупантів у 1918 р. / Є.М. Скляренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 88 с.
327. Слизький І.Ф. Куренівське повстання / І.Ф. Слизький // Літопис революції. – 1929. – № 5–6. – С. 99–101.

328. Сліпченко В.А. КП(б)У – організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921–1923 рр. / В.А. Сліпченко // Із історії Комуністичної партії України. Наукові праці кафедр суспільних наук м. Києва. – Вип. 2. – К., 1959. – С. 80–85.
329. Слюсаренко П.М. Український повстанський рух у боротьбі за державність у період російсько-польської війни 1920 р. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 3 (22). – С. 143–148.
330. Слюсарский А.Т. Комитеты незаможных селян в борьбе с бандитизмом / А.Т. Слюсарский // Научные записки украинской академии социалистического земледелия им. Артема. – Т. 3. – Харьков, 1941. – С. 51–55.
331. Солдатенко В.Ф. Петлюра – отаманщина – погроми (історіографічні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) / В.Ф. Солдатенко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 329–438.
332. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки / В.Ф. Солдатенко. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.; Т. IV. Рік 1920. – К.: Світогляд, 2010. – 442 с.
333. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: «Либідь», 1999. – 976 с.
334. Солдатенко В.Ф. Українське повстанство 1919 р.: контури феномену // Зб. наукових праць Науково-дослідного ін-ту українознавства. – Т. ХХІІ. – К., 2008. – С. 446–461
335. Срібняк І.В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. / І.В. Срібняк // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 107–120.
336. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: В 7 т. – Т. 2: Україна між двома силами. – Скрантон (США): Українська науково-історична бібліотека, 1963. – 248 с.

337. Стегній П.А. Центральні органи керівництва повстанських сил Правобережжя УСРР у 1921 році: Всеукраїнський центральний повстанський комітет та Українська військова організація / П.А. Стегній // Грані. – 2012. – № 6 (86). – С. 15–20.
338. Стегній П. До питання про діяльність 9-го повстанського району в 1921 році / П. Стегній // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 9. – К.: ІПіЕНД, Полтава: АСМІ, 1999. – С. 106–109.
339. Стегній П. До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) / П. Стегній // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 39–43.
340. Субтельний О. Україна: історія / [Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
341. Супруненко М.І. Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні / М.І. Супруненко. – К.: «Радянська школа», 1951. – 56 с.
342. Супруненко М. Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави / М.І. Супруненко. – К.: Держвидав, 1954. – 214 с.
343. Супруненко М. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. – 288 с.
344. Супруненко М.І. Спільна боротьба українського і російського народів за встановлення Радянської влади на Україні [стенограма публічної лекції] / М.І. Супруненко. – К., 1954. – 32 с.
345. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни / М. Супруненко. – К., 1957. – 410 с.
346. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 454 с.
347. Сургай Г.І. Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності / Г.І. Сургай // Історія України: Курс лекцій. У 2-х кн. –

- Кн. 2: XX століття: Навч. посібник / [Мельник Л.Г. (керівник), Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін.]. – К.: Либідь, 1992. – С. 172–196.
348. Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів: (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму) / Р.Л. Суслик. – Англія, 1956. – 337 с.
349. Творидло М. Перші революційні проблиски на Карпатській Україні у 1918 р. / М. Творидло // Літопис Червоної Калини. –1938. – № 12. – С. 2.
350. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу / О. Терлецький. – Львів: Українське вид-во, 1941. – 92 с.
351. Тимошенко Н. Советское строительство в украинской деревне на заключительном этапе гражданской войны (конец 1919–1920 гг.) / Н. Тимошенко // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.) / [Отв. ред. Н.И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 170–174.
352. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / А.В. Тимошук. – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.
353. Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році / В.Є. Тичина. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1969. – 284 с.
354. Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 р. / В.Є. Тичина. – Х., Харківський держ. ун-т, 1959. – 104 с.
355. Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) / П.М. Тригуб // Наукові праці МФ НаУКМА. – Т. 2. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НаУКМА, 1999. – С. 43–51.
356. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1922) / И.Я. Трифонов. – Л.: Изд-во Ленинград, ун-та, 1964. – 311 с.

357. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев–Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
358. Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 10. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реснт; Ред.: В.А. Смолій; НАН України. Ін-т археології. – К.: Альтернативи, 1999. – 319 с.
359. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. У 3-х т. – К.: Політвидав України, 1967–1970.
360. Файзулін Я. Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет / Я. Файзулін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Гол. ред. Р. Я. Пиріг. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 7. – С. 293–315.
361. Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР / Я. Файзулін, В. Скальський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 40 с.
362. Феденко П. Ісаак Мазепа: Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1954. – 228 с.
363. Феденко П. Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
364. Филонович В. Зимовий похід / В. Филонович // Гуртуймося. – Прага, 1935. – № 1. – С. 6–12.
365. Хміль І.В. Під гаслом Комуни (Аграрна політика РКП(б) у 1919 році) / І.В. Хміль. – К.: Ін-т Історії України НАН України, 2002. – 120 с.
366. Хміль І.В. Повстансько-партизанська боротьба трудящого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень–листопад 1918 р.) // На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наукових праць / Відп. ред. Ю.М. Гамрецький. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 72–91.
367. Хміль І. Боротьба трудящогося крестьянства Украины против внутренней контрреволюции и оккупационного режима в 1918 г. /

- И. Хмилъ // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.) / [Отв. ред. Н.И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 72–78.
368. Хоткевич Г. Боротьба українського народу за свою свободу. – Х.: Просвещение, 1918 – 64 с.
369. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. / Ю. Чеботарьов. – К.: Держвидав УРСР, 1940. – 52 с.
370. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов; НАН України; Ін-т історії України / Наук. ред. П.Т. Тронько. – К., 1999. – 482 с.
371. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. Ченцов; НАН України; Ін-т історії України. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
372. Чижов, Семенов. Октябрьский период на Звенигородщине // Літопис революції. – 1936. – № 1. – С. 90–96.
373. Чоп В.М. Організаційна структура збройних сил махновського руху / В.М. Чоп // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 7. – К., 2001. – С. 502–511.
374. Чоп В.М. Політична практика махновського руху / В.М. Чоп // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 102–114.
375. Чоп В.М. Проблеми традицій запорозького козацтва в історії махновського руху / В.М. Чоп // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – Одеса, 2005. – С. 69–70.
376. Черногор Б. Дух степів чи отаманщина / Б. Черногор // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 1. – С. 16–18.
377. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник / О. Шатайло. – Львів: Вид-во «Світ», 2000. – 144 с.

378. Шерман І.Л. Розгром григор'ївщини / І.Л. Шерман // Наукові записки Харківського педагогічного інституту. – Х., 1947. – С. 17–36.
379. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття / М.М. Шитюк. – К.: «Тетра», 2000. – 534 с.
380. Щербатюк В.М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років / В.М. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип. 133–134. – Черкаси, 2008. – С. 114–120.
381. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
382. Щербатюк В. Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 – початку 1920-х рр. // Щербатюк В. Березовський О., Верговський С. та ін. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 176–230.
383. Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В.М. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.
384. Щербатюк В.М. Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917–1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень) / В.М. Щербатюк // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – Випуск 21. – К., 2009. – С. 44–50.
385. Щур Ю.І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920–1955 роках: історіографія проблеми / Ю.І. Щур // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVII. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – С. 366–374.
386. Український історичний збірник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 312 с.
387. Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення

- Черкаської області. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП «Дикий О.О.», 2004. – 464 с.
388. Яворський М. Історія боротьби класів на Україні: Начерк лекцій у ЦПШ / М. Яворський. – Полтава, 1921. – 64 с.
389. Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах / М. Яворський. – Х.: ДВУ, 1923. – 82 с.
390. Яруцкий Л.Д. Махно и махновцы / Л.Д. Яруцкий. – Мариуполь: [Б. и.], 1995. – 366 с.

1.2 НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ, ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

391. Богуненко В.О., Пилипенко Є.А. Нестор Махно та Донбас: посібник для вчителів історії України / В.О. Богуненко, Є.А. Пилипенко; Центр пам'яткознавства НАН України та Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури. – Б.м., 2008. – 52 с.
392. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.Д. Бойко. – К.: Академія, 1999. – 568 с.
393. Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. / В. Борисенко. – Київ: Либідь, 1998. – 616 с.
394. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х т. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – Ужгород, 1930. – 437 с.; Т. 2. – Ужгород, 1932. – 424 с.
395. Дорошенко Д. Короткий курс історії України. З малюнками / Д. Дорошенко. – Катеринослав–Лейпціг: Укр. вид-во в Катеринославі, 1923. – 228 с.
396. Дорошенко Д. Курс історії України для вищих класів середніх шкіл / Д. Дорошенко. – Відень–Київ: Видавниче т-во «Вернигора», 1921. – 232 с.
397. Історичне джерелознавство: Підручник / [Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

398. Історія України: Навчальний посібник для студентів не історичних спеціальностей / [Лях Р.Д., Ізюмов В.І., Красноносів Ю.М. та ін.]. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 396 с.
399. Історія України: навч. посіб. / В.Б. Гарін, І.А. Кіпцар, О.В. Кондратенко. – К.: ЦУЛ, 2012. – 240 с.
400. Історія України: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – К.: Знання-Прес, 2002. – 670 с.
401. Історія України: Учбовий посібник / Редкол.: В.Д. Лановик (відпов. ред.) [та ін.]. – К.: НМКВО, 1991. – 212 с.
402. Карасьов М. «Бандит» Зелений / М. Карасьов. – К.: Український письменник, 1992. – 40 с.
403. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Вып. 1. Уравнильный раздел земли. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1922. – 108 с.
404. Король В.Ю. Історія України: навчальний посібник / В.Ю. Король. – К.: Феміна, 1995. – 264 с.
405. Крип'якевич І.П. Коротка історія України / І.П. Крип'якевич. – К.: Вернигора, 1918. – 87 с.
406. Литвин В. Історія України: Підручник / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2008. – 814 с.
407. Рибалка І. Історія України. Ч. 1–2. – Х., 1995, 1997.

1.3 НАУКОВО-ДОВІДКОВІ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

408. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / [Відповід. ред. І.Ф. Курас]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 632 с.
409. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – Изд. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 720 с.

410. Довідник з історії України. У 3-х т. / За ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К., 1993–1999.
411. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – 800 с.
412. Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Науково-довідкове видання / К.В. Завальнюк. – Літин: «Літинська райдрукарня», 2005. – 352 с.
413. Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. – К.: Україна, 1995. – 479 с.
414. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / [Щербатюк В., Беззубець О., Безрідна К. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.
415. Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
416. Перелік україномовних часописів, що видавалися на території Росії на початку ХХ ст. / [упорядн. Сидоренко О.] – Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту українських студій, Альбертський ун-т, 1990. – Довідник № 38. – 18 с.
417. Трипольський поход 1919 // Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – Изд. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 605.
418. Українські часописи // Шлях. – 1917. – № 7. – С. 73–75; № 9–10. – С. 111–114.

1.4 ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

419. Алфеева Г.И. Борьба большевистской партии за упрочение Советской власти на Украине в 1920 г.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Г.И. Алфеева; ИПК Киевского гос. ун-та им. Т. Шевченко. – К., 1951. – 275 с.
420. Архирейський Д. Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній): Автореф. дис... канд. іст. наук:

- 07.00.01 / Д.В. Архірейський; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 16 с.
421. Атоян О.М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Атоян; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 40 с.
422. Бавико О.Є. Політична опозиція гетьманатові П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.Є. Бавико; НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса – К., 2007. – 187 с.
423. Білян П.Я. Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Білян П.Я.; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 234 с.
424. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.М. Боган; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.
425. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Бондаренко; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.
426. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.А. Боровик; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
427. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р.Ю. Васковський; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – 183 с.
428. Верстюк В.Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921): Автореф. д-ра іст. наук: 07.00.02 / В.Ф. Верстюк; Ін-т історії України АН України. – К., 1992. – 48 с.
429. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Дис... д-ра іст.

- наук: 07.00.01 / Водотика С.Г.; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 534 с.
430. Волковинський В.М. Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01 / В.М. Волковинський; Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – 80 с.
431. Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Дудник; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.
432. Георгізов Г.М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.М. Георгізов; Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 205 с.
433. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Головка В.В.; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 193 с.
434. Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гончаревський В.Е.; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 247 с.
435. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр.: Дис... докт. іст. наук / П.М. Денисовець; Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка. – Полтава, 1969. – 733 с.
436. Заріцька І.М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917–1921 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.М. Заріцька; НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2009. – 20 с.

437. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.П. Захарченко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с.
438. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографічні проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н.І. Земзюліна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 208 с.
439. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.М. Ісаков; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 23 с.
440. Ішин А.В. Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920–1925 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.В. Ішин; Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2002. – 193 с.
441. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / В.П. Капелюшний; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 511 с.
442. Ковальчук М.А. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.А. Ковальчук; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 222 с.
443. Колісник М.К. Боротьба за відновлення Радянської влади на Україні (листопад 1919 – травень 1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / М.К. Колісник. – Х., 1952. – 376 с.
444. Кордон М.В. Ради селянських депутатів і аграрний рух на півдні України в березні 1917 – березні 1918 рр. (на матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній): Дис... канд. іст. наук / М.В. Кордон; Київський держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1974. – 182 с.

445. Костишин Е.І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Е.І. Костишин; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2011. – 20 с.
446. Котляр Ю.В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (на матеріалах Півдня України): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.В. Котляр; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1997. – 176 с.
447. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю.В. Котляр; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – 34 с.
448. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.П. Красносілецький; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 244 с.
449. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О. Крупина; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2005. – 225 с.
450. Курас Д.І. Суспільно-політичні погляди М. Шаповала: становлення, еволюція, втілення в історичних концепціях: Автореф. дис... кан. іст. наук: 07.00.06 / Д.І. Курас; Київ. славіст. ун-т. – К., 2007. – 21 с.
451. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Куташев; Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 236 с.
452. Левченко О.Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Д. Левченко; НАН України; Ін-т історії України. – К., 2002. – 198 с.
453. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /

- Лисенко А.А.; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди – Переяслав-Хмельницький, 2001. – 233 с.
454. Литус І. Рівні та форми історичного пізнання в контексті постнекласичної науки (філософсько-історичний аспект): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / І.І. Литус; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2005. – 20 с.
455. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Лободаєв; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 с.
456. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень–листопад 1919 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.С. Лозовий; НАН України; Ін-т історії України. – К., 1998. – 188 с.
457. Ляпіна О.В. Історична наука в Київському інституті народної освіти в 1920–1933 роках: напрями і тенденції розвитку: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ляпіна О.В.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 200 с.
458. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Я.Й. Малик; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 495 с.
459. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.П. Малькін; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 19 с.
460. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918–1921рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.І. Мармазова; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 218 с.
461. Мельник К.М. Розвиток науки в Україні у 50-ті роки ХХ ст: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К.М. Мельник; Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 1999. – 204 с.
462. Мина Ж.В. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.): Автореф.

- дис.... канд. іст. наук: 20.02.22 / Ж.В. Мина; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2008. – 20 с.
463. Митрофаненко Ю.С. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.С. Митрофаненко; Дніпропетровський національний ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2011. – 20 с.
464. Миронець Н.І. Революційний селянський рух на Поділлі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень–жовтень 1917 р.): Дис...канд. іст. наук / Н.І. Миронець. – К., 1965. – 259 с.
465. Михайличенко Д.Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.Ю. Михайличенко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 237 с.
466. Михайлюта В.П. Образ Нестора Махна в творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: Дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / В.П. Михайлюта; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 178 с.
467. Мотенко Я.В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я.В. Мотенко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.
468. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Нестеров; Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
469. Олійник З.В. Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / З.В. Олійник; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
470. Пилипко Є. Самоорганізація історичного процесу (методологічний аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Є.В. Пилипко; Харківський військовий ун-т. – Х., 2003. – 17 с.
471. Пітик Г.А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.):

- Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.А. Пітик; Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
472. Плазова Т.І. Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921рр.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Т.І. Плазова; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2005. – 187 с.
473. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії і відновлення Радянської влади на Україні (листопад 1918 – березень 1919): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / І.К. Рибалка. – Х., 1952. – 317 с.
474. Рябуха Ю.В. Збройні Сили Півдня Росії на території України у 1919 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю.В. Рябуха; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – 19 с.
475. Савченко В.А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917 – 1921 гг.: Дис... канд. ист. наук / В.А. Савченко; Одесский гос. ун-т. – Одесса, 1990. – 205 с.
476. Слюсаренко П.М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / П.М. Слюсаренко; Національна академія оборони України. – К., 2006. – 20 с.
477. Срібняк І.В. Військова діяльність уряду УНР в Екзилі (1921–1923 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / І.В. Срібняк; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 216 с.
478. Стадник О.О. Подільське село в роки НЕПу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921–1928 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Стадник; Вінницький держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – 250 с.
479. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Автореф. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.А. Стегній; Запорізький держ. Ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

480. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни: Дис... докт. іст. Наук / М. Супруненко; Ін-т історії АН СРСР. – К., 1953. – Кн. 1. – 407 с.; Кн. 2. – 356 с.
481. Терела Г.В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Терела; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
482. Тимошук А.В. Анархо-комуністические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 – август 1921 годов): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.В. Тимошук; Симферопольский ун-т. – Симферополь, 1995. – 249 с.
483. Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 р.: Дис... канд. іст. наук / В.Є. Тичина; Ін-т історії АН УРСР. – К., 1953. – 318 с.
484. Удод О.А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-ті рр. / Дис... докт. іст. наук: 07.00.06 / О.А. Удод; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 398 с.
485. Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Я.М. Файзулін; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.
486. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.Р. Федоровський; Донецький держ. ун-т. — Донецьк, 2000. – 180 с.
487. Фролов С.В. Історична наука у вищих навчальних закладах м. Харкова у повоєнний період (1945–1955 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Фролов С.В.; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 278 с.
488. Чадаєва К.Ю. Розвиток історичної освіти в Україні у 20-30-ті роки ХХ ст. / Дис... на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01 / К.Ю. Чадаєва; Харківський художньо-промисловий ун-т. – Х., 1996. – 180 с.

489. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.В. Ченцов; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.
490. Чіхрадзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / О.Ш. Чіхрадзе; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 18 с.
491. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Чоп; Запорізький національний технічний ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 289 с.
492. Шармар О.М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919–1939 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Шармар; КНУВС. – К., 2008. – 20 с.
493. Щербатюк В.М. «Университетские известия» (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / В.М. Щербатюк; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 215 с.
494. Щур Ю.І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. Щур; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
495. Dmytryshjin Basil. Moscow and the Ukraine, 1918–1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy / Basil Dmytryshjin. – Berkeley, California: University of California, 1955.
496. Fedyshyn Oleh Sylvester. German Plans and Policies in the Ukraine and the Crimea, 1917–1918 / Oleh Sylvester Fedyshyn. – New York: Columbia University, 1962.
497. Kulchucky George P. The Ukrainian insurgent movement 1919 to 1926: Doctoral Dissertation Abstract / George P. Kulchucky. – Washington: Georgetown University. – 1970. – 305 p.

498. Reshetar John S. *Ukraine and Revolution (1917–1920)* / John S. Reshetar. – Cambridge, Mass.: Harvard University, 1967.
499. Sullivant Robert S. *Soviet Politics in the Ukraine, 1917–1957* / Robert S. Sullivant. – Chikago, Illinois: University of Chikago, 1958.

1.5 РЕЦЕНЗІЇ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ОГЛЯДИ

500. А.К. Спис жерел до історії української визвольної війни 1917–1921 рр. / К.А. // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 1. – С. 22.
501. Андрусишин Б.І. В.Ф. Солдатенко. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). [Рецензія] / Б.І. Андрусишин // Укр. Істор. журн. – 2000. – № 3. – С. 137–143.
502. Арендаренко А. Наші наукові справи / А. Арендаренко // Шлях. – 1918. – № 2. – С. 52–54.
503. Библиография // Красная летопись. – 1922. – №. 4. – С. 398.
504. Бібліографія // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 1. – С. 22.
505. Бібліографічний анований покажчик літератури видавництв Української РСР до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-річчя Радянської України, 50-річчя Комуністичної партії України. – К.: Вид-во «Реклама», 1969. – 64 с.
506. Білоусенко О. Проф. Д. Дорошенко. Курс історії України для вищих класів середніх шкіл. – Відень–Київ: Видавниче тов-во «Вернигора», 1921. [Рецензія] / О. Білоусенко // Літературно-науковий вістник. – 1923. – Т. 79. – Кн. 3. – С. 286.
507. Вегер І. Ан. Анишев. Очерки истории гражданской войны 1917–1920 гг. [Рецензія] / І. Вегер // Пролетарская революция. – 1926. – № 1 (48). – С. 264–268.
508. Винар Л. Юрко Тютюнник. Зимовий похід 1919–1920. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1966. [Рецензія] / Л. Винар // Український історик. – 1966. – Т. III. – № 3–4. – С. 119.

509. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922) / Є. Грицак // Український скиталець. – 1923. – Т. 81. – Кн. ІХ. – С. 55–64.
510. Дорошенко В. Література до історії української революції / В. Дорошенко // Громадський вісник. – Львів, 1923. – № 17. – 24 січня. – С. 4–7.
511. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага: Держ. Друкарня, 1923. – 222 с.
512. Дорошенко Д. Українська література в 1918 р. / Д. Дорошенко // Життя поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 лютого.
513. Дорошенко Д. Українське письменство в 1918 р. / Д. Дорошенко // Нова Рада. – 1918. – 9 січня.
514. Затонський В. Кілька зауважень до статті тов. Рубача / В. Затонський // Літопис революції. – 1926. – № 1. – С. 85–89.
515. Заикин В. Украинская литература о революции на Украине / В. Заикин // На чужой стороне. – Прага: Пламя, 1925. – С. 315–320.
516. Історичний ілюстрований місячник під заголовком: «Літопис Червоної Калини» // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 1. – Зворот обкладинки.
517. Калинович І. Українська історична бібліографія за 1914–1923 / І. Калинович // Записки НТШ. – 1924. – Т. 185. – 239 с.
518. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924. [Бібліографічний реєстр] / І. Калинович. – Львів, 1925. – 32 с.
519. Калинович І. Українська мемуаристика. 1914–1924 / І. Калинович // Стара Україна. – 1924. – № 9–10. – С. 145–150.
520. Кизрин І. Критика и библиография. Рецензии. М. Кубанин. Махновщина / І. Кизрин // Историк-Марксист. – 1927. – № 6. – С. 291–294.
521. Книжка про большевицький рай // Свобода. Український щоденник. – 1937. – № 93. – 22 квітня.
522. Опыт библиографии по истории революции на Украине // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 231–265; № 5. – С. 198–208.

523. Палієнко М.Г. Людмила Сакада «Український історик»: генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с. [Рецензія] / М.Г. Палієнко // Укр. Істор. журн. – 2004. – № 5. – С. 141–147.
524. Приходько М. До «1918 рік на Чернігівщині» полк. Ів. Ремболовича в 8 збірнику «За державність» / М. Приходько // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Варшава: Воєнно-історичне т-во, 1939. – 36. 9. – С. 249–252.
525. Прохода В. Микола Старовіт. У Листопадовому рейді. – Лос-Анджелес, 1968. [Рецензія] / В. Прохода // Український історик. – 1968. – Т. V. – № 1–4. – С. 173–175.
526. Стан видавництва «Літопису Червона Калина» з дня 31 грудня 1932 // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 7–8. – С. 2–3.
527. Українська революція і державність (1917–1920). Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – 816 с.
528. Червона Калина [про наукову вагу праць часопису] // Життя і знання. – 1936. – № 4. – С. 115–116.

1.6 ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

529. Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині): У II т. – Т. I: У 2-х ч. / В. Андрієвський. – Берлін: Українське слово в Берліні, 1921. – Ч. 1. – 158 с.; Ч. 2. – 212 с.; Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – У 2-х ч. – Берлін: Українське слово в Берліні, 1923. – Ч. 1. – 262 с.; Ч. 2. – 308 с.
530. Бжеський Р. [псевдонім Характерник]. Згадки з минулого (1916–1921) / Р. Бжеський // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1924. – № 7–9. – С. 285–298; 1925. – № 2. – С. 134–142; № 10. – С. 126–131; 1926. – № 1. – С. 33–43; 1927. – № 11. – С. 227–238.

531. Божик С. Дещо про українських партизан в 1919 році (уривок з денника) / С. Божик // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1924 рік. – Львів–Київ, 1923. – С. 140–144.
532. Велівченко І. Вільне козацтво на охороні залізниці Корсунь – Біла Церква / І. Велівченко // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Варшава: Воєнно-історичне т-во, 1939. – Зб. 9. – С. 179–205.
533. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. У 2-х т. – Т. 1 (1911–1920). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.; Т. 2 (1921–1925). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1983. – 700 с.
534. Водяний Я. В Холоднім Яру (Уривок зі спогадів) / Я. Водяний // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1929. – С. 99–104.
535. Водяний Я. З обіймів смерти / Я. Водяний // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1929. – С. 123–127.
536. Водяний Я. На розстріл (зі споминів) / Я. Водяний // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1923. – С. 104–112.
537. Волкац С. Парторганизация и октябрьский переворот в Елизаветграде / С. Волкац // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 184–193.
538. Гендлер М. О революционных событиях в Волынской губернии (м. Березна) 1917–1919 гг. / М. Гендлер // Летопись революции, 1922. – № 1. – С. 202–205.
539. Геройський вчинок // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1926 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1925. – С. V.
540. Гладкий. Кілька слів про Повстанчу групу на Вкраїні осінню 1921 р. (По матеріалах учасників) / Гладкий // На руїнах. Присвята листопадовій повстанчій групі 1921 р. на Волині. – Б. м. в.: Видання Культурно-Освітнього відділу 6-ої Стрілецької дивізії, Б. р. в. – С. 7–16.

541. Голинський Г. Українські повстанці / Г. Голинський // Український скиталець. – 1922. – Ч. 11. – С. 14–16; Ч. 12. – С. 15–16.
542. Гутман М. Под властью анархистов (Екатеринослав в 1919 г.) / М. Гутман // Русское прошлое, 1923. – № 5. – С. 61–68.
543. Дидик Є. З повстанцями / Є. Дидик // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1929. – С. 80–88.
544. Дмитро В. Осінь 1918 року на Україні / В. Дмитро // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1926 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1925. – С. 62–82.
545. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): У 4-х ч. / Д. Дорошенко. – Вид. 2-ге. – Мюнхен: Українське вид-во, 1969. – 544 с.
546. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.): В 4-х ч. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
547. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Ч. 1–4 / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923–1924.
548. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади: 1918–1923 / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
549. Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар: [Зб. спогадів]. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 238 с.
550. Думін О. [псевдонім А. Крезуб] Месники (Спомин із партизанки на Великій Україні) / О. Думін // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1924 рік. – Львів–Київ: Вид-во «Червона Калина», 1923. – С. 158–166.
551. Зибликевич Є. Листопадові події на Великій Україні в 1918 р. / Є. Зибликевич // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 3. – С. 6–9.
552. Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917–1918 гг. в Юзовке) / Ф. Зайцев // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 132–146.

553. Зоренко Д. На партизанці / Д. Зоренко // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Каліш: Воєнно-історичне т-во, 1932. – 36. 3. – С. 206–225.
554. Есаулов. Налет Махно на Бердянск / Есаулов // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 71–86.
555. Ірчан М. Махно і махновці. Вражіння очевидця / М. Ірчан // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1935. – С. 115–122.
556. Ірчан М. Махно і махновці. Вражіння очевидця. (Про українські повстання) / М. Ірчан. – Кам'янець, 1919. – 32 с.
557. Ірчан М. Про українські повстання / М. Ірчан // Стрілець. – 1919. – 5 жовтня.
558. Кедровський В. Мотовилівський бій / В. Кедровський // Літературно-науковий вістник. – 1928. – Т. ХСVII. – Кн. XII. – С. 321–324.
559. Кедровський В. Повстання проти гетьмана (Уривок із спогадів) / В. Кедровський // Літературно-науковий вістник. – 1928. – Т. ХСVI. – Кн. V. – С. 36 – 47; Кн. VI. – С. 126 – 132.
560. Кислиця Д. Світе ясний: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині / Д. Кислиця. – Оттава: «Нові дні», 1987. – 450 с.
561. Климач Ю. Спогади про Листопадовий похід / Ю. Климач // Гуртуймося. – Прага, 1937. – № 1. – С. 17–21.
562. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
563. Коваль. Та одно не гаразд / Коваль // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1935. – С. IX.
564. Козак Т. З повстання 1918 р. (Спогад) / Т. Козак // За Україну. – 1921. – Ч. 6–7.

565. Корніїв В. «13» / В. Корніїв // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № 9. – С. 43–45.
566. Костюченко. І муть борці, за правду і свободу / Костюченко // На руїнах. Присвята листопадовій повстанчій групі 1921 р. на Волині. – Б. м. в.: Видання Культурно-Освітнього відділу 6-ої Стрілецької дивізії, Б. р. в. – С. 48–49.
567. Крезуб А. В визволеному Києві / А. Крезуб // Літературно-науковий вістник. – 1932. – Т. CVIII. – Кн. II. – С. 138–147; Кн. III. – С. 218–226; Т. CIX. – Кн. IV. – С. 334–337; Т. CVIII. – Кн. II. – С. 138–147; Кн. III. – С. 218–226.
568. Крезуб А. Облога Київа (Спогади з листопада – грудня 1918 р.) / А. Крезуб // Літературно-науковий вістник. – 1928. – Т. XCV. – Кн. I. – С. 25–40; Кн. III. – С. 242–251; Т. XCVI. – Кн. IV. – С. 309–324.
569. Крезуб А. Партизани. (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні) / А. Крезуб // Літературно-науковий вістник. – 1925. – Кн. 7–8. – С. 246–261; 1925. – Кн. 9. – С. 10–24.
570. Крезуб А. Партизани: (Спомини). У 2-х т. / А. Крезуб. – Львів: Червона Калина, 1930. – Т. 1. – 186 с.; Т. 2. – 176 с.
571. Крезуб А. Партизанський загін імені отамана Зеленого / А. Крезуб // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1925 рік. – Львів–Київ: Вид-во «Червона Калина», 1924 – С. 110–116.
572. Крезуб А. Повстання от. Зеленого проти Директорії в січні 1919 р. / А. Крезуб // Літературно-науковий вістник. – 1927. – Т. XCIII. – Кн. V. – С. 26–41.
573. Левицький В. З отаманом повстанців Соколом / В. Левицький // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1933. – С. 125–127.
574. Левченко С. За волю і державу. Повість з визвольних змагань українського народу 1918–1920 рр. У 4-х ч. / С. Левченко. – Лондон–Дербі: Накладом автора і його дружини, 1966. – 494 с.

575. Локатош И. Харьковские коммунары в боях с немцами / И. Локатош // *Летопись революции*. – 1924. – № 3. – С. 76–82.
576. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: Спогади / І. Лютий-Лютенко. – Детройт, 1986. – 151 с.
577. Максименко. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 гг. / Максименко // *Летопись революции*, 1925. – № 4. – С. 155–164.
578. Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов // *Красная Новь*, 1923. – № 1. – С. 146–176.
579. Межлаук И. Первые бои луганских рабочих 1918 года / И. Межлаук // *Летопись революции*, 1922. – № 1. – С. 124–125.
580. Мельничук Ст. Воспоминания матроса / Ст. Мельничук // *Пролетарская революция*. – 1922. – № 11. – С. 146–160.
581. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції / О. Назарук. – Відень: Видання «Українського прапора», 1920. – 344 с.
582. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – К.: Політвидав України, 1967. – 608 с.
583. Немоловский И. В тылу Деникина и Петлюры. На Правобережье / И. Немоловский // *Звезда-Зоря*. – 1921. – № 29. – С. 50–52.
584. Нестор Иванович Махно: воспоминания, материалы и документы / [автор вступ. статьи и сост. Верстюк В.Ф.]. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – 192 с.
585. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко; [Упоряд.: М. Ковальчук]. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
586. Омелянович-Павленко М. Спомини / М. Омелянович-Павленко // *Літературно-науковий вістник*. – 1929. – Т. ХСХ. – Кн. XI. – С. 963–974;

- Кн. XII. – С. 1068–1077; 1930. – Т. СII. – Кн. VI. – С. 504–510; Т. СІХ. – Кн. IV. – С. 334–337.
587. Місевич К. Бандурист Антін Мітяй / К. Місевич // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 9. – С. 11–12.
588. Онацький Є. По похилій площині. Записки журналіста і дипломата / Є. Онацький. – У 2-х ч. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1969. – Ч. I. – 152 с.; Ч. II. – 262 с.
589. Паньків І. На панцирному потягу «Отаман Мельник». Спогади з 1918–1919 рр. / І. Паньків. – Вінніпег, 1954. – 56 с.
590. Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). У 4-х ч. / В. Петрів. – Львів: Червона Калина, 1927–1931.
591. Полікша С. Кубанець Уваров – отаман Холодного Яру / С. Полікша // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 5. – С. 16–18.
592. Полярный Л. Червонное казачество в революции (Из прошлого первого конного корпуса) / Л. Полярный // Пролетарская Мысль, 1923. – № 2. – С. 43–53.
593. Прохорівський Г. Пам'ятна ніч у повстанському штабі / Г. Прохорівський // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 1. – С. 7–10; № 2. – С. 18–20.
594. Ремболович І. 1918 р. на Чернігівщині / І. Ремболович // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Варшава: Воєнно-історичне т-во, 1938. – Зб. 8. – С. 86–98.
595. Рогатинський І. Глухівські Вільні козаки / І. Рогатинський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1936. – С. V.
596. Розвадовський А. За ґратами чре́звычайки (Зі спогадів) / А. Розвадовський // Літературно-науковий вістник. – 1929. – Т. ХСL. – Кн. VI. – С. 502–503.
597. Ряппо Анфиса. Восстание николаевского пролетариата против немцев / А. Ряппо // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 107–123.

598. Світ І. Український штаб у Владивостоці / І. Світ // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 1. – С. 9–11.
599. Серeda М. Останні дні збройної боротьби / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 12. – С. 15–18.
600. Серeda М. Отаманщина: Отаман Ангел / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 9. – С. 14–16.
601. Серeda М. Отаманщина: Отаман Біденко / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 6. – С. 17–20.
602. Серeda М. Отаманщина: Отаман Божко / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 1. – С. 10–12.
603. Серeda М. Отаманщина: Отаман Болбочан / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 3. – С. 15–17.
604. Серeda М. Отаманщина: Отаман Волинець / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 7–8. – С. 21–25.
605. Серeda М. Отаманщина: Отаман Волох / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 5. – С. 12–14.
606. Серeda М. Отаманщина: Отаман Козир-Зірка / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 11. – С. 11–19.
607. Серeda М. Отаманщина: Отаман Ляхович / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 12. – С. 18–20.
608. Серeda М. Отаманщина: Отаман Палієнко / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 3. – С. 22–24.
609. Серeda М. Отаманщина: Отаман Семесенко / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 4. – С. 12–14.
610. Серeda М. Отаманщина: Отаман Шепель / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 2. – С. 6–8.
611. Серeda М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 10. – С. 15–17.
612. Серeda М. Холодний Яр / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 12. – С. 12–20.

613. Серета М. Хорунжий Масловець // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 11. – С. 15–18.
614. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський; [голов. ред. Я. Пеленський]. – Київ–Філадельфія, 1995. – 496 с.
615. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; [передмова Г.В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
616. Совенко В. Отаман Семен Заболотний / В. Совенко // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 3. – С. 17.
617. Стефанович Л. У отамана Тараса Святенка / Л. Стефанович // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 10. – С. 18–20.
618. Струць В. Три місяці у повстанців / В. Струць // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1933. – С. 102–112.
619. Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів: (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму) / Р.Л. Суслик. – Англія, 1956. – 337 с.
620. Тимков О.А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / О.А. Тимков. – Нововоронцовка, 1995. – 55 с.
621. Федак-Шепарович О. З повстанцями / О. Федак-Шепарович // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1922 рік. – Жовква, 1922. – С. 99–108.
622. Філоненко П. Волинські повстанці в кривавих днях 1920–1924 рр. / П. Філоненко // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Варшава: Воєнно-історичне т-во, 1938. – Зб. 8. – С. 215–235.
623. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині: Спогади учасника / П. Філоненко. – Вінніпег, Ман: Накладом Волинського Видавничого Фонду, 1958. – 56 с.
624. Харченко С. З кривавих днів 1919 р. Зі споминів українського партизана / С. Харченко // Неділя. – Львів, 1935. – № 36. – С. 3.

625. Чайка Л. Подія у Великому Куті / Л. Чайка // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1930. – С. 76–78.
626. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за незалежність / П. Шандрук // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № 9. – С. 7–14.
627. Шандрук П. Сила доблесті / П. Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 240 с.
628. Шаповал М. Щоденник. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. / М. Шаповал [упорядкув. С. Зеркаль]. – Ч. I. – Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1958. – 155 с.
629. Щаденко Е. Донбас и его вооруженная борьба (записки участника) / Е. Щаденко // Война и революция. – 1935 (январь – февраль). – С. 32–41.
630. Якимів Е. Гостини Махна в Умані / Е. Якимів // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1930. – С. 76–78.
631. Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919–1920. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.

1.7 ТВОРИ ДЕРЖАВНИХ, ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ І ПРОВІДНИКІВ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ

632. А.Б. [Бубнов А.] История одного партизанского штаба // Гражданская война 1918–1921. У 3-х т. / Под общ. ред. А.С. Бубнова, С.С. Каменева, Р.П. Эйдемана. – Т. 1. – М.: Изд-во «Военный вестник», 1928. – С. 35–45
633. Антонов-Овсеенко В.А. В семнадцатом году / В.А. Антонов-Овсеенко. – М.: Госиздат, 1933. – 287 с.
634. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне / В.А. Антонов-Овсеенко. – Т. 1. – М.: Высший Военный Редакционный Совет, 1924. – 300 с.; Т. 3. – М.–Л.: Госвоениздат, 1932. – 350 с.; Т. 4. – М.–Л.: Госвоениздат, 1933. – 343 с.

635. Антонов-Овсеенко В.А. Под вымпелом Октября / В.А. Антонов-Овсеенко. – М., 1923. – 87 с.
636. Антонов-Овсеенко В.А. Строительство Красной армии в революцию / В.А. Антонов-Овсеенко. – М., 1923. – 59 с.
637. Блакитний В. Диктатура пролетаріату чи «Всенародна влада»? / В. Блакитний. – Х.: Всеукраїнське вид-во, 1920. – 16 с.
638. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош. – М.–Л.: Гос. изд-во, 1925. – 272 с.
639. Брежнев Л.И. Ленинским курсом: Речи и статьи: В 9-ти т. / Л.И. Брежнев – М.: Политиздат, 1970–1982.
640. Бубнов А. История одного партизанского штаба / А. Бубнов // Армия и революция. – 1921. – № 1–2. – С. 50–59.
641. Бубнов А.С. История одного партизанского штаба / А.С. Бубнов // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне / [редактор-составитель В.Д. Поликарпов]. – М.: Воениздат МО СССР, 1962. – С. 246–255.]
642. Бубнов А. Повстанчество, партизанство и малая война / А. Бубнов // Коммунист [ЦК, Чернигов], 1919. – № 2. – С. 2–4
643. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. У 3-х ч. – Київ–Відень, 1920. – Ч. I. – 320 с.; Ч. II. – 329 с.; Ч. III. – 542 с.
644. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Видавниче тов-во «Криниця», 1991. – 128 с.
645. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос / М. Владимиров. – Харьков: Всеукраинское изд-во, 1920. – 16 с.
646. Горліс-Горський Ю. Рік в Холодному Яру / Ю. Горліс-Горський // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 10. – С. 6–8; № 11. – С. 10–12; 1933. – № 1. – С. 13–17; № 2. – С. 11–14; № 3. – С. 5–9; № 5. – С. 13–16; № 6. – С. 15–17; № 7–8. – С. 8–11; № 9. – С. 18–21; № 10. – С. 5–8; № 12. – С. 8–12.

647. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр говорить / Ю. Горліс-Горський // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 1. – С. 21–23; № 2. – С. 19–22; № 3. – С. 19–21; № 4. – С. 21–22; № 5. – С. 21–23; № 6. – С. 21–22; № 7–8. – С. 31–35; № 9. – С. 20–21; № 11. – С. 17–22.
648. Грушевський М. Велике діло / М. Грушевський // Народна воля. – 1917. – 3 (16) червня. – № 25. – С. 1–2.
649. Грушевський М. Звідки пішло українство й до чого воно йде / М. Грушевський // Михайло Грушевський. Твори: У 50-ти т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 4, Кн. I: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917–квітень 1918)». – Львів: Вид-во «Світ», 2007. – С. 166–179.
650. Грушевський М.С. З політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови / М.С. Грушевський. – К., 1918. – 127 с.
651. Грушевський М. Підстави Великої України / М. Грушевський // На порозі нової України: Гадки і мрії. – К.: Друк. акц. тов-ва «Петро Барський», 1918. – С. 36–54.
652. Грушевський М.С. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. LXVII, кн. 1. – С. 8–13.
653. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори: у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори», 1894–1907. – С. 75–82.
654. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К.: Друк. акц. тов-ва «Петро Барський», 1918. – 120 с.
655. Грушевський М.С. Українська центральна рада й її Універсали: Перший і другий / М.С. Грушевський. – К.: Друк. Барського, 1917. – 16 с.
656. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Друк. акц. тов-ва «Петро Барський», 1917. – 16 с.

657. Добротворський Й. Листопад 1921 року на Великій Україні (Короткий нарис повстансько-партизанського руху під командуванням генерала Юрка Тютюнника) / Й. Добротворський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1923 рік. – Львів–Київ, 1922. – С. 142–150.
658. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) / О. Доценко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с. [Репринт за виданням: Доценко Олександр. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) / О. Доценко. – Варшава: Б. в., 1932. – 237 с.]
659. Доценко О. Генеза зимового походу (6.XII.1919–6.V.1920) / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1933. – С. 121–124.
660. Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1933. – С. 85–103.
661. Доценко Олександр. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) / О. Доценко. – Варшава: Б. в., 1932. – 237 с.
662. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції / О. Доценко. – Т. II, кн. 4 (1917–1923). – Київ–Львів, 1923. – 364 с.; Т. II, кн. 5. – Тарнів–Львів, 1924. – 400 с.
663. Доценко О. Рейд отамана Мірошніченка: ст. Хирівка – с. Кирилівка / О. Доценко // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 1. – С. 10.
664. Доценко О. Чотири повстанські рейди та їх ліквідація / О. Доценко // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 11. – С. 4–5; № 12. – С. 2–3; 1933. – № 1. – С. 10; № 4. – С. 5–7; № 5. – С. 18–21.
665. Доценко О. Рейд отамана Ю. Тютюнника / О. Доценко // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 4. – С. 5–7; № 5. – С. 18–21.
666. Затонский В.П. Водоворот / В.П. Затонский // Армия и революция. – Харьков, Военно-редакционный совет Украинского военного округа, 1923. – № 1–2. – С. 9–26.

667. Затонский В.П. Водоворот / В.П. Затонский // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1962. – С. 154–180.
668. Затонский В.П. Водоворот / В.П. Затонский // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1922. – С. 517–535.
669. Зиновьев Г. Пролетариат и крестьянство / Г. Зиновьев // Комунар. – 1925. – № 1. – С. 8–26.
670. Капуловский И. Организация восстания против гетьмана / И. Капуловский // Летопись революции. – 1923. – № 4. – С. 95–103.
671. Квірінг Е.І. Колективною міццю незаможників чинити опір економічній силі куркулів / Е.І. Квірінг // Партія і село. Статті й промови за 1924 рік проводирів Комуністичної партії (більшовиків) України: Гр. Петровського, В. Чубаря, Д. Лебеда, Е. Квірінга. – Б.м.: Червоний шлях, 1925. – С. 67–72.
672. Кулик І.Ю. Огляд революції на Україні / І.Ю. Кулик. – Ч. 1: березень 1917 – квітень 1918 р. – Х.: Всеукраїнське держ. вид-во, 1921. – 40 с.
673. Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. Популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности / М.Я. Лацис. – М.: Гос. изд-во, 1920. – 88 с.
674. Ленін В.І. Доповідь ВЦВК і Раднаркому 5 грудня 1919 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів (ПЗТ). – Вид. 5. – Т. 39 (червень–грудень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 363–405.
675. Ленін В.І. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня 1921 р. на VII Московській губ. партконференції / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вип. 5. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 185–210.
676. Ленін В.І. Доповідь про роботу на селі 23 березня / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38 (березень–червень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 182–199.

677. Ленін В.І. Доповідь про тактику РКП 5 липня 1921 р. на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 32–50.
678. Ленін В.І. Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вид. 5. – Т. 39 (червень–грудень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 347–348.
679. Ленін В.І. Звіт Центрального комітету партії 18 березня / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38 (березень–червень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 129–147.
680. Ленін В.І. Лист до Л.Б. Каменєва / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 411–414.
681. Ленін В.І. Нова економічна політика і завдання політосвіт / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 147–166.
682. Ленін В.І. Промова на зборах робітників, робітниць, червоноармійців і молоді Хамовницького району, присвячених святкуванню четвертих роковин Жовтневої революції, 7 листопада 1921 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вип. 5. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 185–210.
683. Ленін В.І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вид. 5. – Т. 39 (червень – грудень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 291–298.
684. Ленін В.І. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 40 (грудень 1919–квітень 1920). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 112–113.
685. Ленін В.І. Промова при відкритті VIII Всеросійської конференції РКП(б) / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вид. 5. – Т. 39 (червень–грудень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 321–341.

686. Ленін В.І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вид. 5. – Т. 39 (червень–грудень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 313–316.
687. Ленін В.І. Тези доповіді про тактику РКП на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Вип. 5. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 3–57.
688. Ленін В.І. Успіхи і труднощі Радянської влади / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38 (березень–червень 1919). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 37–70.
689. Ленін В.І. Членам Ради праці і оборони / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 51 (липень 1919–листопад 1920). – К.: Вид-во політ. літератури України, 1975. – С. 244–246.
690. Ленин В.И. Письмо Г. Мясникову, 5 августа 1921 г. / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений (ПСС). – Т. 44. – М., 1982. – С. 78–82.
691. Лебедь Д. Махновщина и наши задачи / Д. Лебедь // Звезда–Зоря, 1920. – № 3. – С. 1–2.
692. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархомахновщины / Д. Лебедь. – Харьков: Всеукраинское гос. изд-во, 1921. – 55 с.
693. Лебедь Д. На повороте / Д. Лебедь. – Харьков: Всеукраинское гос. изд-во, 1921 г. – 46 с.
694. Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет / Д. Лебедь. – Б.м.: Изд-во «Пролетарий», 1924. – 32 с.
695. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію монархізму / В. Липинський. – Відень, 1920. – 580 с.
696. Липинський В. Наша орієнтація / В. Липинський // Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію монархізму. – Відень, 1926. – С. 65–110.
697. Липинський В. Наша орієнтація (6 листів – цілість) / В. Липинський. – Ч. 2: Листи до братів-хліборобів. – Торонто, 1953. – 63 с.

698. Лист М. Грушевського до канадських українців від 6 грудня 1919 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 261–267.
699. Лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора від 15 листопада 1921 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 268–286.
700. Лист отамана Михайла Павловського // Нова рада. – 1918. – № 243. – 27 грудня.
701. Лист С. Петлюри до голови Братства імені святих Кирила і Мефодія в каліському таборі інтернованих генерал-хорунжого В. Петріва про завдання в умовах еміграції // Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т. IV. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 553–556.
702. Лист Симона Петлюри міністру єврейських справ про намір видати книгу щодо погромів з боку денікінців і врангелівців від 6 березня 1922 р. // Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т. IV. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 540–541.
703. Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель–июнь 1918 г.) / Н. Махно // Сповідь анархіста / Н. Махно; [кн. II]. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 237–409. [Репринт за виданням: Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель–июнь 1918 г.) / Н. Махно. – Париж, 1929.]
704. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Н. Махно // Сповідь анархіста / Н. Махно; [кн. I]. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 25–235. [Репринт за виданням: Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Н. Махно; [кн. I]. – Париж, 1929.]
705. Махно Н. Сповідь анархіста / Н. Махно. – К.: Книга Роду, 2008. – 624 с.
706. Махно Н. Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.) / Н. Махно // Сповідь анархіста / Н. Махно; [кн. III]. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 411–605. [Репринт за виданням: Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.) / Н. Махно. – Париж, 1937.]

707. Петлюра С.В. Додаток до листа А.В. Ніковського / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – С. 503–504.
708. Петлюра С.В. До населення України й повстанців / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1956. – С. 287–288.
709. Петлюра С.В. Лист до А.В. Ніковського / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – С. 505–507.
710. Петлюра С.В. Лист до В.І. Кедровського / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1956. – С. 425–430.
711. Петлюра С.В. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – С. 514–521.
712. Петлюра С.В. Меморандум до німецького посла Мума / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1956. – С. 222–226.
713. Петлюра С.В. Наказ Головної команди військ УНР 26 серпня 1919 року ч. 131 // Вибрані твори та документи. – К.: Фірма «Довіра», 1994. – С. 159–160.
714. Петлюра С.В. Проти погромів / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – С. 360–362.
715. Петлюра С.В. Розпочинаючи видання... / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1956. – С. 342–346.
716. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – 479 с.
717. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра / Укр. вільна АН у США. Б-ка ім. С.Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – 627 с.
718. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра / [Упоряд. В. Сергійчук] – Т. 3. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 616 с.

719. Петлюра С.В. Сучасна українська еміграція та її завдання / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1956. – С. 300–341.
720. Петлюра С.В. Українські селяни... / С.В. Петлюра // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – С. 436–438.
721. Петрів В. Суспільство й військо: соціально-історичний нарис / В. Петрів. – Прага–Берлін: Нова Україна, 1924. – 48 с.
722. Подвойский Н.И. К годовщине Красной армии / Н.И. Подвойский. – Харьков: Украинское Центральное Агентство при Народном Комиссариате Советской пропаганды, 1919. – 8 с.
723. Подвойский Н. На Украине / Н. Подвойский. – К.: Издание Политуправления Народного Комиссариата по военным Делах Украины, 1919. – 40 с.
724. Равич-Черкасский М. Махно и Махновщина / М. Равич-Черкасский. – Екатеринослав: Всеукраинское изд-во, Екатеринославское отделение, 1920. – 20 с.
725. Раковский Х. Красная армия в борьбе с бандитизмом / Х. Раковский. – Харьков, 1921. – 25 с.
726. Ряст О. [псевдонім; він же Петлюра С.В.] Сучасна українська еміграція та її завдання / С.В. Петлюра. – Щипіорно, 1923. – 32 с.
727. Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами / М.О. Скрипник. – Х.: Вид-во «Червоний шлях», 1923. – 86 с.
728. Сталин И.В. О некоторых вопросах истории большевизма / И.В. Сталин // Пролетарская революция. – 1931. – № 6. – С. 3–13.
729. Сталин И.В. Политика советской власти в национальном вопросе в России / И.В. Сталин // Сочинения. – К.: Держ. вид-во політ. літератури УРСР, 1952. – С. 350–362.
730. Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция / Л.Д. Троцкий. – Т. 2. – Кн. 1. – М.: Госиздат, 1924. – 476 с.

731. Тухачевский М. Борьба с контрреволюционными восстаниями / М. Тухачевский // Война и революция. – 1926. – № 7. – С. 3–17; № 8. – С. 3–15; № 9. – С. 3–16.
732. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.
733. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–20 / Ю. Тютюнник. – Ч. I. (Політичний огляд). – Коломия: «Трембіта», 1923. – 99 с.
734. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. / Ю. Тютюнник // Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 93–210. [Репринт за виданням: Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–20 рр. / Ю. Тютюнник. – Коломия–Київ, 1923. – 99 с.]
735. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. Тютюнник. – Х.: Держвидав, 1924. – 100 с.
736. Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник // Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – С. 17–92. [Репринт за виданням Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник – Львів, 1937. – 196 с.]
737. Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник – Львів, 1937. – 196 с.
738. Тютюнник Ю. Творимо / Ю. Тютюнник // Літературно-науковий вістник. – 1923. – Т. 80. – Кн. VI. – С. 147–159.
739. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – 180 с.
740. Фрунзе М.В. Берегите же революцию» // Коммунист, 1921. – 7 ноября.
741. Фрунзе М.В. Берегите же революцию (Красная армия и революция) / М.В. Фрунзе // Избранные произведения. – Т. 2. – М.: Воениздат МО СССР, 1957. – С. 22–26.
742. Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия / М.В. Фрунзе // Армия и революция. – 1921. – № 1. – С. 20–78.

743. Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия / М.В. Фрунзе // Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917–1940). – М.: Воениздат МО СССР, 1965. – С. 29–40.
744. Фрунзе М.В. Избранные произведения. – М.: Партиздат, 1934. – 598 с.
745. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4-х кн. / П. Христюк. – Відень, 1921.
746. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4-х кн. / П. Христюк. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських, 1969.
747. Шаповал М. Більшовизм і Україна / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1926. – 60 с.
748. Шаповал М. Військо і революція: Соціологічний нарис / М. Шаповал. – Прага–Львів: Вид-во «Вільна спілка», 1923. – 24 с.
749. Шаповал М. Стара і нова Україна: листи в Америку / М. Шаповал. – Нью-Йорк: Видання Української громади, 1925. – 32 с.
750. Шаповал М. Шлях визволення: Суспільно-політичні нариси / М. Шаповал. – Прага–Берлін: Вид-во «Нова Україна», 1923. – 70 с.
751. Шевченко Л. Лист до редакції / Л. Шевченко [Відповідь М. Павловському керівника Звенигородського збройного повстання 1918 р.] // Нова Рада. – 1919. – № 6. – 7 січня.
752. Щаденко Е. Григорьевщина / Е. Щаденко // Гражданская война 1918–1921. У 3-х т. – Т. 1. Боевая жизнь Красной Армии. – М.: «Военный весник», 1928. – С. 68–95.
753. Юртик Г. [псевдо; він же Ю. Тютюнник] Звенигородський кіш Вільного Козацтва / Г. Юртик // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1922. – Т. 76. – С. 125–133.
754. Юртик Г. [псевдо; він же Ю. Тютюнник] Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка. (Зі споминів) / Г. Юртик // Літературно-науковий вістник. – 1923. – Т. 79. – Кн. 2. – С. 31–42.

755. Яковлев Я. Махновщина и анархизм (к итогам Махновщины) / Я. Яковлев // Красная Новь, 1921. – № 2. – С. 243–257.
756. Яковлев Я. Наша политика на Украине и украинский середняк / Я. Яковлев // Еженедельник правды. – 1919. – № 12. – С. 13–19.
757. Яковлев Я. Перспективы крестьянского движения на деникинской Украине / Я. Яковлев // Еженедельник Правды. – 1919. – № 11. – С. 16–18.

2. ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

2.1 ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

758. Борьба за великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 – март 1918). Сборник документов и материалов. – Николаев, 1957. – 303 с.
759. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918). Сборник документов и материалов. – К.: Госполитиздат, 1957. – 660 с.
760. Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920). Сборник документов и материалов. – Житомир: Облиздательство, 1957. – 480 с.
761. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.). Сборник документов и материалов к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. – Чернигов, 1957. – 475 с.
762. Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное и национальное освобождение 1918–1940 гг. Сборник документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1967. – 328 с.
763. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов. В 3-х т. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 731 с.
764. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1968. – 360 с.

765. Грамота Павла Скоропадського // Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939) / [упоряд. А.Г. Слюсаренко, А.О. Буравченков, Н.І. Миронець та ін.]. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 133–135.
766. Деякі промови гетьмана Павла 1918 р. // У 60-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С. 62–65.
767. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Сборник документов в 4-х томах. – М.: Воениздат, 1971–1978.
768. Документы о немецких зверствах в 1914–1918 гг. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. – 80 с.
769. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М.: Госполитиздат, 1942. – 240 с.
770. Документы по истории гражданской войны в СССР. Том I. Первый этап гражданской войны / Под ред. И. Минца, Е. Городецкого. – М.: Политиздат, 1941. – 544 с.
771. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / [Ред.-упоряд. П.П. Бачинський]. – К., 1999. – 640 с.
772. Доповідь голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 р.). Матеріали та документи. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – С. 27–43.
773. Думки гетьмана Павла про його участь у подіях 1917–1918 рр. та про його гетьманування // У 60-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С. 62–74.
774. Закон про амністію (24 березня 1921 р.) // Вісник державних законів для всіх земель УНР. – Тарнів. – Випуск 1. – 10 листопада 1921. – С. 8.
775. Закон про заснування «Музею-Архіву Визволення України» // Вісник державних законів для всіх земель УНР. – Тарнів. – Випуск 3. – 10 грудня 1921. – С. 23–24.

776. Закон про повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв // Вісник державних законів для всіх земель УНР. – Тарнів. – Випуск 4. – 17 грудня 1921. – С. 30–32.
777. Заява кошового отамана Тютюнника до Революційного Комітету по охороні порядку на Звенигородщині // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку. – 1918. – № 3. – 23 лютого.
778. З матеріалів повітового робітничо-селянського з'їзду [Звенигородський повіт Київської губернії] // Вісті. – 1920. – № 35. – 17 червня.
779. Из истории борьбы за установление советской власти. Ноябрь 1917 – февраль 1918: Сборник исторических документов и материалов. – К.: Госполитиздат, 1943. – 136 с.
780. К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина: Сборник документов и материалов ЦК КПСС. – М.: Изд-во полит. литературы, 1970. – 168 с.
781. К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина: Тезисы Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1970. – 64 с.
782. К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Тезисы ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1969. – 64 с.
783. Коммунисты среди партизан. Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У // Летопись революции, 1925. – № 4. – С. 89–95.
784. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: ОГИЗ, 1936. – 208 с.
785. Кулик І.Ю. Доповідь на першому Всеукраїнському з'їзді письменників / І.Ю. Кулик. – Х.: «Радянська література», 1934. – 120 с.
786. Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сборник документов и материалов / [сост. Борисов Д. Ю.]; Гос. архив Днепропетровской области. – Днепропетровск: АО «DAES», 1993. – 79 с.

787. О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы: Постановление ЦК КПСС от 26 апреля 1979 года. – М.: Политиздат, 1979. – 15 с.
788. О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве: Постановление ЦК КПСС. – Правда, 1967. – 22 августа.
789. О подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Постановление ЦК КПСС от 4 января 1967 г. – М.: Изд-во полит. литературы, 1967. – 30 с.
790. О подготовке к 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. Постановление ЦК КПСС от 21 февраля 1972 г. – М., 1972. – 30 с.
791. О подготовке к 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Постановление ЦК КПСС. – М., 1968. – 29 с.
792. О 110-й годовщине со дня рождения Владимира Ильича Ленина: Постановление ЦК КПСС. – Правда, 1979. – 16 декабря.
793. О шестидесятой годовщине Великой Октябрьской социалистической революции: постановление ЦК КПСС от 31 января 1977 года. – М.: Изд-во полит. литературы, 1977. – 31 с.
794. Об анархистах. Циркулярное письмо ЦК РКП(б) // Вестник агитационной пропаганды. – 1921. – № 11–12. – С. 6–8.
795. Отмарштейн Ю.В. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Польового Повстанчого Штабу Юрія Васильовича Отмарштейна) / Ю.В. Отмарштейн // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 6. – С. 12–13.
796. Положение комиссии при ВУЦИК-е по истории украинской революции и коммунистической партии // Летопись революции. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1922. – № 1. – С. 247–248.
797. Постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки // Вісті ВУАН. – 1929. – № 7–8. – С. 18.

798. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР // Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / [Упоряд.: Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.]. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
799. Постанова ЦК КП України про книгу П.Ю. Шелеста «Україна наша радянська» // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 406–407.
800. Привітання до Української Центральної Ради з Умані // Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – Ч. 2. – К.: Вид-во «Молодь», 1995. – С. 39.
801. Привітання до Української Центральної Ради із Золотоноші // Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – Ч. 2. – К.: Вид-во «Молодь», 1995. – С. 42.
802. 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Постановление Пленума ЦК КПСС. Тезисы ЦК КПСС. – М., 1967. – 63 с.
803. Семидесятилетие Великой Октябрьской социалистической революции: совместное торжественное заседание Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР 2–3 ноября 1987 года. – М.: Изд-во полит. литературы, 1988. – 512 с.
804. Сідак В. Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: Збірник документів і матеріалів / За ред. В. Сідака. – К., 1995. – 167 с.
805. Скоропадський П. Універсал про відновлення козацтва // У 60-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С. 12.
806. Сообщение Укрсовтрударма В.И. Ленину о состоянии продовольственной работы на Украине и мерах по ее улучшению // За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. – Запорожье: Запорожский облиздат, 1957. – 280 с.

807. Телеграма штабу коша Звенигородщини до військового міністра // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині. – 1918. – № 5. – 27 лютого.
808. Україна в ХХ столітті: збірник документів і матеріалів (1900–1939) / [упоряд. А.Г. Слюсаренко (керівн.), А.О. Буравченков, Н.І. Миронець та ін.]. – К.: ІЗМН, 1997. – 448 с.
809. Українська центральна Рада: документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.
810. 60 лет образования Союза Советских Социалистических Республик: совместное торжественное заседание Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР, Верховного Совета РСФСР 21–22 декабря 1982 г.: стенографический отчет. – М.: Изд-во полит. литературы, 1983. – 365 с.

2.2 ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ АРХІВІВ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

*Ф. 1065 – Рада народних міністрів УНР, м. Київ, м. Вінниця, м. Ровно,
м. Кам'янець-Подільський*

оп. 1

811. Спр. 17. Журнал засідань Ради Народних Міністрів УНР. 23 січня – 30 жовтня 1919 р.), 25 арк.

Ф. 1078 – Головне управління Генерального штабу Армії УНР

оп. 2

812. Спр. 204. Схема розташування петлюрівських банд на Україні. Доповіді і рапорти начальників і командирів військових частин про їх стан. 10 липня – 15 липня 1921 р.), 82 арк.

Ф. 1092 – Міністерство внутрішніх справ УНР

оп. 2

813. Спр. 11. Інформації губкомісарів Поділля, Київщини, Таврії про становище в губерніях, повітах і на фронтах. 2 лютого – 29 липня 1919 р.), 188 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

***Ф. 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України.
1917–1991 рр.***

оп. 70

814. Спр. 744. Протоколи, докладные записки, информации о проведении партсобраний в институтах Академии наук УССР в связи с постановлением ЦК КП(б)У «О политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины АН УССР». 22–26 вересня 1947 р.), 84 арк.
815. Спр. 760. Стенограма совещания историков – работников Института истории Украины АН УССР, ИМЭЛ-а, Госуниверситета и Мединститута города Киева. 16–19 вересня 1947 р.), 180 арк.
816. Спр. 763. Проекты схемы Краткого курса истории Украины. 2–10 жовтня 1947 р.), 35 арк.
817. Спр. 764. Схема краткого курса истории Украины), 25 арк.
818. Спр. 2342. Информации обкомов КП Украины о ходе подготовки и проведения празднования 40-й годовщины Великой Октябрьской Социалистической революции. 4 квітня – 29 листопада 1957 р.). – 340 арк.
819. Спр. 2586 (Інформації обкомів КП України про підготоваку про святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. 10 липня – 10 грудня 1965 р.), 118 арк.

Ф. 5 – Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У

оп. 1

820. Спр. 258. Перепечатки материалов о борьбе украинского народа против Директории, англо-французских оккупантов, деникинщины и других

бандитов на Украине за Советскую власть. Январь 1919 г. – январь 1920 г.), 378 арк.

Галузевий Державний архів Міністерства оборони України

Ф.Р-3773 – Киевское губернское военное совещание

оп. 19823

821. Спр. 12. Копии протоколов уездных военных совещаний. 21 июля – 29 декабря 1921 г., 524 арк.
822. Спр. 13. Копии протоколов и информационные сводки о борьбе с бандитизмом в других губерниях. 18 июля 1921 – 2 октября 1922 г.), 58 арк.
823. Спр. 16. Бюлетни секретно-информационного отдела при СНК УССР. 1 июля – 19 декабря 1921 г., 329 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 46 – Волинське воєводське управління Міністерства внутрішніх справ, м. Луцьк

оп. 9

824. Спр. 29. Переписка с министерством внутренних дел и староствами об охране границ, о борьбе с партизанским движением, деятельности общества «Просвита». Ситуационный отчет команды государственной полиции XIII округа. Списки лиц, подлежащих выселению из Польши. 23 января – 13 декабря 1921 г.), 128 арк.
825. Спр. 5. Распоряжение Министерства внутренних дел и Отчеты староств о борьбе с коммунистическим движением в уездах. 2 ноября 1921 г. – 11 мая 1923 г.), 33 арк.
826. Спр. 135. Донесение староств и переписка с воеводской командой государственной полиции о действиях партизанского отряда коммунистического уклона на территории Кременецкого и Дубенского уездов. 1927 г., 98 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф.П. 6 – Павлоградський уездний комітет КП(б)У

оп. 1

827. Спр. 38. Телеграммы, сводки губернского и уездного начальников тыла и военных частей по вопросам борьбы с бандитизмом. 1920 г.), 81 арк.

Державний архів Київської області

Ф.Р-1 – Київський губернський революційний комітет

оп. 1

828. Спр. 282. Копії постанов та наказів Звенигородського повітревкому. Копії протоколів з'їзду вол[осних] КНС та сіль[ських] КНС, засідань повітревкому та його відділів, загальних зборів членів профспілок жестянщиків та нарзв'язку. Звіти про роботу Звенигородського повітревкому та його відділів за 1920 р. – 3 червня 1921 р. Місячні відомості про боротьбу з бандитизмом, стан міського комунального господарства, культурно-освітню роботу, допомогу сім'ям червоноармійців, роботу повітміліції за січень – травень 1921 р. Листування з повітревкомом про хід продрозкладки, боротьбу з бандитизмом, вибори у сільради та роботу відділів повітревкому. Списки волостей та населених пунктів Звенигородського повіту. 5 січня – 3 червня 1921 р.), 491 арк.

Ф.Р-2796 – Канцелярія київського губернського комісара

УНР/Центральна Рада

оп. 1

829. Спр. 16. Донесення губернського комісара про політичне становище губернії та листування з Міністерством внутрішніх справ про скасування губернських правлінь, статистичних комітетів та присутствій, організацію кураєвого органу військової повинності. Жовтень 1917 р. – 29 квітня 1918 р.), 60 арк.

Ф.Р-3050 – Киевская районная комиссия еврейского общественного комитета помощи пострадавшим от погромов

оп. 1

830. Спр. 139. Копии докладных записок Корсунской обороны и краткий обзор ее деятельности. Докладная записка и выписки из дневника раввина г. Богуслава и другие документы. 24 апреля 1921 г.), 42 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф.Р-1189 – Кременчуцьке губернське управління робітничо-селянської міліції, м. Кременчук Кременчуцької губернії

оп. 2

831. Спр. 8. Еженедельные информационные сводки о движении бандитизма по Чигиринскому уезду. 3 апреля – 23 ноября 1921 г.), 126 арк.

Ф.Р-1507 – Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г. Короленка Міністерства освіти УРСР, м. Полтава Полтавської області

оп. 1

832. Спр. 1110. Звіт про роботу Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка в 1967–1968 навчальному році), 115 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 7 – Бережанське повітове староство

оп. 1

833. Спр. 136. Розпорядження Тернопільського воєводського управління про встановлення підданства українців, які емігрували в Радянський Союз з табору в Юзефові (Чехословаччина). 25 березня 1929 р.), 4 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф.Р-189 – Исполнительный комитет Звенигородского уездного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

оп. 1

834. Спр. 55. Протоколы заседания уездного военного совещания. 21 марта – 15 сентября 1921 г., 57 арк.

Ф.Р-3234 – Звенигородский уездный военно-революционный комитет

оп. 1

835. Спр. 2. Донесения органов милиции, воинских частей и волостных ревкомов о диверсионных и террористических действиях контрреволюционных банд против красноармейцев и советских работников в волостях уезда, о борьбе с бандитами и ходе продовольственной кампании, сводки и отчеты уездревкома, о советском строительстве, политическом положении в уезде и продовольственной кампании, отосланные губернскому отделу управления. 1–31 марта 1921 г.), 232 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 16 – Університет Святого Володимира

оп. 465, т. I

836. Спр. 2672. Протоколы заседания правления (т. IX). 27 декабря 1919 г., 19 арк.

Ф. 292 – Канцелярія Київського губернського комісара Тимчасового уряду, м. Київ

оп. 1

837. Спр. 31. Заявление и копии выданных свидетельств о разрешении на въезд в город Петроград. 19 октября – 11 ноября 1917 г., 671 арк.

Державний архів м. Севастополя

***Ф.Р-391 – Коллекция документов о революционных событиях в
г. Севастополе в 1905–1920 гг.***

оп. 1

838. Спр. 24. Письмо Врангеля генералу Деникину. 1920 г., 5 арк.

**Державний архів Архангельської області
(Російська Федерація)**

***Ф.Р-5661 – Коллекция документов «Гражданская война и военная
интервенция на севере России»***

оп. 1

839. Д. 9. Следственный материал, воспоминания, списки арестованных и другое по делу контрреволюционного восстания в Вельском уезде, в марте 1921 г.), 72 л.

840. Д. 11. Список-справочник на организаторов и участников контрреволюционного мятежа в Вельском уезде Вологодской губернии в 1921 г.), 75 л.

оп. 2

841. Д. 4. Вошиков Николай Яковлевич – участник гражданской войны на Севере. «Вельское восстание» (Воспоминания), 5 л.

ЛІТЕРАТУРА

842. Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході в 1917–1920 рр. / М. Андрусак // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 4. – С. 5–9.
843. Андрусак М. Зелений Клин / М. Андрусак // Життя і знання. – 1932. – № 8. – С. 236–238.

844. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х.: Союз, 1918. – 308 с.
845. Багалій Д. Нарис історії України на соціальному економічному ґрунті. – К.: Українська Академія Наук, 1928. – 218 с.
846. Батинський М. Во ім'я Вірности, Чести і Слави / М. Батинський // Гуртуймося. – Прага, 1935. – № 1. – С. 2–5.
847. Бездрабко В.В. Класифікація документів як теоретична проблема історичної науки: новітні здобутки // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип. 160–161. – Черкаси, 2009. – С. 3–10.
848. Белов А.А. Как три мужика-бедняка стали жить комунной / А.А. Белов. – Б.м.: Гос. изд-во, 1920. – 32 с.
849. Березкіна В. Видавнича діяльність Канадського інституту українських студій / В. Березкіна // Бібліотечний вісник. – 2010. – № 4. – С. 63–68.
850. Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства / В. Біднов. – Катеринослав: Видання Союзу Споживчих Товариств, 1920. – 48 с.
851. Б-ов А. Українське еміграційне студентство в цифрах / А. Б-ов // Український студент. – 1922. – № 5. – С. 73–76.
852. Браичевський М.Ю., Чивець Л.В. Документи публічного права, що стосуються середньовічної Росії / М.Ю. Браичевський, Л.В. Чивець // Укр. істор. журн. – 1965. – № 1. – С. 147–149.
853. Брега Г.С. Сотрудничество ученых советских республик в создании материально-технической базы социализма / Г.С. Брега. – К.: Наукова думка, 1984. – 207 с.
854. Буров Я. Организуйте деревню. Примерная памятка-наставление для отъезжающих в деревню товарищей-солдат и крестьян-ходоков / Я. Буров. – Петроград: Изд-во «Солдатская и крестьянская библиотека», 1918. – 168 с.
855. Вагіна О.М. Розміщення українських емігрантів у європейських країнах: 1918–1939 рр. / О.М. Вагіна // Культура народів

- Причорномор'я. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 1998. – № 5. – С. 352–354.
856. Вагіна О.М. Студенти-українці в еміграції в європейських країнах (1918–1939 рр.) / О.М. Вагіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск IV. – Запоріжжя, 1998. – С. 75–83.
857. Варшавчик М.А. До питання про предмет і завдання історико-партійної історіографії / М. А. Варшавчик // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 20–22.
858. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського // Михайло Грушевський. Твори: У 50-ти т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Т. 4, кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917–квітень 1918)». – Львів: Вид-во «Світ», 2007. – С. V–XVI.
859. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952. / Л. Винар // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. Вип. 9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження». – Острог, 2007. – С. 60–71.
860. Винар Л. Дисертації з українознавчих тем в американських університетах у 1934–1967 рр. / Л. Винар // Український Історик. – 1968. – Т. V. – № 1–4. – С. 142–145.
861. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії / Л. Винар. – Нью-Йорк: УІТ, 1993. – 49 с.
862. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Б.м.: Сучасність, 1986. – 120 с.
863. Винниченко В. «Солдатики» (Малюнок із селянських розрухів) / В. Винниченко. – Вид. 2-ге. – К.–Х.: Вид-во «Дзвін», 1917. – 20 с.
864. Від Редакції // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 1. – С. 2.

865. Вільне козацтво, ідея озброєного народу в 1917 р. в Україні. – Львів, 1934. – 30 с.
866. Воззвание командира партизанского отряда имени Махно – Яценко // Коммунист (ЦК). – 1920. – № 4. – С. 75.
867. Воззвание командира повстанческого отряда Савченко // Коммунист (ЦК). – 1920. – № 4. – С. 75.
868. Волиняк І. Про М. Дубасова – учасника Трипільського походу кївських комсомольців проти банди отамана Зеленого // Молода гвардія. – 1989. – 25 червня.
869. Гаврилин И.А. Почему некоторые крестьяне идут против советской власти и в чем их ошибка? / И.А. Гаврилин. – М.: Гос. изд-во, 1919. – 16 с.
870. Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. / Ю.М. Гамрецький // Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С. 56–75.
871. Гергелійник В.В. Вільне козацтво як військово-міліційна організація в роки українського державотворення 1917–1918 рр.: окремі організаційно-правові засади / В.В. Гергелійник // Актуальні проблеми історії держави і права: Матеріали наукової конференції, присвяченої 20-річчю незалежності України та 90-річчю Національної академії внутрішніх справ. – К., 2011. – С. 42–44.
872. Геродот Д. Комітет імені Симона Петлюри в Румунії / Д. Геродот // Гуртуймося. – 1936. – № 1–2. – С. 29–30.
873. Гетьман Ів. Мазепа. Переписка з Мотрею Кочубіївною в Батурині. – Звенигородка, 1917. – 16 с.
874. Гетьманець Г. Славний лицар козак-князь Дмитро Вишневецький / Г. Гетьманець. – К., 1917. – 32 с.
875. Гнатович В. В Країні ілюзій / В. Гнатович // Тризуб. – 1925. – № 8. – С. 13–16.
876. Гончар О.М. Постать Нестора Івановича Махна в історіографії / О.М. Гончар // V Всеукраїнська науково-практична конференція молодих

- вчених [«Українська державність: історія і сучасність», 28 листопада 2008 р.]. – Маріуполь, 2008. – 32 с.
877. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр.: У 2-х ч. – Львів, 1935, 1937.
878. Григорьев – защитник вдов и сирот (Исторический анекдот) // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 204–206.
879. Григорьевская авантюра (май 1919 г.) // Летопись революции, 1923. – № 3. – С. 152–159.
880. Гуржій І., Сарбей В. Українська радянська історична наука на новому піднесенні // Комуніст України. – 1964. – № 1. – С. 46–57.
881. Гусев В.І. Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації / В.І. Гусев // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119–128.
882. Гусев К.В. Основные этапы истории союза рабочего класса и крестьянства и ее освещение в советской исторической литературе / К.В. Гусев // Рабочий класс и развитие сельского хозяйства СССР. – М.: Госиздат, 1969. – С. 23–31.
883. Донцов Д. Мазепа й мазепинство / Д. Донцов. – Черкаси–Київ: Вид-во тов-во «Сіяч», 1918. – 33 с.
884. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія / Д. Доцов. – К.: Робітничка книгарня, 1918. – 23 с.
885. Донцов Д. Похід Карла XII на Україну / Д. Донцов. – К.: Тов-во поширення народної культури, 1918. – 28 с.
886. Єфремов С. Сон – не сон [З приводу останніх Шевченкових роковин] / С. Єфремов // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. LXVII. – С. 5–7.
887. Єфремов С. Тарас Шевченко. Життя його та діла / С. Єфремов. – К.: Час, 1917. – 56 с.
888. Животко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
889. Житков О. Селянство в революційних подіях 1917 року. Історіографія проблеми / О. Житков // Наукові записки Кіровоградського державного

- педагогічного університету ім. Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. – 2009. – Вип. 12. – С. 272–280.
890. Захарова Н.С. Українські підручники з історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. в оцінках українських та європейських дослідників // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 145–151.
891. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 1999. – 227 с.
892. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты: Учебное пособие. – М.: «Высшая школа», 1987. – 161 с.
893. Зупинись, товаришу. – К.: Вид-во Народного Комісаріату Військових справ УСРР, 1919. – 8 с.
894. Іванченко М.Г. Дума про Вільних Козаків: роман-хроніка / М.Г. Іванченко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 336 с.
895. Історичні джерела та їх використання. – Вип.1. – К.: Наукова думка, 1964. – 292 с.
896. Історія українського козацтва: Нариси / [Відп. ред. В.А. Смолій]. У 2-х т. – Т. 2. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 724 с.
897. Историография истории Украинской ССР – К.: «Наукова думка», 1986. – 557 с.
898. Калакура Я. Вклад «Українського історика» в розвиток національної історичної школи / Я. Калакура // Український історик. – 1994. – Т. XXXI. – № 1 – 4. – С. 11–14.
899. Калакура Я.С. Відродження традицій української національної історіографії / Я.С. Калакура // Історична наука на порозі ХХ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [Харків, 15–17 листопада 1995 р.]. – Х., 1995. – С. 125–130.
900. Калакура Я.С. Внесок істориків діаспори у збагачення національних традицій української історіографії / Я.С. Калакура // Українці: світова

- нація перед викликами ХХІ століття: зб. статей. конф. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 38–54.
901. Калакура Я.С. Класифікація джерел з історії України / Я.С. Калакура // Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 116–117.
902. Калакура Я.С. Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографіях / Я.С. Калакура // Архіви України. – 2011. – № 2/3. – С. 262–274.
903. Калакура Я.С. Образ Директорії УНР в українській історіографії: від негативізму до глорифікації / Я.С. Калакура // Кам'янець-Подільський – столиця Української Народної Республіки: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р.). – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 12–21.
904. Калакура Я.С. Творча спадщина Симона Петлюри як історичне та історіографічне джерело / Я.С. Калакура // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті: матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 20–22 трав. 2009 р.) / Укр. ін-т нац. Пам'яті [та ін.] ; [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – К.: Фоліант, 2009. – С. 16–28.
905. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – Вид. друге, доп. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
906. Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Я.С. Калакура // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 10–14.
907. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Ч. III. – Львів, 1922. – 128 с.
908. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році / М. Капустянський. – Кн. I, ч. 1, 2. – Вид 2. – Мюнхен: В-во «Хвильового», 1946. – 110 с.

909. Карташов Н. Повстанчество и наши задачи / Н. Карташов // Коммунист (ЦК – Чернигов), 1919. – № 1. – С. 4.
910. Касименко О. За нові успіхи українських істориків / О. Касименко // Укр. істор. журн. – 1963. – № 2. – С. 13–23.
911. Кащенко М. Борці за правду / М. Кащенко. – Катеринослав: Друкарня І. Вісман і І. Мордхілевич, 1917. – 114 с.
912. Кащенко М. Великий луг запорозький / М. Кащенко. – Катеринослав: Друкарня І. Вісман і І. Мордхілевич, 1917. – 106 с.
913. Кияниця П. Як вивчати минуле України / П. Кияниця // Комунар. – 1925. – № 14. – С. 88.
914. Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.): До 60-річчя Інституту історії України НАН України / М.В. Коваль, О.С. Рубльов // Укр. істор. журн. – 1996. – № 6. – С. 50–69.
915. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206: Історичний нарис» / Р. Коваль. – Вінниця: Державна картографічна фабрика 2007. – 232 с.
916. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К.: «Правда Ярославичів», 1998. – 616 с.
917. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К.: «Діокор», 2001. – 288 с.
918. Колесник В.Ф. Нова економічна політика в Українській СРР: історіографія другої половини 1980-х – початку 1990-х років / В.Ф. Колесник // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2004. – Вип. 74–76. – С. 13–16.
919. Коломийченко Ф. Революція в українському житті / Ф. Коломийченко // Шлях. – 1917. – № 5–6. – С. 102–106.
920. Колос Б. Хто був нічим... (Соціально-політичні здобутки українського пролетаріату) / Б. Колос. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – 44 с.

921. Комар М. [псевдо; він же Комаров М.Ф.] Запорозьські вольності / М. Комар; 2-е вид. – К., 1917. – 32 с.
922. Кондратюк К.К., Сухий О.М. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.). – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 262 с.
923. Крокуємо незламно далі // Вісті братства колишніх вояків 1 УД УНА. – 1959. – № 96. – С. 225–226.
924. Крупський І.В. Українська преса як історичне джерело: загальний огляд (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) // Зб. праць Науково-дослідного центру періодики. – Вип. 13. – Львів, 2006. – С. 130–139.
925. Курас І.Ф. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи / Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. // Укр. істор. журн. – 1992. – № 9. – С. 76–90; № 10–11. – С. 63–78.
926. Кучер О.О. Боротьба з внутрішньою збройною контрреволюцією на Україні в 1921–1923 рр. у радянській історіографії 20-х років / О.О. Кучер // Вісник Харківського університету. – № 62. – Історія. – Вип. 5. – Х.: Вид-во ХДУ ім. О.М. Горького, 1971. – С. 18–27.
927. Левченко С. Дух України (1929–1933-ті жахливі роки нищення українського народу Москвою / С. Левченко. – 2-ге вид. – Сідней–Лондон, 1987. – 32 с.
928. Лепешинский П. К вопросу о преподавании курса истории русской революции в губсовпартшколах / П. Лепешинский // Пролетарская революция. – 1921. – № 2. – С. 45–93.
929. Литвин С. Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії / С. Литвин // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6. – С. 28–30.
930. Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» / Е. Лихаревский // Армия и революция. – 1921. – № 4–5. – С. 114–120.
931. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

932. Масненко В. Становлення української історичної науки в еміграції (міжвоєнний період) / В. Масненко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження». – Острог–Торонто–Нью-Йорк, 2006. – С. 31–50.
933. Михайлик М. Внедрение революционной законности на селе / М. Михайлик // Комунар. – 1925. – № 2. – С. 50–53.
934. Монастирський А. Імена на переклику. (До 70-річчя комсомолу України). [Про трипільський похід київського комсомолу, нові факти та імена] // Вечірній Київ. – 1989. – 18 травня.
935. Наріжний С. 15 літ діяльності українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938) / С. Наріжний. – Прага, 1940. – 16 с.
936. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Ч. I. – Прага: Klintisk, 1942. – 366 с.
937. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
938. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (Історіографія дослідження) / О.В. Нестеров // Питання культурології. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – К.: Київський національний ун-т культури і мистецтва, 2000. – С. 31–36.
939. Німчук Я. Українські могили у Відні / Я. Німчук // Стара Україна. – Львів, 1925. – № 11–12. – С. 192–198.
940. Новікова Л. Вітчизняна історіографія боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом (травень – грудень 1918 р.) / Л. Новікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. 82/84. – К., 2006. – С. 74–78.
941. О. В. Ідейний розгром / В. О. – 1929. – Т. ХСLІІІ. – Кн. I. – С. 56–61.

942. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: Орг. Оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
943. Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія / О. Оглоблин // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 96–104.
944. Оглоблин О. Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві / О. Оглоблин // Науковий збірник УВАН. – Ч. II. – Нью-Йорк, 1953. – С. 196–198.
945. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956 / О. Оглоблин; [переклад з англ.]. – К.: [Б.в.], 2003. – 252 с.
946. О соглашениях с армией Махно. «Всем Губкомам» // Коммунист (Одесса). – 1920. – № 6–7. – С. 47–48.
947. О соглашениях с армией Махно. «Всем Губкомам» // Коммунист (ЦК). – 1920. – № 5. – С. 99.
948. От Истпарта // Летопись революции. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1922. – № 1. – С. 5–6.
949. От редакции // Коммунист (ЦК, Чернигов), 1919. – № 1. – С. 1–2.
950. От Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов Украины. К трудящимся Украины // Коммунист (ЦК, Чернигов), 1919 г. – № 2. – С. 13–15.
951. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 4. – М.: Наука, 1966. – 854 с.
952. Парфіненко А.Ю. Гносеологічні можливості публіцистики як історичного та історіографічного джерела (на прикладі освітньої публіцистики 1920-х – початку 1930-х рр.) / А.Ю.Парфіненко // Укр. істор. журн. – 2009. – № 5. – С. 178–185.
953. Пахоменков Ю.Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. / Ю.Г. Пахоменков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 70–74.

954. Пеленський Є.Ю. Науково-дослідна робота Національного музею у Львові (3 нагоди 25-ліття) / Є.Ю. Пеленський // Літературно-науковий вістник. – 1930. – Т. LIII. – Кн. VII–VIII. – С. 651–656.
955. Пиріг Р.Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження // Архіви України. – 2011. – Вип. 6. – С. 83–102.
956. Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років, 2009, вип. 4. – С. 31–58.
957. Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета / Р.Я. Пиріг, Ф.М. Проданюк // Укр. істор. журн. – 1992. – № 9. – С. 91–105.
958. Погудин В.И. Проблема союза рабочего класса и крестьянства в советской историографии / В.И. Погудин // Вопросы истории. – 1970. – № 7. – С. 5–7.
959. Полонська-Василенко Н. Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою / Н. Полонська-Василенко // Українські бібліологічні вісті. – Аугсбург, 1948. – № 1. – С. 51–53.
960. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України / Н. Полонська-Василенко // Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. I. – Мюнхен: Українське вид-во, 1972. – С. 13–32.
961. Полонська-Василенко Н. Українська історіографія / Н. Полонська-Василенко; на правах рукопису. – Мюнхен, 1971. – 104 с.
962. Полтава П. Збірник підпільних писань / П. Полтава; [ОУН; УПА]. – Мюнхен: Вид-во «Український самостійник», 1959. – 296 с.
963. Пономарев Б.Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории / Б.Н. Пономарев // Всесоюзное совещание историков. [О мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по истории; Москва, декабрь 1962 г.] – М.: Наука, 1964. – С. 3–35.

964. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. істор. журн. – 2000. – № 1. – С. 3–20; № 2. – С. 27–47; № 3. – С. 22–44; № 4. – С. 20–37.
965. Ресент О.П. Історична наука: регрес чи поступ? // Історія в школі. – 1999. – № 1–2. – С. 2–8.
966. Різниченко В. На могилі останнього гетьмана України в Батурині / В. Різниченко. – К.: Вид-во Різниченка, 1917. – 20 с.
967. Різниченко В. Як була знищена автономія України / В. Різниченко. – Звенигородка: Вид-во Різниченка, 1917. – 14 с.
968. Савельєв В. Анархист (Батько Махно) [текст]: Киноповідь / В. Савельєв; Український фонд культури. – К.: ТПО «Фест-Земля», 1998. – 228 с.
969. Саліковський О. Чого домагаються українці та інші народності Росії / О. Саліковський. – К., 1917. – 15 с.
970. Самбук Р. Махно: Роман / Р. Самбук. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 412 с. – [Український історичний роман].
971. Санцевич А.В. М.І. Яворський – видатний український історик / А.В. Санцевич // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 108–122.
972. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982). – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.
973. Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину акадєміка М.С. Грушевського / В.Г. Сарбей // Укр. істор. журн. – 1989. – № 10. – С. 114–126.
974. Сарбей В.Г. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В.Г. Сарбей // Укр. істор. журн. – 1967. – № 1. – С. 3–10.
975. Сарбей В.Г. Теоретические вопросы развития историографических исследований в Украинской ССР (1945–1985) / В.Г. Сарбей // Теоретико-

- методологические вопросы развития советской исторической науки. Межвуз. Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1987. – С. 5–18.
976. Сахновський Є. У пошуках справжньої правди: методологічні стереотипи пострадянської історіографії // Буковинський журнал. – 1995. – Ч. 3–4. – С. 81–96.
977. Семанов С.Н. Махно, как он есть. Документально-историческая повесть / С.Н. Семанов. – М.: Общество советских писателей, 1991. – 64 с.
978. Сергійчук В. Високий чин українського державництва / В. Сергійчук // Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т. IV. – К.: ПП «Сергійчук М.І.», 2006. – С. 3–12.
979. Серьогін С. Третій шлях: Історико-документальне видання, присвячене 110-й річниці з дня народження Н.І. Махно / С. Серьогін. – Гуляйполе: Гуляйпільська друкарня, 1998. – 215 с.
980. Сесія академії наук Української РСР // Укр. істор. журн. – 1959. – № 4. – С. 157–159.
981. Славинський М. Український монархізм / М. Славинський // Тризуб. – 1926. – № 12. – С. 6–10; № 13. – С. 8–11; № 25. – С. 3–8; № 33. – С. 8–12; № 39. – С. 5–10.
982. Смирнов С.С. Рабочие и крестьяне Украины, как же добиться свободы от буржуев? / С.С. Смирнов. – М.: Гос. изд-во, 1919. – 16 с.
983. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття // Освіта України. – 1997. – 4 липня.
984. Соболев П.Н. Вопрос о союзе рабочего класса и крестьянства в литературе по истории Октябрьской революции / П.Н. Соболев // Вопросы истории. – 1958. – № 9. – С. 112–119.
985. Сокільський М. Роля й значення преси / М. Сокільський // Смолоскипи. – Львів, 1928. – С. 16–19.
986. Солдатенко В. Роль большевистской прессы Украины в мобилизации трудящихся масс на борьбу против австро-немецких империалистов (февраль–апрель 1918 г.) / В. Солдатенко // Годы борьбы и побед.

- Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918–1920 гг.) / [Отв. ред. Н.И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 67–72.
987. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1. – С. 68–85; № 2. – С. 27–47.
988. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., Світогляд, 2007. – 621 с.
989. Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) / В.Ф. Солдатенко // Укр. істор. журн. – 1992. – № 12. – С. 42–58.
990. Солдатенко В.Ф. Історіографічні нотатки / В.Ф. Солдатенко // Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: «Либідь», 1999. – С. 14–66.
991. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 93–103.
992. Солдатенко В.Ф. Проблеми класово- і національно-політичних сил у концепції української революції / В.Ф. Солдатенко // Укр. істор. журн. – 1997. – № 5. – С. 3–14.
993. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) / В.Ф. Солдатенко // Укр. істор. журн. – 1992. – № 5. – С. 38–50.
994. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко; Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К.: Книга Пам'яті України, Просвіта, 1997. – 416 с.
995. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко; Ін-т національних відносин і

- політології НАН України. – К.: Книга Пам'яті України, Просвіта, 1999. – 508 с.
996. Соловей Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні / Д. Соловей // Український збірник. – 1959. – Кн. 15. – С. 3–61.
997. Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І.В. Срібняк. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги; Філадельфія, 1997. – 187 с.
998. Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / М. Стахів // Правничий вісник. – Кн. 3. Присвячена 50-річчю відновлення української державности (1917–1921). – Нью-Йорк, 1971. – С. 30–43.
999. Стопчак М.В. Повстанський рух в контексті військової політики Директорії УНР в новітній вітчизняній історіографії / М.В. Стопчак // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Т. 17. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 421–437.
1000. Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографічний нарис / М.В. Стопчак. – Вінниця, 2010. – 809 с.
1001. Стоян Т.А. Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х років / Т.А. Стоян // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – № 2. – С. 118–124.
1002. Стрельський Г.В. Мемуари як джерело вивчення окремих проблем новітньої історії України // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К.: «Вища школа», 1993. – С. 70–96.
1003. Стучка П. Пролетарское право / П. Стучка // Октябрьский переворот и диктатура пролетариата. Сборник статей. – М.: Гос. изд-во, 1919. – С. 211–220.
1004. Субтельний О. Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 р. // Україна. Процеси націотворення / [Упоряд. А. Капелер]. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2001. – С. 31–38.

1005. Супруненко М.И. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР / М.И. Супруненко // Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг. / [Сборн. статей]. – М.: Изд-во «Наука», 1974. – С. 334–336.
1006. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ / О. Терлецький. – Львів: Українське вид-во, 1941. – 24 с.
1007. Тронько П.Т. Історія міст і сіл України: досвід і нагальні проблеми видання / П.Т. Тронько // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 40–42.
1008. Тронько П.Т., Реєнт О.П. Краєзнавство – міцний фундамент історичної пам'яті, об'єднуючий суспільний рух у справі духовного відродження України і національно-патріотичного виховання громадян / П.Т. Тронько, О.П. Реєнт // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – С. 4–7.
1009. Убийство Григорьева [За книгою: Аршинов П. История Махновского движения (1918–1921 гг.). – Берлин, 1923. – 258 с.] // Летопись революции. – 1924. – № 2. – С. 232–234.
1010. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Ред. Л. Зашкільняк; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: ЛНУ, 2004. – 406 с.
1011. Українські землі в Румунії // Календар «Криниця» на 1935 р. – Львів, 1935. – С. 67–69.
1012. Файзулін Я. Зимовий похід 1921 року: історіографія та джерельна база / Я. Файзулін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – Вип. 10. – К., 2006. – С. 41–45.
1013. Франчук І. Як воювали запорожці / І. Франчук. – К.: Тов-во «Вернигора», 1917. – 16 с.
1014. Хроніка. З Великої України // Тризуб. – 1925. – № 8. – С. 25–28.
1015. Чайка І. Червоноармійців ненавидять як собак... / І. Чайка // День. – 2008. – № 130. – 25 липня.
1016. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії. 1919–1922 р. / Г. Чижевський. – Каліш, 1922. – 56 с.

1017. Чулий П. Москалі на Україні / П. Чулий // Літературно-науковий вістник. – 1922. – Кн. 4. – С. 172–178.
1018. Ч-ха. Нові фази українського революційного руху і студентство / Ч-ха // Український студент. – 1922. – № 5. – С. 67–70.
1019. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Л. Шанковський // Український історик. – 1971. – № 3–4. – С. 73–89; 1972. – № 3–4. – С. 55–71; 1973. – № 3–4. – С. 113–126; 1974. – № 1–3. – С. 48–64; 1975. – № 1–2. – С. 45–69.
1020. Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму / Ф.П. Шевченко, В.Г. Сарбей // Укр. істор. журн. – 1965. – № 1. – С. 3–15.
1021. Шемет С. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917–1919 рр.) / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Зб. VII–VIII. – Відень, 1922. – С. 200–236.
1022. Шимонович І. Зелений Клин – Нова Україна / І. Шимонович. – Львів: [Б. в.], 1924. – 32 с.
1023. Шкляр В. Чорний Ворон / В. Шкляр. – К.: «Ярославів вал», 2009. – 356 с. – [Літературно-художній документально-історичний роман].
1024. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – Київ–Відень: Вид-во УПСС, 1920. – 20 с.
1025. Шубин А.В. Махно и большевики: обстоятельства раскола / А.В. Шубин // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXI. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – С. 180–189.
1026. Щербатюк В.М. Вільне козацтво: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67.
1027. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина / В.М. Щербатюк. – К.: Логос, 2002. – 428 с.

1028. Щербатюк В.М. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії // Наука, релігія, суспільство. – 2010. – № 2. – С. 49–65.
1029. Щербатюк В.М. Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) / В. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 166–173.
1030. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: висвітлення у документах та матеріалах збірників радянської доби, присвячених ювілеям жовтневих подій в Петрограді 1917 р. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 139–153.
1031. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. в опублікованих джерельних свідченнях, пропагандистській, науковій та публіцистичній літературі радянських авторів до середини 1920-х рр. (на матеріалах покажчика «Досвід бібліографії з історії революції на Україні» 1926 року) // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип. 22 (235). – Черкаси, 2012. – С. 56–68.
1032. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми / В.М. Щербатюк // Укр. істор. журн. – 2010. – № 3. – С. 186–204.
1033. Щербатюк В.М. Становлення Вільного козацтва в контексті зростання національної свідомості українських селян (літо 1917 – весна 1918 рр.): сучасна історіографія проблеми / В. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Вип. 182. – Черкаси, 2008. – С. 45–54.

1034. Щербатюк В.М. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі / В.М. Щербатюк // *Визвольний шлях*. – 2002. – № 8. – С. 38–47.
1035. Щербатюк В. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.
1036. Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців / О. Юркова // «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». – 1998. – № 1/2. – С. 263–281.
1037. Яворницький Д. Як жило славне запорозьке військо / Д. Яворницький. – Катеринослав: Вид-во «Слово», 1917. – 32 с.
1038. Яворський М. Нарис українсько-руської історії / М. Яворський. – Х.: Держ. вид-во України, 1923. – 132 с.
1039. Якунин В.К. І.В. Сталин, сталинизм и историческая наука / В.К. Якунин. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991. – 91 с.
1040. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / В. Яланський, Л. Верьовка. – Київ–Гуляйполе: Вид-во журналу «Ярмарок», 1999. – 544 с.
1041. Янів В. Значення таборів в українським національним вихованні / В. Янів // *Пластовий шлях*. – Львів, 1930. – № 2. – С. 7–11.
1042. Яремський І. Денікінці / І. Яремський // *Самостійна Думка*. – Чернівці, 1934. – Кн. 2. – С. 88–94.
1043. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог: Вид-во національного ун-ту «Острозька академія», 2009. – 526 с.
1044. Dmytryshjin Basil. Moscow and the Ukraine, 1918–1953 / Basil Dmytryshjin. – New York: Bookman Associates, 1956. – 310 p.
1045. Kulchysky Iuri. The Ukrainian insurgent movement 1919 to 1926 / Iuri Kulchysky. – Washington: University Microfilms, 1972 – 610 p.

1046. Mark R. Social Questions and National Revolution: The Ukrainian National Republic in 1919–1920 / R. Mark // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. XIV. – Num. 1–2 (June 1990). – P. 113–131.
1047. Ohloblyn Olexander. Ukrainian Historiography. 1917–1956 / Olexander Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. V–VI.
1048. Reshetar John S. The Ukrainian Revolution, 1917–1920 / John S. Reshetar. – Princeton: Princeton University Press, 1952. – 363 p.
1049. Stachiw M. Ukraine and the European turmoil, 1917–1919. 2 v. / M. Stachiw, P. Stercho, N. Chirovskyy. – New York: Shevchenko Scientific Society, 1973.
1050. Subtelny O. The current State of Ukrainian Historiography / O. Subtelny // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton), 1993. – Vol. 18. – №1, 2. – P. 34–37.
1051. Sullivant Robert S. Soviet Politics in the Ukraine, 1917–1957 / Robert S. Sullivant. – New York: Columbia University Press, 1962. – 438 p.
1052. Vytanovych I. Agrarna polityka ukrains'kykh uriadiv rokiv revoliutsii i vyzvol'nykh zmahan' (1917–20) / I. Vytanovych // Ukrains'kyi istoryk – 1967. – Vol. 4. – Num. 3–4 (15–16) – P. 19–27.

3. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1053. Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі / П. Гай-Нижник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/208doc.php> – Назва з екрана.
1054. Власенко В. Василь Филонович: штрихи до біографії / В. Власенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Fylonovych.html>. – Назва з екрана.

1055. Глазунов Г.О. Земельна проблема: невирішена українська традиція / Г.О. Глазунов // Історія науки і біографістика. – 2008. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/INB/2008-4/index.html>. – Назва з екрана.
1056. Клименко Т. Винен у... виконанні наказу / Т. Клименко // Прес Центр. – 2010. – № 11 (243). – 17 березня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pres-centr.ck.ua/person/14196/>. – Назва з екрана.
1057. Коваль Р. Звенигородський кошовий Семен Гризло / Р. Коваль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unknownwar.com.ua/media/eef3c978/Semen>. – Назва з екрана.
1058. Мороко В.М. Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) – Симферополь: Таврия. – 190 с. [Рецензія] / В.М. Мороко // Електронний часопис «Південна Україна». – 1998. – № 1. – С. 259–260. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/ru/about.php?lang=ukr>. – Назва з екрана.
1059. Нитченко Д. Нищення української літератури й культурних надбань в Україні московським окупантом / Д. Нитченко // Визвольний шлях. – 1966. – № 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunyj-genocyd/146-nyshchennja-ukrajinskoji-literatury-j-kulturnyh-nadban-v-ukrajini-moskovskym-okupantom.html>. – Назва з екрана.
1060. Полтава Л. Українські повстанські загони в 1929–1930 роках / Л. Полтава // Вісті комбатанта. – 2009 р. – 13 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/06/1919-1920.html>. – Назва з екрана.
1061. Ревегук В.Я. Повстанський рух на Полтавщині. Збройна боротьба в умовах непу / В.Я. Ревегук // Повстанський рух на Полтавщині.

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/gonta.htm>. – Назва з екрана.
1062. Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=navigation/about_2.php. – Назва з екрана.
1063. Співробітництво із зарубіжними навчальними закладами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oa.edu.ua/ua/institutes/diaspora> – Назва з екрана.
1064. Сучасна українська історіографія повинна стати інструментом створення новітньої концепції історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/news/prez_sukhyi-09-11.htm. – Назва з екрана.
1065. Український науковий інститут Гарвардського університету. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Український_науковий_інститут_Гарвардського_університету. – Назва з екрана.
1066. Чоп В. Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. Новицького та Д. Яворницького / В. Чоп. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.makhno.ru/lit/chop/16.php. – Назва з екрана.
1067. Юрій Іванович Римаренко // Юридична газета. – 2006. – № 18 (78) – 28 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com>. – Назва з екрана.
1068. Юркова О.В. Іспарти, Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії / О.В. Юркова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Istparty&abcvar=11&bbcvar=21>. – Назва з екрана.

1069. Холодный Яр. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://uk.wikipedia.org/wiki/Холодный_Яр. – Назва з екрана.
1070. Bernstein Jim. History of the Bezbrozh Family. [Электронный ресурс]. –
Режим доступа: <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~bezbrozh/>
– Назва з екрана.